Вальтер Скотт

Квентин Дорвард

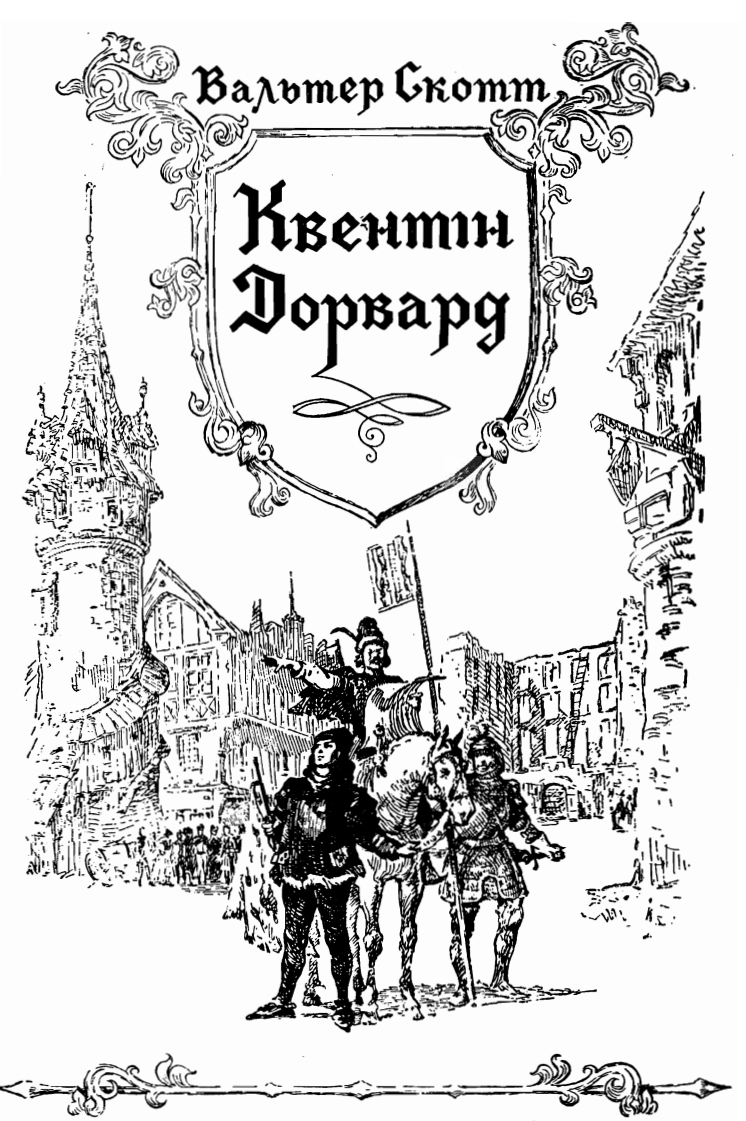

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»
Київ · 1956

Переклад з англійської і примітки
А. О. Білецького та Н. О. Білецької

Ілюстрації *М. Штаєрмана*
Обкладинка *Л. Склютовського*

ВАЛЬТЕР СКОТТ І ЙОГО РОМАН «КВЕНТІН ДОРВАРД»

Не кожним письменником так зачитувалися свого часу, як зачитувалися в першу половину XIX століття романами англійського письменника Вальтера Скотта. Перекладені на всі європейські мови, вони видавалися й перевидавалися незліченну кількість разів. Вальтер Скотт був письменником, який серед інших письменників нового часу особливо подобався Карлові Марксу. Про це каже в своїх спогадах Поль Лафарг, додаючи, що один з романів Вальтера Скотта— «Пуритани» — Маркс вважав «зразковим твором». У Росії переклади Вальтера Скотта почали з'являтися вже з 20-х років XIX століття. З захопленням читав Вальтера Скотта Пушкін і почасти під впливом цього читання обмірковував і писав свою історичну повість «Капітанська дочка». Після смерті Вальтера Скотта минуло вже більш ста років, а багато з його романів видаються і читаються в нас у Радянському Союзі.

Хто ж такий Вальтер Скотт і чим пояснюється така його слава?

Вальтер Скотт народився 1771 року в північній частині Британського півострова — в Шотландії у родині единбурзького адвоката. Життя і діяльність його припадали на той час, який ішов за двома великими подіями в європейській історії: буржуазною французькою революцією 1789 року і ще раніш — «промисловим переворотом» в Англії. Промисловий переворот — це перехід від ручного виробництва до машинного, одна з найбільших перемог європейського й зокрема англійського капіталізму.

Цей переворот різко змінив становище Англії. Ще наприкінці XVIII століття вона була країною з порівняно невеликими містами, з слабо розвинутою промисловістю і з рідким, переважно хліборобським населенням. Після перевороту почали виникати й зростати колосальні фабричні міста, промисловість, торгівля. Промисловці почали швидко багатіти. Колишні майстрові й ремісники перетворилися здебільшого на робітників, утворили новий, «цілком визначений і стійкий клас населення» (Енгельс) [1].

[1] Слова з статті «Становище робітничого класу в Англії».

Розорялися селяни, які посідали невеликі ділянки землі або арендували їх. Важко довелося дрібноземельному дворянству після того, як нова сила — гроші — вдерлася в найвіддаленіші від центрів закутки, розкладаючи старий побут, старі патріархальні стосунки.

Батько Вальтера Скотта жив у місті, але в діда був маленький маєток, і там минала більша частина дитинства письменника. Серед мальовничих гір і річок Шотландії новий порядок речей, створений промисловим переворотом, дався взнаки не одразу. Маєток діда був оточений селищами горян і руїнами старовинних рицарських замків, про які навколо ходили цікаві оповідання й казки. Хлопчик зростав, оточений цими оповіданнями, з дитинства звик цікавитися минулим, з жадобою слухав оповідання, старі пісні — балади, тримав їх у пам'яті. Коли він виріс, то почав їх записувати. З нього виріс аматор старовини, археолог і історик, заглиблений більш у думки про далеке минуле ніж про сучасне. У сучасному — матеріальні розрахунки, гроші, міста, де за димом фабричних димарів навіть і неба не видно; люди, заглиблені в думки про власну користь, прибутки та інші люди, заглиблені у думки про хліб щоденний. А в минулому,— так здавалося майбутньому письменникові,— подвиги феодальних героїв — рицарів, які дбали тільки за свою славу і честь; їхні горді замки; живописний побут з живописними народними звичаями, піснями, казками, чудовими оповіданнями.

Згодом, 1811 року, купивши собі на березі річки Твіда клаптик землі, Вальтер Скотт переїхав туди на постійне мешкання з родиною й багажем, який складався з 24 возів, куди була покладена його колекція старовинних предметів. Як він сам розповідав, у багажі здебільшого були старовинні мечі, луки, щити й списи; «родина індиків влаштувалася в шоломі хороброго маркграфа [1], і, наскільки я пам'ятаю, навіть корови носили прапори й аркебузи (старовинна вогнепальна зброя)». Вальтер Скотт побудував собі тут будинок на зразок старовинного шотландського замка. Він скидався на музей і зовні і зсередини. Хазяїн цього замка почав потроху прикуповувати сусідні земельні ділянки.

На той час Вальтер Скотт був уже відомим письменником. Він здобув собі спершу славу як поет вісьмома поемами, заснованими на старовинних рицарських оповіданнях Шотландії. Уривок з однієї з них в російському перекладі можна знайти серед творів Жуковського під заголовком: «Суд в подземельи». Крім поем, Вальтер Скотт написав також чимало віршів, наслідуючи старовинні англійські й шотландські балади. Ці твори відводили читачів з світу матеріальних турбот і грошової суєти в світ, повний таємничості, чудес і фантастичних подвигів. Важка дійсність забувалася. Але Вальтерові Скотту бажалося не тільки того. Йому хотілося показати всю ту старовину в усіх її подробицях, відновити це живописне життя минулого з усією можливою для нього точністю. Від поем і балад 1814 року він перейшов до романів. Виданий цього року без підпису автора роман «Уейверлі» з шотландського життя середини XVIII століття мав величезний успіх. Протягом наступних 17 років Вальтер Скотт написав 29 романів в 74 томах. Найбільш відомі серед них романи з недавнього минулого Англії — «Гай Мен-

[1] Маркграф — титул феодала, володіння якого були в прикордонних, недавно завойованих землях.

нерінг» (1815), «Пуритани» (1816), «Роб Рой» (1817), «Наречена з Ламмермура» (1818) і романи з середньовічної історії, серед яких особливим успіхом користувався «Айвенго» (1810). Писав Вальтер Скотт надзвичайно швидко. Швидко розходилися його книги. За шість тижнів, наприклад, було продано 100 тисяч примірників «Роб Роя». На той час це був майже казковий успіх книги на ринку.

Але 1826—1827 року збанкрутувало видавництво, яке видавало його книги. Він сам був пайщиком цього видавництва. Значна частина боргу припала й на нього. Борг йому пощастило сплатити цілком, але здоров'я було втрачено. 1832 року знаменитий письменник помер.

Вальтер Скотт в європейській літературі був першим письменником, який запровадив у моду й примусив полюбити історичний роман. Історичний роман — це оповідальний твір, дія якого відбувається на фоні значних історичних подій. Дійовими особами такого романа можуть бути й люди, які справді існували, й люди, вигадані автором. Але й ті й інші повинні бути подані згідно з даними історії, тобто такими, якими вони могли б бути певного, вибраного автором часу. Для цього треба дуже добре знати епоху, яку описуєш, її зовнішню історію, її побут, суспільні взаємини. Треба добре розуміти причини історичних подій і вміти роз'яснювати їх читачеві не за допомогою міркувань, а за допомогою художніх образів. Для цього недосить тільки однієї жвавості уявлення. Для цього треба вивчити документи істориків, залишки матеріальної культури минулого. Історичних романів після Вальтера Скотта написано чимало, але небагато таких, які варто читати, таких, які б подавали більш-менш правдоподібне відображення минулого. Найчастіш буржуазні письменники подавали неправдиве зображення минулого, змінювали його в інтересах пануючого буржуазного класу.

Вальтер Скотт був консерватор — захисник того ладу, який за його часів існував в Англії, і супротивник усяких реформ. Він намагався довести, що колись поміж феодалами й кріпаками нібито існували взагалі добросусідські патріархальні стосунки і їм легше було зрозуміти один одного. А тепер — як каже одна з дійових осіб у романі Вальтера Скотта «Пірат» — «все на світі — предмет купівлі і продажу. Земля віддана на відкуп, починаючи з поверхні, аж до найглибших надр; вогонь і паливо продаються й купуються; бідняки, які борознять океан своїми сітями, віддають гроші за привілегію потонути в ньому. Все на світі й під землею цінується, продається й купується. В багатьох країнах священики продають місця в раю; всюди люди охоче купують пекло ціною здоров'я, багатства й спокою сумління».

Вальтер Скотт намагався заспокоїти своїх читачів думкою про те, що все це «псування доброго старого часу» — тільки тимчасове явище. Люди кінець кінцем одумаються, добре начало переможе, і все буде гаразд. Він намагався і в минулому загладжувати надто різкі риси суспільного життя. Романи його здебільшого закінчуються картиною загального добробуту й щастя. Коли він виводить лиходія, він майже завжди намагається пом'якшити зображення, поруч з негативним образом ставлячи образи позитивні, стараючись відшукати і в лиходія якісь добрі почуття.

Все це, з нашого погляду, недоліки романів Вальтера Скотта. Феодальний лад, який він так любить ідеалізувати й протиставляти

буржуазно-капіталістичному ладові, в дійсності тримався так само на пригніченні і поневоленні трудящих мас. Ніякого «доброго старого часу» ні для кого, крім феодалів, не було. Форми пригнічення були інші, але через це вони аж ніяк не були легші. Буржуа згідно з прислів'ям «бив карбованцем», експлуатуючи найману працю, а «благородні рицарі», якими іноді так захоплюється Вальтер Скотт, «били ломакою». В цьому тільки й полягала вся різниця. І шотландські феодали, які особливо близькі серцю Вальтера Скотта, насправді були такими самими варварами й дикунами, що визнавали тільки закон грубої сили, як і феодали інших країн Європи. З цього погляду ідеалізація рицарства Вальтером Скоттом перекручує історичну дійсність і, звичайно, неприйнятна для нас.

Але поруч із цим в письменника є і заслуги, які дають змогу зрозуміти, чому така велика була його слава, чому він мав такий великий вплив на літературу і викликав так багато наслідувачів.

Ці заслуги легко бачити на романі «Квентін Дорвард», написаному 1823 року, який критика визнає за один з найкращих творів знаменитого романіста. Проте перш ніж показувати їх в романі, перш ніж розбирати його, зупинімося коротко на тій епосі, коли відбувається дія романа.

Дія «Квентіна Дорварда» відбувається в другій половині XV століття в одну з найцікавіших епох європейської історії. XV століття звуть століттям відкрить і винаходів. 1492 року Христофор Колумб, шукаючи морського шляху з Європи до Індії, приплив до одного з островів, розташованих близько великого, раніш невідомого континенту — Америки. За шість років після того інший мореплавець, португалець Васко-де-Гама, проплив вздовж берегів Африки повз мис Доброї Надії по хвилях Індійського океану, відкрив морський шлях до Індії, який до того часу був невідомий європейцям. А ще раніш, приблизно 1450 року, був зроблений винахід не меншого значення, ніж ці відкриття: був винайдений друкарський верстат, почалося друкування книжок, відкрилася можливість найширшого розповсюдження і придбання знань.

Чому були відкриті нові країни, що штовхало на шлях технічного винахідництва? Все це було викликано розвитком грошового господарства, зростанням капіталізму. Це зростання почалося ще до XV століття, але тепер капітал перестав уже задовольнятися експлуатацією дрібного виробника, як це було раніш. Він перейшов до організації виробництва. Виникли великі майстерні — мануфактури, спершу в Італії, а згодом і в інших країнах. Купці-городяни почали багатіти і розширяти свої підприємства. Промислова підприємливість штовхала на шлях технічних винаходів. В гонитві за прибутком, шуканням нових ринків купці відряджали кораблі до далеких країн, прагнучи встановити безпосередній зв'язок з Індією й Китаєм. А в самій Європі зароджуються біржі, з'являються банки й банкіри. Середньовічне суспільство, феодальна система починають розкладатися.

Зміни в галузі господарській викликають зміни і в галузі суспільних стосунків і в галузі політики. Вже з XIV століття в головних країнах Європи і насамперед у Франції почали складатися національні держави у формі централізованої бюрократичної монархії. На місце феодальної роздрібненості, дуже незручної і невигідної

для розвитку торгівлі й промисловості, йде єдина держава з єдиним керівником — королем, що порядкує країною за допомогою численної армії тих урядовців, яких він сам і призначає.

Само собою зрозуміло, що цей новий політичний устрій був неприйнятний для феодальної аристократії.

Друга половина XV століття у Франції — час королювання Людовіка XI (1461—1483) — є епохою останньої вирішальної і запеклої боротьби короля, який опирався на городян (буржуазію) з феодалами, наймогутнішим з яких був тоді герцог Бургундський Карл, званий Сміливим. Обидві ці історичні особи — і Людовік XI і Карл Сміливий — є головними дійовими особами в романі «Квентін Дорвард», дія якого відбувається коло 1468 року того періоду, коли боротьба короля з феодалами була ще в самому своєму розпалі і розв'язання її для обох сторін було ще далеко неясне.

Ще попередник Людовіка XI, його батько Карл VII (при ньому Франція вела тривалу й запеклу війну з Англією — війну, в якій виступила відома Жанна д'Арк) багато зробив для зміцнення в країні монархічної влади. Але опір феодалів далеко ще не був зламаний. З початку королювання Людовіка XI Франція складалася майже з дев'ятнадцяти окремих держав. Поруч з володіннями короля, столицею якого був Париж, були ще герцогства: Бретонське, Бурбонське, Орлеанське, Алансонське та інші. Наймогутнішим було герцогство Бургундське, до складу якого входила північно-східна частина Франції, теперішня Бельгія, Голландія та інші землі. Після того як Бургундським герцогом став вищезгаданий Карл, сама Бургундія зробилася також головним осередком усіх феодальних, антимонархічних прагнень.

Карл Сміливий — типове втілення ідеї феодалізму і рицарства. Його улюбленим читанням з дитинства були середньовічні рицарські поеми. Він мріяв про міфічні подвиги, про славу старогрецького завойовника Олександра Македонського. Ніде у Франції не було таких відважних рицарів, таких пишних придворних свят, блискучих турнірів, як при його дворі. Війна була найулюбленішим заняттям Карла Бургундського. Якщо воювати іноді не було з ким, він мріяв про похід проти турків, про новий хрестовий похід, де б йому і його рицарям пощастило домогтися нової слави і вчинити багато нових, хоча б і некорисних подвигів. Сучасники, які особисто знали Карла, зображають його як відважну і мужню, але разом з тим гоноровиту і запальну людину.

Людовік XI — представник ідеї «національної» держави, абсолютної (необмеженої) монархії, яка тоді народжувалась. Саме того часу в Італії однією з найпоширеніших форм правління була так звана «тиранія»: у невеликій державі влада потрапляла до рук якогось загарбника — великого купця або ватажка найманого війська, і цей загарбник порядкував такою державою, не слухаючись нікого, крім свого свавілля, не соромлячись засобів досягнення й зміцнення своєї влади. Людовікові XI ці італійські тирани з дитинства здавалися зразками, гідними наслідування. Король Людовік XI не дуже був схожий на звичайне уявлення про короля. Це був чоловік скупий, ощадний, хитрий і лукавий, який діяв не стільки мечем, скільки інтригами й підкупами. Сучасник каже про нього, що він «краще за всіх збагнув майстерність сіяти розбрат поміж людьми». Він і

сам казав про себе: «Той король, який не вміє прикидатися, не вміє королювати».

На стороні короля були переважно гроші, які він позичав у городян. На стороні герцога було велике військо. Герцог мусив зважати на думку інших рицарів, які перебували в нього на службі і, проте, були досить самостійні. По суті боролися, звичайно, не герцог Карл і король Людовік. Боролася нова політична система з відживаючим феодальним ладом. Боровся лад, заснований на владі поміщиків-феодалів, дворян з ладом, найхарактернішою рисою якого була роздрібненість, розбіжність інтересів окремих феодалів — «війна всіх проти всіх». Абсолютна монархія на той час була, проте, вигіднішою державною формою й для інших шарів суспільства — дрібних землевласників, купців-городян, великих ремісників. Тому вони з більшою охотою підтримували Людовіка XI й абсолютну монархію, ніж Карла Бургундського.

В романі Вальтера Скотта «Квентін Дорвард» з великою силою і яскравістю зображена ця боротьба. Вальтер Скотт чуттям художника зрозумів те, що за його часу було ще незрозуміле багатьом історикам. Характер історичної особи є виразом певного соціального, класового начала. Людовік XI у Вальтера Скотта — обережний, лукавий, тонкий дипломат, здатний на яке завгодно обдурювання й зраду; це представник нової сили — монархії, яка спиралася в той час на середнє та дрібне дворянство, на велику міську буржуазію. Його супротивник — людина пристрасна, одверта, відважна, яка зовсім не розуміється на дипломатії і воліє краще вирішати складні питання мечем; це представник феодального рицарства, що на той час уже сходило з історичної сцени. Вальтер Скотт зумів змалювати їх не тільки живими людьми, яких легко собі уявити, але й показати їх як соціальні типи.

Роман названий, проте, ім'ям молодого шотландця, який, шукаючи щастя, вступає на службу в шотландську гвардію (лейб-гвардію) короля Людовіка XI. На перший погляд здається, що основним героєм романа є саме цей Квентін Дорвард, невідомий історії, а основне в романі — це його вигадані пригоди. Проте всі ці пригоди пов'язані з історичними подіями. Розв'язання історії Квентіна Дорварда поставлене в тісний зв'язок і залежність від розв'язання суперечки поміж Людовіком XI і Карлом Бургундським.

Знаменитий російський критик Бєлінський хвалив колись Вальтера Скотта за «вірність дійсності, живе і правдоподібне зображення осіб, уміння все заснувати на грі пристрастей, інтересів і взаємних відносин характерів». «Квентін Дорвард» більш ніж інші романи Вальтера Скотта виправдує цю схвальну думку Бєлінського. Чому? Ймовірніш тому, що дія романа відбувається не в рідній авторові Шотландії, не в Англії, зображаючи яку, Вальтер Скотт був зв'язаний національними, патріотичними пристрастями, а в чужій для нього Франції, де він ніколи не був і яку зображає по книгах, по творах істориків і мемуаристів XV століття, що їх він вивчив з усією можливою ретельністю.

Коли б Карл Сміливий був своїм, англійським феодалом, можливо, що автор не зумів би поставитися до нього безсторонньо, так само, як до короля Людовіка XI, коли б він не був іноземним королем. Єдині «рідні» для Вальтера Скотта дійові особи в романі — це шотландські лучники і сам Квентін Дорвард.

До них він ставиться з підкресленою симпатією, з м'яким гумором.

Це наймані воїни, які б'ються тому, що їм добре сплачують. В разі потреби їх можна було б скерувати й проти повсталих городян або селян. І молодий Квентін Дорвард — теж авантюрист, який шукає легкої поживи і нічим не відрізняється від своїх земляків. Але вони — шотландці, земляки, і цього Вальтерові Скотту досить. Проте ідеалізувати їх до кінця все ж таки йому не пощастило. Неодноразово ставить він свого молодого героя в таке становище, коли той сам вимушений задуматися над питанням про те, чи чесно з його боку перебувати на службі в Людовіка XI. Адже й сама Шотландія, де Квентін Дорвард ще з дитинства втратив усіх своїх родичів, виявляється зовсім не ідеальною країною. Пригадаймо розмову Квентіна з Ізабеллою. «Немає на світі такого місця, де б не було сваволі», каже він. Ясно, що шотландський феодалізм не дуже відрізняється від французького.

Проте, як це часто буває у Вальтера Скотта, головна цікавість романа полягає не в особі героя, ім'ям якого названий роман. Квентін Дорвард — молодий чоловік, який щойно вступає в життя і сам ще добре не знає, чого він від нього бажає. Історичні події затягають його в свій круговорот, який для нього чужий і незрозумілий. Кілька разів він опиняється на краю загибелі, і кожного разу його врятовує чиясь випадкова або таємнича допомога. Нарешті, приходить до нього й щастя — саме в той момент, коли він найменш цього чекає. Герой цей часто є тільки ниткою, на яку нанизані епізоди романа. Епізодичні особи вийшли далеко яскравіші і виразніші.

У романі є відходження від історичних даних, і, зрозуміло, читаючи його, не треба забувати, що це взагалі роман, а не історична праця.

Льєжський єпіскоп був убитий не 1468 року, а значно пізніш, 1482 року. Але Карлові Сміливому справді принесли звістку про гадану смерть єпіскопа саме тоді, коли Людовік XI перебував у Перонні, і від цієї звістки Карл ошаленів. Кардинала де ля Балю Вальтер Скотт зображує всупереч даним історії. До речі сказати, він не був посаджений в клітку, описану в романі. Не було Квентіна Дорварда, але справді були шотландські лучники, були неодноразово повстання в Льєжі, був у Перонні Людовік XI і разом з Карлом Сміливим змушений був узяти ганебну участь в розгромі міста, яке сам він раніш підбурював до повстання проти Бургундського герцога. Характер Людовіка XI—це мішанина хоробрості й полохливості, скупості й марнотратства, розумного розрахунку й безсоромного віроломства, марновірства і ясного розуміння своїх намірів. З великою майстерністю Вальтер Скотт розкриває цей характер в усіх його дрібницях. Варто пригадати «молитву діві Клерійській» і присягу Людовіка на золотій реліквії: в цих двох епізодах характер Людовіка знаходить своє остаточне розкриття. До них нема чого й додавати.

Вальтер Скотт показав тільки один момент з боротьби Людовіка XI з феодалами. Боротьба була тривала. На початку королювання Людовіка феодали, об'єднавшись проти короля в «союз суспільного блага», майже перемогли його. Тоді Людовік вирішив, з свого боку, перемогти їх кожного зокрема. Боротьба з Карлом тривала ще довго після зустрічі в Перонні. Людовік діяв проти нього,

підбурюючи його підданих. Ненажерливий в завоюваннях, Карл напав на Лотарінгію. Але на допомогу лотарінгцям прийшли швейцарці, які завдали Карлові кілька важких поразок. В бою при Нансі 1477 року Карл був убитий. Феодалізм у Франції втратив свого найвидатнішого представника, найголовнішу свою підпору. Частина бургундських володінь дісталася французькому королеві, а решта земель Карла перейшла до німецького імператора Максиміліана, зятя померлого бургундського герцога.

Вальтерові Скотту не треба було описувати всі ці події. Суть боротьби і її головних учасників він показав на одному епізоді, вибраному ним для романа. Невеликий відрізок часу був достатній для письменника, щоб подати яскраву картину Франції XV століття в переламний момент її історії — момент переходу від середніх віків до нового часу.

Ці особи проходять перед нами на фоні, розмальованому пензлем великого знавця старовини. Щодо зображення фону дії, історичної декорації,— усіх дрібниць, побуту, вбрання, озброєння і т. ін.,— Вальтер Скотт не має собі рівного серед своїх сучасників. Він так старанно описує побутову обстановку епохи, що в нього вчилися цієї майстерності багато письменників-реалістів, які ставили своїм завданням зображення дійсності, що їх оточувала. У французькій літературі серед таких учнів Вальтера Скотта ми знаємо, наприклад, великого реаліста Бальзака.

В романі «Квентін Дорвард» сполучаються головні заслуги Вальтера Скотта. У протиставленні образів Людовіка XI і Карла Сміливого показаний основний напрям, в якому йшла європейська історія XV століття. Обидва ці образи подані в усіх їхніх внутрішніх суперечностях, в усій складності їхніх характерів. І ця жорстока сутичка двох соціально-політичних сил показана на яскравому, конкретному фоні, який дає нам змогу перенестись в далеку епоху й вивчати її.

Олександр Білецький.

Розділ I

ДВІ ПРОТИЛЕЖНОСТІ

Дивись отут на цей портрет і той:
На них обох зображено братів...
Шекспір, «Гамлет»

Друга половина п'ятнадцятого століття підготувала ряд подій, які призвели до того, що Франція досягла величезної могутності, і ця могутність стала основною причиною заздрості інших європейських держав. До цього часу Франція мусила боротися за саме своє існування проти англійців, що захопили найкращі її провінції, і тільки відважність народу та зусилля короля допомогли залишкам французьких володінь уникнути іноземного рабства. Але небезпека полягала не тільки в цьому. Феодали, що посідали великі землі королівства, особливо герцоги Бургундський [1] і Бретонський [2], ні трохи не вагаючись, висту-

---

[1] Бургундія — країна на сході Франції. В той час, коли відбувалися події, описані в цьому романі, герцогство Бургундське було наймогутнішою феодальною державою серед інших, залежних від французького королівства.

[2] Бретань (прикметник — бретонський) — півострів на півночі Франції. Населення — бретонці, за походженням кельти, які переселилися сюди з Англії.

пали проти свого государя й сюзерена [1] — короля Франції — з усякого найнезначнішого приводу. Під час миру вони розпоряджалися у своїх наділах як необмежені володарі, причому Бургундський дім, який, крім Бургундії, володів також найкращою і найбагатшою частиною Фландрії [2], був такий багатий і такий могутній, що нічим не поступався перед королівським двором.

Наслідуючи великих феодальних володарів, кожний дрібніший васал короля і собі виявляв таку незалежність, яку дозволяли йому віддаль од центральної влади, розмір його лену [3] та неприступність замків і укріплень. Ці дрібні тирани, яких уже не можна було приборкати законом, безкарно чинили необмежені дикі насильства й жорстокості. У самій Оверні [4] було більш ніж три сотні цих незалежних дворян, для яких убивства й грабунки були звичайнісінькими й повсякденними вчинками.

Крім цього лиха, ще одна біда, яка постала з довготривалих воєн між французами й англійцями, спричинялась до загального нещастя королівства. В різних частинах Франції з покидьків усіх інших країн виросли численні загони солдатів, які під командою ватажків, обраних ними з найхоробріших авантюристів [5], збиралися в банди. Ці наймані бійці продавали на деякий час свої мечі тому, хто більше платив; а коли такі послуги були вже не потрібні, вони продовжували війну на свою власну користь, захоплюючи замки та фортеці і використовуючи їх як сховища, забираючи полонених, щоб одержувати за них викупи, і вимагаючи данину від навколишніх беззахисних сіл та міст. Це були «стрижії» та «шкуродери», як називало їх за їхні вчинки мирне населення.

---

[1] Сюзерен — так звався у феодальній державі феодал, якому належало більш-менш значне земельне володіння — феод і якому були підпорядковані дрібніші феодали, звані його васалами. Наприклад, король Франції був сюзереном усіх французьких феодалів.

[2] Фландрія — рівнинна країна біля Північного моря на крайній півночі Франції та сучасної Бельгії. Мешканці її — фламандці — за мовою й походженням близькі до сусідніх голландців.

[3] Лен — феодальне володіння, яке давав сюзерен своєму васалові в довічне користування.

[4] Овернь — гірська країна, розташована на так званому Центральному плато, на східному півдні Франції. Приєднана до французького королівства при Людовіку XIII (1610 р.). Головне місто — Клермон-Ферран. Тепер Овернь поділяється на окремі департаменти.

[5] Авантюристи — буквально «шукачі пригод».

Серед горя і страждань, викликаних злиденним станом державних справ, нерозсудливе і безмежне марнотратство було характерним як для дрібних феодалів, так і для крупніших; а їхні ленники, наслідуючи їх, теж марнували в грубій, але бучній гульні добро, стягнене з народу. Взаємини між мужчинами і жінками характеризувалися романтичним тоном рицарської куртуазії [1] (який, проте, здебільшого порушувався необмеженими вольностями). Мова мандрівного рицарства ще була в широкому вжитку, хоч чисте почуття піднесеної любові і рицарської доблесті майже зникли і перестали прикрашувати бундючність її фразеології [2].

Поєдинки й турніри, розваги й бенкети, які влаштовував кожний невеликий двір, приваблювали до Франції всякого мандрівного авантюриста, і рідко бувало, щоб після приїзду туди йому не траплялася нагода проявити свою одчайдушну відвагу й заповзятливість, для яких його щасливіша батьківщина не давала необхідного простору.

У цей період, немовби для того, щоб урятувати королівство від усіх цих загроз, на хисткий трон вступив Людовік XI. Його вдача, лиха сама собою, наштовхнулася на незгоди свого часу і врівноважилася ними. Так отрути протилежних якостей, як пишуть у старих лікарських книжках, можуть нейтралізувати одна одну.

Досить хоробрий, коли це було потрібно для якоїсь корисної або політичної справи, Людовік не мав у собі ні іскри романтичної відваги, яка продовжує боротьбу заради честі. Спокійний, хитрий, глибоко відданий своїм власним інтересам, він поступався і гордістю і пристрастю, коли вони могли стати на перешкоді цим інтересам. Він ретельно дбав про те, щоб приховати свої дійсні почуття й наміри від усіх близьких до нього, і часто казав між іншим: «Той король, який не вміє прикидатися, не вміє королювати». Або: «Коли б я дізнався, що мій власний капелюх довідався про мої секрети, я кинув би його в огонь». Ніхто з сучасників Людовіка або з людей інших часів не розумів краще за нього, як слід скористатися з слабостей своїх близьких, не даючи водночас їм можливості використати його ж власні слабості.

---

[1] Куртуазія (французькою мовою) — ввічливість, чемність, феодальний етикет, правила поводження для рицарів.

[2] Фразеологія — (тут) сполучення слів.

Він був мстивий і жорстокий до того, що знаходив насолоду в численних стратах, які відбувалися з його наказу. Проте, хоч він не знав ніякого милосердя, коли міг діяти безкарно, жодне почуття помсти ніколи не могло підбурити його на передчасне насильство. Він рідко кидався на свою здобич, не будучи впевненим, що вона потрапить у його пазури і не позбавиться їх, причому його вчинки були так ретельно замасковані, що тільки остаточний успіх його справи показував світові, чого він добивався.

Так само скупість Людовіка перетворювалася на показове марнотратство, коли треба було підкупити фаворита [1] або міністра феодала-суперника, щоб відвернути неминучий напад чи розгромити ворожі угрупування. Він любив розваги, але ні краса, ні полювання, хоч це були його головні пристрасті, ніколи не відвертали його уваги від державних обов'язків і справ королівства. Він глибоко знав людей, здобуваючи свої знання з їх приватного життя, в яке часто втручався особисто. І хоч з природи своєї він був гордий і гоноровитий, але, нехтуючи довільним поділом людей за їх станами, що вважалося його сучасниками чимсь надприродним, не вагався підносити людей з найнижчих верств і призначати їх на найважливіші пости, причому дуже добре розумів, як треба вибирати їх, і рідко помилявся.

Проте чимало було суперечностей у характері цього монарха, тому що людська природа рідко буває одноманітною.

Хоч сам він і був найбрехливіший і найнещиріший з людського роду, проте деякі з найбільших його помилок походили від занадто нерозважного довір'я до чесності інших людей. Коли ці помилки траплялися, то здавалося, що вони виникали з надмірно витонченої політики, яка змушувала Людовіка надягати на себе маску безсумнівного довір'я до тих, кого він мав на меті перехитрити, бо в своїй звичайній поведінці він був боязкий і недовірливий, як усякий тиран.

Щоб довершити опис цього жахливого характеру, можна ще відзначити дві риси, завдяки яким Людовік, то кидаючи подачку, то вдаючись до крутих заходів, стає серед грубих войовничих державців [2] того часу немов при-

---

[1] Фаворит — улюбленець.

[2] Державець—великий феодал.

боркувачем диких звірів, які, маючи перевагу в силі, не роздерли його на шматки тільки тому, що він був розумніший і проводив хитру політику.

Перша з цих двох рис — надмірна забобонність — хвороба, якою небо часто наділяє людей, що відмовляються виконувати приписи релігії. Людовік ніколи не намагався вгамувати свою совість, пом'якшивши свою жорстоку політику, а даремно старався заспокоїти це прикре почуття суворим додержанням обрядів, каяттям та багатими подарунками, які він роздавав попам та монахам.

Друга його властивість — з якою перша часто чомусь сполучається — це нахил до низьких втіх і розпусти. Один з найрозумніших або принаймні з найхитріших монархів свого часу, він любив грубі розваги. Дотепна людина — він забавлявся жартами і примовками у веселому товаристві далеко більше, ніж можна було сподіватись, знаючи його вдачу. Він навіть брав участь у різних легковажних пригодах та інтригах і так захоплювався цими авантюрами, що про нього було складено чимало веселих і непристойних анекдотів, виданих згодом окремою книжкою, яку дуже високо цінили бібліофіли [1]. Завдяки характеру цього монарха, сильному і розсудливому, хоч і дуже нелагідному, було завгодно небу,— що діє не лише бурею, а й дрібненьким дощиком, — повернути великому французькому народові ті блага мирного правління, які перед вступом на трон Людовіка були майже втрачені.

Ледве Людовік зайняв місце на троні, як він виявив свої пороки швидше, ніж таланти. Його перша дружина Маргарита Шотландська [2] була зацькована до смерті язиками при дворі свого чоловіка, хоч, коли б не підбурювання самого Людовіка, не чути було б жодного слова проти люб'язної і нещасної принцеси.

Він був невдячним і бунтівливим сином і одного разу уклав змову, щоб захопити в полон свого батька, а другого разу просто розпочав війну проти нього. За першу образу батька-короля він був вигнаний до свого дофінського [3] наділу, яким правив дуже розумно. За другу — він був остаточно вигнаний і змушений віддатися на милість і майже на утримання герцога Бургундського та його

---

[1] Бібліофіл (грецькою мовою) — любитель книг.

[2] Маргарита Шотландська (1424—1444 рр.) — дочка шотландського короля Джеймза I Стюарта.

[3] Дофін — наслідник французького престолу.

сина, у яких він користувався гостинністю аж до смерті свого батька в 1461 році, причому відплатив їм за це холодною байдужістю.

На самому початку свого королювання Людовік був майже переможений союзом, утвореним проти нього великими васалами Франції на чолі з герцогом Бургундським, або, вірніш, його сином, графом де-Шарале. Вони зібрали велике військо, обложили Париж, під самими його мурами зустрілись з королем у бою [1], і французька монархія опинилася на краю загибелі. У таких випадках звичайно буває, що найспритніший з двох полководців пожинає плоди перемоги, хоч військова слава припадає на долю іншого. Людовік, що виявив неабияку особисту хоробрість під час бою при Монлері, зумів скористатися з непевного становища свого супротивника, поводячись так, ніби перемога була на його боці. Він вичікував, поки вороги посваряться, і проявив стільки спритності, сіючи підозру між ними, що їхній союз, який вони називали «союзом суспільного блага», хоч він у дійсності мав намір повалити все, крім зовнішньої форми французької монархії, розпався сам собою і ніколи не відновлявся в таких розмірах.

Починаючи від того часу, Людовік, якому не загрожувала вже ніяка небезпека з боку Англії, бо там спалахнула громадянська війна Йоркського дому з Ланкастерським [2], розпочав загоювати рани на державному тілі Франції. Він орудував як досвідчений, але нечулий лікар, удаючись то до делікатних ліків, то до вогню й заліза, щоб припинити смертельну хворобу, яка охопила тоді весь державний організм. Він намагався хоч трохи зменшити грабіжництво банд і безкарні насильства дворянства, бо не міг остаточно припинити їх, і, нарешті, поступово збільшивши королівську владу, зменшив владу тих, хто протистояв йому, тобто великих феодалів.

Проте король Франції був оточений непевністю і небезпекою. Колишні члени «союзу суспільного блага», хоч

---

[1] Бій при Монлері — 1465 року. Могутні феодали на чолі з Карлом Сміливим повстали проти Людовіка, який прагнув абсолютизму, і Людовік був примушений задовольнити деякі їхні вимоги. Але згодом він спромігся посварити їх між собою.

[2] Війна Йоркського дому з Ланкастерським (1455—1485 рр.) — відома під назвою «Війни Червоної і Білої троянди», бо Ланкастерський мав у своєму гербі червону троянду, а Йоркський — білу.

були між собою в незгоді, але існували і, подібно до приголомшеної гадюки, могли знову стати небезпечними. Та найбільшою небезпекою була могутність герцога Бургундського, на той час найбільшого з європейських феодалів. За своїм рангом він був трохи нижчий від короля, бо його герцогство вважалося залежним від французької корони.

Карл [1], на прізвисько Сміливий, або, вірніш, Відважний, бо його хоробрість поєднувалася з нерозсудливістю і безумством, володів тоді невеликим герцогством Бургундським, яке йому не терпілося перетворити на велике й незалежне королівство. Характер цього герцога був з усіх поглядів повною протилежністю характера Людовіка XI.

Цей останній був спокійний, розсудливий і хитрий, ніколи не кидався в безнадійну справу і доводив до кінця все, що починав. Характер герцога був цілком відмінний. Він прагнув небезпеки, бо любив її, і прагнув труднощів, бо зневажав їх. Як Людовік ніколи не жертвував своєю користю заради пристрасті, так Карл, навпаки, ніколи не жертвував своєю пристрастю або навіть примхою. Незважаючи ні на близьке споріднення, ні на підтримку, яку подавали герцог та його батько Людовікові в його засланні, герцог і король зневажали й ненавиділи один одного. Герцог Бургундський зневажав короля за те, що він намагався через різні союзи, підкупи й інші посередні засоби здобути все, що на його місці герцог захопив би із зброєю в руках. Він також ненавидів короля не тільки за невдячність, якою той відплачував за колишню гостинність герцога, не тільки за образи, що він їх зазнав від короля і його послів, коли ще був живий його батько, але й особливо за підтримку, яку король таємно подавав незадоволеним громадянам Гента, Льєжа та інших великих міст у Фландрії. Ці неспокійні міста, що пильно додержували своїх привілеїв і пишалися з свого багатства, часто повставали проти своїх сюзеренів — герцогів Бургундських, причому завжди знаходили таємну підтримку при дворі Людовіка, який ніколи не пропускав нагоди посіяти розбрат у володіннях свого надто могутнього васала.

---

[1] Карл Сміливий (1433—1477 рр.). У Вальтера Скотта є ще один роман «Карл Сміливий», який певною мірою продовжує «Квентіна Дорварда».

На зневагу й ненависть герцога Людовік відповідав з не меншою енергією такими ж почуттями, хоч і вмів краще приховати їх. Для людини з його розумом просто неможливим було б не зневажати безрозсудливу впертість, що ніколи не зрікалася своєї мети, хоч досягнення її виявлялося фатальним [1], і необачну бурхливість, що ніколи не рахувалася з перешкодами, які були на її шляху.

Король ненавидів Карла навіть більше, ніж зневажав його, і це презирство й ненависть були сильніші, бо підсилювалися страхом. Він знав, що напад скаженого бугая, з яким він порівнював герцога Бургундського, завжди буває жахливим, навіть і тоді, коли тварина кидається з заплющеними очима. Йому завдавали страху не лише багатство провінції Бургундського герцогства, дисципліна войовничих мешканців і численність населення, а й особисті властивості самого герцога, який також був йому небезпечний. Відважний до безрозсудності, щедрий до марнотратства, оточений блискучою свитою, що мало показувати спадкову пишність бургундських герцогів, Карл Сміливий притягав до себе на службу майже всіх запальних рицарів, вдача яких була схожа на його власну. А Людовік ясно бачив, що можуть зробити такі рішучі авантюристи, йдучи за безстрашним вожаком.

Крім того, була ще інша обставина, яка збільшувала ворожість Людовіка до його занадто могутнього васала. Людовік був зобов'язаний герцогові милостями, за які ніколи не збирався відплатити, через що мусив часто підлещуватися до нього і терпіти вибухи нестримного зухвальства, образливого для королівської гідності, і звертався до герцога не інакше, як «мій любий бургундський кузене».

Близько 1468 року їхня взаємна ворожнеча досягла свого найвищого розвитку, хоч на той час поміж ними існувало сумнівне й оманливе замирення. Саме від цього часу й починається наше оповідання.

Наш герой виявиться цілком добропорядною людиною. Щоб описати його вдачу, нам навряд чи треба вдаватися до докладної розповіді про взаємини двох державців. Але часто буває так, що пристрасті високих осіб, їхні чвари і замирення поширюються і на тих, що їх оточують.

---

[1] **Фатальний — неминучий, згубний.**

Розділ II

МАНДРІВНИК

Мені б як устрицю ввесь світ своїм
мечем розкрити...
Старовинне послання

Одного чудового літнього ранку, коли сонце ще не припікало, а повітря, сповнене пахощами роси, було ще прохолодне, стрункий юнак, ідучи з північного сходу, наблизився до броду через вузьку річку, що впадає в ріку Шер, поблизу королівського замка Плессі-ле-Тур. Темні й багаточисленні визубні цього замка піднялися на фоні густого лісу.

Цей ліс, або так званий королівський парк,— місце полювання короля і знаті,— був оточений огорожею, яка звалася по латині «плексиціум», звідки й походить назва Плессі багатьох селищ у Франції. На відміну од них замок і село, про які йде мова, звалися Плессі-ле-Тур.[1] Замок був побудований щось на дві милі на південь від чудового міста Тура, столиці старої Турені, багатюща рівнина навколо якого звалася «садом Франції».

На протилежному березі вищезгаданої річки двоє людей, удаючи, ніби вони заглибилися в розмову, час від часу стежили за рухами мандрівника, помітивши його ще здалека, завдяки своїй позиції на високому березі.

Молодому мандрівникові могло бути близько дев'ятнадцяти-двадцяти років. Його симпатичне обличчя і вся постать свідчили, що він нетутешній. Короткий сірий плащ і штани були швидше фламандського, ніж французького крою, тоді як елегантна синя шапочка, оздоблена гілочкою й орлиним пером, була типовим шотландським головним убором. Його костюм був дуже чепурний і одягнений з дбайливістю молодої людини, яка знає, що в неї красива фігура. За плечима в мандрівника висіла сумка, в яку було покладено найнеобхідніше. На лівій руці надіта рукавиця для полювання з соколами, хоча сокола з ним і не було, а в правій руці він тримав довгу мисливську

---

[1] Плессі-ле-Тур (Плессі коло Тура) — тепер так само село поблизу міста Тура, але від замка залишилися тільки руїни.

палицю. Через ліве його плече був перекинутий вишитий шарф, на якому висіла маленька торбинка з червоного бархату, де був харч для соколів та інші приналежності цієї улюбленої того часу забави. Цей шарф на грудях перехрещувався з ременем, на якому збоку висів мисливський ніж. Замість чобіт, які тоді звичайно носили, на ньому були черевики з напівобробленої оленячої шкури.

Хоч, очевидно, мандрівник ще не досяг повного розвитку сил, проте він був високий на зріст і рухливий, а легка хода свідчила, що подорожувати пішки йому було швидше розвагою, а не роботою. Волосся його було русяве на відміну од смуглявого кольору шкіри, яку пофарбувало чужоземне сонце або постійне перебування під відкритим небом рідної країни.

Риси обличчя, хоч і не зовсім правильні, були щирі, відверті й приємні. Легка усмішка, що, здавалося, від надміру здоров'я блукала по його губах, показувала ряд прекрасних зубів, подібних своєю білизною до слонової кості, а ясні блакитні очі кидали на все, що їм потрапляло, доброзичливий погляд, виявляючи добрий настрій, безтурботність і непохитну рішучість.

Він відповідав на привітання небагатьох подорожніх, які мандрували в той, повний небезпек час, залежно від гідності кожного. Бродячий воїн, напівсолдат, напівбандит зміряв юнака своїм оком, ніби зважуючи, чого сподіватися — здобичі чи відсічі і, помітивши силу в його безстрашному погляді, відразу змінював свій негідницький намір, кажучи упевненим голосом: «Доброго ранку, товаришу», на що молодий шотландець відповідав войовничим, але не таким похмурим тоном. Мандрівний прочанин, або монах-жебрак, відповідав на його почтивий уклін батьківським благословенням, а чорноока селянська дівчина дивилася йому вслід ще довго після того, як вони розійшлися в різні сторони. Словом, в усьому його вигляді була така привабливість, яка не могла не привернути до себе уваги. Вона була наслідком щасливого сполучення безстрашної щирості і веселої вдачі з жвавими очима, вродливим обличчям і стрункою постаттю. Здавалося, уся його поведінка виявляла людину, що входить у життя, не знаючи навколишнього зла і не маючи нічого проти всіх труднощів, крім свого розуму і сміливості. До такої вдачі юність відчуває прихильність, а старість — цікавість і співчуття.

Юнака вже давно вгледіли двоє людей, що блукали на протилежному березі маленької річки, яка відокремлювала його від парку і замка. Коли він з легкістю молодого оленя, що прямує до водопаду, спустився з каменистого берега до самої води, молодший з цих двох людей сказав старшому:

— Це здається наш — циган! Коли він наважиться перейти вбрід, то неодмінно загине, бо вода тепер висока і брід непрохідний.

— Хай він сам зробить це відкриття, куме,— відповів старший.— Хоч кажуть, що вода таких не бере.

— Я пізнаю його лише по синій шапці,— сказав другий,— бо я ще не бачу його обличчя... Слухайте, пане мій, він гукає до нас, щоб довідатися, чи глибоко тут.

— В житті нема нічого кращого як досвід,— відповів його співбесідник,— нехай він спробує.

Тимчасом юнак, не діставши заперечливої відповіді, і вважаючи мовчання за ствердження того, що вода неглибока, поринув не вагаючись у воду, встигнувши тільки скинути черевики. Тієї самої хвилини старший співрозмовник крикнув йому, щоб він був обережний, і додав тихо, звертаючись до свого товариша:

— Хай йому чорт, куме! Ти ще раз помилився — це зовсім не той циганський балакун!

Але попередження дійшло до юнака надто пізно. Він або не почув, або вже не міг скористатися з нього, бо бистра течія вже захопила його. Для когось іншого, не такого моторного і вправного, смерть була б неминуча, тому що потік був і глибокий і бурхливий.

— Присягаюсь святою Анною, він спритний хлопець,— сказав старший.— Біжи, куме, і виправ свою помилку, допоможи йому. Він належить до твоєї власної отари; коли старе прислів'я каже правду,— вода не приймає його.

Справді, молодий мандрівник плив з такою силою і так добре розсікав руками хвилі, що, незважаючи на бистрину, течія віднесла його тільки трохи вбік.

Молодший з двох незнайомців поспішав зійти вниз, щоб допомогти плавцеві, тоді як другий посувався за ним повільніше, кажучи сам до себе: «Я так і знав, що цей бравий хлопець ніколи у воді не потоне. Присягаюся всім святим, він уже на березі й хапає свою палицю! Коли я не поспішу, він відлупцює мого кума за єдиний добрий вчинок, який він будь-коли вдіяв».

Дійсно, були підстави говорити так, бо гарненький шотландець уже звернувся до молодшого самаритянина [1], що спішив йому на допомогу, з такими гнівними словами:

— Неввічлива собако! Чому ти не відповів мені, коли я гукав до тебе, чи можна перебратися на цьому місці? Нехай смердючий біс забере мене, але я навчу тебе поважати чужинців.

Ці слова були підкреслені виразним розмахуванням палиці, що звалося «муліне» [2]: боєць, тримаючи палицю за середину, розмахував обома кінцями на всі сторони, наче крилами вітряка. Його супротивник, бачачи таку загрозу, поклав руку на ефес своєї шпаги, бо він був з тих, які в усіх випадках визнають за краще діяти, ніж розмовляти. Але його обачніший товариш, підійшовши, наказав зупинитися і, звернувшись до юнака, докорив йому за те, що він поквапився пірнути в бурхливу річку, й за те, що вилаяв людину, яка спішила йому на допомогу.

Юнак, почувши, що його картає людина похилого віку й поважного вигляду, опустив свою зброю і сказав, що йому шкода, коли він їх образив, але йому здалося, ніби вони спокійно дивилися на те, як він рискував своїм життям і не попередили його своєчасно хоч одним словом про небезпеку, як це зробили б усі чесні й порядні люди, добрі християни і поважні городяни, на яких вони схожі.

— Любий синку,— сказав старший незнайомець,— по твоїй вимові, обличчю і вбранню можна догадатися, що ти чужоземець, і ти повинен визнати, що нам не так уже легко зрозуміти твою говірку.

— Гаразд, батьку,— відповів юнак,— мені вже байдуже, що я мав тут холодне купання, і я охоче пробачу вам те, що ви частково були цьому причиною. Тільки покажіть мені, як добратися до якогось місця, де б я міг обсушити свій одяг, бо він у мене єдиний, і мусить бути пристойним.

— А за кого, власне, ти нас вважаєш, мій хороший синку? — спитав старший незнайомець.

— За заможних городян, безперечно,— відповів юнак.— Або ось що: ви, мабуть, міняйло або хлібний баришник, а цей чоловік, мабуть, різник або шкіряник.

---

[1] Самаритянин (житель країни Самарії в Палестині) — так звуть співчутливу людину. Образ, запозичений з одного біблійського оповідання.

[2] Буквально «млинок».

— Їй-богу, юначе, ти визначив наші властивості цілком слушно, — сказав старший, усміхаючись. — Справді, моя професія — торгівля, наскільки це мені дозволяють мої гроші. А заняття мого кума трохи споріднене з різницькою справою. Ми постараємось стати тобі в пригоді, але спершу я мушу знати, хто ти такий і звідки ти приїхав, бо тепер усі шляхи кишать пішими і кінними подорожніми, які мають на думці все, що завгодно, крім чесності й страху божого.

Юнак ще раз гострим і проникливим оком оглянув того, що промовляв, і його мовчазного товариша, ніби впевнюючись, чи заслуговують вони з свого боку довір'я, якого вимагають. Наслідки його спостереження були такі.

Старший і показніший з цих людей своїм одягом і зовнішністю був схожий на купця або торговця. Його шкіряна куртка, штани й плащ були темного одноманітного кольору, причому такі обшарпані, що, на думку молодого шотландця, їх власник був або дуже багатою або дуже бідною людиною, але ймовірніше перше. Його одяг був вузький і куций, що було тоді не в моді серед дворянства й навіть серед вищих верств городян, які носили звичайно просторі, довгі мантії.

Обличчя цього чоловіка було водночас і принадне й огидне. Його гостро окреслені риси, запалі щоки й глибоко посаджені очі, незважаючи ні на що, виявляли кмітливість і гумор, властиві молодому авантюристові. Але ці ж самі запалі очі, які дивилися з-під густих чорних брів, мали в собі щось владне й лиховісне. Мабуть, це враження посилювалося низько насуненою на лоб хутряною шапкою й тінню від неї. В усякому разі юному чужинцеві важко було зрозуміти, як ці очі могли належати людині з такою взагалі непоказною постаттю. Шапка його була оздоблена вбогим олив'яним образчиком святої діви, на зразок тих, які привозять з Лоретто[1] найбідніші прочани, тимчасом як усі заможні й сановиті люди того часу чіпляли собі на шапки золоті або срібні бляхи.

Товариш його був дебелий чоловік, середній на зріст, більш як на десять років молодший від нього, з похмурим обличчям і лиховісною усмішкою, що з'являлася на його

---

[1] Лоретто — місто в Італії, близько берега Адріатичного моря, на південь від Анкони (в колишній провінції Марке).

обличчі у відповідь на таємничі знаки, якими він обмінювався з старшим незнайомцем. Цей чоловік був озброєний шпагою і кинджалом, а під його бідним убранням, як спостеріг шотландець, був прихований «жазеран», тобто кольчуга з дрібних кілець. Її часто носили люди навіть мирних професій, якщо вони мали постійно відлучатися з дому, і вона стверджувала догадку юнака, що цей чоловік був різник, шкуродер або щось подібне до цього і мусив часто відлучатися з дому.

Юний чужинець з одного лише погляду зробив ці спостереження, для передачі яких ми витратили стільки часу, і відповів, хвилину поміркувавши:

— Мені невідомо, з ким маю честь розмовляти,— сказав він, стримано вклоняючись,— але мені байдуже, хто саме почує від мене, що я шотландець, молодший син у родині, і що я, за звичаєм моїх земляків, приїхав шукати собі щастя у Франції або десь в іншому місці.

— Хай йому біс! Це чудовий звичай,— сказав старший з незнайомців.— Ти, здається, гарний хлопець і саме того віку, коли мають успіх і серед чоловіків і серед жінок. Між іншим, що ти скажеш? Я купець, і мені в торгівлі потрібний добрий помічник. Чи ти занадто гордовитий панич, щоб допомагати комусь у такій чорній роботі?

— Любий пане,— сказав на це юнак.— Якщо ваша пропозиція серйозна, а я маю сумнів щодо цього, то мушу подякувати вам і відмовитися од неї. Я боюся, що буду зовсім нездатний для вашої справи.

— Авжеж! — вигукнув молодший.— Я ручуся, що ти краще вмієш згинати лук, ніж підсумовувати рахунки, і що ти можеш краще володіти мечем, ніж пером!

— Я, пане, горянин,— відповів молодий шотландець,— а тому, як у нас кажуть, і лучник. Але, крім цього, я був ще в монастирі, де панотці навчили мене читати й писати і навіть рахувати.

— Чорт забирай! Це вже чудеса! — сказав купець.— Присягаюся Амбренською божою матір'ю, ти чудо, чоловіче!

— Жартуйте собі на здоров'я, добродію,— відповів юнак, якому не дуже подобалася глузливість його нового знайомого,— а я мушу піти обсушитися, замість того щоб з мене капотіло тут, поки я відповідатиму на ваші запитання.

Купець тільки зареготав ще голосніш і відповів:

— Щоб йому всі чорти! І тут прислів'я виправдує себе — гордий, як шотландець. Але знай, юначе, що до твоєї країни я ставлюся з повагою, бо колись мав справи в Шотландії. Чесний і бідний народ ці шотландці. Отже, коли ти бажаєш піти разом із нами до села, то я охоче почастую тебе чаркою хересу і гарячим сніданком, щоб винагородити за холодне купання. Але тисяча чортів! Навіщо тобі ця мисливська рукавичка на руці? Хіба ти не знаєш, що полювати з соколами заборонено в королівському лісі?

— Я довідався про це,— відповів юнак,— від підлого лісника герцога Бургундського. Я ледве встиг пустити того сокола на чаплю поблизу Перонни[1] (адже цього сокола я ніс з собою аж з самої Шотландії і думав, що він тут мені стане в пригоді), як цей падлюка підбив його стрілою.

— І що ж ти зробив з лісником?— запитав купець.

— Відлупцював його майже до смерті так, як тільки один християнин міг обробити іншого,— сказав юнак, розмахуючи палицею.— Адже мені непотрібна була його кров, щоб потім відповідати за неї.

— То, знай,— сказав городянин,— коли б ти потрапив до рук герцога Бургундського, він наказав би повісити тебе, не вагаючись ні хвилини.

— Авжеж, мені казали, що він такий швидкий на ці справи, як і король Франції. Але це трапилось коло Перонни — я перестрибнув через кордон і лише посміявся з нього. Коли б він був розсудливіший, то я ще, можливо, вступив би до нього на службу.

— Герцог дуже засмутиться, що прогавив такого рицаря, коли перемир'я буде порушене,— сказав купець і позирнув на свого супутника. Той відповів йому похмурою усмішкою, що блиснула на обличчі, ожививши його, як раптовий метеор оживляє зимове небо.

Юний шотландець раптом зупинився, насунув шапку на праву брову, як людина, що не дозволяє з себе глузувати, і сказав рішуче:

— Панове, й особливо ви, пане старший, що мусите бути розумнішим: гадаю, ви не маєте охоти глузувати з мене. Мені зовсім не подобається тон вашої розмови.

---

[1] Перонна — місто на крайній півночі Франції в колишній провінції Пікардії, тепер у департаменті Сомми. Відіграватиме велику роль в історичних подіях, описаних у цьому романі.

Я можу прийняти жарт від кого завгодно і навіть догану від старшого за мене і подякую йому, якщо це буде заслужено. Але мені не подобається, щоб мене носили на руках, наче немовля якесь, коли, слава богу, я сам почуваю в собі досить сили, щоб провчити як слід вас обох, раз ви мене викликаєте на це.

Старший незнайомець ледве не задихнувся, сміючись з поведінки юнака, а рука його товариша потяглася до меча. Шотландець, побачивши це, так ударив його палицею по руці, що той уже не спромігся вихопити меч, і цей випадок ще більше розвеселив його супутника.

— Стій, стій, найхоробріший шотландцю! — вигукнув він.— Зупинися хоч заради твоєї любої батьківщини. А ви, куме, не поглядайте так грізно. Хай йому чорт! Хай уже й тут ми будемо справжніми торговцями: сприймемо цей удар по руці, що був завданий з такою грацією і вправністю, як розплату за його купання. Але ось що, мій молодий друже,— сказав він з усією серйозністю і суворістю, які змусили юнака стриматися й сповнили його істоту почтивим острахом,— щоб більше не було ніякого насильства. Моя особа непридатна для цього, а мій кум уже дістав по заслузі. Тепер скажи мені, як тебе звати?

— На чемне запитання я можу й відповісти чемно,— сказав юнак,— і вшанувати вас як слід, згідно з вашим віком, якщо ви не будете випробовувати моє терпіння глузуванням. З того часу, як я прибув до Франції і Фландрії, тутешні люди прозвали мене «Пажем з бархатною торбинкою» за цю мисливську сумочку, що висить у мене при боці. Але моє справжнє ім'я, яким мене звали в Шотландії,— Квентін Дорвард.

— Дорвард! — сказав незнайомець.— Це дворянське прізвище?

— Вже протягом п'ятнадцятьох поколінь у нашому роді,— відказав юнак,— і саме через це я неохоче обрав би собі якусь іншу професію, крім воєнної.

— Справжній шотландець! Багато запалу, багато гонору і, присягаюсь, мало дукатів! [1]. Гаразд, куме,— сказав він своєму товаришеві,— іди-но вперед і скажи, щоб приготували нам сніданок у Шовковичному гаю, бо цей юнак вшанує його, як голодна миша сир. А щодо цигана — іди я скажу тобі на вухо.

---

[1] Дукат — старовинна золота монета.

Супутник його відповів на це, як завжди, зловісною усмішкою і швидко пішов уперед. А старший незнайомець тимчасом казав далі, звертаючись до юного Дорварда:

— Тепер ми поволі підемо вперед і встигнемо прослухати месу[1] в каплиці святого Губерта, бо не личить думати про тілесні потреби раніш, ніж про потреби духовні.

Дорвард як добрий католик не мав нічого проти цієї пропозиції, хоч, напевне, він хотів спершу обсушити свій одяг і трохи підкріпитися. Тимчасом вони незабаром упустили з очей свого похмурого супутника і йшли далі тією самою стежкою, що й раніш, доки вона довела їх до лісу, який перетинали в усіх напрямах довгі алеї, де, мов у просіках, спокійно проходили маленькими табунами стрункі олені. Видно було, що їх тут ніхто не займає.

— Ви питали мене, чи добрий я лучник,— сказав молодий шотландець.— Дайте мені лук і пару стріл, і ви матимете чудову оленину.

— Тисяча чортів, мій юний друже!— сказав його супутник.— Обережніш із цією справою. Отой мій кум мусить особливо доглядати оленів; вони йому доручені, і він суворий доглядач.

— Він швидше скидається на різника, ніж на веселого лісника,— відповів Дорвард.— Я не можу собі уявити, щоб такий похмурий погляд належав тому, хто розуміється на витончених правилах полювання й лісництва.

— О, мій молодий друже,— відповів незнайомець,— мій кум з першого погляду справді має щось спільне з різником, але хто вже познайомиться з ним, той ніколи не скаржиться на нього.

Квентін Дорвард відчув щось особливе й неприємне в тоні, яким це було сказано. Подивившись зненацька на свого супутника, він уявив собі, що бачить у виразі його обличчя, в легкій усмішці, яка викривила його верхню губу, і в блиманні його гострого чорного ока підтвердження своєї раптової догадки. «Я чув про розбійників,— подумав він,— та про хитрих ошуканців і головорізів. Може, отой чоловік вбивця, а цей старий негідник є його вабець? Буду пильним, але крім добрих шотландських стусанів, вони нічого не дістануть від мене».

Поки він так міркував, вони дійшли до прогалини, де великі лісові дерева стояли рідше. Прогалина була розчи-

---

[1] Меса — церковна відправа в католиків, обідня.

щена від кущів і вкрита килимом найніжнішої і найсвіжішої зелені. Трава, затінена від пекучого сонця покровом щільного листя, була тут красивіша, ніж це можна звичайно побачити у Франції. На цій ділянці лісу були переважно буки і в'язи велетенських розмірів, які підносили вгору цілі кучугури листя. Серед цих величних синів землі на найвідкритішому місці просіки стояла невеличка груба каплиця, коло якої дзюрчав у траві струмок. Архітектура її була грубуватою і дуже примітивною.

До каплиці була прибудована маленька хатина для того пустинника чи самітного попа, який жив там, щоб регулярно правити службу. В маленькій ніші стояв кам'яний образ святого Губерта з мисливським рогом на шиї і хортами біля ніг. Ця каплиця, розташована в заповідному лісі або в місці, призначеному для полювання і багатому на дичину, була присвячена святому Губертові.

До цієї маленької будівлі і попрямував старий у супроводі юного Дорварда. Коли вони наблизились, піп, одягнений у ризи, саме йшов до каплиці, очевидно виконувати свої церковні обов'язки. Дорвард побожно схилив голову, на знак поваги до його сану, а його супутник, виявляючи ще глибшу побожність, упав на одне коліно, щоб прийняти благословення святої людини, а згодом пройшов за ним до церкви, виражаючи всім своїм виглядом щиру побожність та покірливість.

Всередині каплиця була оздоблена відповідно до улюбленого заняття святого Губерта, покровителя мисливців. Найбагатші хутра звірів, на який полюють по різних країнах, були порозвішувані всюди, як шпалери, а на них — щити з характерними гербами, де фігурували мисливські роги, луки та інші емблеми полювання. Там, на стінах, можна було побачити голови вовків і оленів поряд з головами інших звірів, що вважалися цікавими для мисливців. Усі ці прикраси мали щось спільне з лісом та полюванням, і навіть сама меса, значно скорочена, мала характер так званої мисливської меси, яку служили звичайно перед благородними і сановними особами, що палали нетерпінням якнайшвидше розпочати свою улюблену розвагу.

Отже, протягом цієї короткої церемонії супутник Дорварда, здавалося, зосередив усю свою увагу на слуханні відправи, тимчасом як сам Дорвард, зовсім не так уже заглиблений у релігійні думки, не міг не докоряти собі за

те, що погано поставився до такої доброї і благочестивої людини. Вже далекий від того, щоб вважати незнайомця за спільника бандитів, Дорвард вважав його тепер мало не за святого.

Коли меса закінчилась, вони обидва вийшли з каплиці, і старший звернувся до свого молодого товариша:

— Ну, хлопче, тепер уже недалеко до того села, де ти, нарешті, зможеш розговітися з спокійною совістю. Отже, іди за мною.

Звернувши праворуч на стежку, яка йшла вгору, він порадив супутникові не збочувати з неї, а якнайточніш триматись середини. Дорвард не міг не зацікавитись цим і спитав про причину такої обережності.

— Зараз ти перебуваєш близько королівського двору, юначе,— відповів його провідник,— і — стонадцять чортів!— це зовсім не те саме, що гуляти по ваших зарослих вересом шотландських горбах. Кожний туаз [1] цієї місцевості, крім стежки, якою ми йдемо, небезпечний через всілякі пастки й капкани з гострими, наче коси, лезами, що відрубають ноги всякому необачному. Тут є підкидні гострячки [2], які простромлять наскрізь твої ступні, є вовчі ями, такі глибокі, що поховають тебе назавжди. Ми, словом, тепер перебуваємо в межах королівських володінь і зараз побачимо замок.

— Коли б я був королем Франції,—сказав юнак,—я не завдавав би собі стільки клопоту з цими капканами, а намагався б керувати державою так добре, щоб жодна людина не наважилася підійти до мого житла з лихими намірами, а щодо тих, які прийшли б із добрими намірами,— ну, що ж, чим більше таких, тим нам веселіше.

Його супутник подивився на всі чотири боки, удаючи, що він збентежений, і тихо проказав:

— Цить, цить, пане паже з бархатною торбинкою! Я забув сказати, що тут навіть дерева мають стільки вух, скільки листя на них, і негайно переказують усе, що почують, до власного кабінету короля.

---

[2] Туаз або туаза — старовинна французька міра довжини, що дорівнювала 1 *м* 949 *мм*.

[2] Підкидні гострячки (французькою мовою «шострап») — чотири залізні шпеники, так закріплені, що коли їх кинути, то один з них стоятиме сторч. Їх розкидали в якійсь місцевості, щоб перешкоджати пересуванню кавалерії, бо вони встромлялися в копита коней і робили їх небоєздатними. Дрібніші шпеники мали так само заважати рухові піхоти.

— Та я не дуже турбуюся за це,— відповів Квентін Дорвард.— У мене вистачить сміливості і на те, щоб висловити свою думку перед лицем самого короля Людовіка, борони його боже. Але щодо вух, про які ви кажете, то, побачивши їх на людській голові, я б відтяв їх моїм мисливським ножем.

Розділ III

ЗАМОК

В густій імлі громадина встає,
За гратами ворота в замку є;
Щоб ворогам закрити в замок путь,
Глибокий рів і мур навколо йдуть;
Внизу ручай тихесенько дзюрчить,
Вверху дозор і вогник мерехтить.

Невідомий автор

Так розмовляючи, Дорвард і його новий знайомий дійшли до того місця, звідки видно було ввесь фасад замка Плессі-ле-Тур, який навіть за тих неспокійних часів, коли великі феодали мусили жити в могутніх фортецях, відзначався своєю міццю і неприступністю.

Від узлісся, де юний Дорвард зупинився із своїм супутником, щоб подивитися на цю королівську резиденцію, простягалася, або, вірніш, підіймалася відкрита галявина без дерев і кущів, крім одного велетенського напівсухого старого дуба. Цей простір залишили відкритим, згідно з правилами оборони всіх часів, щоб ворог не міг наблизитись до мурів під захистом дерев, невидимий з бійниць замка.

Там було три зовнішніх мури з визубнями і з бастіонами на кожному розі, причому другий, внутрішній мур, вищий за перший, зовнішній, був побудований так, щоб можна було нищити ворога, коли б він захопив верхній майданчик першого муру. В свою чергу понад другим муром здіймався третій і найвищий, побудований з такою самою метою. Навколо зовнішнього муру, як француз пояснив своєму молодому товаришеві, оскільки вони стояли нижче за підвалини мурів і не могли його бачити, був

прокопаний рів у двадцять п'є[1] завглибшки, який наповнювався водою через спеціально влаштовану загату на річці Шер, або, точніше, на одній з її приток.

Перед другим муром був ще другий рів. Третій був проведений поміж другим і третім, останнім, муром. Край муру на всьому протязі був оточений залізним частоколом, який мав те саме призначення, що й так звані шво-де-фріз[2] у сучасній фортифікації. Верхівка кожного кола була розщеплена на окремі зубці, що робило всяку спробу перелізти через частокіл просто самогубством.

З-за останнього, внутрішнього, муру видно було самий замок-фортецю, де містилися будівлі різних періодів, тісно розташовані й пов'язані в єдине ціле стародавньою баштою. Башта була старіша за всі будівлі і, мов чорний велетень з Ефіопії[3], здіймалася високо в небо. Відсутність отворів, більших за бійниці, без ладу розташованих на мурах, справляла на глядача таке неприємне враження, яке ми відчуваємо, дивлячись на сліпу людину. Інші будівлі навряд чи краще були пристосовані до вимог культурного життя: їхні вікна виходили на внутрішній замкнений двір, і зовні фасади більш нагадували тюрму, ніж палац. Теперішній король навіть посилив такий ефект, бо, добудовуючи палац, він звелів брати цеглу найтемнішого кольору, темний пісковик і сажу, змішану з глиною, щоб надати всьому замкові одноманітного відтінку далекої старовини: як і всі підозріливі люди, він приховував свою підозріливість.

Ця потворна фортеця мала лише один вхід, принаймні, Дорвард помітив тільки одні ворота, які були в центрі першого зовнішнього муру, де стояли дві могутні башти. Він міг побачити також неодмінні для цих башт речі — опускні грати і звідний міст; грати були опущені, а міст піднятий. Подібні вхідні башти можна було помітити на другому й третьому обвідному мурі, але не на одній лінії з першим входом, бо прохід не прорізував усіх трьох мурів навпро-

---

[1] П'є — старовинна французька міра довжини, дорівнювала 33 *см* (6 п'є дорівнювали туазі).

[2] Шво-де-фріз (однина — шваль-де-фріз) — довгий брусок, який підтримує залізні частоколи, що перехрещуються на зразок літери Х, причому верхівка кожного кола загострена.

[3] Ефіопія (інакше Абіссінія) — країна в східній Африці, тепер самостійна держава. Для мешканців середньовічної Європи це був казковий край.

стець. Навпаки, хто заходив до замка, той мусив іти ще приблизно п'ятнадцять туаз поміж першим і другим муром під загрозою бути обстріляним з обох мурів, коли намір його був ворожий. І знову, пройшовши другий мур, він мусив ще настільки ж відхилитися від прямої лінії, щоб досягти воріт третього внутрішнього муру. Отже, щоб дістатися до замкового двору, треба було перейти два вузькі і небезпечні дефіле[1] під фланговим обстрілом артилерії і зламати одні за одними аж троє воріт.

Прибувши з країни, так само спустошеної війною з чужоземцями і внутрішніми феодальними чварами,— з країни, де були гори, прірви, гірські потоки й багато створених самою природою укріплених позицій, юний Дорвард чимало знав про мистецтво оборони. Але він щиро визнав перед своїм супутником, що ніколи не гадав, щоб військове мистецтво могло зробити стільки для захисту там, де природа так мало сприяла цьому; бо замок, як ми вже згадували, був розташований на невеликому горбі.

Ще більше було його здивування, коли товариш розповів йому, що в околицях замка, крім єдиної безпечної стежки, були скрізь розташовані різні потайні ями, пастки й капкани. Вони загрожували кожному, хто насмілився б пройти сюди без провідника. А на мурах, казав він, побудовано особливі залізні камери, звані «ластів'ячими гніздами», з яких вартові можуть спокійно й непомітно навести свої арбалети[2] на того, хто намагався б увійти без відповідного сигналу, даного на той день. Лучники королівської гвардії, розповідав він далі, виконують цю службу вдень і вночі, за що й мають високу плату, багате вбрання й велику честь та користь від короля Людовіка.

— А тепер скажи мені, юначе,— продовжував він,— чи бачив ти будь-коли таку міцну фортецю, та чи гадаєш ти, що є люди досить відважні, щоб піти на штурм її?

Юнак довго і пильно оглядав цей замок-фортецю, який так зацікавив його, що він навіть забув у запалі юна-

---

[1] Дефіле — вузький прохід.

[2] Арбалет — кидальна зброя, вживана в Західній Європі до середини XVI ст.; складалася з дерев'яного бруска, до якого прикріплювався сталевий лук, і з спускового механізму. З арбалетів стріляли залізними шворнями або свинцевими кулями. Пострілом з арбалета можна було пробити рицарський панцир на віддалі 150—250 кроків.

цької цікавості про свій мокрий одяг. Очі його блищали, щоки почервоніли, як у сміливої людини, яка обмірковує якийсь благородний вчинок.

— Це міцна фортеця, і охороняють її пильно,— відповів він,— проте для відважних людей нема нічого неможливого.

— А хіба є такі люди у вашій країні, що здатні на такий подвиг? — спитав зневажливо старший супутник.

— Не хочу стверджувати,— відповів юнак,— але там є тисячі, які заради доброї справи наважилися б піти на таке відважне діло.

— Ого! — гукнув його супутник.— Мабуть, ти сам з таких сміливців?

— Гріх вихвалятися без потреби,— відповів юний Дорвард,— проте мій батько славився хоробрістю, а я — його рідний син.

— Гаразд,— сказав його товариш, усміхаючись,— вчинивши таку спробу, ти міг би зустріти тут навіть свою рідню, бо шотландські лучники лейб-гвардії короля стоять вартовими ген на тих мурах — три сотні кращих дворян твоєї країни.

— А коли б я був королем Людовіком,— сказав юнак у відповідь на це,— то доручив би охороняти свою особу цим відданим трьом сотням шотландських дворян. Я зніс би геть усі ці мури, наказав би засипати рови, запросив би до себе благородних перів [1] і рицарів і жив би собі, як і слід королю, ламаючи списи на бучних турнірах, бенкетуючи вдень з вельможами й танцюючи вночі з дамами і боячись ворога не більше, ніж мухи.

Його товариш ще раз усміхнувся і, обернувшись спиною до замка, до якого, як він зауважив, вони підійшли занадто близько, знову попрямував у ліс ширшою і протоптанішою стежкою.

— Ця стежка,— сказав він,— доведе нас до села Плессі, де ти, як чужоземець, знайдеш усе, що тобі потрібно. Приблизно за дві милі звідси розташоване чудове місто Тур, яке і дає назву прекрасному графству. Але в селі Плессі, або «Плессі в Парку», як ще його іноді називають за близькість до королівського парку, ти швидше знайдеш необхідну гостинність.

---

[1] Пер — великий васал короля.

— Дякую вам, добродію,— сказав шотландець,— але я буду тут недовго. Коли мені пощастить дістати шматок м'яса і ковток чогось кращого за воду, мої потреби в Плессі, чи то буде «Плессі в Парку», чи «Плессі біля Ставу», будуть цілком задоволені.

— Стривай, я гадав, що тобі треба побачитися тут з якимсь приятелем.

— Справді, так — і саме з братом моєї матері,— сказав Дорвард.— Це був дуже добрий чоловік, ще до того, як він залишив Форфарські гори [1].

— Як його звати? — спитав супутник.— Я довідаюся про нього, бо тобі небезпечно йти самому до замка, де тебе можуть вважати за шпигуна.

— Це вже занадто, присягаюся рукою мого батька! — вигукнув юнак.— Мене вважати за шпигуна? О боже мій! Ти не допустиш, щоб мене таврували такою ганьбою! А щодо прізвища мого дядька,— мені байдуже, хто його знатиме,— його ім'я Лезлі. Лезлі — чесна й благородна людина.

— Не маю ніякого сумніву, що так воно і є,— сказав старий,— але в королівській гвардії є троє, яких так звуть.

— Ім'я мого дядька — Людовік Лезлі,— сказав юнак.

— З трьох Лезлі,— відповів супутник,— двох звуть Людовіками.

— Мого родича вони звуть Людовік з рубцем,— відповів Квентін.— У нас в Шотландії прізвища так часто бувають однакові, що безземельним людям, яких не можна розрізнити за назвою їх маєтків, завжди дають ще якесь прізвисько.

— Тобто, гадаю, ти маєш на увазі військове прізвисько,— відповів його супутник.— Я, здається, догадуюсь, про кого ти говориш. Ми його звемо Б а л а ф р е [2], через шрам на обличчі. Це достойна людина й добрий солдат. Я хотів би допомогти тобі побачитися з ним, бо він належить до тих людей, які не часто залишають свій гарнізонний пост, хіба що тоді, коли мусять супроводити самого короля. А тепер, юначе, дай мені відповідь на одне запитання. Можу битися об заклад, що ти бажаєш вступити на службу разом з твоїм дядьком до шотландської гвардії.

---

[1] Ф о р ф а р с ь к і г о р и — гори в графстві Форфар, або Ангус, у середній Шотландії біля Північного моря.

[1] Б а л а ф р — шрам (французькою мовою); «балафре́» — «той, що має шрам».

Велике діло мати такий намір, особливо, коли ти ще молодий. Адже ця висока посада вимагає досвіду багатьох років.

— Можливо, я й думав про це раніше,— сказав Дорвард недбало,— але тепер уже не маю охоти.

— Чому б це так, юначе? — запитав француз майже суворо.— Так ти говориш про службу, потрапити на яку найблагородніші з твоїх земляків вважають для себе за велику честь?

— Бажаю їм щастя на ній, — сказав Квентін спокійно.— Одверто кажучи, мені подобалося б служити французькому королю. Тільки, хоч як гарно не одягали б мене там і як би не годували донесхочу, мені більше до душі бути на вільному повітрі, ніж скніти отут у заперті в якійсь клітці або ген там у ластів'ячому гнізді. Крім того,— додав він, притамовуючи голос,— по правді кажучи, мені не подобається замок, де на «дубі угоди»[1] ростуть такі жолуді.

— Я догадуюся, що ти маєш на думці,— сказав француз,— але говори ясніше.

— Гаразд, скажу ясніше,— промовив юнак.— Отам, на віддалі пострілу з лука або далі, росте чудовий дуб, а на ньому висить людина в сірій куртці, такій як у мене.

— Еге, справді! — сказав француз.— Тисяча чортів! От що значить юнацькі очі! Авжеж, і я щось бачив, проте вважав це за крука в гіллі. Але в цьому видовищі немає нічого дивного, юначе! Коли літо почне переходити в осінь і освітлені непевним місячним сяйвом ночі стануть довгими, а дороги зробляться небезпечними, ти зможеш побачити на цьому дубі грона з десяти й двадцяти таких жолудів.

Але що з того? Вони — прапори, повивішувані, щоб лякати негідників, і дивлячись на кожного з них, чесна людина може вважати, що вже одним злодієм, одним зрадником, одним розбійником на шляху і одним гнобителем народу стало менше у Франції. Ці шибеники, юначе, є ознака правосуддя й справедливості нашого володаря.

— Коли б я був королем Людовіком, то наказував би вішати їх далі від мого палацу,— сказав юнак.— На моїй

---

[1] «Дуб угоди» (англ. мовою «кавін-трі») — поодиноке дерево, до якого господар проводив своїх гостей, коли вони поверталися додому. Знак, який відмічав умовлене місце.

батьківщині ми вішаємо мертвих ворон там, де найбільш літають живі ворони, але не в наших садах або голуб'ятниках. І тут самий запах падла—пфе! — доходить до моїх ніздрів!

— Коли ти поживеш на світі і станеш чесним і відданим слугою твого володаря, мій славний юначе,— відповів француз, — то ти тоді пізнаєш, що нема запаху, кращого, як запах мертвого зрадника.

— Я не хотів би дожити до того віку, коли втрачу нюх моїх ніздрів або зір моїх очей,— сказав шотландець.— Покажіть мені живого зрадника, і ось моя рука і моя зброя. Коли ж нема життя, зникає і ненависть. Але мені здається, ми вже на прямому шляху до села, де я сподіваюсь довести вам, що ні моє купання, ні це неприємне почуття не зіпсували мого апетиту. Отже, мій добрий друже, ходімо якнайшвидше до гостиниці. Проте перше, ніж скористатися з вашої привітності, дозвольте запитати, як я мушу вас звати?

— Тут мене звуть дядько П'єр,— відповів його супутник.— За титулами я не женусь. Я скромна людина і живу з свого майна.

— Нехай буде так, дядьку П'єр,— сказав Квентін,— я дуже радий, що щасливий випадок звів нас докупи, бо мені потрібна добра порада і я буду надзвичайно вдячний за неї.

Тимчасом, як вони так розмовляли, з-за дерев забовваніли дзвіниця й велике дерев'яне розп'яття, і показали їм, що вони входили в село. Але дядько П'єр, трохи відхилившися од прямої дороги, яка тепер приєдналася до великого проїзного шляху, сказав своєму товаришеві, що та гостиниця, куди він бажав його запросити, стоїть трохи осторонь, і там приймають лише найкращих подорожніх.

— Коли ви маєте на увазі тих, що подорожують з туго набитими гаманцями,— відповів шотландень,— то я не з їхньої компанії і краще вже звірюся на грабіжників з великого шляху, ніж на грабіжників з того шинку.

— Хай йому біс! — сказав провідник,— які тепер обережні ваші земляки з Шотландії! Англієць стрімголов біжить до таверни, їсть і п'є все найкраще, і ніколи й не подумає про гроші, доки його шлунок ще не зовсім набитий. Але ти забуваєш, пане Квентіне (адже тебе звуть Квентіном), що за мною сніданок для тебе, щоб винагородити за купання, яке сталося з моєї вини!

— Справді,— сказав добродушно хлопець.— Я забув за купання, за образу, за все. Поки я йшов, мій одяг висох або майже висох. Але я не відмовлюся од вашої приємної пропозиції, бо вчора я дуже легко пообідав і зовсім не вечеряв. Ви, здається, старий і поважний городянин, і я не бачу причини, чому б мені не скористатися з вашої привітності.

Француз усміхнувся, бо ясно бачив, що цьому юнакові, хоч він уже добре, мабуть, виголодався, не легко примиритися з думкою поснідати за чужий рахунок і він старається заспокоїти свою гордість, довівши собі потребу відповісти ласкавістю на ласкавість і прийняти цю невелику послугу.

Тим часом вони спустилися у вузький, утворений двома рядами в'язів тінявий завулок, в кінці якого через відчинені ворота ввійшли у двір гостиниці незвичайних розмірів, розрахованої на прийом благородних відвідувачів і різних прохачів, які мали справи в королівському замку, де Людовік XI дуже рідко й лише тоді, коли така гостинність була неминуча, дозволяв комусь з свого двору тимчасово жити. Щит з королівською лілією висів над головним входом цього великого й несиметричного будинку, але на дворі й у суміжних будівлях не було ні галасу, ні метушні, що на той час, коли і приватні будинки і громадські будови кишіли слугами, виявляли б численність відвідувачів і процвітання господарів.

Здавалося, немов суворий характер сусіднього королівського замка позначився своєю урочистою й жахливою похмурністю і на цьому по суті не сумному місці, що, за звичаєм усіх інших країв, мало бути храмом утіх і розваг для веселого товариства.

Дядько П'єр, не покликавши нікого й навіть не наближаючись до головного входу, відсунув засув бічних дверей і пройшов до просторої кімнати, де вже палав хмиз у каміні й були зроблені приготування до доброго сніданку.

— Мій кум добре подбав за все,— сказав француз юному шотландцеві.— Тобі, мабуть, холодно — от я і наказав розпалити вогонь. Ти, напевне, голодний — зараз матимеш і сніданок.

Він свиснув, і ввійшов господар, який відповів глибоким поклоном на привітання дядька П'єра, але аж ніяк не виявив балакучості, властивої французьким трактирникам за всіх часів.

— Я посилав одного пана, щоб він замовив сніданок,— сказав дядько П'єр.— Чи зробив він це?

У відповідь господар лише вклонився і поки приносив та розставляв на столі різні вишукані страви, не промовив ні слова, щоб похвалити їх якість. А проте сніданок заслуговував на ті похвали, якими приправляють господарі французьких гостиниць свої страви, як побачить читач з наступного розділу.

Розділ IV

СНІДАНОК

О боже мій! Які їдці і що за хліб!
«Подорожі Йоріка»

Ми залишили нашого юного чужоземця в такому прекрасному настрої, в якому він ще ні разу не перебував відтоді, як ступив на територію колишньої Галлії [1]. Сніданок, як ми вже натякали наприкінці попереднього розділу, був розкішний. До нього входив і перігорський пиріг, біля якого справжній гастроном міг би жити й померти, як гомерівські лотофаги [2], забувши за рідню, за батьківщину, за громадські обов'язки. Високі стінки цього пирога з чудовою скоринкою здіймалися, немов мури якогось столичного міста, немов емблема добробуту, який вони мали захищати. Було там і ніжне рагу з особливою часниковою приправою, яке так люблять гасконці, але й шотландці не від того, щоб покуштувати його. Була там, між іншим, і делікатна шинка, яку колись носив на своєму стегні благородний дикий кабан у сусідньому Монрішарському лісі. Були також прекрасні білі круглі булочки, що звались буль (через що пекарі французькою мовою звуться буланже), скоринка яких така смачна, що їсти їх, навіть запиваючи чистою водою, було б насолодою. Але там на столі, крім води, була шкіряна пляшка, під назвою ботін,

---

[1] Галлія — країна галлів, тобто кельтів, займала приблизно сучасні Францію, Бельгію, почасти Голландію і Німеччину (на захід від Рейна), а в IV ст. до нашої ери також сучасну Верхню Італію.

[1] Лотофаги («пожирателі лотоса») — за старогрецьким уявленням — щасливий народ, який жив десь на острові поблизу африканського берега й годувався квітками лотоса. Про них згадується в творах Гомера.

тобто чобіток, в якій було з кварту добірного боннського вина. Стільки чудових речей могли б викликати апетит навіть у самої сухореброї смерті. Яке ж враження мусили вони справити на двадцятилітнього хлопця, що (треба сказати всю правду) в останні два дні їв недоспілі фрукти, на які він випадково натрапив дорогою, і шматочок ячмінного хліба.

Він накинувся на рагу, і блюдо відразу спорожніло; далі він атакував могутній пиріг, глибоко врізавшись у його нутро, і, приправляючи все це великою чаркою вина, повертався до своєї роботи знову й знову, дивуючи господаря і розважаючи дядька П'єра.

Цей останній справді (мабуть тому, що зробив далеко краще, ніж сподівався) був дуже задоволений апетитом молодого шотландця; і коли, нарешті, побачив, що той уже почав пересичуватись, знов підохочував його до їжі, наказуючи принести ще різні печива, що могли йому спасти на думку, й всілякі інші ласощі, аби юнак не переставав їсти. Поки дядько П'єр так розважався, обличчя його виявляло щось подібне до доброго настрою, який навіть мав нахил перетворитися на незвичну для нього добродушність. Літні люди майже завжди відчувають симпатію до радощів юності й до її занять, коли їх розум, залишаючись спокійним спостерігачем, не потьмарюється заздрістю до молодого віку.

Отже, Квентін Дорвард, хоча й був захоплений цією приємною працею, не міг не спостерегти, що обличчя його співрозмовника, яке спочатку здалося йому таким огидним, поступово, під впливом вина Золотого узбережжя, покращало. Він почав лагідно докоряти дядькові П'єру, що той лише розважається, сміючись з його апетиту, але сам нічого не їсть.

— Я виконую накладену на мене покуту,— відповів дядько П'єр,— і не можу нічого їсти до полудня, крім невеликої кількості варення та склянки води. Скажіть тій дамі,— додав він, звертаючись до господаря гостиниці,— щоб вона принесла мені це.

Господар пішов з кімнати, а дядько П'єр продовжував:

— Ну, чи виправдав я твоє довір'я щодо сніданку, який я обіцяв тобі?

— Це найкращий сніданок, який мені будь-коли доводилося їсти,— сказав юнак,— від того часу, як я залишив Глен-Гулакін.

— Глен?.. Як ти сказав? Глен... Чи не збираєшся ти викликати диявола такими довгохвостими словами?

— Глен-Гулакін,— добродушно відповів Квентін,— що означає «Комарине міжгір'я». Це назва нашої старої дідизни. Ви купили собі право сміятися з того, що я кажу, отже, смійтеся, будь ласка.

— У мене й на думці не було ображати тебе,— сказав старий,— але коли вже тобі так подобається цей сніданок, то скажу, що шотландські лучники королівської гвардії мають такий самий або навіть кращий щодня.

— Нема нічого дивного,— сказав Дорвард,— бо якщо вони цілу ніч замкнені в ластів'ячих гніздах, то ранком неодмінно мають великий апетит.

— І скільки завгодно всього, щоб задовольнити його,— сказав дядько П'єр.— Їм не треба, як бургундцям, дурити свої голі спини, запевняючи, що їхні животи ситі. Вони одягаються, як графи, і бенкетують, як абати [1].

— Тим краще для них,— сказав Дорвард.

— А чому б і тобі не стати тут на службу? Твій дядько, насмілюся сказати, міг би зарахувати тебе, коли там трапиться якась вакансія. І, слухай, що я тобі скажу на вухо: я сам певною мірою зацікавлений у цьому і міг би допомогти тобі. Я гадаю, ти вмієш їздити на коні так само добре, як і стріляти з лука?

— З нашого роду ніхто не поступиться найкращому вершнику, який будь-коли ставив ногу в стремено, здається, я міг би прийняти вашу ласкаву пропозицію, але зважте ось на що: їжа і вбрання, звичайно, необхідні речі, проте в моєму становищі люди більше захоплюються думками про честь, про кар'єру й відважні подвиги на війні. Ваш король Людовік — благослови його боже — є другом і спільником Шотландії, але він весь час сидить у цьому замку або тільки переїжджає з однієї фортеці до другої і здобуває міста й провінції, ведучи переговори, а не б'ючись на полі бою. Щождо мене, то я згоджуюся з Дугласами [2], які завжди віддавали перевагу вільному полю, бо воліли слухати співи жайворонка, а не писк мишей.

---

[1] Абат — старший піп у католицькому монастирі.

[2] Дуглас Арчібальд, герцог Туренський (1369—1429 рр.) воював з англійцями спершу в себе на батьківщині, а згодом як союзник французького короля Карла VI і потім Карла VII. Цей останній нагородив його за послуги Туренським герцогством.

— Хлопче мій,— сказав дядько П'єр,— не поспішай осуджувати вчинки державців. Людовік намагається шанувати кров своїх підданих і не береже своєї власної. Він виявив себе як справжня хоробра людина в бою при Монлері.

— Авжеж, але це було років з дванадцять тому або й більше,— відповів юнак.— Я бажав би йти за ватажком, який міг би сам тримати свою честь такою ж блискучою, як свій щит, і завжди був першим у розпалі бою.

— Чому ж ти не залишився в Брюсселі на службі у герцога Бургундського? Він би щодня давав можливість переламати твої кістки й навіть сам зробив би тобі це, особливо, коли б почув, що ти відлупцював його лісника.

— Цілком вірно,— сказав Квентін.— Що ж, коли моя нещасна доля зачинила передо мною двері до цієї можливості.

— Зовсім ні, є ще сила інших головорізів, в яких божевільні юнаки можуть знайти собі службу,— сказав дядько П'єр.— Що ти скажеш, наприклад, про Гійома де ля Марка?

— Як! — вигукнув Дорвард,— служити Бородачеві, служити Арденському Вепрові — отаманові грабіжників і вбивць, який цінує людське життя не дорожче, ніж свій габардиновий кафтан, і який вбиває прочан і попів, немовби вони були ландскнехтами й воїнами? Це навіки заплямувало б герб мого батька.

— Гаразд, моя юна гарячко,— заперечив дядько П'єр,— коли ти вважаєш цього Вепра за безсовісну людину, то чому б тобі не піти за молодим герцогом Гельдернським?

— Тобто піти за самим бісом,— спалахнув Квентін.— Скажу вам під секретом — він занадто важкий для землі, щоб вона довго його носила, і пекло накидає на нього оком! Кажуть люди, що він тримає свого батька в тюрмі і навіть б'є його — можете уявити собі?

Дядько П'єр, здавалося, був трохи збентежений тим наївним жахом, з яким молодий шотландець говорив про синівську невдячність, і відповів йому на це:

— Ти ще не знаєш, юначе, якими недовговічними бувають зв'язки кровної спорідненості серед знатних людей.— Потім, змінивши тон, додав жартівливо:— Крім того, коли герцог і побив свого батька, то ручуся тобі, що й батько

колись бив його, отже, це не більше, як розплата за стару кривду.

— Дивно мені чути такі слова від вас,— сказав шотландець, почервонівши від обурення.— З таким сивим волоссям, як ваше, не годилось би жартувати з подібних речей. Якщо старий герцог і шмагав свого сина в дитинстві, то, виходить, мало шмагав його, бо краще було б цьому сину померти під різкою, ніж залишатися жити такою потворою на сором усьому християнському світу.

— Мені здається,— сказав дядько П'єр,— що, підходячи з такою міркою до характеру кожного сюзерена й ватажка, ти сам собі станеш отаманом, бо де ж такий розумний юнак відшукає собі начальника, гідного командувати ним?

— Ви глузуєте з мене, дядьку П'єр,— сказав юнак добродушно,— і, мабуть, маєте рацію. Але ви ще не згадали одного досить хороброго начальника, який також має відважне військо й під чиєю командою кожна порядна людина могла б служити з спокійною совістю.

— Не можу здогадатися, про кого ти кажеш.

— Та невже? Звичайно, про того, хто, немов Магометова труна (будь він проклятий, цей Магомет), висить поміж двома магнітами, про того, кого не можна назвати ні французом, ні бургундцем, але хто, додержуючись рівноваги поміж цими обома, змушує їх боятися і служити собі, хоч вони великі государі.

— І все ж таки не можу здогадатися, про кого ти кажеш,— повторив дядько П'єр задумливо.

— Хіба? Кого ж я можу мати на думці, крім благородного Людовіка Люксембурзького, графа де-Сен-Поль [1], ясновельможного коннетабля [2] Франції? Там у себе він добре влаштувався з своєю відважною маленькою армією,

---

[1] Граф де-Сен-Поль і де-Ліньї (Людовік Люксембурзький — 1418—1475 рр.). Спочатку був на службі в Генріха VI Англійського, а після його смерті перейшов до Карла VII, короля французького, й допомагав вигнати англійців з Франції. Після цього почав інтригувати, схиляючись то на бік Франції, то Бургундії й намагаючись зберегти самостійність. Зрадивши і Людовіка XI і Карла Сміливого, він потрапив, нарешті, до рук цього останнього. Карл Сміливий передав його Людовікові XI, з наказу якого його скарано на смерть.

[2] Коннетабль (слово латинського походження, що означало спершу—завідувач стайнями) — головнокомандувач армії, найвидатніша після короля особа в державі.

тримаючи свою голову так високо, як сам король Людовік або герцог Карл, і балансуючи між ними, наче хлопчик, що стоїть посередині дошки, тимчасом як двоє інших гойдаються на її краях.

— І через те йому загрожує небезпека найгіршого падіння,— сказав дядько П'єр.— Ось, послухай мене, мій молодий друже. Якщо ти вважаєш грабіжництво за таку велику провину, то чи знаєш ти, що граф де-Сен-Поль був першим, хто подав приклад, як підпалювати села й спустошувати країну за часів війни? До цього ганебного спустошення, що він учинив, противники щадили беззахисні міста й села, які віддавалися на милосердя переможців.

— Ні, справді,— зауважив Дорвард,— коли вже так, то мені здається, всі ці великі люди не кращі один від одного і вибирати когось з них — однаково, що вибирати дерево, на якому тебе мусять повісити. Але граф де-Сен-Поль, оцей коннетабль, володіє містом, яке носить ім'я мого шановного святого й патрона. Я маю на увазі Сен-Кантен[1] (тут він перехрестився), тобто місто святого Квентіна, і можливо, коли б я там жив, мій святий патрон не забув би про мене. Адже в нього не так уже й багато названих його ім'ям, як у ваших найулюбленіших святих. А зараз, як бачите, він забув про мене, бідного Квентіна Дорварда, його духовного хрещеника, і допустив, щоб я одного дня пішов не ївши і не пивши, а вранці залишив мене на піклування святого Юліана й на випадкову ласку незнайомця, куплену ціною холодного купання у славетній річці Шер, або в одній з її приток.

— Не кощунствуй мені тут, дорікаючи святим, мій молодий друже,— сказав дядько П'єр.— Святий Юліан Гостинний — вірний покровитель мандрівників; а святий Квентін Блаженний, мабуть, більше зробив для тебе доброго, ніж ти уявляєш!

Коли він це говорив, двері відчинилися, і в кімнату ввійшла дівчина років п'ятнадцяти-шістнадцяти. Вона несла накритий вишиваною червоною тканиною піднос, на якому стояли маленьке блюдечко з чорносливом, що він серед інших речей завжди сприяв поширенню доброї слави міста Тур, і кубок тонкої ювелірної роботи, якою здавна пишалися ювеліри цього міста. Їхня робота відзначалася

---

[1] Сен-Кантен — місто на півночі Франції. Захопленням цього міста граф Сен-Поль накликав на себе гнів Карла Сміливого.

своєю витонченістю не тільки серед інших міст Франції, але перевершувала своєю майстерністю навіть вироби інших країн.

Кубок був так майстерно зроблений і так добре відшліфований, що Дорвардові навіть не спало на думку довідатися, чи він із срібла, чи з якогось дешевшого металу, як той, що стоїть перед ним на столі. Проте вигляд молодої особи, що внесла це все, далеко більше притяг до себе увагу Дорварда, ніж увесь посуд на підносі.

Позирнувши на неї, він умить помітив її чорне волосся, заплетене в численні косички, які, подібно до дівочої моди його країни, не мали ніяких особливих прикрас, крім простої, злегка перевитої гірлянди з плющового листя. Ця гірлянда утворювала неначе серпанок навколо обличчя, схожого своїми правильними рисами, чорними очима й задумливим виразом на обличчя Мельпомени [1]. На її щоках спалахнув легкий рум'янець, а в очах світилися розум і зацікавленість, які доводили, що це обличчя може не тільки сумувати, а й посміхатись, хоч це й не було його звичайним виразом. Квентінові навіть здалося, що якісь скрутні обставини спричинилися до того, що таке миле й молоде личко мало вигляд серйозніший і сумніший, ніж це властиво юній красуні. Оскільки юнак з романтичною уявою дуже швидкий щодо своїх висновків, то Квентін подумав, що доля його чудового видіння оповита мовчанням і таємницею.

— Як це так, Жакеліно,— сказав дядько П'єр, коли вона ввійшла в кімнату.— Чому ти тут? Хіба я не висловив бажання, щоб Перетта принесла те, що мені потрібне? Стонадцять дияволів! Чи вона занадто важна дама, щоб зробити мені цю послугу?

— Моя родичка погано себе почуває,— поквапливо відповіла Жакеліна покірним тоном,— погано себе почуває і не виходить із своєї кімнати.

— Вона не виходить, і, сподіваюся, до неї ніхто не ходить! — сказав дядько П'єр з особливим наголосом.— Я чоловік бувалий — і в усі ці вдавані хвороби не вірю.

Жакеліна зблідла й навіть похитнулася при такому зауваженні дядька П'єра, бо, треба визнати, що його голос

---

[1] Мельпомена — в старогрецькій міфології одна з дев'яти богинь різних мистецтв, які звалися музами. Мельпомена — муза трагедії. Її зображали з плющовим вінком на голові і з трагічною маскою в руці.

її погляд, коли він казав це, були жорстокі, ущипливі й зловісні.

Рицарське почуття горянина збудилося в Квентіні Дорварді, і він поспішив підійти до Жакеліни й узяти піднос, який вона покірливо віддала йому, стежачи соромливим і заклопотаним поглядом за виразом обличчя розгніваного городянина. Людська натура не може опиратися проникливому й жалісливому погляду, і дядько П'єр хоч і не приховував свого незадоволення, але докоряв їй з усією лагідністю, на яку тільки був здатний:

— Я не виню тебе, Жакеліно... Ти ще занадто молода, щоб бути такою, якою, на жаль, мусиш стати згодом, тобто брехливою і зрадливою істотою, подібною до інших осіб прекрасної статі. Жоден чоловік не доживає до своєї зрілості, не довідавшись добре, які ви всі є. Тут шотландський кавалер, і він скаже вам те саме.

Жакеліна, немов скоряючись дядькові П'єру, поглянула на молодого чужоземця, але хоч який швидкий цей погляд не був, Дорвардові здалося, що він благав співчуття і підтримки. З готовністю, продиктованою юнацьким запалом і вихованим з дитинства романтичним ставленням до жінок, Квентін поспішно відповів, що кинув би виклик кожному, однакового з ним віку і звання, хто наважився б заперечувати, що обличчя, на яке він тепер дивиться, може виражати щось інше, ніж найчистіші та найщиріші помисли.

Молода дівчина смертельно зблідла і з острахом подивилася на дядька П'єра, в якого ця вихватка юнака викликала лише сміх, та й то, скоріше глузливий, ніж схвальний. Квентін, в якого друга думка звичайно виправляла першу, хоч уже і після того, як її було висловлено, почервонів, гадаючи, що слова його можна зрозуміти, як нікчемну хвастовитість у присутності старого чоловіка мирної професії, і вирішив терпляче підкоритися тому сміховинному становищу, в яке потрапив. Він, червоніючи, подав дядькові П'єру кубок на дерев'яному підносі, намагаючись посмішкою приховати своє збентеження.

— Ти просто дурний юнак,— сказав дядько П'єр,— і знаєш жінок так само мало, як і державців, серця яких,— промовив він, урочисто перехрестившись,— бог тримає в своїй правій руці.

— А хто ж тримає серця жінок? — сказав Дорвард, вирішивши не піддаватися безсумнівній зверхності цієї

незвичайної людини, зарозумілість і недбале поводження якої впливали на нього, хоч він і соромився цього.

— Боюся, що ти мусиш спитати про це в іншій кімнаті,— спокійно зауважив дядько П'єр.

Квентін знов одержав відсіч і почував себе ніяково, але не здавався.

«Звичайно,— думав він, — я поважаю цього городянина з Тура не лише тому, що він почастував мене, хоч це й був розкішний і схожий на бенкет сніданок. Собаки та соколи відчувають приязнь до когось лише через те, що їх годують. А щоб привернути до себе людину, насамперед треба до неї поставитись якнайкраще. Проте він не звичайний чоловік... А це прекрасне видиво незабаром зникне, бо, звичайно, така чудова дівчина не може мати нічого спільного ні з цим мізерним місцем, ні з цим грошовитим купцем, хоч він, здається, має вплив на неї, як, без сумніву, і на всіх, хто до нього наближається.

Дивно, якої ваги надають ці фламандці й французи багатству — незрівнянно більшої, ніж воно на те заслуговує. Я певен, що цей старий купець гадає, ніби я шаную його за гроші,— я, шотландський родовитий дворянин з гербовим щитом, а він, майстеровий з Тура!»

Такі думки хутко промайнули в голові юного Дорварда, тимчасом, як дядько П'єр сказав, погладжуючи Жакеліну по голівці з довгими косами:

— Цей юнак слугуватиме мені, Жакеліно, ти можеш іти. Я скажу твоїй родичці, що вона погано робить, виставляючи тебе на показ без ніякої потреби.

— Це тільки для того, щоб прислуговувати вам,— сказала дівчина.— Я ручуся, що ви не будете незадоволені моєю родичкою, бо вона...

— Тисяча чортів! — вигукнув купець, перебиваючи її вже без суворості.— Чи не збираєшся ти отут сперечатися зо мною? Чи, може, залишаєшся, щоб краще розглянути цього хлопця? Іди собі, він дворянин, і його послуг мені вистачить.

Жакеліна вийшла. Квентін Дорвард був такий вражений її раптовим зникненням, яке перервало нитку його роздумів, що коли дядько П'єр, безтурботно розкинувшись у великому кріслі, звернувся до нього голосом людини, котра звикла, щоб її підкорялися: «Постав отой піднос передо мною»,— він механічно послухався.

Купець насупив свої густі чорні брови так, що вони

майже затулили його гострі проникливі очі, які лише зрідка яскраво виблискували бистрим і жвавим променем, мов сонце, що заходить за темну хмару, через котру його проміння раптом і на мить прориваєтьcя одне за одним.

— Чудове створіння природи,— нарешті вимовив старий, підвівши голову і пильно дивлячись на Квентіна.— Надто гарна дівчина, щоб бути служницею в трактирі? Вона могла б красуватися за столом якогось шановного городянина, але цьому заважає її погане виховання та низьке походження.

Інколи буває, що сліпий постріл може вмить зруйнувати величний повітряний замок і будівник замка скеровує свій гнів на того, хто стріляв, хоч той зробив це ненавмисне. Квентін був збентежений і ладен розсердитись на старого за його слова, що це чарівне створіння природи було лише служницею, найімовірніш племінницею господаря гостиниці, і повинна догоджати кожному відвідувачеві, зокрема й дядькові П'єру, який досить багатий для того, щоб кожний тут задовольняв його примхи.

Думка, настирлива думка, знову стала перед ним: треба було б дати цьому старому зрозуміти різницю між їхнім становищем і вказати, що багатство ще не ставить його на один рівень із Дорвардом з Глен-Гулакіна. Проте щоразу, як він дивився на дядька П'єра, то помічав, що в ньому, незважаючи на похмурий вигляд, зморшки на обличчі й простий, бідний одяг, було щось таке, що заважало висловити цю думку про свою перевагу. Навпаки, що частіш і пильніш Квентін дивився на нього, то дужче кортіло довідатися, хто ж справді був цей чоловік. Кінець кінцем, він уже вважав його не менш як за синдика [1], або вищого судового урядовця міста Тура, або ще за когось, хто звик вимагати поваги до себе і приймати її від інших.

Тимчасом купець знову заглибився в свої думки, від яких він відірвався, тільки щоб побожно перехреститися і з'їсти трохи сухих фруктів та кілька сухарів. Потім він зробив Квентінові знак, щоб той подав йому кубок, і, приймаючи його з рук юнака, між іншим, запитав:

— Ти кажеш, що ти дворянин?

---

[1] Синдик — вибрана особа, що очолює якусь корпорацію, членом якої вона є. Наприклад, були синдики шевців, торговців, адвокатів і т. ін.

— Очевидно, що так,— відповів шотландець,— коли досить п'ятнадцятьох поколінь, щоб зробити з мене дворянина. Це вже я казав вам раніше. Але хай це вас, дядьку П'єр, не бентежить: мене завжди вчили, що обов'язок молодших полягає в тому, щоб допомагати старшим.

— Чудові слова,— сказав купець, беручи з рук юнака кубок, наповняючи його з глека і зовсім не турбуючись тим, що йому прислуговує дворянин.

«Щоб його біс забрав, цього старого городянина з ремісників,— подумав Дорвард.— Він приймає послуги від благородного шотландського дворянина з такою безтурботністю, як я приймав би їх від якогось там попихача з Глен-Ізли».

Тимчасом купець, допивши кубок води, сказав своєму співбесідникові:

— Беручи до уваги ту готовність, з якою ти смакував боннське вино, я думаю, що ти вже не захочеш пити за моє здоров'я. Але я маю елексир, який може перетворювати навіть воду на найкращі вина Франції.

Кажучи так, він добув з пазухи великий гаманець, зроблений із шкіри морської видри, і висипав у бокал цілий дощ дрібних срібних монет, аж поки він не наповнився більш як наполовину.

— Мій хлопче, ти маєш підстави бути вдячнішим, ніж досі,— сказав дядько П'єр,— і твоєму патронові святому Квентіну і святому Юліанові. Я б порадив тобі роздати милостиню від їхнього імені. Залишайся в цій гостиниці, поки побачиш свого родича Балафре, який дістане відпустку з варти після полудня. Я маю справи в замку і повідомлю його, що він може знайти тебе тут.

Квентін Дорвард уже хотів був сказати, що не може скористатися з цієї надмірної щедрості свого нового приятеля, але дядько П'єр, насупивши чорні брови й випрямивши згорблену фігуру, став у позу, сповнену гідності, якої він не мав до того, і сказав владним тоном:

— Без заперечень, юначе, роби лише те, що тобі наказують.

З цими словами він вийшов, подавши Квентінові знак залишатися на місці.

Молодий шотландець стояв приголомшений, не знаючи, що й подумати про це. Найпершим наміром його, цілком природним, хоч і не зовсім благородним, було заглянути у срібний бокал, більш ніж до половини наповнений

срібними монетами. Протягом усього свого життя Квентін не мав, мабуть, і двадцяти з них. Проте, чи міг він погодити з гідністю дворянина те, що прийняв гроші від цього заможного плебея [1]? Це було складне питання. Хоч йому і пощастило добре поснідати, проте цього було недосить, щоб іти назад до Діжона, якби він наважився піддати себе гніву герцога Бургундського і вступити до нього на службу, або до Сен-Кантена, коли вибрати собі коннетабля де-Сен-Поля, бо він мав намір служити коли не королеві Франції, то одному з цих великих государів.

Кінець кінцем, він вирішив, що найрозумніше буде в такому становищі керуватися порадою свого дядька. Поклавши гроші в свою бархатну торбинку, він покликав господаря будинку, щоб повернути його срібний кубок і спитати про цього щедрого і владолюбного купця.

Господар не забарився з'явитися, і на цей раз був трохи балакучіший. Він рішуче відмовився забрати назад срібний кубок. Цей кубок, казав він, належить не йому, а дядькові П'єру, а той подарував його своєму гостеві. Щоправда, продовжував господар, у нього є чотири своїх власних, так званих, срібних «кошиків», які йому залишила бабуня, але нічого подібного до цієї майстерної ювелірної роботи, як оце в руці пана гостя, він не має. Це — один з найкращих кубків міста Тура, виготовлений знаменитим майстром Мартіном Домініком, що з ним ніхто не зрівняється навіть у самому Парижі.

— А скажіть мені, будь ласка, хто такий цей дядько П'єр,— спитав Дорвард, перебиваючи його,— що роздає такі коштовні подарунки чужинцям?

— Хто такий дядько П'єр? — проказав господар, вимовляючи слова так повільно, немовби він пропускав їх одне за одним через перегінний куб.

— Авжеж,— проказав Дорвард поквапливо і вперто,— хто такий цей дядько П'єр і чому він так розкидається своїми милостями? І хто цей похмурий чоловік, з вигляду різник, якого він послав уперед замовити сніданок?

— Про те, хто такий дядько П'єр, ви, пане мій, краще б у нього самого й запитали, а щодо пана, який наказав приготувати сніданок, то хай бог боронить нас від ближчого з ним знайомства.

---

[1] Плебей тут означає — простолюдин, особа не дворянського стану.

— В усьому цьому є щось таємниче,— промовив молодий шотландець.— Цей дядько П'єр сказав мені, що він купець.

— А коли він вам так сказав,— відповів господар,— то, певна річ, він і є купець.

— Яким же крамом він торгує?

— О, всяким, яким тільки вам завгодно,— сказав господар,— а особливо він розвинув тут виробництво шовку, який нічим не поступається перед тими багатими шовковими виробами, що їх венеціанці привозять з Індії та Китаю. Ви могли побачити ряди шовковичних дерев, коли йшли сюди: всі вони посаджені з наказу дядька П'єра, щоб годувати ними шовкопрядів.

— А ця молода особа, яка принесла сюди печиво й варення, хто вона така, мій друже? — спитав гість.

— Моя постояльниця, пане, з своєю опікункою, якоюсь там тіткою чи родичкою,— відповів господар.

— І це ви так використовуєте ваших гостей, щоб вони слугували один одному? — зауважив Дорвард.— Бо я спостеріг, що дядько П'єр нічого не брав ні з ваших рук, ні від кого з ваших слуг.

— Багаті люди можуть мати свої примхи, бо в них є чим платити за них,— сказав господар.— Та це не вперше, бо дядько П'єр знає надійний спосіб заставити благородних людей служити йому.

Юний шотландець був трохи ображений цим натяком, але, не показуючи свого незадоволення, спитав, чи може він тут влаштуватися на день, а може, й надовше.

— Безумовно,— відповів господар,— завжди буду радий служити вам.

— А чи можна мені,— запитав Квентін,— висловити свою пошану вельможним дамам, сусідом яких я буду незабаром?

Господар не знав, що й відповісти на це:

— Вони сами нікуди не виходять і нікого не приймають.

— За винятком, я гадаю, дядька П'єра? — зауважив Дорвард.

— Не вважаю, що маю право називати вам винятки,— відповів він твердо, але почтиво.

Квентін, уявлення якого про себе було досить високе (беручи до уваги брак коштів, потрібних для того, щоб тримати його так), був трохи засмучений відповіддю го-

сподаря і вирішив скористатися з загальновживаного в ті часи звичаю.

— Віднесіть дамам,— сказав він,— пляшку цього чорного ізерського вина і скажіть, що Квентін Дорвард з Глен-Гулакіна, шотландський почесний кавалер і тепер їх сусід, просить дозволу висловити їм своє глибоке шанування в особистому візиті.

Господар вийшов і майже за мить повернувся, висловлюючи подяку від шановних дам, які відхилили запропоноване їм частування, жалкуючи, що вони, живучи самітно, не можуть прийняти шотландського кавалера.

Квентін лише закусив губу і зразу випив ізерське вино, від якого відмовились його сусідки.

— Присягаюся святою месою, чудна ця країна,— сказав він сам собі.— Тут купці і майстерові поводяться і розкидаються грішми, як дворяни, а мандрівні панянки, що проживають у шинку, мають вигляд переодягнених принцес! Будь-що, а я ще побачу цю чорнобриву дівчину!

Вирішивши так, він наказав провести себе до призначеної йому кімнати.

Господар одразу провів його східцями вгору, а потім вздовж галереї, на яку виходило багато дверей подібно до дверей монастирських келій. Це справило погане враження на нашого героя, якому нудно й сумно було пригадувати дні своєї молодості, проведені в монастирі. Господар зупинився аж у кінці галереї, вибрав ключ з великої в'язки, яка висіла в нього на поясі, відчинив двері й показав гостеві невелику, чисту баштову кімнату з солом'яним ліжком. В кімнаті був надзвичайний порядок, і хоч вона була вбога, але здалася Квентінові маленьким палацом.

— Сподіваюся, що ця кімната сподобається вам, мій пане,— сказав господар.— Я вважаю за свій обов'язок догоджати всім друзям дядька П'єра.

— О, щасливе купання! — вигукнув Квентін Дорвард, весело підстрибнувши на підлозі, як тільки господар вийшов.— Ніколи ще не випадало на мою долю такого щастя. Моя фортуна[1] осипає мене своїми милостями.

Кажучи це, він підійшов до віконця, з якого видно було (оскільки башта значно підіймалася над фасадом будови)

---

[1] Фортуна — у староримській міфології богиня щастя, щасливої долі; фігурально — доля.

не лише великий чудовий сад, що належав гостиниці, але й принадний шовковичний гай, котрий, як говорили, насадив дядько П'єр, щоб годувати шовкопрядів. Крім того, дивлячись просто вздовж стіни, Квентін міг побачити таке саме віконце в протилежній башті. Людині, старшій за Квентіна на двадцять років, важко було б сказати, чому саме це місце цікавило його більше, ніж чудовий сад або шовковичний гай. Старіші очі дивляться байдуже на маленькі баштові віконця, хоч грати на них напіввідсунені, щоб заходило свіже повітря, а віконниця напівзачинена, щоб не пропускати сонця або й чиїхось нескромних поглядів, і хоч там і висить на стіні лютня, напівзакрита легким серпанком з зеленого, як море, шовку. Але в щасливому віці Дорварда такі несподіванки (як сказав би поет) бувають достатньою основою для сотні повітряних замків і таємничих здогадів, на думку про які людина похилого віку посміхається, коли зітхає, і зітхає, коли посміхається.

Можливо, що Квентін хотів більше дізнатися про свою чудову сусідку, якій належали лютня й серпанок. Легко допустити, що йому принаймні цікаво було довідатися — чи не та це особа, яку він уже бачив, коли вона прислуговувала дядькові П'єру.

Звичайно, слід зрозуміти, що Дорвард не показав свого обличчя або всієї своєї фігури в відчиненому навстіж вікні. Він добре знав, як треба ловити птахів і вправно став збоку від відчиненої віконниці й дивився крізь грати так, що його самого не було видно. Завдяки цьому він мав приємність побачити білу, закруглену, прегарну ручку, яка зняла з стіни музичний інструмент.

Дівчина з маленької башти, власниця серпанку й лютні, співала таку арію, яку можна було почути з уст благородної дами часів рицарства, коли рицарі й трубадури[1] в задумі прислухалися до її пісні. Слова цієї пісні не мали ні гостроти смислу, ні глибини почуттів, ні буяння фантазії. Їх не можна було відокремити од музики, а музику від слів. Одне добре гармоніювало з іншим. Коли б слова відокремити од музики, а музику від слів, то вони нічого не були б варті. Отже, не зовсім вірно наводити тут

---

[1] Трубадури — середньовічні поети, що мандрували по дворах великих феодалів і в своїх віршах та піснях оспівували їхні подвиги.

рядки, що призначаються не для читання, а лише для співання. Проте старовинна поезія завжди приваблювала нас. Оскільки ж мелодія остаточно загублена (якщо Бішоп[1] випадково не знайде її нот чи якийсь жайворонок не навчить Стівенза[2] співати на цей мотив), то ми, рискуючи втратити свою гідність, а також і гідність панни з лютнею, наводимо тут прості і навіть грубуваті слова пісні такими, якими вони є:

Ой, любий мій Гі, я вже жду,
Чекаючи й сонце зайшло.
Цвітуть апельсини в саду,
Як іншого разу було.
Птахи не співають, хоч спів
Лунає з далеких осель.
Хоч вітер не дме з-за ланів,
Гойдає вітрець корабель.
Мій любий не йде...
Ой, любий мій де?
Ген темінь вкрива далечінь
І гомін далекий ущух.
Ось дівчина гулькнула в тінь —
В тіні їй співає пастух.
Мій любий не йде...
Ой, любий мій де?..

Що б не подумав читач про цю простеньку пісеньку, але вона справила на Квентіна глибоке враження, бо співав її ніжний переливний голосок і звуки її змішувалися з легкими подувами вітерця, що приносив з собою чудові пахощі саду. Проте фігуру співачки можна було побачити лише частково і то затемненою, немовби загорненою в чарівне покривало.

Слухач не міг утриматися від того, щоб не висунутися сміливіше з свого вікна, намагаючись побачити більше за все, що бачив. Музика раптом замовкла, вікно зачинилося, і темна занавіска спустилася зсередини. Так був покладений край всім дальшим спостереженням за сусідкою в протилежній башті.

Дорвард зажурився, що його поквапливість мала такі наслідки. Але він втішав себе надією на те, що дама з

---

[1] Бішоп — добре відомий композитор часів Вальтера Скотта.
[2] Стівенз — так само добре відомий співак його часів.

лютнею не зможе обійтись без гри на інструменті, до якого вона, здавалося, так звикла, а також не зможе відмовитись од свіжого повітря і відкритого вікна лише через безглузде бажання зберегти виключно для себе ніжні звуки своєї лютні. Крім того, до міркувань, якими він себе заспокоював, прилучалося ще й почуття особистого гонору. Коли справедливий здогад, що чудова чорнокоса панянка була мешканкою однієї з башт, то він також не міг забувати й того, що гарний, молодий мандрівний білявий кавалер, рицар фортуни, був мешканцем другої башти. А романи, ці розумні вчителі, навчили юнака, що хоч панянки бувають боязкі, це ще не значить, що вони не звертають уваги на хлопців.

Тимчасом, як Квентін заглибився в ці мудрі міркування, служник гостиниці повідомив його, що якийсь рицар чекає на нього внизу й хоче поговорити з ним.

Розділ V

ВОЇН

Міцний вояк з волоссям, як у лева,
І бог і біс весь час на язиці,
Собі шука він слави мильну бульку
Аж у гарматному жерлі.
Шекспір, «Як вам це сподобається»

Рицар, який чекав на Квентіна Дорварда, був один з тих, про кого Людовік XI вже давно сказав, що вони тримають у своїх руках долю Франції, бо їм доручена безпосередня охорона й захист королівської особи.

Карл VI [1] завів цей славетний корпус лучників так званої шотландської лейб-гвардії з кращих міркувань, ніж інші володарі, коли вони заводять навколо трону гвардію з чужоземних найманих військ. Невпинні війни, які позбавили його більше ніж половини володінь, і сумнівна відданість французьких дворян призвели до того, що було б нерозумно й ненадійно доручати цим дворянам охорону королівської особи. Шотландське дворянство було споконвічним ворогом Англії і стародавнім, навіть при-

[1] Карл VI (1380—1422 рр.) — дід Людовіка XI.

родним спільником Франції. Вони були бідні, хоробрі, віддані; з їх країни виходило більше відважних авантюристів, ніж з усіх інших країн Європи. Претензії на високе походження давали їм добрий привід, щоб стати ближче до особи короля, а відносно невелика кількість їх не припускала можливості повстання і того, щоб вони із слуг стали господарями.

З свого боку, французькі королі, в інтересах своєї політики, задовольняли претензії цих найманих солдатів, даючи їм почесні привілеї та велику плату, що її з властивим воїнам марнотратством більшість із них витрачала на те, щоб підтримувати на належній висоті свою мниму гідність. До кожного з них ставилися, як до справжнього дворянина. А близькість до королівської особи надавала їм достойності в їх власних очах і поваги в очах французів. Вони були розкішно озброєні, обмундировані й мали чудових коней. Кожному з них було дозволено мати зброєносця, слугу, пажа й двох йоменів [1]. Одного з цих йоменів звали ножарем через великий ніж, який він мав при собі, щоб доколювати тих, кого в сутичці його пан скинув на землю. З такою свитою і відповідним спорядженням стрілець шотландської гвардії був людиною знатною і досить впливовою. Їх лави поповнювалися тими, що вже служили при них пажами і зброєносцями. Молодші сини кращих шотландських родин часто прагнули вступити на службу так, щоб їх командиром був якийсь приятель чи родич, сподіваючись через це незабаром одержати підвищення.

Ножара і його помічника, що не належали до дворянського стану, обирали з незнатних людей. Але з огляду на їх вигідну посаду і грошову винагороду, пани залюбки закликали на це місце найсильніших і найхоробріших серед своїх мандрівних земляків.

Людовік Лезлі, або, як ми частіше зватимемо його, Балафре, бо під таким ім'ям його знали у Франції, був шести п'є заввишки, кремезний, з суворим і грубим виразом обличчя. На лобі в нього був великий і бридкий шрам, що, мало не зачіпаючи його правого ока, перетинав висок і доходив майже до кінчика вуха. Цей глибокий шрам проходив борозною, яка була то кривавочервона, то червоно-

---

[1] Йомен — в Англії дрібний землевласник. Ці йомени часто вступали на військову службу до європейських монархів як лучники.

чорна, то синя, то наближалася до чорної, залежно від того, в якому настрої був Лезлі.

Його вбрання і зброя були чудові. На голові була шотландська шапка з пучком пер і брошкою з образом діви Марії з масивного срібла. Ці брошки подарував шотландській гвардії король під час одного з своїх припадків побожності. Як дехто казав, він колись навіть дійшов до того, що доручив божій матері посаду командира цієї гвардії. Нашийник лучника, нарукавники й рукавиці були з найкращої сталі і оздоблені сріблом, а кольчуга була така блискуча й яскрава, як зимового ранку мереживо з морозу на папороті або вересі. На ньому був просторий плащ з дорогоцінного синього бархату, з вирізами з обох боків, як у герольда. На плащі на грудях і на спині срібними нитками був нашитий великий білий хрест святого Андрія. Коліна й ноги захищали кольчужні штани й сталеві черевики. При правому боці висів широкий кинджал, що звався «милосердя боже», а з лівого плеча спускалася розкішно вигаптована перев'язь для дворучного меча, який він для зручності тримав у руці, бо правила служби забороняли класти його хоч на мить осторонь.

Квентін Дорвард, хоч і рано призвичаївся до зброї та воєн, як уся шотландська молодь його часу, але ще ніколи не бачив войовничішого, краще обмундированого воїна, ніж цей його дядько, званий Людовік з рубцем, або Балафре. Проте він не міг не здригнутися від виразу його похмурого обличчя, коли той, підкручуючи вуса, привітав свого племінника з приїздом до Франції й, не зводячи духу, спитав його про новини в Шотландії.

— Там немає нічого доброго, любий дядечку,— відповів юний Дорвард.— Але я радий, що ви зразу ж пізнали мене.

— Я б пізнав тебе, хлопче, і в ландах[1] коло Бордо, коли б зустрів тебе там на високих, як у журавля, ходулях. Але сідай-но, сідай; якщо доведеться почути про нещастя, то в нас буде досить вина, щоб перенести його. Гей! Старе винне барило, наш добрий господарю, неси нам негайно, що там у тебе є найкращого!

Шотландсько-французька говірка була таким самим звичайним явищем у тавернах коло Плессі, як швейцар-

---

[1] Ланди — піщана й багниста місцевість на південному заході Франції, де мешканці часто вживають ходуль.

сько-французька в сучасних паризьких кабаре. І з швидкістю, в якій приховувався страх, прибіг господар на звук цієї говірки й виконав наказ. Пляшка шампанського вже стояла перед ними, і дядько встиг добре з неї ковтнути, тимчасом як племінник лише пригубив, кажучи, що вже пив цього ранку.

— Це було б добре виправдання хіба що в устах твоєї сестри, любий племіннику,— сказав Балафре.— Ти не повинен лякатися доброї чарки вина, коли хочеш мати бороду на обличчі і вважати себе за солдата. Але, зрештою, розв'язуй твій шотландський лантух — розповідай, які там у тебе новини з Глен-Гулакіна! Як там живе моя сестра?

— Вона померла, любий дядечку,— сумно відповів Квентін.

— Померла! — як луна, повторив дядько голосом, який виражав швидше здивування, ніж співчуття.— Як же це так сталося, адже ж вона на п'ять років молодша від мене; а я ніколи не почував себе так добре, як тепер! Померла! Це просто неможливо. У мене ніколи навіть голова не боліла, крім того разу, коли я очуняв після двох днів відпустки в компанії братів веселої науки [1], а моя бідна сестра померла! Ну, а твій батько, любий племіннику, тепер знов одружився?

І, перш ніж юнак встиг відповісти, дядько вже прочитав його відповідь у здивуванні, яким той зустрів це запитанння, і сказав:

— Що, хіба ні? Я міг би заприсягтися, що Алан Дорвард не така людина, щоб жити без жінки. Він любив, щоб усе в нього в хаті було в порядку, любив також дивитися на гарненьку жінку. Крім того, йому подобалось додержуватися правил, і все це він знаходив у шлюбі. Щодо мене, то я байдужий до цього. Я можу дивитися на гарненьку жінку і зовсім не думати про церкву й одруження. Мабуть, я недосить побожний для цього.

— Але дозвольте, дорогий дядечку! Мати моя вже була цілий рік удовою після того, як Огільві зруйнували Глен-Гулакін. Мій батько, мої два дядьки, двоє старших братів і семеро моїх родичів, і арфіст, і доглядач, і ще шестеро з наших людей полягли в бою, захищаючи замок. Тепер від Глен-Гулакіна не залишилося ні вогнища, ні каменя на камені.

---

[1] Весела наука — тобто п'янство й гульня.

— Присягаюся хрестом святого Андрія! — вигукнув Балафре,— це те, що я зву наскоком! Ох, ті Огільві завжди були лихими сусідами для Глен-Гулакіна. Яке це нещастя! Але «на війні як на війні». Коли ж скоїлася ця біда, любий племінничку? — і спитавши це, він добре ковтнув вина й похитував головою, тимчасом, як небіж відповів, що його родина загинула позаторік на свято святого апостола Іуди.

— Ач, яка річ,— зауважив солдат,— я так і казав, що це все випадок: того самого дня я й двадцятеро моїх товаришів штурмували замок Рош-Нуар, в якому сидів Аморі «Залізна рука», ватажок вільних пікінерів, що про нього ти, мабуть, чув. Я вбив Аморі на його власному порозі й заробив собі стільки золота, скільки є його в чудовому ланцюзі, який колись був удвоє більший, ніж тепер; і це нагадує мені, що мій обов'язок — призначити частину його на боговгодну справу. Гей, Андрію, сюди!

Увійшов Андрій, дядьків йомен, одягнений майже так само, як і лучник, але без залізних нарукавників і в панцирі грубішої роботи. Його шапка була без пера, а плащ — із звичайної тканини, замість багатого бархату. Знявши золотий ланцюжок з шиї й розстібнувши його, Балафре одгриз своїми міцними зубами чотири ланки з одного кінця й сказав служникові:

— Ось, на тобі, Андрію, віднеси це моєму приятелеві, веселому Боніфацію, монахові монастиря святого Мартіна. Привітай його від мене й перекажи слова, яких він не міг вимовити («хай бог вас рятує»), коли ми прощалися з ним востаннє опівночі. Скажи йому, що мої брат, сестра і ще дехто з нашої родини повмирали, і я прошу його відправити месу за упокій їх душі стільки разів, скільки він вважатиме можливим за ці ланки мого ланцюжка. А якщо цього мало, то нехай помолиться в борг, щоб урятувати їх від чистилища. Але стривай-но... Раз мої родичі були люди чесні, а не єретики, то вони, мабуть, уже звільнилися з передпокою чистилища, і тепер неважко буде взагалі визволити їх з тієї нори. Тому я хочу, щоб за решту золота він прочитав найміцніші прокляття, які знає наша церква, проти так званих Огільві з графства Ангус. Чи розумієш усе це, що я кажу, Андрію?

Ножар кивнув головою.

— Тільки дивись мені, щоб жодна з цих золотих ланок не потрапила до пивниці, перш ніж монах візьме їх

собі. Бо коли таке трапиться, ти спробуєш у мене канчуків, поки не зробишся обідраним, як святий Варфоломей, з якого здерли живцем шкіру. Тепер на, бери оце. Я бачу, що ти косиш оком на пляшку і не підеш, не покуштувавши вина.

Сказавши це, він налив йому повну склянку; і ножар, випивши до дна, подавсь виконувати доручення свого пана.

— А тепер, любий племіннику, розповідай, яка тебе доля спіткала в цьому нещасті.

— Я бився ввесь час поруч із старшими й дужчими за мене, поки всіх нас не повбивали,— сказав Дорвард,— і мене теж сильно поранили.

— Але, мабуть, не гірше, ніж мене десять років тому,— зауважив Балафре.— Дивись, любий племіннику,— показав він йому червону смугу на обличчі.— Меч Огільві ніколи б не провів такої глибокої борозни.

— Вони проводили досить глибокі борозни,— сумно відповів Квентін.— Але, нарешті, вони втомилися й на благання моєї матері згодилися помилувати мене, коли побачили, що іскорка життя ще жевріє в мені. Проте, хоч учений монах з Ебербротіка [1], який, на щастя, був нашим гостем у цю нещасливу годину (і якого ледве не вбили під час бійки), одержав дозвіл перев'язати мої рани і перенести мене в безпечне місце, то він і моя мати мусили дати обіцянку, що я стану монахом.

— Монахом! — вигукнув дядько.— Присягаюся святим Андрієм, ось чого зо мною ніколи не було. З самого мого дитинства нікому ще не спадало на думку зробити з мене монаха. Мені аж дивно, коли я подумаю про це. Ти повинен визнати, що коли б не читання й писання, яких я ніколи не міг би збагнути; не співання псалмів, яких я зразу не міг би стерпіти; і не вбрання, схоже на одежу божевільного жебрака — хай простить мені це божа мати! — (тут він перехрестився); та не пости, які неприйнятні для мого апетиту,— я був би не гіршим монахом, ніж мій кум з монастиря святого Мартіна. Але я не знаю, чомусь ніхто не пропонував мені вступити до цього стану. Отже, любий племіннику, ти мусиш стати монахом — але навіщо, скажи, будь ласка?

— Це для того, щоб не продовжувався рід мого батька.

---

[1] Ебербротік — тепер Арброт, місто в Шотландському графстві Форфар на березі Північного моря.

Або в монастирі або в могилі,— відповів Квентін, глибоко схвильований.

— Он як! — вигукнув дядько.— Тепер я розумію. Хитрющі бестії, дуже хитрі! Проте їх можна обдурити. Я пригадую каноника Роберсарта, що дав обіцянку, а потім утік з монастиря й зробився ватажком вільних загонів. Він мав коханку, найкрасивішу дівчину, яку я взагалі будь-коли бачив, і трьох не менш чудових дітей. Отже, немає надійних монахів, і не слід на них покладатися, бо вони можуть стати солдатами й батьками. Але продовжуй твоє оповідання.

— Мені небагато залишається сказати,— промовив Дорвард,— крім того, що, бажаючи звільнити мою матір від усякої відповідальності за мене, я вступив до монастиря, де на мене одягли вбрання послушника, навчили виконувати монастирський устав і навіть читати й писати.

— Читати й писати! — вигукнув Балафре, який був з числа тих людей, що вважають за щось дивовижне всі знання, вищі за їхні власні.— Писати, кажеш ти, й читати! Я не можу повірити цьому: ніколи ніхто з Дорвардів, про яких я чув, не міг написати свого прізвища, так само й Лезлі. Принаймні я можу ручитися за одного з них: я можу писати не краще, ніж літати. Отже, іменем святого Людовіка, як вони навчили тебе цього?

— Це було нудно спочатку,— сказав Дорвард,— але стало легше й приємніше, коли я призвичаївся. Я був слабий від ран і втрати крові, і бажаючи віддячити своєму рятівнику, пан-отцеві Петру, почав учитися з великим завзяттям. Тимчасом, прохворівши кілька місяців, померла моя мила мати, і, як тільки моє здоров'я покращало, я сказав своєму добродійникові, який був також помічником ігумена, що не хочу бути монахом. Тоді ми умовилися, що мене відпустять на волю шукати щастя; а щоб урятувати помічника настоятеля від гніву Огільві, зробили так, ніби я втік. Для підтвердження цього я взяв з собою з монастиря сокола абата. Але насправді я був звільнений за всіма правилами, як це засвідчено рукою й печаткою самого абата.

— Оце й правильно, це й добре,— сказав дядько.— Наш король не дуже звертає увагу на те, чи ти щось там украв, але він почуває жах перед усім таким, як втеча з монастиря. Між іншим, ручуся, що в тебе немає такого скарбу, який було б важко носити?

— Одверто кажучи, перед вами, любий дядечку, мені нічого таїтися. Я маю тільки трохи срібних монет.

— Скрутне твоє становище,— сказав Балафре.— Щодо мене, то хоч я й не заощаджую грошей, бо небезпечно їх носити з собою у наш час, але завжди маю при собі (і радив би й тобі йти за моїм прикладом) якийсь золотий ланцюжок на всяк випадок, або перстень, або намисто, що можуть, в разі потреби, служити за гроші. Проте ти спитаєш мене, любий родичу, де я дістаю такі цяцьки, як оця? — тут він самозадоволено торкнув свій ланцюг.— Адже вони не висять на кожному кущі. Вони не ростуть і на полях, як жовті нарциси, з стеблин яких діти плетуть рицарські комірці. Як же тоді? Ти можеш дістати це там, де і я дістав: на службі в доброго короля Франції, де завжди можна здобути майно, коли людина має хоч трохи в собі мужності, щоб рискувати якимсь там життям абощо.

— Я чув,— промовив Квентін, ухиляючись від прямої відповіді (бо він ще не вирішив остаточно, що йому далі робити),— що герцог Бургундський має пишніший двір і благородніших васалів, ніж король Франції і що більше слави можна здобути собі під його прапорами, оскільки там пускають зброю в діло і добре користуються нею в бою. Тимчасом найхристиянніший король, кажуть, здобуває собі перемоги язиками своїх посланців.

— Ти говориш, як дурний хлопець, любий племіннику,— відповів воїн із шрамом.— Проте я пригадую, що коли прийшов сюди, то теж був таким самим дурнем і уявляв собі короля не інакше, як на троні під високим балдахіном: він бенкетує з своїми високородними васалами й паладинами [1], їсть бланманже, а на голові в нього велика золота корона, або на чолі свого війська він скаче на ворога подібно до Карла Великого [2] в романах, до Роберта Бруса [3], Уільяма Уоллеса [4] в наших власних правдивих

---

[1] Паладин — рицар.

[2] Карл Великий (768—814 н. е.) — один із найвидатніших государів середньовічної Європи, який створив на Заході крупну феодальну франкську державу і протягом 46 років очолював її. Про його походи і завоювання було складено багато переказів і оповідань, що були улюбленою літературою в країнах Західної Європи.

[3] Роберт Брус (1306—1329) — король Шотландії і герой визвольної війни.

[4] Сер Уільям Уоллес (приблизно 1272—1305) — славнозвісний шотландський патріот і національний герой.

історіях. Скажу тобі, хлопче, на вухо: це все місячне сяйво на воді. Політика, політика — це все. Але що таке політика, ти спитаєш? Це винайдене нашим французьким королем мистецтво — воювати мечами чужих людей і видавати плату своїм солдатам з чужих гаманців. Ах! Це найрозумніший з усіх державців, які будь-коли носили пурпур на своїх плечах. Проте він ніколи не носить цього вбрання. Часто я бачу, як він гуляє в простішому одязі, ніж я схотів би носити.

— Гаразд, але все це мені не подобається, любий дядечку,— зауважив Дорвард.— Я хочу служити там,— оскільки все одно я мушу служити в чужій країні,— де сміливим подвигом зможу здобути собі ім'я і славу.

— Я розумію тебе, мій любий племіннику,— сказав королівський воїн,— я добре тебе розумію. Але ти ще погано знаєшся на цих справах. Герцог Бургундський — це гаряча голова, рвучкий, нерозважливий, закутий у залізо боєць. Він атакує на чолі своїх дворян і рицарів, своїх ленників з Артуа і Ено. Отже, подумай, чи могли б ми своєю хоробрістю і вмінням перевищити самого герцога та його відважних дворян і прославитись? Якщо б ми не встигли за ними, то мали б нагоду потрапити до рук поліційного старшини за те, що були ледачі. Коли б були поряд з ними, то сказали б, що так і треба і що ми чесно заробили свою платню; а коли б мені пощастило випередити інших хоча б на довжину списа (що дуже важко і небезпечно в такій сутичці, де кожний старається з усієї сили), то пан герцог, побачивши добрий удар, сказав би на це своєю фламандською мовою: «Еге! Добре влучив! Спритний пікінер, хоробрий шотландець, дайте йому флорин [1], хай вип'є за наше здоров'я». Але ніяких підвищень, ні чинів, ні земель, ні скарбів не припадає чужинцеві на такій службі: все йде тамтешнім дворянам.

— А кому ж це мусило б іти, коли не тамтешнім мешканцям?— запитав молодий Дорвард.

— Тому, хто захищає тих мешканців,— відповів Балафре, випростуючись на ввесь свій гігантський зріст. — А ось що каже король Людовік: «Мій добрий французький селянине, мій Жак-Простак, бери своє знаряддя, свій плуг і борону, садовий ніж і копаницю, іди, працюй собі; ось мій

---

[1] Флорин — раніш золота монета, вартість якої була неоднакова, залежно від часу й країни (тепер срібна монета в Голландії).

хоробрий шотландець, що битиметься за тебе, а ти лише подбай за те, щоб сплатити йому. А ви, мій ясновельможний герцог, мій славнозвісний графе і мій наймогутніший маркізе, теж приборкайте вашу відвагу, аж доки вона не буде потрібна, бо вона може зірватися з поводів і завдати лиха своєму государеві. Ось моє регулярне військо, моя французька гвардія, тут, передусім, мої шотландські лучники і мій доброчесний Людовік з рубцем, який битиметься не гірше, а навіть краще за вас. Це ж ви з вашою недисциплінованою мужністю за часів ваших батьків програли бої при Крессі і Азенкурі» [1]. Тепер хіба ти не бачиш, в якій з цих двох держав мандрівний рицар може досягти найбільшої слави?

— Здається, я розумію вас, любий дядечку,— відповів племінник,— але, як на мене, то немає слави там, де немає риску. Звичайно, це — прошу вас вибачити мені — легке й безтурботне життя: вартувати коло старого короля, якого ніхто і не думає скривдити, марнувати літній день і зимову ніч поза он тими визубнями, сидіти в залізній клітці, немовби через побоювання, що ти втечеш з свого поста. Ох, дядечку, це ж бути соколом, який сидить на своїй жердці і якого ніколи не пускають літати в полі!

— Ну, присягаюся святим Мартіном Турським, цей хлопець не з боягузів! Справді, у нього вдача Лезлі, він зовсім такий, як і я, тільки більш нерозважливий. Але слухай-но, юначе — хай живе король Франції — рідко буває такий день, щоб не було якогось доручення, через яке ми могли б здобути собі і грошей і слави. Не думай, що найвідважніші і найрискованіші подвиги робляться при денному світлі. Я міг би розповісти тобі про штурм замків, захоплення полонених і таке інше, коли особа, ім'я якої я називати не буду, проявила більшу відвагу й здобула собі більшу славу й багатство, ніж перший-ліпший з хоробрих прихвоснів одчайдушного Карла Бургундського. І раз його величності подобається не встрявати самому в такі справи, то тим більше він має часу, щоб обдумати це, й більше щедрості, щоб винагородити відважних бійців,

[1] Бій при Крессі 1346 року — один з епізодів «Столітньої війни», коли англійський король Едуард III висадився з військом на півночі Франції, в Нормандії, й розбив французьке рицарство коло містечка Крессі (близько міста Абвілля). Бій при Азенкурі 1415 року, яким Генріх V, король англійський, закінчив завоювання Нормандії, знаменує довготривалий період успіхів англійської зброї у Франції.

геройські вчинки яких він може навіть краще оцінити, ніж тоді, коли б сам брав участь у бою.

О, це найпроникливіший і найхитріший з усіх государів!

Племінник переждав і потім сказав тихим, але виразним голосом:

— Добрий пан-отець Пітер часто вчив мене, що дуже небезпечні для душі ті подвиги, якими здобувають невелику славу. Не треба вам казати, любий дядечку, що ці таємні доручення неодмінно мусять бути згідні з моєю честю...

— За кого або за що ти мене вважаєш, любий племіннику? — спитав Балафре майже суворо.— Правда, мене не виховували в монастирі, я не вмію ні писати, ні читати, але я брат твоєї матері. Я — вірний своєму панові й слову. Чи не гадаєш ти, що я здатний на те, щоб дати тобі пораду вчинити якусь підлість? Найкращий у Франції рицар, сам Дю-Геклен [1], коли б він ще був живий, міг би пишатися моїми подвигами.

— Я не можу не вірити вам, любий дядечку,— сказав юнак.— Ви єдиний порадник, що залишився в мене після мого нещастя. Але ж правда, що король має поганенький двір отут, у замку Плессі? Ніяких дворян або придвірних, нікого з його великих васалів чи високих сановників нема при ньому, а натомість відбуваються розваги, які з ним поділяють самі його лакизи, і таємні наради, на котрі запрошують тільки звичайних людей. Знатність і шляхетність принижуються, а люди найнижчого стану підіймаються до королівської ласки. Все це здається не подібним до звичаїв його батька, благородного Карла, який вирвав з пазурів англійського лева більш як наполовину завойоване французьке королівство.

— Ти говориш, як безглузда дитина,— зауважив Балафре,— й так само, як дитина, береш ту саму ноту на різних струнах. Дивися ж: коли король наказує Олів'є, своєму цирульникові, робити те, що Олів'є може зробити краще за всіх цих дворян, хіба не виграє від цього королівство? Або коли він наказує своєму славному військовому прево [2]

---

[1] Дю-Геклен, Бертран (1320—1380 рр.) — коннетабль Франції, знаменитий французький полководець і герой Столітньої війни.

[2] Військовий прево (французькою мовою *прево де марешо)* — службовець, який судив військових і мав судову владу під час війни.

Трістанові заарештувати того або іншого бунтівливого громадянина, забрати того або іншого буйного дворянина, то справу зроблено — і все тут. А коли б давали доручення герцогові або перові Франції, то він, мабуть, послав би у відповідь на це виклик на поєдинок. Коли, знов-таки, король зволить дати простому й щирому Людовікові Балафре якесь доручення, замість того щоб давати його вельможному коннетаблеві, який, можливо, тільки попсував би все діло, хіба він не виявляє цим своєї мудрості? Та хіба не такий державець щонайкраще підходить для мандрівних рицарів, які йдуть туди, де їх послуги найвище цінують і найчастіш потребують? Ні, хлопче, ні! Людовік знає, як обирати своїх довірених осіб і що їм доручати. Він не схожий на короля Кастілії, що умирав від спраги, бо не було коло нього головного виночерпія, щоб йому подати його чару. Але здається, вже дзвонять у монастирі святого Мартіна. Я мушу поспішати до замка. На все добре! Подбай за себе й о восьмій завтра вранці приходь до звідного мосту і скажи вартовому, щоб він покликав мене. Пильнуй, щоб не збочити з прямої й протоптаної стежки, коли йтимеш до воріт! Там є такі пастки й капкани, що ти можеш залишитися без ноги, а вона тобі пригодиться. Там ти побачиш короля на власні очі і сам зможеш судити, який він є. Бувай!

Сказавши це, Балафре поквапливо пішов, забувши сплатити за замовлене ним вино (це трапляється з людьми його рангу), про що господар гостиниці, певно переляканий шотландською шапкою і дворучним мечем, не наважився нагадати. Можна було б сподіватися, що Дорвард знов піде до своєї башти слухати ті чудові звуки, які тішили його ранкові мрії. Але то був розділ з романа, а розмова з дядьком відкрила йому сторінку дійсної історії життя. Це не була приємна сторінка, і тепер спогади й міркування, які вона викликала, перемогли в ньому думки легковажного характеру.

Квентін пішов погуляти над берегом бистрої річки Шер, попереду розпитавши свого господаря, як йому пройти туди так, щоб не потрапити в пастки і ями. Там він намагався заспокоїти свої збентежені й розкидані думки й обміркувати дальші свої дії, на які його зустріч із дядьком нагнала всякі сумніви.

Розділ VI

ЦИГАНИ

Так весело, так радісно
Гультяй ходив-бродив,
Танцюючи, стрибаючи
Під деревом катів.
Старовинна пісня

Виховання, що його одержав Квентін Дорвард, не сприяло пом'якшенню серця або розвиткові моральних почуттів. Він, як і всі в його родині, вважав полювання за розвагу, а на війну дивився як на єдину серйозну роботу. Найважливішою справою у житті було стійко переносити і завзято відбивати напади ворогів — феодалів, що, зрештою, майже винищили ввесь їх рід. Проте в усіх цих феодальних чварах виявлялася рицарська шляхетність і навіть благородні почуття, що стримували запал ворогів. Тому навіть помста — найвище і єдине правосуддя — чинилася з оглядом на деяку людяність і справедливість. Квентін краще засвоював уроки достойного старого ченця під час своєї хвороби і нещастя, ніж тоді, коли б він був здоровим і щасливим. Вони дали молодому Дорвардові уявлення про обов'язки людини щодо інших людей. Беручи до уваги неуцтво людей тієї епохи, їх схиляння перед військовим життям, виховання, яке він одержав,—можна сказати, що юнак мав більше уявлення про моральний обов'язок, ніж інші люди його часу. Про своє побачення з дядьком Квентін думав не без певного розчарування. Він покладав велику надію на нього. Хоч за листування тоді не могло бути й мови, іноді якийсь мандрівний купець або каліка-солдат заносили до Глен-Гулакіна звістку про Лезлі, вихваляючи його незламну мужність і успіхи в різних дрібних справах, які йому доручав його начальник. Палка уява Квентіна доповнювала на свій лад ці оповідання й ототожнила щасливого і відважного дядька (подвиги якого вихваляв мандрівний оповідач) з якимсь витязем або рицарем з пісень менестрелів [1], що здобував собі

---

[1] **Менестрель** — в середні віки—поет і музикант, який складав пісні для уславлення феодальних сеньйорів і мандрував, співаючи цих пісень.

корони й королівських дочок ударом свого меча або списа. Тепер він становив свого родича далеко нижче від рицарів. Але, засліплений високою повагою до родичів і дуже люблячи свою матір, він не бачив у єдиному її браті того, ким він насправді був: звичайного найманого солдата, ні гіршого, ні кращого за інших солдатів у тодішній Франції, спустошуваній війнами.

Хоч Балафре й не був безпричинно жорстоким, але ставився байдуже до людського життя і людських страждань. Він страшенний неук, жадний на здобич, байдужий до того, як її здобути, й готовий одразу ж витратити, не відмовляючи собі ні в чому.

Звичка дбати виключно за свої потреби й інтереси перетворила його на найегоїстичнішу тварину в усьому світі, і він майже не міг (як читач, мабуть, уже спостеріг) говорити про щось і не згадати за себе або не приплутати свою особу до всього, про що б не йшлося. Тут він зовсім не додержувався золотої середини і був дуже далекий від усякої поміркованості. До цього слід додати, що вузьке коло його обов'язків і розваг потроху обмежило обрій його думок, сподівань і бажань. Воно вичерпало значною мірою його природне прагнення до справ честі і бажання відзначитися в бою, які запалювали його за молодих літ. Коротше кажучи, Балафре був спритний вояка, запеклий, егоїстичний і обмежений. Діяльний і хоробрий у виконанні своїх обов'язків, він небагато чого визнавав поза цим, крім формального додержування церковних обрядів, які пом'якшувалися для нього випадковими п'янками з пан-отцем Боніфацієм, його товаришем і духовником. Коли б Балафре був розумніший, то його, напевне, висунули б на якусь значну посаду, бо король, що особисто знав кожного солдата своєї лейб-гвардії, дуже звірявся на його відважність і відданість, хоч шотландець мав досить розуму і хитрощів, щоб добре вивчити і використати особливості характеру свого государя. Але його здібності були занадто обмежені, і, винагороджуваний у багатьох випадках королівською ласкою, Балафре залишився простим лейб-гвардійцем, або шотландським лучником.

Не знаючи добре характеру свого дядька, Квентін був здивований його байдужістю до загибелі всієї родини його зятя й тим більше не міг не дивуватися, що такий близький родич не запропонував йому грошової допомоги, хоч коли б не щедрість дядька П'єра, юнак був би змушений зверну-

тися до нього по допомогу. Проте він був несправедливий до дядька, гадаючи, що це було від скупості. Оскільки сам Балафре не потребував на той час грошей, то йому й на думку не спало, що його племінник може бідувати. Інакше він не пропустив би нагоди подбати про добробут свого живого племінника, як уже подбав про свою покійну сестру та її чоловіка.

Але, хоч яка була цьому причина, неуважність справила на юного Дорварда неприємне враження, і він більше, ніж будь-коли, жалкував, що не вступив на службу до герцога Бургундського, перше ніж посварився з його лісником.

«Що б зо мною тоді не сталося,— думав він,— я завжди б міг тішитися думкою про те, що маю за спиною славного друга в особі мого дядька. Але тепер я його побачив і, хай йому біс, коли я не знайшов більше допомоги від чужого купця, ніж від брата моєї матері, мого земляка й рицаря. Можна допустити, що шрам, який зігнав усю красу з його сбличчя, одночасно випив з його тіла всі краплини благородної крові».

Тепер Дорвард шкодував, що в розмові з Балафре не мав нагоди згадати про дядька П'єра, маючи на меті узнати щось про цю особу. Але запитання дядька так швидко ринули одне за одним і заклик великого дзвону святого Мартіна Турського так раптово припинив розмову, що юнак не зміг зробити цього. «Той старий,— міркував він,— хоч буркотливий і настирливий, різкий і зневажливий, але щедрий і благородний у своїх вчинках, і такий чужинець вартий байдужого родича. Як каже наша стара шотландська приказка: «Краще добрий чужак, ніж чужий свояк». Я обов'язково відшукаю цю людину, що, здається, не дуже важко, коли він такий багатий, як мені сказав мій господар. Він принаймні дасть мені добру пораду, а коли мандрує по чужих краях, то, мабуть, і служба в нього може бути ще цікавішою, ніж служба в гвардії Людовіка».

Так думав Квентін, а шепіт з потаємних закутків серця, де є багато такого, про що не знає його власник або чого він не хоче добровільно визнати, підказував йому, що і дама з башти, якій належали серпанок і лютня, може також взяти участь у повній пригод подорожі.

В той час як ці думки снувалися в голові Квентіна, він надибав на двох чоловік серйозного і поважного вигляду, очевидно, громадян міста Тура. Він привітав їх, почтиво

прохаючи вказати йому, як пройти до дому дядька П'єра.

— До чийого дому, мій любий синку? — спитав один з прохожих.

— До дому дядька П'єра, багатого шовкоторговця, який насадив усі шовковиці в тому парку,— сказав Дорвард.

— Юначе,— проказав один з них, ближчий до нього,— ви надто рано обрали собі ремесло нероби.

— І вибрали невідповідних осіб для ваших безглуздих жартів,— сказав другий ще сердитіше. Турський синдик не звик до того, щоб з ним так розмовляли гулящі жартівники з чужих країн.

Квентін був такий здивований безпричинною образою, якою ці два пристойні на вигляд чоловіки відповіли йому на дуже просте й чемне запитання, що забув навіть розсердитися на них за грубе поводження й довго стояв, дивлячись їм услід, а вони закрокували швидше й поглядали на нього так, нібито хотіли скоріше віддалитися од нього.

Незабаром він зустрів групу виноградарів і звернувся до них з таким запитанням. У відповідь на це вони спитали, чи треба йому бачити дядька П'єра, вчителя? чи дядька П'єра, тесляра? чи дядька П'єра, церковного сторожа? чи ще шестеро якихсь інших дядьків П'єрів. Коли ж виявилося, що йому ці П'єри не потрібні, то селяни сказали, що він зухвало жартує над ними, і загрожували відлупцювати його за таке глузування. Старший з них, який мав певний вплив на інших, умовив їх залишити юнака в спокої.

— Ви бачите з його розмови й блазенської шапки,— сказав він,— що це один з чужоземних скоморохів, які прийшли до нашої країни і яких дехто зве чаклунами й ворожбитами, але ніхто не знає, які штуки вони можуть утнути. Я чув про одного такого, він платив ліар [1] за те, щоб з'їсти у винограднику бідняка стільки винограду, скільки влізе в його черево. І він з'їв стільки, що вистачило б навантажити цілий віз, і не розстебнув жодного гудзика на своїй куртці. То ж хай він спокійно йде своїм шляхом. А ти, приятелю, в ім'я бога, нашої святої мармутьєрської діви і святого Мартіна Турського, іди собі геть

---

[1] Ліар — стара французька мідна монета, яка дорівнювала чверті су.

з миром, і не турбуй нас більше своїм дядьком П'єром, який, мабуть, є просто іншим іменем диявола.

Шотландець, вважаючи себе за слабішого від них, вирішив, що найрозумніше для нього буде не відповідати їм. Але селяни, які спочатку відсахнулися од нього, зважаючи на його можливий хист до чаклунства і пожирання винограду, осміліли, відійшовши далеченько, і, вигукнувши голосно кілька проклять, почали осипати його камінням, хоч на такій віддалі воно і не могло дуже пошкодити. Квентін, в свою чергу, також почав думати, що або він сам зачарований або мешканці Турені найдурніші, найгрубіші й найнегостинніші з усіх французьких селян. Ще один випадок підтвердив його здогад.

На невеликому пагорбі над бистрою й чудовою річкою Шер, якраз навпростець від його стежки, росло, утворюючи красиву групу, кілька великих каштанів.

Біля них нерухомо стояли троє або четверо селян і пильно придивлялися до чогось серед гілля. Юність рідко глибоко замислюється і так легко піддається найменшому поштовху цікавості, як рівна поверхня тихого ставка руйнується випадково кинутим камінцем.

Квентін прискорив кроки, швидко й легко зійшов на горбок і встиг вчасно, щоб бути свідком гидкого видовища: на одній з гілляк висіло в передсмертних корчах тіло якоїсь людини.

— Чому ви не знімаєте його, не переріжете вірьовку?— спитав юний шотландець, готовий так само допомагати іншим у нещасті, як і захищати власну честь.

Один із селян, злякано дивлячись на нього одним оком, вказав йому на якесь клеймо на корі дерева, трохи схоже на королівську лілію [1], яка нагадує своїми таємничими рисами добре відому нашим митним урядовцям широку стрілу [2].

Не розуміючи, що це означає й не звертаючи ніякої уваги на це клеймо, юний Дорвард легко, як рись, підстрибнув, зліз на дерево, витягнув з своєї торбинки надій-

---

[1] Королівська лілія (французькою мовою *флерделіс*)— емблема французького королівського дому, яка фігурувала в його гербі. На засуджених накладали клеймо у вигляді цієї лілії на ознаку того, що вони страчені з королівського наказу.

[2] Широка стріла — знак, що його ставили в Англії на всі речі, належні англійському королеві.

ний «чорний ніж» [1], неодмінну зброю кожного горянина або мешканця лісів, і, гукнувши до тих унизу, щоб вони підхопили тіло, вмить перерізав вірьовку.

Але чоловіколюбство юнака не знайшло належної допомоги від присутніх. Далекі від того, щоб пособляти Дорвардові, вони злякалися його відважності й кинулися навтіки так, ніби боялися й дивитися на такий зухвалий вчинок. Тіло, не підтримане знизу, всією своєю вагою ударилося об землю, і Дорвард, одразу зіскочивши за ним, побачив, що останні іскри життя в ньому згасли. Проте він не відмовився од свого добросердного наміру. Вийнявши шию нещасного чоловіка з зашморгу, він розстебнув його дубле [2], побризкав водою обличчя і вжив інших звичайних заходів, щоб повернути його до життя.

Тимчасом якісь люди, що розмовляли невідомою мовою, здійняли навколо нього страшенний галас. Ледве він встиг побачити, що його оточили якісь чудні чоловіки й жінки, як уже його грубо схопили за обидві руки й приставили ніж до горла.

— Блідолиций раб Ебліса! [3] — звернувся до нього один чоловік ламаною французькою мовою.— Ти грабуєш того, кого зарізав? Тепер ти в наших руках, і ти заплатиш за це.

З усіх боків у відповідь на ці слова заблищали кинджали, а похмурі, викривлені гнівом обличчя були подібні до вовчих, коли вовки кидаються на свою здобич.

Проте мужність юного шотландця визволила його з біди.

— Чого вам, люди добрі? — вигукнув він.— Коли це тіло вашого друга, то знайте, що це я перерізав вірьовку, і ви б зробили краще, коли б спробували привести його до пам'яті, ніж так погано поводитися з тим, хто його рятував.

Тимчасом жінки оточили мертве тіло і відновили спроби повернути його до життя тими ж засобами, що і Дорвард. Тоді, припинивши безнадійні зусилля, вони розпочали жалібні зойки й голосіння, виражаючи своє лихо, як це звичайно на сході: жінки рвали на собі довге чорне волосся,

---

[1] «Чорний ніж» (шотландською мовою *скінду*) — великий ніж без черенків, що був раніш у широкому вжитку серед шотландських горян.

[2] Дубле (французькою мовою) — одяг простолюдина, куртка, зшита з двох кусків тканини, накладених один на один. Цю куртку носили або просто на тілі або поверх сорочки.

[3] Ебліс — арабською мовою — демон, володар лихих духів — джінів.

а чоловіки роздерли свої вбрання й посипали голови пилом. Вони так захопилися своїм похоронним обрядом, що не звертали ніякої уваги на Дорварда, пересвідчившись з обставин в його безвинності. Безумовно, найрозумніше було б піти геть, облишивши цих диких людей, але Дорвард був сміливий хлопець, і йому цікаво було на все подивитись.

Чудний натовп: і чоловіки і жінки мали на головах або тюрбани, або шапки, що скоріше нагадували його шапочку, ніж ті, які звичайно носять у Франції. Дехто з чоловіків мали кучеряві чорні бороди, а колір шкіри в усіх був майже такий темний, як в африканців. Два з них, що, здавалося, були їх ватажками, мали якісь срібні оздоби на шиї та вухах і яскраві шарфи жовтого, червоного або ясно-зеленого кольору. Проте їх ноги й руки були голі, і ввесь натовп мав злиденний вигляд. Як Дорвард бачив, в них не було іншої зброї, крім довгих ножів, якими вони йому недавно загрожували. Тільки крива шабля чи мавританський меч був при боці в одного енергійного юнака, що часто хапався за ефес, перевершуючи всіх у незвичайному виразі свого горя і викрикуючи разом із іншими загрози про помсту. Він поглядав на юрбу дуже засмученими очима, повними невтішного горя.

Ця безладна юрба вила й скиглила і була така несхожа на всіх інших людей, яких Квентін до того бачив, що він був готовий вважати їх за сарацинів, тих «собак-поганців», що були супротивниками благородних рицарів і християнських монархів у всіх романах, про які він чув або і сам читав. Він збирався вже піти геть від такого небезпечного сусідства, коли почувся кінський тупіт, і мнимих сарацинів, які підняли тіло свого товариша на плечі, атакував загін французьких солдатів.

При цій несподіваній появі рівномірне скиглення перетворилося на вигуки жаху. Вмить люди скинули тіло на землю і, спритно проскакуючи під черевами коней, сипнули врозтіч від списів, скерованих проти них. Солдати кинулись на них з грізними вигуками: «Геть проклятих поганських злодіїв! Хапай і бий їх! В'яжи їх, як бидло! Коли їх списами, як вовків!»

За цими вигуками йшли відповідні вчинки, але втікачі були такі моторні, а місцевість через кущі й хащі така незручна для кінноти, що лише двоє були збиті з ніг і забрані в полон, причому один з них був парубок з кривою

шаблею, який спершу намагався оборонятись. Квентіна, якого доля обрала на той час своєю мішенню, теж узяли, обеззброїли, незважаючи на його протести, звалили з ніг і зв'язали мотузкою. При цьому ті, хто схопили його, виявили таку вмілість і швидкість, що ясно було — вони не новаки в поліцейських справах.

Придивляючись з неспокоєм і хвилюванням до начальника цих вершників, Квентін не знав, чи радіти йому, чи вдаватися в розпач, бо він пізнав у ньому мовчазного товариша дядька П'єра. Справді, хоч яку провину закидали б цим людям, начальник міг знати з ранкової зустрічі, що він, Дорвард, не мав з ними нічого спільного. Проте важко було догадатись, чи буде цей чоловік ласкавим суддею для нього і доброзичливим свідком, а тому юнак вагався, чи звертатись йому до нього.

Але вже не було часу на міркування.

— Труазешель і Птіт-Андре,— звернувся похмурий начальник до двох вершників з свого загону,— оці дерева дуже зручно стоять тут. Я навчу цих невірних поганців, злодіїв та ворожбитів, як втручатися в справи королівського правосуддя, коли воно стосується когось із їх проклятого племені. Спішуйтеся, діти мої, і виконуйте свої обов'язки.

Труазешель і Птіт-Андре миттю зіскочили з коней, і Квентін побачив, що обидва вони мали притороченими до сідла скручені кільцем дві-три вірьовки, на кожній з яких був страшний зашморг з вузлом напоготові. Кров застигла в жилах, коли Квентін побачив, що вони вибрали три вірьовки, й одна з них призначалася для його шиї. Він голосно покликав начальника, нагадав про їхню ранкову зустріч, заявив про право вільнонародженого шотландця в дружній і союзній державі й рішуче заперечував всяке знайомство з людьми, разом з якими його схопили, та з їхніми злочинами.

Начальник ледве глянув на нього і не звернув ніякої уваги на слова про зустріч. Він обернувся до двох-трьох селян, які тепер висунулися наперед — чи для того, щоб свідчити проти арештованих, чи з цікавості, й грубо запитав:

— Чи був отой хлопець з волоцюгами?

— Ще й як був, пане, і дозвольте мені довести до вашого відома, ваша високість, пане прево,— відповів один з селян,— що він, як ми вже переказували вашій милості,

богохульно наважився перерізати вірьовку, на якій правосуддя його величності дуже справедливо повісило того негідника.

— Можу заприсягтися перед богом і святим Мартіном Турським, що я бачив його з бандою,— сказав другий,— коли грабували наше село.

— Та ні, тату, це не той,— зауважив хлопчик,— той поганець був чорний, а цей юнак білий, той мав коротке кучеряве волосся, а в цього довге й біляве.

— Що ти кажеш, дитино,— заперечив селянин,— ти ще, мабуть, скажеш, що той мав зелене шкіряне вбрання, а цей сіру шкіряну куртку? Але його милість пан прево знає, що вони можуть змінювати колір своєї шкіри й волосся так само легко, як і свої куртки. Отже, я все ж таки гадаю, що це той самий.

— Досить того, що ви бачили, як він порушив вирок королівського суду, намагаючись урятувати страченого зрадника,— сказав начальник.— Труазешель і Птіт-Андре, поспішайте закінчити справу.

— Зажди, пане начальнику! — вигукнув юнак розпачливо.— Слухай, що я скажу. Не допусти, щоб я помер безневинно — за мою кров помстяться мої земляки.

— Я сам відповідатиму за свої вчинки,— байдуже сказав прево і подав лівою рукою знак катам. Потім із зловтішною усмішкою він доторкнувся до своєї правої руки. Ця рука висіла на перев'язі, напевне, пошкоджена ударом, що його вранці завдав Дорвард.

— А мерзенна, мстива істото! — крикнув Квентін, зрозумівши, що лише помста була єдиною причиною жорстокості цього чоловіка і що ніякого помилування від нього можна не сподіватися.

— Бач, як марить бідолашний юнак,— сказав судовий начальник,— скажи йому слівце розради, перше ніж він вирушить на той світ, Труазешель! Адже ти незамінна людина в таких випадках, коли немає поблизу священика. Приділи йому одну хвилинку для духовного повчання і кінчай справу швидше. Я мушу їхати в об'їзд. Солдати, за мною!

Прево поїхав геть у супроводі свого загону, крім двох-трьох людей, яких залишили допомагати під час страти. Нещасний юнак з відчаєм поглянув йому вслід, гадаючи, що з кожним стукотом підків коня цього прево зникає для нього остання надія на порятунок. Він у передсмертній

тузі подивився навколо себе й був здивований, побачивши навіть у цю мить стоїчну [1] байдужість своїх співтоваришів у нещасті. Раніш вони виявляли всі ознаки боязні й докладали всіх зусиль, щоб утекти. Але тепер, переконавшись, очевидно, в неминучості смерті, спокійно чекали хвилини, коли вона настане. Очікування смерті надавало, можливо, ще жовтішого забарвлення їхнім засмаглим обличчям, але воно не спотворювало їх і не згасило впертої гордовитості в їх очах. Вони скидалися на лисиць, що, знесилені після марних спроб утекти за всяку ціну, вмирають з мовчазною і похмурою твердістю, якої не виявляють ні вовки, ні ведмеді, хоч вони й небезпечніші для ловців.

Вони були непохитно спокійні, незважаючи на жахливих катів, які взялися до своєї роботи далеко повільніше, ніж наказав їм начальник. Певне, вони вже призвичаїлися до свого жахливого ремесла і навіть знаходили в ньому якусь втіху для себе. Ми опишемо їх трохи докладніше, бо за влади тиранів характер ката набуває великого значення.

Ці кати були досить несхожі один на одного своїм виглядом і поводженням. Людовік мав звичку звати їх Демокрітом і Гераклітом [2], а їх начальник, прево, звав їх — Жан Смішливий і Жан Плаксивий.

Труазешель був високий на зріст, худорлявий, бридкий, з серйозним виразом обличчя й з довгими чотками на шиї, які він позичав для молитви тим, кого він вішав. Він завжди мав напоготові два-три латинських речення про нікчемність і марність людського життя і коли б знав їх трохи більше, то міг би добре виконувати обов'язки тюремного попа разом з обов'язками ката, якби можливе було таке сполучення.

Птіт-Андре, навпаки, був життєрадісний, кругленький, рухливий, низенький чоловічок, який, виконуючи свій обов'язок, котився колобком, немовби це було найвеселіше заняття в світі. Він, здавалося, відчував якусь ніжну любов до своїх жертв і завжди підбирав для них лагідні й привітні слова. Вони були в нього бідні чесні хлопці, милі

---

[1] Стоїчний — в даному разі: твердий, непохитний, спокійний.

[2] Демокріт (V століття нашої ери) і Геракліт (576—480 рр. до нашої ери) — старогрецькі філософи, яких у Греції звали: першого — «Людина, яка сміється», і другого — «Людина, яка плаче», фігурально зазначаючи цим відмінність їх філософських систем, хоч така фігуральність і не має серйозних підстав, коли науково підходити до цих систем.

голубчики, його куми, його старенькі батьки, залежно від їх віку й стану. Як Труазешель намагався навіяти своїм жертвам філософічні або релігійні думки про їх майбутнє, так Птіт-Андре старався підбадьорити їх якимсь жартом, немовби для того, щоб підготувати їх до розлуки з життям як із чимсь сміховинним, мерзенним і нікчемним.

Я не знаю, чому і як, але ці дві особи, незважаючи на різницю їхніх талантів і те, що такі таланти рідко трапляються серед людей їхньої професії, викликали до себе більшу ненависть, ніж усі інші кати до або після них.

Єдине, що було під сумнівом—це питання—хто з них: серйозний і урочистий Труазешель чи живий і кумедний Птіт-Андре — був найжахливішим і найогиднішим. Певна річ, вони мали пальму першості в тому і в другому перед усіма іншими катами у Франції, за винятком хіба свого начальника Трістана Пустинника, відомого військового прево, або його начальника — Людовіка XI.

Можна уявити, що Дорвардові було не до цих міркувань.

Життя, смерть, час і вічність пролинули перед його очима — дивне і приголомшливе видовище, якого жахалася слабка людська природа, хоч людська гордість була схильна стверджувати, що може його витримати.

Він звернувся з молитвою до бога своїх предків, але одразу в його пам'яті постала маленька груба каплиця без даху, де тепер містилися тіла його родичів, крім його самого. «Наші родові вороги поклали моїх батьків у могилу в нашій власній землі,— подумав він,— а я мушу годувати своїм тілом ворон і шулік у чужій землі, як проклятий злочинець». Сльози мимоволі бризнули в нього з очей, і Труазешель, доторкнувшися до його плеча, похмуро привітав його з побожним ставленням до смерті. «Блаженні, хто в бозі почиють», сказав він і додав, що душа може щасливо залишити тіло, коли сльози бувають на очах. Птіт-Андре поляскав його по другому плечу, гукнувши: «Сміліш, мій любий синку! Коли вже тобі довелося потанцювати, нехай бал починається весело, бо скрипки настроєні чудово...» і розтягнув зашморг. Нещасний юнак дивився мутним поглядом то на одного, то на другого і не рухався, а вони підбадьорювали його, злегка підштовхуючи до лиховісного дерева, і радили не журитися, бо все закінчиться миттю.

Під час страшного напучування юнак, поглянувши нетямно навколо себе, проказав:

— Чи є тут добрий християнин, який чує мене і перекаже Людовікові Лезлі з шотландської гвардії, званому в цій країні Балафре, що його племінника тут підло вбили?

Ці слова були сказані вчасно, бо один лучник з шотландської гвардії, приваблений готуваннями до страти, саме стояв поблизу разом з кількома випадковими прохожими.

— Гей, ви, зважайте на те, що робите! — гукнув він катам.— Коли цей юнак шотландець з роду, то я не дозволю, щоб його стратили безчесно.

— Боронь боже, пане рицарю!—сказав Труазешель.— Але ми мусимо робити те, що нам звелено.— Кажучи так, він потяг Дорварда за руку вперед.

— Найкоротша п'єса завжди буває найкраща,— додав Птіт-Андре, штовхаючи Дорварда з другого боку.

Але Квентін почув слова підтримки і, напруживши всю свою силу, раптом відштовхнув од себе обох виконавців закону і з зв'язаними руками побіг до шотландського лучника.

— Заступися за мене, земляче,— сказав він рідною мовою,— заради нашої Шотландії і святого Андрія. Адже я невинний, і я твій справжній земляк. Заступися за мене, благаю тебе.

— Присягаюся святим Андрієм! Вони тепер повісять тебе, тільки вбивши мене! — сказав лучник, оголивши свій меч.

— Розріж мої пута, земляче,— сказав Квентін,— і я зроблю щось сам для себе.

Лучник мечем розрізав пута. Визволений полонений стрибнув до одного солдата з загону прево і несподівано вихопив у нього з рук алебарду [1].

— А тепер,— вигукнув він,— підходьте,— коли наважитеся!

Обидва кати про щось говорили між собою пошепки.

— Ти їдь і повідом пана прево,— сказав Труазешель,— а я затримаю їх тут, наскільки зможу. — Гей, солдати загону військового прево, до зброї!

Птіт-Андре сів на коня і поїхав, а солдати тим часом так поквапливо вишикувалися по команді Труазешеля, що дали змогу двом іншим заарештованим утекти геть. Мабуть, вони і не дуже дбали про те, щоб затримати їх, бо

---

[1] Алебарда (німецькою мовою «сокира для шоломів») — старовинна зброя — сокира на списі, закріплена біля його наконечника. Нею можна було рубати й колоти. В Західній Європі вживалася, як військова зброя з XIV до XVII століття.

давно вже переситилися кров'ю таких бідолах і, подібно до інших хижаків, після довгої різанини втомилися вбивати. Проте цього разу їм легко було виправдатися тим, що, обороняючи Труазешеля, вони кинулися гуртом до нього; бо, треба сказати, між шотландськими лучниками й загонами військового прево існувала деяка ворожнеча, яка іноді призводила до сутичок.

— Ми досить сильні для того, щоб побити вдвоє більше гоноровитих шотландців, коли це вам буде завгодно,— зауважив один з солдатів Труазешеля.

Але обережний кат подав йому знак, щоб він мовчав, і звернувся до шотландського лучника з надзвичайною чемністю:

— Безумовно, пане, це велика образа його милості військовому прево, що ви втручаєтеся в справи королівського правосуддя, здійснювати яке є його законним обов'язком. Так само це дуже несправедливо щодо мене, якому по закону належить цей злочинець. Крім того, ви робите досить погану послугу і юнакові. Подумайте тільки: з п'ятдесятьох можливих для нього нагод бути повішеним ніколи, мабуть, йому не доведеться бути так добре підготованим до цього, як я підготував його тепер перед вашим нерозважним втручанням.

— Коли мій молодий земляк,— сказав, посміхаючись, шотландець,— поділяє думку, що я завдав йому лиха, то я поверну його до ваших рук без заперечень.

— Ні, ні! Ради самого неба, ні! — вигукнув Квентін.— Я волію краще, щоб ти відрубав мені голову твоїм довгим мечем — це більше личило б мені, ніж померти від руки такого негідника.

— Чуєте, як він ображає мене! — зауважив виконавець закону.— Ой, лишенько! Як швидко ми відмовляємося од наших найкращих рішень! Він уже був у найкращому настрої, щоб рушати на той світ, а за дві хвилини має нахабство ображати начальників.

— Скажіть мені, нарешті,— спитав лучник,— що зробив цей юнак?

— Він утрутився в справу правосуддя,— відповів Труазешель з похмурою серйозністю,— знявши з дерева мертве тіло злочинця, повішаного моєю рукою, тимчасом як королівська лілія була вирізана на корі того дерева.

— Як це сталося, юначе? — звернувся до нього лучник.— Навіщо ти вчинив такий злочин?

— Оскільки я прошу вашого заступництва,— швидко відповів Дорвард,— то розповім вам усю правду. Я побачив людину, яка мучилася, висячи на дереві, підійшов до неї й перерізав вірьовку з простого людинолюбства. Я не думав тоді ні про які лілії, ні про левконії і не мав ніякого наміру образити французького короля так само, як і нашого найсвятішого папу.

— На якого ж тоді чорта було займати мертве тіло, га? — спитав лучник.— Ти можеш побачити їх скільки завгодно, як вони висять після об'їзду цього пана на кожному дереві, і тобі багато доведеться попрацювати, коли ти підеш підбирати їх за катом. Проте, що б там не було, але я не залишу в біді мого земляка. Слухайте ви, пане виконавцю! Адже ж ви бачите, що це цілковите непорозуміння. Ви мусите зглянутися на молодого мандрівника. У себе на батьківщині він не міг призвичаїтися до таких швидких фокусів, які ви встигаєте робити з вашим начальником.

— Це ще не значить, що вони не потрібні, пане лучнику,— зауважив Птіт-Андре, який повернувся цієї хвилини.— Сміливіше, Труазешель, держися, бо за мною їде пан військовий прево. Зараз ми побачимо, чи подобається йому, коли в нього забирають з рук нескінчену роботу.

— Побачимо,— сказав лучник.— От і дехто з моїх товаришів іде сюди.

Справді, коли прево Трістан наближався з своїм патрулем з одного боку горба, четверо чи п'ятеро шотландських лучників швидко підіймалися з іншого боку, й на чолі їх скакав Балафре.

У цій скруті Лезлі вже не виявив тієї байдужості до свого племінника, яку йому недавно закидав Квентін. Побачивши свого товариша й Дорварда зі зброєю напоготові, він закричав:

— Кеннінгем, дякую тобі! Панове, допоможіть мені! Це — молодий шотландський дворянин, він мій племінник. Ліндсі, Гетрі, Тайрі, женіть, бийте!

Тепер сутичка, здавалося, була неминуча, і хоч солдатів прево було більше, але краща зброя шотландських рицарів вирівнювала їхні шанси на успіх. Проте військовий прево, чи гадаючи, що успіх бою може бути сумнівним, чи боячись, що про це буде неприємно довідатись королеві, подав знак своїм солдатам не сходити з місця. Він спитав у Балафре, що тепер виїхав наперед, як проводир іншого

загону, чого це йому, рицареві королівської лейб-гвардії, заманулося рятувати якогось там злочинця?

— По-перше,— відповів Балафре,— я зовсім цього не роблю. Святий Мартіне! Мені здається, що є ж різниця між стратою якогось злочинця і вбивством мого племінника.

— Ваш племінник, ласкавий пане, так само може бути злочинцем, як і хтось інший,— сказав військовий прево,— а кожний чужинець у Франції мусить коритися французьким законам.

— Це так, але ми, шотландські лучники, маємо привілеї, — заперечив Балафре. — Хіба не так, товариші?

— Так, так! — гукнули всі вони разом.— Привілеї, привілеї! Хай живе король Людовік! Хай живе відважний Балафре! Хай живе шотландська гвардія, і смерть усім, хто наважиться порушити наші привілеї!

— Схаменіться, панове рицарі,— сказав військовий прево,— зважте на мою посаду.

— Ми не хочемо, щоб ви примушували нас схаменутися,— заперечив Кеннінгем,— наші власні начальники примусять нас це зробити, коли треба. Ми воліємо, щоб нас судив його величність сам король, або наш командир, оскільки тут тепер немає його превосходительства пана великого коннетабля.

— І ми воліємо, щоб ніхто нас не вішав,— сказав Ліндсі,— крім Сенді Вільсона, старенького сержанта [1] нашого власного корпусу.

— Це було б обдурюванням нашого чесного Сенді, якби ми припустили, щоб хтось інший робив це для нас,— сказав Балафре.— Коли б мене самого довелося повісити, то не хто інший, як він, затягне зашморг на моїй шиї.

— Але послухайте, — сказав військовий прево, — адже ж цей юнак не належить до вашого корпусу і не може поділяти з вами те, що ви звете вашими привілеями.

— Те, що ми звемо нашими привілеями, всі визнаватимуть за нами,— сказав Кеннінгем.

— Ми не хочемо, щоб нас ще розпитували про них! — закричали лучники.

---

[1] Сержант — за середньовіччя судовий урядовець, обов'язком якого було також арештовувати винних і присуджувати їм відповідні кари

— Ви просто показилися, панове,— сказав Трістан Пустинник.— Ніхто не скасовує ваших привілеїв, але цей юнак не ваш лучник.

— Він мій племінник! — відповів з переможним виглядом Балафре.

— Але не лучник шотландської гвардії, як я гадаю,— заперечив Трістан Пустинник.

Лучники подивилися один на одного з непевністю.

— Наполягай на цьому, друже,— прошепотів Кеннінгем на вухо Балафре.— Кажи, що він завербований до нас.

— Святий Мартіне! Ти добре кажеш, любий земляче,— відповів йому Лезлі і голосно заприсягався, що саме сьогодні він завербував свого родича до своєї свити.

Ця заява була вирішальним доказом на користь Квентіна.

— Гаразд, панове, тоді інша справа,— сказав Трістан Пустинник, який добре знав, що король дуже боявся найменшого незадоволення серед своїх гвардійців.— Адже ж ви знаєте, як ви кажете, ваші привілеї, і мені немає охоти сваритися з королівською гвардією. Але я передам цю справу на розгляд самого короля, і ви повинні знати, що, так діючи, я поводжуся лагідніше, ніж мені наказують мої обов'язки.

Сказавши це, він скомандував своєму загонові рушати, тимчасом, як лучники почали радитися, що їм робити.

— Ми мусимо передусім розповісти про все це лордові Крофорду, нашому командирові, і занести до списку ім'я цього хлопця.

— Але дозвольте мені, панове, мої вельмишановні друзі й оборонці,— встряв Квентін у розмову,— адже я ще не вирішив, чи вступати до вас на службу, чи ні.

— Тоді зваж собі добре,— сказав дядько,— чи ти вирішиш так зробити, чи волієш краще, щоб тебе повісили, бо можу тобі це пообіцяти, хоч ти мені й племінник. Я не бачу іншого способу врятувати тебе від шибениці.

Цей незаперечний доказ одразу примусив Квентіна дати згоду на те, що в інший час він вважав би за не дуже приємну пропозицію. Проте оскільки він щойно уникнув зашморгу, який майже був у нього на шиї, він погодився на цю пропозицію.

— Він мусить поїхати з нами додому, в казарми,— сказав Кеннінгем, бо тут йому буде небезпечно поза нашими лавами, поки ці ловці людей никають скрізь.

— А чи не можу я залишитися на цю ніч у тій гостиниці, де я снідав сьогодні, любий дядечку? — спитав юнак, що йому, як і багатьом іншим рекрутам, хотілося виграти ще одну ніч свободи.

— Авжеж, любий племіннику,—відповів іронічно дядько,— щоб ми мали приємність виловити тебе з якоїсь канави, або рівчака, або, може з притоки Луари, зашитого в лантух, щоб зручніш тобі було плавати! Військовий прево, коли од'їжджав, чогось усміхався, дивлячись на нас,— продовжував він, звертаючись до Кеннінгема,— а це означає, що в нього щось погане на думці.

— Я не боюся, що він нашкодить нам,— сказав Кеннінгем,— така дичина, як ми, не для його тенет. Але я радив би тобі розповісти про все цьому чортові Олів'є, який завжди буває добрим другом для шотландської гвардії і бачить короля раніш, ніж прево, бо він повинен завтра брити його.

— Але слухай,— промовив Балафре,— це ж марна справа йти до Олів'є з порожніми руками, а я тепер голий, як береза в грудні.

— Такі ми всі тепер,— сказав Кеннінгем.— Олів'є повинен вірити нам на шотландське слово честі. Ми зробимо для нього щось приємне гуртом, коли видаватимуть плату. До того ж якщо він буде зацікавлений, дозвольте вам сказати, то день оплати настане скоріше.

— А тепер поїхали до замку,— сказав Балафре,— і нехай мій племінник розповість нам по дорозі, як це йому пощастило зустрітися з військовим прево, який ледве не зав'язав йому вузол на шиї, щоб ми знали, що нам казати Крофорду й Олів'є.

Розділ VII

ЛУЧНИК КОРОЛІВСЬКОЇ ГВАРДІЇ

Мировий суддя:
— Ось, дай мені устав, читай статті —
Розписуйся, клянись і будь героєм.
Бери собі з державного майна
За подвиги, що ти вчинити маєш,—
Шість пенсів в день при дарових харчах.
«Офіцер-вербувальник»

Один служник із свити лучників спішився, Квентін Дорвард сів на його коня і разом із своїми войовничими земляками поїхав прискореною риссю до замка Плессі, щоб

стати (хоч і без особливого бажання) мешканцем цієї похмурої фортеці, зовнішність якої так вразила його сьогодні вранці.

Тимчасом у відповідь на повторні запитання свого дядька Квентін докладно розповів про ранкову пригоду, що привела його до такого великого лиха.

Хоча сам він у своєму оповіданні не бачив нічого смішного, проте лучники зустріли його нестримним реготом.

— А втім, це недобрий жарт,— сказав його дядько, бо це ж (хай йому біс!) могло спричинитися до того, що наш дурний хлопець висів би поруч з падлом проклятого невірного мавра й поганця?

— Коли б він посварився з людьми прево через гарненьку дівчинку, як це було з Майклом з Моффеста, тоді я ще розумів би це,— зауважив Кеннінгем.

— Але я гадаю, це стосується нашої честі, коли Трістан і його кати удають, ніби вони плутають наші шотландські шапки з капелюхами і тюрбанами (як вони їх називають) цих грабіжників і волоцюг,— сказав Ліндсі.— Коли їхні очі не бачать цієї різниці, то їх треба навчити цього нашою рукою. Мені здається, Трістан лише удає, ніби він помиляється, щоб мати змогу хапнути якогось доброго шотландця, що приходить побачитися із своїми родичами.

— Чи можна мені спитати, дядечку,—сказав Квентін,— що це за люди, про яких ви говорите?

— Можеш запитати,— сказав дядько,— але я не знаю, любий племіннику, хто зможе відповісти тобі. Не я, звичайно, бо я знаю, мабуть, стільки ж, скільки й інші. Вони з'явилися в цій країні рік чи два тому так само несподівано, як прилітає сарана.

— Авжеж,— сказав Ліндсі,— цей Жак Простак (це так ми звемо тут селян, юначе, і ти вивчиш нашу говірку незабаром), чесний Жак, я кажу, байдуже ставиться до того, який саме вітер приніс їх або сарану, але він хоче знати, який вітер, нарешті, віднесе їх назад.

— Хіба вони коять стільки лиха? — запитав юнак.

— Лиха? Авжеж, хлопче! Адже вони поганці, чи євреї, чи принаймні мусульмани, і зовсім не шанують ні божої матері, ні святих (тут він перехрестився) і крадуть усе, що потрапить їм під руку та ще співають і ворожать,— додав Кеннінгем.

— А кажуть, між іншим, що серед них є гарні дівча-

та,— промовив Гетрі,— але Кеннінгем це знає, мабуть, краще.

— Як це, братіку! — вигукнув Кеннінгем.— Я гадаю, ти не маєш наміру докоряти мені?

— Авжеж, я певен цього,— відповів Гетрі.

— В такому разі я віддаю себе на суд нашої компанії,— сказав Кеннінгем.— Ти сказав нісенітницю, ніби я, шотландський дворянин, що живе на землі святої церкви, маю любу подружку серед цієї поганської покиді?

— Та ні вже, ні, — втрутився Балафре, — він тільки жартував. Не гоже сваритися товаришам!

— Тоді не треба таких жартів,— промимрив Кеннінгем собі під ніс.

— А чи є такі волоцюги в інших країнах, крім Франції? — спитав Ліндсі.

— Авжеж, їх племена з'явилися і в Німеччині, і в Іспанії, і в Англії,— відповів Балафре.—Дяка святому Андрієві, в Шотландії їх ще немає.

— Шотландія, — сказав Кеннінгем, — надто холодна країна для сарани і надто бідна для злодіїв.

— Або, мабуть, Джон Горянин не стерпить у себе ніяких злодіїв, крім себе самого,— зауважив Гетрі.

— Доводжу до відома вас усіх,— сказав Балафре,— що я родом з гір Ангуса, маю там благородних родичів— горян у Глен-Ізлі і не дозволю, щоб у моїй присутності наговорювали на горян.

— Хіба ти заперечуватимеш, що вони крадуть худобу? — проказав Гетрі.

— Зайняти якусь там отару або щось таке — це ще не крадіжка,— заперечив Балафре,— і це я обстоюватиму, коли завгодно і де завгодно.

— Сором, товаришу,— сказав Кеннінгем,— хто тепер свариться? Наш юнак не повинен би чути таких недоречних сварок. Ось ми вже й біля замка. Я поставлю бочонок вина, коли ви бажаєте пообідати в мене, щоб випити за дружбу й приязнь і за здоров'я нашої Шотландії, Нагірної і Подільської.

— Згода, згода! — вигукнув Балафре.— А я поставлю другий бочонок, щоб змити нашу нечемність і випити за здоров'я мого племінника з нагоди його вступу до нашого корпусу.

Коли вони наблизилися до входу, грати піднялися і звідний міст опустився. Один за одним вони в'їхали, але

коли під'їхав Квентін, вартові схрестили списи і наказали йому зупинитися, тимчасом усі луки були натягнуті і аркебузи [1] націлені на нього з верху мурів: ця острога суворо виконувалася, незважаючи на те, що молодий чужинець приїхав разом із стрільцями залоги, до якої належала і чергова варта.

Балафре, що навмисне їхав поруч свого племінника, дав вартовим необхідні пояснення, і після довгих вагань юнака провели під сильним конвоєм до помешкання лорда Крофорда.

Цей шотландський дворянин був останній з шотландських лордів і рицарів, які так довго і так віддано служили Карлові VI у тих кривавих війнах, що вирішили незалежність французької корони і закінчилися вигнанням англійців з Франції. Він ще хлопцем бився поруч з Дугласом і з Бекеном [2], ходив у походи під прапором самої Жанни д'Арк [3] і був, мабуть, чи не останнім з тих шотландських рицарів, які так охоче оголяли свої мечі за «флерделіс» проти їх «старих англійських ворогів». Зміни, що сталися в Шотландії, а мабуть, і те, що він уже призвичаївся до французького клімату й способу життя, змусили старого барона облишити всі думки про повернення на батьківщину. До того ж, посідаючи високий пост при дворі Людовіка, через властиву йому щиру й віддану вдачу, він набув великого впливу на короля, який, хоч взагалі і не звірявся на людську чесноту, мав, проте, необмежене довір'я до лорда Крофорда і наближував його до себе, бо той ніколи не втручався ні до яких справ, що не входили в коло його обов'язків.

Балафре і Кеннінгем пішли за Дорвардом і конвоїрами до помешкання їх командира, шляхетний вигляд якого, а також повага, з якою ставилися до нього ці горді сол-

---

[1] Аркебуз (вірніш аркебуза) — найстаріший вид вогнепальної зброї. Аркебузи почали застосовувати в середині XV століття замість гармат, званих кулевринами («вужівками»), а тому й аркебузи звали тоді «ручними кулевринами» («акбютами»). Для стріляння ствол аркебуза клали на розсоху, а порох запалювали гнотом. У XVI ст. ця зброя була удосконалена.

[2] Бекен (Джеймз Стюарт, граф, французькою мовою також Бюшан, 1380—1424 рр.) — 1420 року вів переговори про військовий союз між Шотландією і Францією і наступного року привів військо в чотири — п'ять тисяч шотландців, з якими він розбив англійців при Боже. У винагороду за це він одержав титул коннетабля Франції.

[3] Жанна д'Арк (1412—1431) — героїня Столітньої війни

дати, що, здавалось, нікого не поважали, справили на юнака глибоке враження.

Лорд Крофорд був високий на зріст і через похилий вік худорлявий. Проте, зберігши в своїх мускулах усю колишню силу, якщо не гнучкість юності, він був здатний носити вагу свого панцира в походах так само легко, як і наймолодший солдат з його загону. У нього було грубе обличчя, обвітрене й укрите шрамами; і очі, що в тридцятьох запеклих боях дивилися на смерть як на свого приятеля, скоріше виражали спокійне нехтування небезпекою, ніж дику відвагу найманого солдата. Його висока пряма постать була одягнена в просторе хатнє вбрання, підв'язане широким шкіряним поясом, на якому висів кинджал з майстерно зробленим ефесом. На шиї висів знак ордена святого Михаїла-Архангела [1]. Лорд Крофорд сидів на ліжку, покритому оленячою шкурою. На носі його були окуляри (тоді ще недавній винахід), за допомогою яких він намагався прочитати великий рукопис, що звався «Квітник війни»,— зведення військових і громадянських постанов, складене Людовіком для свого сина-дофіна, про яке король хотів знати думку досвідченого шотландського воїна.

Він з незадоволенням відклав рукопис, побачивши несподіваних відвідувачів, і запитав своєю рідною мовою: «Якого ще лисого біса вам треба?»

Балафре з повагою, мабуть, більшою за ту, з якою б він поставився до самого Людовіка, докладно розповів про пригоду з його племінником і просив заступництва його милості лорда. Лорд Крофорд вислухав усе дуже уважно. Він не міг не усміхнутися, почувши про наївність, з якою юнак кинувся рятувати повішеного злочинця, але похитав головою, коли йому розповіли про сварку між шотландськими лучниками і загоном військового прево.

— Чи довго ще,— сказав він,— ви приноситимете мені такі недоладні вузли, щоб я їх сам розплутував? Скільки разів я мушу казати, а особливо тобі, Людовіку Лезлі, і тобі, Арчі Кеннінгем, що чужоземний солдат повинен поводитися скромно й пристойно з тутешнім людом, коли ви не хочете, щоб на вас випустили всіх міських собак? А втім,

---

[1] Орден святого Михаїла-Архангела заснований 1469 року Людовіком XI. Знак його — золотий хрест на чорній перев'язі, покритий білою емаллю з образом св. Михаїла, який вбиває дракона.

якщо ви не можете не сваритися, то, по-моєму, краще сваритися з негідником прево, ніж із будь-ким іншим. Але я не так тебе лаю за цю історію, як за інші твої діла, бо це було цілком природно й добросердно, що ти заступився за свого молодого родича. Цей хлопчина хай більше не встрява в такі пригоди. Ну, подайте он із тієї полиці список команди, і ми зараз додамо його ім'я до інших, щоб він міг користатися з наших привілеїв.

— З дозволу вашої милості!..— промовив Дорвард.

— Цей хлопець з глузду з'їхав! — вигукнув його дядько.— Хіба можна розмовляти з його милістю, коли в тебе не питають?

— Постривай, Людовіку,— сказав лорд Крофорд,— послухаймо, що скаже хлопець.

— Тільки те, з дозволу вашої милості,— сказав Квентін,— що я вже казав раніш моєму дядькові. Я вагався, чи вступати мені на цю службу. Тепер, мушу сказати, в мене вже немає ніякого сумніву, коли я побачив благородного й досвідченого полководця, під командою якого я служитиму. У вас такий владний погляд!

— Добре сказано, хлопчику мій,— зауважив старий лорд, що був чутливий до компліментів.— Ми, слава богу, маємо певний досвід і, завдяки йому, управляємось і служити, і командувати як слід. Ось ти, Квентіне, і зарахований до нашого почесного корпусу шотландської лейб-гвардії, як зброєносець твого дядька, і служитимеш під його проводом. Сподіваюсь, що ти добре виконуватимеш свої обов'язки і станеш славним солдатом, про що свідчить і твоя зовнішність. До того ж ти походиш із славного роду. Людовіку, простеж, щоб твій родич пильно проробляв усі вправи, бо цими днями нам доведеться поламати списи.

— Присягаюся моїм мечем, я дуже радий, що так воно буде, лорде: цей мир зробить з усіх нас боягузів. Я сам відчуваю якийсь занепад духу, сидячи в цьому проклятому донжоні [1].

— Гаразд. Словом, якийсь птах проспівав мені на вухо,— продовжував лорд Крофорд,— що старий прапор незабаром знов маятиме в полі.

---

[1] Донжон — велика башта, яка була основою фортифікації середньовічного замка, утворюючи немовби фортецю в фортеці, куди в крайньому разі могли сховатися захисники замка, коли вже мури й башти захопив ворог.

— За таку пісеньку я вип'ю глибоку чарку цього ж вечора,— промовив Балафре.

— Ти охоче вип'єш за всяку пісеньку,— сказав лорд Крофорд.— Я боюся, Людовіку, що одного дня ти вип'єш дуже гіркого пива свого власного виробу.

Лезлі, трохи розгублений, промимрив, що цього вже з ним давненько не було, але його милість знає про звичай в їх компанії влаштовувати пиятику за здоров'я нового товариша.

— Що правда, то правда,— сказав старий командир,— я забув про цей звичай. Я пришлю вам кілька бочок вина, але щоб усе це скінчилося до заходу сонця. І слухай мене: сьогодні треба призначити людей на варту, отже, дивися, щоб ніхто з них не брав участі у вашому бенкеті.

— Все буде зроблено, як наказує ваша милість,— відповів Людовік,— а ми вже подбаємо про те, щоб як слід згадати про ваше здоров'я.

— Мабуть, я й сам зайду подивитися на ваші веселощі,— сказав лорд Крофорд,— щоб переконатися, чи все у вас там пристойно.

— Ваша милість завжди буде для нас бажаним гостем,— сказав Людовік.

Всі в найкращому настрої розійшлися готуватись до солдатського бенкету, на який Лезлі запросив чоловік з двадцять своїх приятелів, що вже звикли обідати разом.

Солдатські бенкети звичайно не потребують особливих готувань, аби тільки було досить попоїсти й випити. Але цього разу Людовік Лезлі метушився, намагаючись роздобути кращого вина, ніж звичайно.

— Старий лорд,— казав Лезлі,— неодмінно вшанує бенкет своєю присутністю і, хоч він проповідує помірність, сам, проте, ніколи не пропускає нагоди посидіти ввечері за пляшечкою, а за королівським столом завжди випиває стільки вина, скільки потрібно, щоб більш-менш триматися на ногах.

— Отже, товариші, ви мусите бути напоготові прослухати старі оповідання про бої при Верней і при Боже [1].

Готичну залу, де вони звичайно збиралися, тепер

---

[1] У боях при Верней і Боже брали участь шотландці, як допоміжне французьке військо під командою згаданого графа Бекен. При Боже вони вийшли переможцями, а при Верней зазнали тяжкої поразки й були майже винищені.

прибрали якнайкраще. Грумів [1] послали по зелений очерет, щоб розкидати його на підлозі. Прапори, під якими шотландські стрілки йшли в бій або відібрали від ворогів, розгорнули, то покривши ними, як скатертиною стіл, то повісивши їх, як килими, на стінах зали.

Тепер треба було якомога швидше одягти на молодого новобранця обмундирування й видати відповідну зброю, щоб Квентін міг з'явитися всебічно достойним високих гвардійських привілеїв, з огляду на які і з підтримкою своїх земляків він міг би зневажати могутність і злобу всесильного й невблаганного прево.

Бенкет був дуже бучний. Гості тим більш веселилися, що до їх лав уступав новий шотландець з їх улюбленої батьківщини. Співали старих шотландських пісень, розповідали старі оповідання про шотландських героїв, про бойові подвиги батьків, згадували й про те, як самі билися. Здавалося, що рівнини Турені тимчасово перетворилися на горяні й безплідні краєвиди Каледонії [2].

Коли їх ентузіазм досяг найвищого ступеня і кожний намагався щось додати, аби продовжити дорогі спогади про Шотландію,— увійшов лорд Крофорд. Він, як цілком слушно говорив Балафре, сидів немов на голках за королівським столом, доки йому не випала добра нагода втекти звідти на бенкет до своїх земляків. Для нього було заздалегідь приготоване почесне крісло на самому верхньому краї стола.

Згідно з звичаями того часу і статутом гвардії, лорд Крофорд як начальник і командир був підлеглий самому королеві і коннетаблю Франції; але, оскільки члени його команди (як ми тепер сказали б — рядові) вважалися всі дворянами, він міг сидіти разом з ними за одним столом, не порушуючи пристойності, і міг, коли хотів, бенкетувати з ними без усякої втрати своєї командирської гідності.

Проте цього разу лорд Крофорд відмовився сісти на приготоване для нього місце. Наказавши веселитися, він стояв, з задоволенням дивлячись на бенкетуючих.

— Облиш, не турбуй його,— прошепотів Кеннінгем Ліндсі, коли той запропонував лордові чару вина.— Не жени чужого коня, хай він візьме сам, коли йому схочеться.

Справді, старий лорд, який спочатку тільки усміхався,

---

[1] Грум — хлопчик-служник.
[2] Каледонія — стара назва Шотландії.

кивнув головою, підсунув до себе непочату чару, сьорбнув трохи з неї, мов ненавмисне, й одразу пригадав, що було б нечемно з його боку не випити за здоров'я бравого юнака, який сьогодні вступає до їх лав. Так він і зробив, а у відповідь на це знявся веселий галас. Тоді старий начальник повідомив їх, що він схилив на бік Квентіна пана Олів'є, розповівши йому про сьогоднішню подію.

— А як скубій підборідь,— сказав він,— не дуже полюбляє розтягача ший, то він підтримає моє прохання перед королем наказати прево під яким завгодно приводом припинити справу з Квентіном Дорвардом і поважати привілеї шотландської гвардії.

Знов пролунали одностайні вигуки, чарки були наповнені іскристим вином і проголошено здоров'я благородного лорда Крофорда, захисника привілеїв і прав його земляків. Добрий старий лорд не міг не відповісти ласкавістю на їх тост; він опустився в приготоване йому крісло і, не думаючи про те, що робить, покликав до себе Квентіна і закидав його стількома питаннями про Шотландію й про відомі родини, що той не встигав відповідати. Розмовляючи, добрий лорд невпинно цілував свою чару, немов не звертаючи на це уваги, і зазначив, що товариськість ввійшла в звичай серед шотландців, але такий юнак, як Квентін, повинен обачно ставитися до всіх цих бенкетів і не зловживати чаркою. З усякого приводу він казав багато добрих слів, аж доки його язик, хоч і говорив про тверезість, почав трохи плутатися. Аж ось Кеннінгем закликав усіх випити за те, щоб королівська орифлама (королівський прапор Франції) розгорнулася якнайшвидше.

— І за вітер з Бургундії, щоб вона маяла! — додав Ліндсі.

— Всією душею, яка ще залишилася в цьому старому тілі, я приймаю ваше побажання, діти мої,— сказав лорд Крофорд,— і хоч який я старий, та зможу побачити це. Слухайте мене, друзі (зрозуміла річ, що вино зробило його балакучішим),— усі ви віддані слуги французької корони й чому б оце вам не знати, що прибув посланець від герцога Карла Бургундського з далеко не миролюбивим дорученням.

— А я бачив екіпаж, коней і ввесь почет графа де-Кревкера,— сказав один з гостей,— коло гостиниці, в Шовковичному гаю. Кажуть, що король не пускає їх до замка.

— Ну, хай небо пошле йому несприятливу відповідь,— сказав Гетрі,— але на що він, власне, скаржиться?

— На силу всяких непорозумінь і порушень кордону,— відповів лорд Крофорд.— А останнє це те, що король узяв під своє заступництво одну даму з його країни, молоду графиню, яка втекла з Діжона; вона була під опікою герцога, і він приневолював її одружитися з його улюбленцем Кампо-Бассо.

— І що ж, вона справді приїхала сюди сама, мілорд?— спитав Ліндсі.

— Ні, не зовсім сама, а з старою графинею, її родичкою, яка в цій справі пішла назустріч бажанню своєї кузини.

— А чи схоче король,— запитав Кеннінгем,— хоч він і сюзерен герцога, ставати поміж герцогом і тією графинею, що в нього під опікою? Адже Карл має над нею таку саму владу, як король мав би над бургундською наслідницею, коли б помер герцог.

— Король, як завжди, зважатиме на правила політики, і ви знаєте,— продовжував Крофорд,— що він офіціально не приймав цих дам, і не віддавав їх під протекцію своїх дочок — мадам де-Боже [1] або принцеси Жанни [2], так що, без сумніву, все залежатиме від обставин. Він наш пан і господар, але не буде неповагою до нього, коли я скажу, що він може догодити і нашим і вашим; він бігтиме з собаками за зайцем і з зайцем від собак. Так він завжди поводиться з усіма володарями.

— Але герцог Бургундський не розуміє такої двобічності,— сказав Кеннінгем.

— Напевне ні, — відповів старий лорд, — а тому й дуже схоже на те, що поміж ними буде бійка.

— От і добре, нехай святий Андрій сприяє їх бійці! — вигукнув Балафре.— Десять, ой ні, двадцять років тому мені напророкували, що я знайду щастя через одруження. Хто знає, що може статися, коли вже ми маємо битися за честь і кохання дам, як це буває в старих романах?

---

[1] Мадам де-Боже, або Анна Французька (1460—1522 рр.)— старша дочка Людовіка XI.

[2] Жанна Французька, згодом герцогиня Орлеанська (1464—1505 рр.) — молодша дочка Людовіка XI, яку він одружив з герцогом Орлеанським, але той, ставши королем (Людовіком XII), розлучився з нею й одружився з її сестрою Анною.

— Це ти, з такою борозною на обличчі, говориш про кохання! — зауважив Гетрі.

— Та вже краще не кохати, ніж кохати якусь циганку чи єретичку,— заперечив Балафре.

— Стривайте, друзі-приятелі,— сказав лорд Крофорд,— жартуючи, не ображайте один одного і не бийтеся гострими дотепами,— будьмо всі друзями. А щодо тієї дами, то вона занадто багата, щоб дістатися бідному шотландському лордові. Інакше я б і сам не від того, щоб запропонувати їй руку й серце, мої вісімдесят років і все або майже все. Проте випиймо за її здоров'я, бо, як би там не було, а кажуть, що вона світило краси.

— Мені здається, що я її бачив,— сказав один з солдатів,— коли був цього ранку на варті біля внутрішньої огорожі. Але, якщо це так, то вона більше схожа на темний ліхтар, ніж на світило, бо їх привезли до замка в закритих ношах [1].

— Сором, сором, Арнот! — сказав лорд Крофорд.— Солдат не повинен нічого розповідати про те, що він бачив на варті. Крім того,—додав він, помовчавши трохи, оскільки його власна цікавість перемогла дисципліну, якої він вважав за потрібне додержуватися,— чому в тих закритих ношах неодмінно мусила бути графиня Ізабелла де-Круа?

— Ні, ні, мілорде,— відповів Арнот,— я нічого не знаю про це, крім того, що мій ножар водив на прогулянку коней шляхом до села й надибав на Догена, погонича віслюків, який відвозив ноші назад до гостиниці, бо вони належать одній людині з того Шовковичного гаю,— здається тому чоловікові з «Флерделіс». Цей Доген запросив мого Сондерс-Стіда випити з ним чарку вина, вони ж знайомі, а той, звичайно, тільки цього й бажав.

— Без сумніву, без сумніву,— сказав старий лорд,— оце те, що вам треба виправити, джентльмени. Адже всі ваші груми, й ножарі, й попихачі, як ми їх назвали б у Шотландії, тільки й дбають, як би десь випити чарку вина. А це дуже небезпечно під час війни, і треба, щоб цього більш не було. Але, Ендру Арнот, це довге оповідання, і ми, як кажуть горяни, розріжемо його чаркою: скеох дох нан с кіаль доброю гельською [2] мовою. Отже,

---

[1] Ноші — тодішній засіб пересування для знатних осіб.

[2] Гельська (або гаельська) мова належить до групи кельтських мов. Цією мовою розмовляли (частково вона збереглася й досі) мешканці Ірландії й Шотландії.

п'ємо за графиню Ізабеллу де-Круа й за кращого для неї нареченого, ніж цей мерзенний італієць Кампо-Бассо! А тепер, Ендру Арнот, що ж, нарешті, сказав погонич віслюків твоєму йоменові?

— Ну, він сказав йому під секретом, коли завгодно вашій милості,— продовжував Арнот,— що ці дві дами, яких він щойно перевіз до замка в закритих ношах,— знатні особи і тайно проживали в будинку його господаря протягом кількох днів, і що сам король потай не раз відвідував їх і ставився до них з великою пошаною, і що вони втекли до замка, боячись, як він гадає, щоб їх не побачив граф де-Кревкер, посол герцога Бургундського, про наближення якого щойно сповістив гонець.

— Гей, Ендру, ходи-но сюди! — гукнув Гетрі. — Тепер я можу заприсягтися, що то співала графиня під акомпанемент лютні, коли я недавно проходив по внутрішньому двору. Звуки линули з вікон Дофінової башти, і ніхто ще не чув такої чудової мелодії в замку Плессі в парку. Я гадав, що це грає й співає сама Прекрасна Мелюзіна [1]. Я зупинився, хоч знав, що стіл уже накритий і ви всі чекаєте на мене, і стояв там, як...

— Як той осел, Джоні Гетрі,— сказав командир.— Твій довгий ніс чув запах обіду, твої довгі вуха чули музику, а твоя нерішучість не давала тобі вирішити — чому ти, нарешті, віддаси перевагу.

— Чш! Чи це не соборний дзвін дзвонить до вечірні?

— Не може бути, адже ще не дуже пізно. Мабуть, цей старий дурний дзвонар задзвонив годиною раніш.

— Ні, це дзвін і якраз своєчасно,— сказав Кеннінгем,— он уже сонце зайшло за обрій.

— Еге,— сказав лорд Крофорд,— уже так пізно? Гаразд, хлопці, ми ж мусимо знати всьому міру: що занадто — то погано; поволі й помалу далеко поїдеш; і на повільному вогні гріється солодкий солод; бути веселим і мудрим — оце путяще прислів'я. Ще один ковток за щастя старої Шотландії — і тоді всі по своїх місцях.

Остання чарка спорожніла, і гості розійшлися. Старий лорд узяв Балафре за руку, немов бажаючи дати йому

---

[1] Прекрасна Мелюзіна—фантастичний персонаж—напівгадюка. За легендою, вона була жінкою одного сеньйора з дому Люзіньян і щосуботи могла обертатися гадюкою, а щоб не бачив цього навіть її чоловік, для неї була побудована башта, де вона жила.

вказівки щодо його племінника, а насправді, мабуть, для того, щоб не видно було, що й він випив більше, ніж годилося б особі такого високого сану.

Лорд Крофорд мав дуже серйозний вираз обличчя, коли проходив через два двори, що відокремлювали його житло від зали бенкетування, і урочистим (як вага випитої ними великої винної бочки) було його прощальне застереження Людовіку Лезлі стежити за поведінкою племінника, особливо щодо вина й жінок.

Тимчасом жодне слово, сказане про вродливу графиню Ізабеллу, не пройшло повз увагу Дорварда. Його привели до маленької кімнатки, і він, влаштувавшись там разом з пажем свого дядька, поринув у мрії. Читач легко може уявити собі, який чудовий роман склав собі молодий воїн на цій основі. Адже можливо, що та дівчина з башти, пісеньку якої він слухав з таким захопленням, була прекрасною служницею дядька П'єра; вона ж могла бути й графинею-втікачкою, багатою і сановитою, яка рятується від переслідувань ненависного коханця, фаворита жорстокого опікуна, що зловжив своєю владою. Спочатку думки Квентіна зосередилися навколо дядька П'єра, що мав таку необмежену владу, і над жахливим прево, з рук якого він сьогодні ледве врятувався. Зрештою, мрії юнака, що їх не порушував маленький Вілл Гарпер — його товариш по кімнаті — обірвало повернення дядька. Він наказав Квентінові лягати, бо завтра вранці треба своєчасно встати, щоб іти з ним до королівської вітальні, де він разом з п'ятьма своїми товаришами нестиме варту.

Розділ VIII

ПОСОЛ

До Франції ти блискавкою мчи,
Але я сам туди прибуду перше:
Почують грім моїх гармат вони!
Лети мерщій, лунай сурмою гніву!
Шекспір «Король Джон»

Коли б навіть лінощі були такою спокусою, якій Дорвард легко піддавався, галас, що знявся в казармі гвардії після того, як задзвонили до утрені, прогнав би цю спокусницю з його ліжка. Але дисципліна в батьківському домі і

в Ебербротікському монастирі привчила його вставати на світанку, і тому він весело схопився під звуки сурм і брязкіт зброї, які віщували зміну нічних вартових. Одні поверталися до казарми після нічної варти, другі йшли на ранкову зміну, нарешті, треті, серед яких був і його дядько, озброювалися, щоб негайно стати на варту при особі Людовіка. Квентін Дорвард швидко одягся; з почуттям дуже молодої людини, що радіє з такої нагоди, надяг на себе розкішне вбрання і панцир, відповідні до його нового стану. Дядько Квентіна, який дуже пильно оглянув його, щоб упевнитися, що той готовий цілком і повністю, не ховав свого задоволення від зміни зовнішнього вигляду племінника.

— Коли ти доведеш, що ти так само відданий і хоробрий, як гарний на вигляд, то я матиму в тобі одного з найкращих зброєносців у всій нашій гвардії, що буде честю для родини твоєї матері. Тепер іди за мною до аудієнц-зали й тримайся ввесь час поблизу мене.

Сказавши це, він узяв великий, важкий протазан [1], красиво оправлений і оздоблений, і наказав племінникові взяти легшу зброю такого самого типу. Після того вони попрямували до внутрішнього двору палацу, де їх товариші, призначені на варту в аудієнц-залі, стояли вже напоготові. Зброєносці стали позаду своїх рицарів, утворюючи другу шеренгу. Тут було також багато стайничих з баскими кіньми і псарів з породистими собаками, на яких Дорвард дивився з таким захопленням, що його дядько не раз мусив нагадувати йому, що ці тварини тут не для його забави, а для розваги його величності, бо король має велику пристрасть до полювання, єдину з усіх його пристрастей, якій він потурає навіть тоді, коли це відтягає його від державних справ. Він був таким суворим захисником дичини в королівських лісах, що тоді частенько говорили: можна з більшою безкарністю вбити людину, ніж оленя.

За поданим знаком гвардійці рушили під командою Балафре, який був їм цього разу за командира. Після всяких формальностей щодо умовних слів і рухів, якими гвардійці мали показати велику запопадливість у виконанні своїх обов'язків, всі увійшли в аудієнц-залу, де чекали короля.

---

[1] Протазан (фр. мовою — пертюізан) — алебарда, на кінці якої, крім великого вістря, є ще два гострі відгалуження. Характерна зброя охоронців і лейб-гвардійців феодальних володарів.

Хоч Квентін ніколи в своєму житті не бачив придвірної розкоші, але те, що він побачив тепер, скоріше не виправдало його сподівань щодо пишності королівського двору. Тут були вельможі, пишно вбрані, були й військові, багато обмундировані й озброєні, і слуги різних рангів, проте він не помітив жодного з старих радників французького королівства, жодного офіцера з вищого складу, не почув жодного прізвища тих, хто на той час був красою рицарства. Не бачив він також нікого з тих уславлених полководців або ватажків, які в розквіті своїх сил були опорою Франції, ні молодших і палкіших дворян, які прагнули здобути собі славу. Постійна підозрілість, розважлива й хитра політика короля відсторонили од його трону це блискуче рицарство. Їх запрошували до двору для всяких офіціальних церемоній, але перебували вони там дуже неохоче й раді поверталися додому, як ті тварини з байки [1], що приходили до левового лігва й виходили звідти.

Дуже небагато людей, які, здавалося, були там за радників, мали підозрілий вигляд: їхні обличчя іноді виражали проникливість, але поводження виявляло, що вони закликані до товариства, де їх колишнє виховання і звички не мали значення. Проте кілька осіб здавалися Дорвардові благороднішими, а правила етикету не заважали дядькові назвати йому імена тих, на кого він указав.

З лордом Крофордом, що, тримаючи срібний жезл, стояв там одягнений в пишне вбрання, належне його посаді, Квентін так само, як і наш читач, уже був знайомий. Серед інших, що здавалися найзнатнішими, найбільше привертав до себе увагу граф де-Дюнуа, син того знаменитого Дюнуа, відомого під назвою Орлеанського підкидька, який бився під прапором Жанни д'Арк і відіграв видатну роль у визволенні Франції з-під англійського ярма. Син добре підтримував високу славу свого знаменитого батька. Незважаючи на зв'язок з королівською родиною і свою успадковану популярність як серед дворянства, так і серед народу, Дюнуа виявляв в усіх випадках таку велику щирість характеру, що, здавалося, стояв поза всіма підозрами навіть у заздрісного Людовіка, який любив бачити його коло себе й іноді запрошував на нараду.

---

[1] Ці тварини, (в байці) тому неохоче заходили до левового лігва, що туди вело багато слідів, а звідти зовсім мало. Отже, кожен, хто туди потрапляв, виходячи, радів тільки з того, що лишився живий.

Хоч він вважався вправним у всіх рицарських діях і мав у собі чимало того, що давало можливість називатися рицарем від голови до ніг, проте особа графа була далека від зразків романтичної краси. Широкоплечий і кремезний, смуглявий і чорноволосий, з надто довгими жилавими руками, він був нижчий від середнього зросту, мав вигнуті колесом ноги, що було зручно для верхової їзди і некрасиво для пішоходця. Риси його обличчя були неправильні, аж до бридоти, а проте, було щось таке в цьому графі Дюнуа, що з першого погляду виявляло характер благородного дворянина й безстрашного воїна. Вираз його обличчя був сміливим і щирим, хода легка й мужня, а суворі риси лиця облагороджувалися орлиним поглядом і левиним вигином брів. Мисливське вбрання на ньому було швидше розкішне, ніж яскраве, бо він часто був при королі за головного ловчого, хоч ми не схильні думати, що він справді мав таку посаду.

Під руку з своїм родичем Дюнуа, походжаючи так повільно й меланхолійно, що здавалося, ніби він усім тілом спирається на нього, виступав герцог Людовік Орлеанський, перший принц королівської крові (згодом король Людовік XII), якому всі придворні й гвардійці віддавали належну пошану. Об'єкт ревнивої підозрілості, цей принц мусив бути наслідником престолу, бо в самого короля тоді ще не було сина [1]. Його нікуди не відпускали з двору, а на той час, коли він перебував там, ні до чого не допускали і ніяк морально не підтримували. Нудьгу і сум, що їх навівали на нещасного принца його приниження і майже підневільний стан, на той час ще збільшувала свідомість, що король мав намір вчинити щодо нього одне з найжорстокіших і найнесправедливіших насильств, які тільки може заподіяти тиран, а саме: одружити його з молодшою своєю дочкою, принцесою Жанною Французькою. З нею принц Орлеанський був заручений ще в дитинстві, але хворобліва й неприємна постать принцеси перетворювала це бажання короля на вчинок небувалої і огидної підступності.

Зовнішність цього нещасного принца ніяк не можна було назвати видатною щодо його особистих якостей. Проте він був лагідним, м'яким, доброзичливим. Ці якості

---

[1] Син короля Людовіка XI — Карл (згодом французький король Карл VIII) народився в 1470 році. Коли його батько помер (1483 р.), то через малолітство Карла була обрана регентшою його сестра Анна де-Боже.

можна було бачити навіть крізь завісу надзвичайної туги, якою тепер був затуманений його справжній характер. Квентін спостеріг, що герцог намагався навіть не дивитися на гвардійців і, відповівши на їх привітання, опустив очі додолу, немов боячись, що королівські ревнощі можуть витлумачити звичайну чемність як бажання здобути прихильність гвардії.

Зовсім не так поводився гордий кардинал [1] і прелат [2] Жан де ля Балю [3], на той час улюблений міністр Людовіка, швидке піднесення і характер якого були дуже схожі на характер Вулзі [4], якщо можна порівнювати хитрого політика Людовіка XI з необачним і нерозсудливим англійським королем Генріхом VIII. Людовік підніс свого міністра з найнижчого стану до високого звання Великого омоньє Франції [5], подарував бенефіції [6] і дістав йому кардинальську шапку. Проте король був надто обережний для того, щоб дати честолюбному де ля Балю необмежену владу і звіритись на нього, як це зробив Генріх з кардиналом Вулзі, але Людовік прислухався до порад прелата більше, ніж до порад когось з визначних радників. Отже, кардинал цей не уник тієї помилки, яка звичайно трапляється у всіх, хто раптово підноситься до висоти влади з низького стану. Він, засліплений своїм раптовим піднесенням, гадав, що його здібності дозволяють йому втручатися в усі справи, навіть і в ті, які не мають нічого спільного з його саном. Високий, але незграбний, кардинал удавав з себе великого прихильника жіночої статі й дамського кавалера, хоч його манери робили ці претензії абсурдними і недостойними сану прелата. Лихої години якась улес-

---

[1] Кардинал — один з 70 духовних сановників, що входять до складу священної ради, яка обирає одного з своїх членів на пост римського папи. Разом з тим ці кардинали є папськими радниками й міністрами.

[2] Прелат — взагалі всякий духовний сановник (як, наприклад, єпіскоп).

[3] Жан де ля Балю (1421—1491 рр.), як побачить читач,— одна з жертв підозри Людовіка XI. За словами історика, цьому кардиналові «з усіх пороків бракувало тільки лицемірства», через це, мабуть, він і потрапив у залізну клітку.

[4] Кардинал Вулзі — могутній міністр англійського короля Генріха VIII. Він спершу був наділений владою, а згодом розжалуваний.

[5] Великий омоньє Франції — священик, який був при особі самого короля. Омоньє—взагалі священик, призначений відправляти службу при якійсь установі чи знатній особі.

[6] Бенефіція — духовний сан з доходом.

лива особа навіяла йому думку, ніби його ноги,— здоровенні й довгі, такі самі, як у його батька, фурмана з Ліможа або мельника з Вердена, (як твердять інші авторитети), дуже красиві й граціозні. Він так захопився цією думкою, що завжди з одного боку трохи підтягав своє кардинальське вбрання, щоб дати змогу присутнім помилуватися своїми товстими ногами. Проходячи величними апартаментами, в малиновому вбранні і багатому облаченні, він увесь час зупинявся, поблажливо оглядав зброю й обмундирування гвардійців і авторитетним тоном ставив їм різні запитання. Інколи докоряв комусь з них за те, що він називав «відхиленням від дисципліни» такими словами, на які ці досвідчені солдати не наважувалися відповідати, хоч і ясно було, що вони слухали їх нетерпляче і зневажливо.

— Чи відомо королю,— спитав Дюнуа кардинала,— що бургундський посол наполягає на призначенні йому негайної аудієнції?

— Авжеж, він знає,— відповів кардинал,— а ось, як мені здається, і наш всезнавець Олів'є Ден [1], який повідомить нам, чого воліє його величність король.

Коли він це казав, видатна особа, яка тоді поділяла ласку Людовіка разом із самим гоноровитим кардиналом, увійшла до зали з внутрішніх покоїв, але без тих важних і сповнених зарозуміння манер, що позначали розцвілу пишним цвітом достойність духовної особи. Навпаки, це був маленький, блідий, худорлявий чоловічок, одягнений у просту чорну шовкову куртку й штани. На ньому не було ні камзола, ні плаща, ні сутани. Все його вбрання було низької якості, що виявляло в ньому найзвичайнішу людину. Олів'є ніс в одній руці срібну миску, а через другу був перекинутий рушник, що вказувало на його скромні обов'язки при особі короля. Його обличчя було проникливе й жваве, хоч він, опустивши очі додолу, намагався не показувати справжнього свого виразу. Олів'є посувався вперед, підкрадаючись спокійною кошачою ходою, тому здавалося, ніби він пливе залою. Але, якщо чесноту можна легко приховати скромністю, то нею не прикрити королівської ласки. Всі намагання Олів'є прослизнути непомітно через

[1] Цього Олів'є Дена звичайно прозивали Дияволом через ненависть до нього навіть близьких до короля осіб. Спочатку він був цирульником короля, але згодом став улюбленим королівським радником.

аудієнц-залу були даремні, бо ніхто інший не був такою впливовою особою при королі, як цей славетний цирульник і служник Олів'є Ден, а іноді Олів'є Паскудний, або Олів'є Диявол. Цей епітет постав від безпринципних хитрощів, якими він сприяв виконанню задумів лукавої політики свого господаря. Ось він кілька хвилин поговорив пошепки з графом Дюнуа, і той негайно залишив залу. Тимчасом цирульник спокійно знов попрямував до королівського покою, причому всі розступились перед ним. На цю чемність він лише відповідав покірливими поклонами. Згодом Олів'є зупинився і прошепотів кілька слів двом-трьом особам, і їм позаздрили всі інші придворні, далі, пославшись на якісь обов'язки і не слухаючи відповідей, він зник у дверях королівського покою, не звертаючи уваги на благання інших, які теж щось хотіли йому сказати. Людовікові Лезлі пощастило бути одним з тих, до кого звернувся Олів'є, сказавши пошепки, що справа його закінчилася щасливо.

Одразу після цього Лезлі одержав ще один доказ благополучного закінчення справи. Старий знайомий Квентіна, Трістан Пустинник, королівський військовий прево, увійшов у залу й попрямував туди, де стояв Балафре. Форма цього жахливого сановника своєю блискучістю тільки виразніше підкреслювала його лиховісне обличчя та зовнішність; хоч він намагався виглядати миролюбним, голос, який він вважав за ласкавий, нагадував рикання ведмедя. Проте зміст його слів був приязніший, ніж тон, яким вони були вимовлені. Він шкодував, що вчора поміж ними сталося таке непорозуміння. До цього, мовляв, спричинилося те, що племінник пана Балафре не мав на собі мундира шотландської гвардії і не заявив про належність до неї, в зв'язку з чим і сталася ця помилка, за яку він тепер просить вибачення.

Людовік Лезлі щось відповів на це, а коли Трістан відійшов, застеріг племінника, що й надалі вони матимуть ще одного смертельного ворога в особі цього жахливого сановника.

— Але ми тепер для нього недосяжні,— сказав він,— бо солдат, який сумлінно виконує свої обов'язки, може сміятися з військового прево.

Квентін не міг не погодитися з думкою свого дядька, бо, відходячи од них, Трістан окинув їх лютим поглядом ведмедя, пораненого списом мисливця. Справді, навіть

тоді, коли прево був менше схвильований, похмурий погляд його мав у собі стільки недоброзичливості, що люди тремтіли перед ним; а тепер злість, з якою він дивився на молодого шотландця, була така, що тому здалося, ніби він знову відчуває на своїх плечах дотик двох лиховісних катів — Труазешеля і Птіт-Андре.

Тимчасом Олів'є після того, як він прослизнув, крадучись, через кімнату своєю кошачою ходою, і всі, навіть найзнатніші вельможі, розступилися перед ним і вшанували своїми церемонними привітаннями, яких він через свою скромність старався, здавалося, уникнути,— знову ввійшов до королівського покою. Двері його одразу відчинились, і король Людовік вступив до аудієнц-зали.

Квентін, як і всі інші, втупив у нього очі й так здригнувся з несподіванки, що ледве не впустив зброї, пізнавши в королі Франції того торговця шовком, дядька П'єра, який був його супутником під час ранкової прогулянки. Деяка підозра щодо справжнього стану цієї людини коли-не-коли спадала йому на думку, але дійсність перевершила всі його найсміливіші здогади.

Суворий погляд дядька, ображеного порушенням етикету, привів його до пам'яті, але ще більшим було здивовання старого воїна, коли король, гостре око якого швидко побачило Квентіна, попрямував, ні на кого не звертаючи уваги, саме до того місця, де він стояв.

— Отже, юначе,— сказав він,— мене повідомили, що ти, ледве прийшовши до Турені, встиг уже тут посваритися з кимсь. Але я вибачаю тобі, бо це швидше провина одного дурного купця, який гадав, що твою каледонську кров треба ще підігрівати вранці боннським вином. Коли я зможу відшукати, то я вже так покараю його, що це буде наукою для всіх, хто розбещує мою гвардію. Балафре,— додав він, звертаючись до Лезлі,— твій родич хороший юнак, хоч і палкий. Нам до вподоби плекати таких юнаків, і ми сподіваємося, що зробимо для них ще більше, ніж ми зробили для тих хоробрих людей, які нас оточують. Накажи записати рік, день, годину й хвилину народження твого племінника й передай це Олів'є Денові [1].

---

[1] Ці подробиці, мабуть, потрібні були марновірному королю не тільки для порядку, але на всяк випадок, щоб скласти так званий «гороскоп» Дорварда, тобто з розташування світил на небі під час його народження довідатися про всю дальшу його долю. Як це зробити, вчила особлива «наука» — астрологія, заснована на забобонах, що нібито небесні світила впливають на долю людей і визначають їхнє життя.

Балафре вклонився до землі й одразу випростався струнко, немов бажаючи довести, що він завжди напоготові, коли треба битися за життя або за честь свого короля. Тимчасом Квентін, опам'ятавшися від першого здивування, мав нагоду уважніше придивитися до короля і був страшенно здивований, побачивши зовсім інше обличчя і зовсім іншу манеру поводження, ніж тоді, коли вони зустрілися вперше.

Мало що змінилося в його зовнішньому вигляді, оскільки Людовік, зневажаючи усякий показний блиск, одягнув на цей випадок старий синій мисливський одяг, не кращий від того простого вбрання городянина, яке було на ньому вчора. Цей одяг був оздоблений довгими чотками з чорного дерева, які йому прислав не хто інший, як сам турецький султан, зазначивши, що ними користувався один коптський [1] пустинник з гори Ліван [2], особа глибокої святості. Замість шапки з однією іконкою, на королі тепер був капелюх, оздоблений не менш, як двадцятьма поганенькими фольговими образками. Але очі, що, як раніш здавалося Квентінові, горіли лише жадобою до зиску, тепер дивилися з усією проникливістю і величчю, оскільки вони належали здібному й могутньому монархові; а ці зморшки на лобі, що, як він гадав, були наслідком обмірковування торговельних спекуляцій, тепер, здавалося, були борознами, які провело довге роздумування над державними справами.

Одразу після появи короля в залу ввійшли в супроводі своїх фрейлін обидві французькі принцеси. Щодо старшої, згодом одруженої з П'єром де-Бурбон і відомої в французькій історії під ім'ям мадам де-Боже, то ми за неї не говоритимемо багато. Вона була висока, вродлива, красномовна, обдарована й мала, певною мірою, проникливість свого батька, який дуже звірявся на неї і любив її настільки, наскільки взагалі був здатний любити.

Молодша сестра, нещаслива Жанна, наречена герцога Орлеанського, боязко виступала поруч з сестрою, свідома того, що їй бракувало тих зовнішніх якостей, які жінки їх так хотіли б мати. Вона була бліда, худорлява й хво-

---

[1] Копти — нащадки стародавніх єгиптян, які після завоювання Єгипту мусульманами — спершу арабами, а потім турками — залишилися здебільшого християнами.

[2] Ліван — гірське пасмо в Сірії, паралельне узбережжю Середземного моря. Там було багато монастирів, які залишилися й після завоювання Сірії турками. Тепер — самостійна держава.

роблива. Постать її була помітно нахилена на один бік, і хода через це була така нерівна, що її можна б назвати кривою. Чудовий рядок зубів і меланхолічні очі, які сяяли ніжністю і самозреченням, світлорусі кучері — оце й усе, що улесливий язик міг би назвати в противагу негарному обличчю і поганій фігурі. Для доповнення її портрета додамо, що принцеса добре розуміла, яка вона негарна, і не наважилася доповнити убранням своїм те, чого не дала їй природа, і навіть не старалась у якийсь інший спосіб здобути собі можливість бути принадною. Король, що не любив її, швидко підійшов до неї, як тільки вона з'явилася.

— Що ж це таке? — сказав він.— Наша дочка — світоненависниця? Ви так вирядилися сьогодні на полювання чи в монастир? Відповідайте мені!

— Куди буде завгодно вашій високості, сір [1],— тихо сказала принцеса.

— Авжеж, не маю ніякого сумніву, що ви, Жанно, бажали б покинути наш двір і відмовитися од світу й усіх його марнот. Ой дівчино, невже ти думаєш, що ми, первенець святої церкви, не поступимося своєю дочкою перед небом? Хай божа матір і святий Мартін будуть свідками, що ми спроможемося на таку жертву, чи то буде вона для олтаря, чи то для того, куди веде тебе твоє призвання!

Кажучи так, король побожно перехрестився. В цю хвилину Квентінові здалося, що він дуже схожий на хитрого васала, який, применшуючи вартість чогось, що він хотів би залишити в себе, бажає, щоб йому вибачили те, що він не пропонує взяти це своєму сюзеренові.

«Невже він наважується обдурювати навіть саме небо,— подумав Дорвард,— і грається з богом і святими так, як він це безкарно робить з людьми, що не сміють докладніше довідатися про його натуру».

Тимчасом Людовік після побожної паузи продовжував:

— Ні, моя люба донько, я і ще хтось краще знаємо ваші справжні думки. Авжеж так, любий мій Орлеанський кузене? Підійдіть сюди, пане мій, і відведіть нашу побожну весталку [2] до її коня...

---

[1] **Сір** (скорочене сеньйор) — титул короля або імператора, коли звертаються до нього безпосередньо в розмові або в листуванні.

[2] **Весталка** — в стародавніх римлян жриця богині родинного вогнища — Вести. Весталки давали обіцянку залишитися дівами до смерті. Фігурально — недоторка.

Герцог Орлеанський здригнув і кинувся виконувати наказ короля з такою поквапливістю і розгубленістю, що Людовік загримав на нього:

— Гей, кузене, вгамуйте ваш запал і дивіться краще, що ви робите. Ах, якою нерозважливою буває іноді поспішність кавалера! Ви майже взяли за руку Анну замість її сестри. Чи, може, я сам мушу підвести до вас Жанну, пане мій?

Нещасний принц безпорадно озирався і тремтів, як дитина, коли її силують доторкнутися до чогось огидного. Потім, зробивши над собою зусилля, він узяв руку, яку принцеса і не подавала йому і не віднімала. Коли вони обоє так стояли,— холодні й вогкі пальці принцеси в тремтячій руці герцога, а очі втуплені в землю,— то важко було сказати, хто з цих двох молодих істот нещасніший — чи герцог, що стояв, немов прикутий до огидної йому жінки путами, які він не наважувався розірвати, чи нещасна дівчина, що, кохаючи герцога, ясно розуміла його ставлення до неї і охоче померла б, якби могла завоювати цим його доброзичливість.

— А тепер на коней, кавалери й дами! Ми самі проведемо нашу доньку де-Боже,— сказав король,— і нехай господь і святий Губерт благословлять нашу ранкову розвагу.

— Я боюся, що доля примушує мене перебити її, сір,— сказав граф де-Дюнуа.— Бургундський посол перед воротами замка і вимагає аудієнції.

— Вимагає аудієнції, Дюнуа? — повторив король. — Хіба ви не відповіли йому, як ми переказували вам через Олів'є, що сьогодні ми не маємо часу на це, що завтра свято святого Мартіна, яке, з дозволу неба, ми не порушуватимемо ніякими земними думками, а післязавтра ми поїдемо до Амбуаза [1]. Але що ми вже подбаємо призначити йому, коли нам дозволять наші справи, аудієнцію якнайраніше.

— Все це я сказав,— відповів Дюнуа,— проте, сір...

— Чорт забирай! Що це в тебе застряло в горлянці? — сказав король. — Мабуть, слова цього бургундця досить тверді, щоб їх перетравити.

— Коли б мене не стримував мій обов'язок, наказ вашої величності і недоторканість особи цього посла,— ска-

---

[1] Амбуаз — знаменитий замок на Луарі, де народився й помер Карл VIII, син Людовіка XI. Тепер містечко.

зав Дюнуа,— то присягаюся Орлеанською божою матір'ю: я краще примусив би його з'їсти ці слова, ніж переказувати їх вашій величності.

— Як це так, Дюнуа? — сказав король.— Дивно, що ти, один з найнетерплячіших і найзапальніших наших людей, так мало співчуваєш такому самому порокові нашого нерозсудливого й палкого кузена, Карла Бургундського. Щодо мене, то я зважаю на його зухвалих посланців не більше, ніж башти замка зважають на виття норд-оста, що, як і цей буйний посол, прилітає сюди з Фландрії.

— Тоді знайте, сір, — відповів Дюнуа, — що граф де-Кревкер чекає там унизу з своїм почтом і герольдами. Граф каже, що коли ваша величність відмовить йому в аудієнції, якої він вимагає для дуже негайних справ свого володаря, то він залишиться там аж до півночі й звернеться до вашої величності, коли тільки вам буде завгодно вийти з замка, чи в якійсь справі, чи для прогулянки, чи для молитви, і ніщо в світі, крім насильства, не примусить його відмовитися од такого рішення.

— Він дурень,— спокійно сказав король.— Чи, може, цей запальний мешканець Ено [1] гадає, що для розумної людини так уже важко спокійнісінько залишатися протягом двадцяти чотирьох годин в своєму замку, коли вона має розв'язувати справи цілого королівства? Ці нетерплячі урвиголови думають, що подібно до них, всі люди нудяться ввесь час, коли вони не сидять у сідлах, встромивши ноги в стремена. Накажи, любий Дюнуа, щоб відвели собак назад і добре доглядали їх: призначимо на сьогодні нараду замість полювання.

— Володарю,— відповів Дюнуа,— так ви не позбудетеся де-Кревкера. У нього є наказ від герцога, що коли він не дістане аудієнції, то мусить прибити свою рукавицю до частоколу перед замком на знак смертельного виклику вам з боку його пана і довести до вашого відома, що герцог зрікається своєї вірності й оголошує негайно війну.

— Невже так стоїть справа? — сказав Людовік, не змінюючи голосу, але насупивши свої густі брови до того, що його проникливі чорні очі майже сховалися під ними.—

---

[1] Область у Бельгії, що належала герцогові Бургундському, Карлові Сміливому.

Невже наш старий васал виявиться таким деспотом, а наш дорогий кузен поводитиметься з нами так неласкаво? Ну коли так, Дюнуа, то ми мусимо розгорнути орифламу й вигукнути Дені Монжуа[1].

— Згода й амінь, на добрий час! — вигукнув войовничий Дюнуа, а гвардійці в залі, неспроможні чинити опір загальному пориванню, заворушилися на своїх місцях так, що розлігся глухий, але помітний брязкіт зброї. Король гордо окинув оком присутніх, і, здалося, цієї хвилини він дивився й думав так само, як його героїчний батько.

Але скороминущий порив мусив поступитися перед політичними міркуваннями, бо відкритий розрив з Бургундією був дуже небезпечний. В той час на англійський трон вступив Едуард IV, хоробрий і переможний король, який сам особисто брав участь у тридцятьох боях. Він доводився братом герцогині Бургундській і, як легко було уявити, тільки й чекав нагоди для розриву між його близьким родичем і Людовіком, щоб послати до Франції через завжди відкриті ворота Кале[2] те військо, яке вийшло переможцем з англійської громадянської війни, і стерти спогади про внутрішні чвари й розбрат за допомогою найбільш популярної серед англійців гри — війни з Францією. До цих міркувань приєднувалася ще непевність у вірності герцога Бретонського та інші важливі роздуми. Отже, після довгої паузи Людовік знов почав говорити тим самим голосом, але вже в іншому дусі.

— Боронь боже,— сказав він,— щоб без крайньої необхідності, ми, найхристиянніший король, проливали християнську кров, якщо, не загубивши своєї честі, можна відвернути од нас таке лихо. Ми вважаємо безпечність наших підданих дорожчою навіть за нашу достойність, хоч і ображену грубим послом, який, мабуть, перевищив те, що йому було доручено. Допустіть його, хай стане перед наші ясні очі.

— Блаженні миротворці,— зауважив кардинал де ля Балю.

---

[1] Дені Монжуа (або Монжуа-Сен-Дені) — бойовий окрик французьких королів, які вважалися повіреними абатства святого Дениса.

[2] Кале було захоплено англійцями 1347 р. й перебувало в їхніх руках аж до 1558 р. Отже, за королювання Людовіка XI воно було ще англійське.

— Це вірно, і ваше високопреосвященство знає також, що ті, хто принижують самі себе, звеличаться,— додав король.

Кардинал проказав «амінь», до якого майже ніхто не додав свого ухвального голосу, бо навіть бліді щоки герцога Орлеанського запалали від сорому, а Балафре так був збентежний, що важко впустив свій протазан на підлогу. За це кардинал прочитав йому цілу лекцію про те, як треба тримати зброю в присутності короля. Сам король, здавалося, почував себе зовсім негаразд від загального мовчання.

— Ви замислились, Дюнуа,— сказав він.— Ви не схвалюєте того, що ми дозволили ввійти цьому запальному послові?

— Аж ніяк,— відповів Дюнуа.— Я не втручаюся в те, що вище від мого розуміння. Я тільки бажав би просити однієї ласки від вашої величності.

— Однієї ласки, Дюнуа? Якої саме? Ви не часто просите нас і можете розраховувати на нашу доброзичливість.

— Тоді хай ваша величність пошле мене до Евре[1] керувати тамтешнім духівництвом,— сказав Дюнуа з військовою простосердістю.

— Це, справді, вище від твого розуміння,— відказав король, усміхаючись.

— Адже я міг би так само добре порядкувати попами,— заперечив граф,— як і його преосвященство єпіскоп Евре, чи його преосвященство кардинал, коли йому такий титул більш до вподоби, може муштрувати гвардію його величності.

Король знов усміхнувся ще таємничіше й сказав пошепки Дюнуа:

— Ще може настати час, коли ми з тобою приборкаємо як слід попів, але цей єпіскоп поки що підходящий для нас ослик. Ой Дюнуа, це ж Рим, Рим поклав нам на плечі його й інші тягарі. Але терпіння, кузене, і тасуй карти, поки ми не доб'ємося гарної гри.

Сурми у дворі сповістили про прибуття бургундського вельможі. Всі в аудієнц-залі поспішили стати на свої місця за старшинством, а король і його дочки залишилися посередині зали.

---

[1] Евре — місто в колишній французькій провінції Нормандії (на півночі Франції). Людовік XI призначив де ля-Балю єпіскопом Евре.

Граф де-Кревкер, уславлений і відважний воїн, ввійшов у залу. Але, всупереч звичаю послів дружніх держав, він з'явився в повному спорядженні, тільки без шолома. На ньому був розкішний стальний міланський панцир [1] з золотими оздобами й орнаментами, що називалися арабесками [2].

На шиї, спускаючись на блискучий панцир, висів орден Золотого руна, один з найпочесніших рицарських орденів, відомих християнському світу. Гарненький паж ніс за послом його шолом, а попереду йшов герольд з вірчими грамотами, які він, ставши на одне коліно, передав королю. Тим часом сам посол зупинився посеред зали, немов для того, щоб дати час помилуватися його гордовитим поглядом, владною постаттю, безстрашним поводженням і спокійними манерами. Решта почту залишилася в передпокої та на дворі.

— Підійдіть до мене, сеньйоре граф де-Кревкер,— сказав Людовік, поглянувши на його грамоти,— нам не потрібні вірчі листи ні для того, щоб познайомити нас з таким добре відомим воїном, ні для того, щоб довести нам, яким довір'ям ви користуєтесь у свого володаря. Ми сподіваємося, що ваша прекрасна дружина, яка поділяє з нами кров наших предків, перебуває в доброму здоров'ї.

Коли б ви вели її під руку, сеньйоре граф, то ми подумали б, що ви озброїлись для того, щоб відстояти перевагу її чарівності перед усіма закоханими рицарями Франції. Але дружини нема, і ми не можемо зрозуміти причини того, що ви прибули в повній бойовій формі.

— Сір,— відповів посол,— граф де-Кревкер мусить оплакувати своє нещастя й благати вас вибачити йому, що він у цьому випадку не може відповісти з належною повагою на вашу королівську чемність, котрою ваша величність ощасливила мене. Проте Філіпп де-Кревкер де-Герд [3]

---

[1] Міланські панцири, виготовлені майстрами з міста Мілана, в Ломбардії, вважались за одні з найкращих, особливо в XV—XVI ст., коли почали носити виключно панцири замість кольчуг.

[2] Орнамент, в якому переплітаються гілля, листя і фантастичні тварини.

[3] Філіпп де-Кревкер, барон де-Герд (або д'Екерд), був на службі в Карла Сміливого. Після його смерті перейшов на службу до Людовіка XI і згодом, вже в королювання Карла VIII, був призначений маршалом Франції. Помер 1494 року.

говорить не за себе: його устами говорить найласкавіший пан і сюзерен, герцог Бургундський.

— І що ж має сказати нам устами Кревкера герцог Бургундський? — запитав Людовік з належною гідністю.— Не забувайте, що Філіпп де-Кревкер де-Герд промовляє перед тим, хто є сюзерен над його сюзереном.

Кревкер уклонився й голосно проказав:

— Королю Франції, наймогутніший герцог Бургундський ще раз посилає вам писаний перелік образ і утисків, що їх вчинили на його кордонах гарнізони й урядовці вашої величності. Перший пункт, на який він бажає одержати відповідь, такий: чи має намір ваша величність дати йому повне задоволення за ці образи?

Король, позирнувши на меморандум [1], який, схилившися на одне коліно, подав йому герольд, сказав:

— Ці справи вже давно розглядалися нашою Радою. З цих образ, на які тут скаржиться герцог, одні були лише відшкодуванням за втрати, що їх зазнали мої піддані, другі не мають під собою ніякої підстави, а за треті нам уже помстилися прикордонні гарнізони й солдати самого герцога. Коли ж там залишаться ще деякі, що не підійдуть під жодну із згаданих категорій, то ми, як християнніший володар, погоджуємося дати за них задоволення, бо ці несправедливості заподіяні не тільки без нашого відома, але й всупереч особливому нашому наказу.

— Я так і перекажу відповідь вашої величності моєму найласкавішому володареві,— сказав посол.— Але дозвольте мені зауважити, що така ваша відповідь не відрізняється од попередніх уникливих відповідей на справедливі скарги, і я не можу сподіватися, що вона допоможе установити мир і приязнь між Францією і Бургундією.

— Хай буде так, як завгодно богові,— відказав король.— Бо не через страх перед зброєю твого володаря, а тільки заради миру я даю тепер таку помірковану відповідь на його образливі закиди. Продовжуй!

— Далі мій володар вимагає,— сказав посол,— щоб ваша величність припинили таємні переговори з його фламандськими містами — Гентом, Льєжем і Маліном. Він вимагає, щоб ваша величність відкликали назад ваших секретних агентів, які розпалюють незадоволення серед

---

[1] Меморандум — дипломатична записка, в якій стисло викладається зміст якогось питання.

його добрих фламандських громадян. Крім того, щоб ваша величність вигнали за межі ваших володінь, або, вірніш, передали для заслуженої кари їхньому законному сюзеренові тих зрадників-утікачів, які, накоївши лиха, повтікали і знайшли собі готовий притулок у Парижі, в Орлеані, в Турі та інших французьких містах.

— Скажи герцогові Бургундському,— заперечив король,— що я нічого не знаю про ті підступні дії, в яких він так образливо обвинувачує мене; що мої французькі піддані мають часті зносини з добрими містами Фландрії для взаємної користі — обміну й торгівлі, припинити які було б так само не в інтересах герцога, як і моїх; що з тих же причин багато фламандців живуть у моєму королівстві й перебувають під захистом моїх законів, але наскільки нам відомо, ніхто з них не має нічого спільного з будь-якою зрадою або заколотом проти герцога. Продовжуй. Ти чув мою відповідь.

— Як і раніш, сір, я чув її з жалем,— відповів граф де-Кревкер,— бо вона зовсім не така безпосередня і ясна, щоб її прийняв герцог, мій володар, як достатнє виправдання за цілу низку підступів таємних, але очевидних, хоч ваша величність тепер заперечує їх. Але я продовжую. Далі герцог Бургундський вимагає від короля Франції, щоб він, негайно й під надійною охороною, повернув до його володінь Ізабеллу, графиню де-Круа, та її родичку й опікунку графиню Амеліну того ж самого роду, бо згадана графиня Ізабелла, по закону країни і за станом її маєтків, перебувала під опікою названого герцога Бургундського, але втекла з його володінь та від опіки, котрою він, як дбайливий опікун, доброзичливо оточив цю особу. Тепер вона таємно перебуває тут, і король Франції підтримує її опір проти герцога, її справжнього володаря, всупереч усім божим і людським законам, що завжди визнавалися в цивілізованій Європі. Я ще раз зупиняюся, щоб почути відповідь вашої величності.

— Ти добре зробив, графе де-Кревкер,— сказав Людовік зневажливо,— що вимагав собі аудієнцію з самого ранку, бо, якщо ти хочеш, щоб я давав звіт про втечу кожного васала, якого нерозсудлива запальність твого володаря вижила з його володінь, то самий перелік їх триватиме до заходу сонця. Хто наважиться стверджувати, що ці дами перебувають у моїх володіннях? Хто наполягатиме на тому, коли б це навіть і було так, що я порадив їм утек-

ти сюди або запропонував їм своє заступництво? Кінець кінцем, хто матиме досить зухвальства, щоб сказати, коли вони в межах Франції, ніби мені відоме місце їхнього притулку?

— Сір,— сказав Кревкер,— коли це завгодно вашій величності, то я мав такого свідка, який бачив цих утікачок у гостиниці, званій «Флерделіс», що тут недалеко від замка, і навіть бачив вашу величність в їхньому товаристві», хоч ви й були переодягнені в негідний вас одяг турського городянина. Цей свідок одержував від них у вашій королівській присутності послання й листи до їхніх друзів у Фландрії — словом, все те, що він передав і переказав герцогові Бургундському.

— Приведи нам його сюди,— сказав король,— постав перед лицем моїм того, хто наважується стверджувати таку явну брехню.

— Ви почуваєте себе переможно, володарю мій, бо добре знаєте, що цього свідка більш не існує. Коли він був живий, то його звали Захметом Магрібіном. Це був один з циганських мандрівників. Вчора, як я довідався, його стратив ваш військовий прево, без сумніву, для того щоб циган не міг підтвердити те, що він переказав герцогові Бургундському в присутності його ради й моїй, Філіппа де-Кревкера де-Герда.

— Ну, присягаюся Амбренською божою матір'ю! — сказав король.— Ці обвинувачення такі безпідставні, а моя совість настільки вільна від усього цього, що я можу тільки сміятись з них, а не ображатися. Щодня люди мого прево карають на горло — це їхній обов'язок — злодіїв і волоцюг. Проте хіба моя корона може потьмаритись від наклепів усіх цих злодіїв і волоцюг, що б вони не казали про мене герцогові Бургундському, чи його мудрим радникам? Прошу тебе, перекажи моєму любому кузенові, що коли йому до вподоби такі приятелі, то хай уже він краще тримає їх у своїх володіннях, бо в мене для них буде тільки коротка сповідь і туга мотузка.

— Моєму володареві не потрібні такі піддані, ваша величність,— відповів граф тоном, що виявляв ще більше неповаги, ніж він це раніш дозволяв собі,— бо благородний герцог не має звичаю питати різних ворожок, мандрівних циган та інших про долю й судьби своїх сусідів і спільників.

— Досить у нас терпіння, але і йому може бути край,—

сказав король, перебиваючи його.— Єдиною метою твого посольства, здається, є образа нашої величності; тому ми пошлемо когось сами від нашого імені до герцога Бургундського, вважаючи, що своєю поведінкою ти принижуєш себе в наших очах і перевищуєш дані тобі повноваження, які б вони не були.

— Навпаки,— сказав Кревкер,— я ще досі не виконав його. Слухайте, Людовік де-Валуа, король Франції, слухайте, панове рицарі, які тут присутні, слухайте, всі добрі люди, а ти, Туазоне д'Ор [1],— звернувся він до герольда,— повторюй за мною:

Я, Філіпп де Кревкер де-Герд, імперський граф і рицар почесного й величного ордену Золотого руна, від імені могутнього пана й володаря Карла, божою милістю герцога Бургундії й Лотарінгії, Брабанта й Лімбурга, Люксембурга й Гельдерна, графа Фландрії й Артуа, графа-палатина [2] Ено, Голландії, Зеландії, Намюра й Зютфена, маркіза Священної Римської імперії, барона Фрізландії, Саліна й Маліна, відкрито перед усіма заявляю вам, Людовікові, королю Франції, що ви відмовилися дати сатисфакцію за різні несправедливості, кривди й образи, які ви заподіяли або які вчинено з вашою допомогою чи з вашої намови та наущення, названому герцогові й вірним його підданим, і він моїми устами відмовляється од будь-якої своєї залежності й відданості вашій короні і твердить, що ви брехливі й віроломні, й викликає вас, як короля й мужчину, на бій. Ось вам порука на доказ моїх слів.

Сказавши це, він зняв залізну рукавицю з своєї правої руки й кинув її на підлогу.

До цього останнього зухвалого вчинку в королівській залі панувала глибока тиша. Але ледве розлігся стук рукавиці об підлогу і пролунав останній вигук бургундського герольда Таузона д'Ор: «Вів Бургонь!» [3] — як усі разом заговорили й закричали. І коли Дюнуа, герцог Орлеанський, старий лорд Крофорд та ще декотрі, яким їхній ранг дозволяв утручатися, сперечалися про те, кому з них підняти рукавицю, то інші, що були в залі, кричали: «Бий

---

[1] Туазон д'Ор буквально «золоте руно» — почесне прізвище герольда ордену Золоте руно.

[2] Граф-палатин (палацовий граф) — представник німецьких королів при дворах герцогів.

[3] Французькою мовою: «Хай живе Бургундія!»

його, бий! Рубай його на шматки! Він прийшов сюди, щоб ображати короля Франції в його власному палаці?»

Але король одразу припинив увесь цей галас, скрикнувши громовим голосом:

— Мовчіть, панове! Не здіймайте рук на цю людину, не торкайтеся й пальцем цієї рукавиці! А ви, пане граф, скажіть — невже вам байдуже своє життя, що ви так нерозсудливо наражаєтеся на небезпеку? Або ваш герцог— хіба він зроблений з іншого металу, ніж усі володарі, що боронить свої мнимі права таким незвичайним способом?

— Він справді зроблений з іншого й благороднішого металу, ніж усі інші володарі Європи,— сказав відважний граф де-Кревкер,— бо коли ніхто з них не наважувався дати вам притулок,— вам, кажу я, королю Людовікові,— як ви ще були тільки дофіном, вигнаним з Франції, і вас переслідували палка помста вашого батька і всі сили королівства, то мій благородний пан, величність і прихильність якого ви так грубо обдурили, прийняв вас до себе й заступався за вас, як за брата. Прощайте, сір, моя місія закінчена.

Сказавши це, граф де-Кревкер одразу залишив залу без додержання належного етикету.

— За ним! За ним! Підійміть рукавицю і йдіть за ним! — вигукнув король.— Я не маю на увазі ні вас, Дюнуа, ні вас, мілорд Крофорд, бо ви, мені здається, надто старі для таких гарячих справ, ні вас, мій Орлеанський кузене, бо ви ще молоді для них. Його преосвященство кардинал, пане єпіскоп Озеррський [1], це ваш святий обов'язок примиряти володарів. Підійміть рукавицю і вкажіть графові де-Кревкеру на те, який він учинив гріх, образивши так великого монарха в його власному палаці й накликаючи війну на його королівство й державу його сусіда.

На це безпосереднє звертання до своєї особи кардинал де-Балю підняв рукавицю з такою обережністю, ніби він доторкнувся до гадюки (такою великою була, очевидно, його огида перед цим символом війни), й одразу залишив королівську залу, щоб догнати того, хто кинув виклик.

Людовік замовк і поглянув на своїх придвірних, більшість яких (за винятком тих, про котрих ми вже говорили) люди, з роду незнатні і звеличені королем за ін-

---

[1] Озерр — місто в департаменті Йонни (також—притока Сени).

ші гідності, ніж відвага та подвиги,— зблiднувши, дивились один на одного й, напевне, були неприємно вражені сценою, яка щойно розігралася перед ними. Людовік кинув на них погляд, повний презирства, і сказав голосно:

— Хоч граф де-Кревкер досить чванливий і самовпевнений, але треба визнати, що в ньому герцог Бургундський має найвідважнішого слугу, який будь-коли їздив послом до будь-якого володаря. Хотів би я знати, де мені знайти такого відданого посла, щоб одвіз мою відповідь.

— Ви несправедливі до французьких дворян, сір,— сказав Дюнуа.— Ніхто з них не відмовиться одвезти виклик до Бургундії на кінці свого меча.

— І ви, сір,— сказав старий Крофорд,— несправедливі до шотландських дворян, які служать вам. Я чи перший-ліпший з моїх підлеглих, коли хто має належний ранг, не вагаючись ні на мить, може кинути виклик цьому гордовитому графові. Моя рука ще досить міцна для цього, коли б я тільки мав дозвіл вашої величності.

— Але ваша величність,— продовжував Дюнуа,— не бажає доручити нам таку справу, якою ми могли б здобути славу собі, вашій величності і Франції.

— Скажи краще,— сказав король,— що я не бажаю дати волю нерозумним пориванням, які можуть згубити вас самих, наш трон і Францію. Серед вас немає нікого, хто б не знав, яка дорогá кожна година миру тепер, коли так потрібно загоїти рани багатострадальної країни. Проте серед вас немає жодного, хто б не кинувся в бій через якусь там казку волоцюги-цигана або за честь якоїсь мандрівної дами. Ось іде кардинал, і ми сподіваємося почути мирніші вісті. Ну, що, пане мій, чи вгамували ви графа?

— Сір,— сказав де-Балю,— моє завдання було важке. Я пояснив цьому гордовитому графові, яку образу він завдав вашій величності своїми зухвалими докорами, що перервали аудієнцію; я сказав, що всі зрозуміли цей вчинок як прояв його власного неврівноваженого характеру, а не як доручення його володаря і що це віддає його в руки вашої величності. Ви можете покарати його так, як вважатимете за потрібне.

— Ви сказали як слід,— промовив король,— а яка ж була його відповідь?

— Граф,— продовжував кардинал,— якраз заправив свою ногу в стремено й був готовий скочити на коня. Почувши моє слово, він лише обернув до мене голову, не

змінюючи пози. «Коли б я був,— сказав він,— навіть не тут, а за п'ятдесят льє звідси і почув би, що король Франції хоч одним словом образив мого володаря, то навіть на цій віддалі я скочив би на коня й повернувся б сюди, щоб заспокоїти свою совість тією відповіддю, яку я йому дав зараз».

— Аджеж я казав, панове,— промовив король, оглядаючи всіх без ніякого обурення,— що в особі графа Філіппа де-Кревкера наш кузен герцог має найвідданішого слугу, який будь-коли їхав праворуч від свого володаря. Але чи умовили ви його залишитися?

— Залишитися лише на двадцять чотири години і протягом цього часу забрати назад свій виклик,— сказав кардинал.— Він тепер зупинився в гостиниці «Флерделіс».

— Простежте, щоб його там добре прийняли, почастували й нагодували як слід за наш рахунок,— наказав король.— Адже такий слуга — просто перлина в короні свого володаря. Двадцять чотири години? — промимрив він сам до себе й, подивившись так гостро, немовби хотів заглянути в майбутнє, додав: — Двадцять чотири години? Це замало. Проте ці двадцять чотири години, якщо їх уміло й розумно використати, варті цілого року, витраченого ледарями й нездарами. Гаразд! У ліс, славні мої рицарі, в ліс!

Герцог Орлеанський, мій любий родичу, відкиньте свою скромність, хоч вона вам так личить, і не звертайте уваги на соромливість Жанни. Швидше Луара перестане змішувати свою воду з водою Шеру, ніж вона відмовиться од такого кавалера, як ви, а ви — від такої дами, як вона,— зауважив він, коли нещасний принц повільно поплентався вслід за нареченою.— А тепер беріть ваші мисливські списи, панове, бо Аллегро, мій ловчий, вистежив такого кабана, що може змагатися і з собакою і з людиною. Дюнуа, поступися для мене твоїм списом. Візьми мій, він занадто важкий для мене, але неможливо, щоб якийсь спис був важкий для тебе! По конях, по конях, панове!

І полювання почалося.

Розділ IX

ПОЛЮВАННЯ НА КАБАНА

Я матиму в компанії нахаб
І лобурів! Навіщо той мені,
Хто підозріло дивиться на мене?

«Король Річард»

Незважаючи на те, що протягом своєї довгої служби кардинал мав можливість добре вивчити характер свого володаря, тепер, як виявилося, цього було недосить, щоб уникнути великої політичної помилки. Марнолюбство кардинала змушувало його гадати, що, умовивши графа де-Кревкера залишитися ще на день у Турі, він досяг такого успіху, якого ніхто інший, кому король доручив би це, не міг би досягти. А оскільки кардинал добре знав, як Людовік хотів би відкласти війну з герцогом Бургундським, то він мимоволі показував, що розуміє, яку послугу зробив цим королю. Він намагався ближче стати до особи короля, ніж звичайно, і почати з ним розмову про ранкові події.

Це було дуже необережно у багатьох відношеннях, бо володарі не люблять, щоб їхні піддані самі наближалися до них, усім своїм виглядом показуючи, що пам'ятають про зроблені ними послуги і немовби вимагаючи визнання та винагороди за них. А Людовік, найпідозріливіший з усіх монархів, котрі будь-коли жили, особливо не любив і відвертався од тих, які зловживали зробленими послугами, і тих, які намагалися довідатися про його таємниці.

Отже, підохочуваний, як це буває іноді навіть з найобачнішими людьми, своїм самозадоволенням, кардинал продовжував їхати поруч короля й заводив, коли це тільки було можливо, розмову про посольство Кревкера. Мабуть, саме про це король тепер думав, але найменш бажав про це розмовляти. Нарешті Людовік, який уважно слухав кардинала, але не давав жодної відповіді, з якої можна було б скористатися для продовження розмови, покликав до себе Дюнуа, котрий був недалеко, наказавши тому їхати з іншого боку від нього.

— Ми сюди їздимо для вправ і розваг,— сказав король,— а преподобний пан-отець бажає влаштувати тут нараду для обговорення державних справ.

— Я сподіваюся, що ваша величність вибачить мені, коли я не візьму участі в цій розмові,— сказав Дюнуа.— Я народився, щоб захищати Францію, і для цього в мене є рука та серце, але голова моя не придатна для порад.

— А голова пана кардинала якраз придатна для цього, Дюнуа,— відповів Людовік.— Пан-отець щойно сповідав графа Кревкера біля воріт замка й переказав нам усю його сповідь. Хіба ви не переказали все? — продовжував він, роблячи наголос на останньому слові, і кинув погляд на кардинала, що блиснув з-під довгих темних вій, ніби клинок кинджала, вихопленого з ножен.

Кардинал затремтів під цим поглядом, але намагався відповісти в тон на жарт короля:

— Хоч взагалі мій сан змушує мене приховувати таємниці тих, кого я сповідаю, але немає такої сургучевої печатки на таємницях, яка б не розтопилася від подиху вашої величності.

— А що його преосвященство,— сказав король,— завжди готовий переказувати нам таємниці інших, то, він природно хоче, щоб ми розповіли йому наші. Отже, щоб зрівнятися з нами, він, звичайно, бажає знати, чи ці дві дами де-Круа справді перебувають у нашому королівстві. На жаль, ми не маємо змоги задовольнити його цікавість, бо самі точно не знаємо, де ці мандрівні панни, переодягнені принцеси, скривджені графині, можуть переховуватися в наших володіннях, котрі, дякуємо богові й Амбренській богоматері, надто великі, щоб можна було легко відповісти його преосвященству на цілком обгрунтовані запитання.

Але припустімо, що вони перебувають у нас, як би ти, Дюнуа, відповів тоді на невідступну вимогу нашого кузена?

— Я відповім вам, государю, коли ви мені скажете щиро й одверто, чого ви бажаєте — миру чи війни? — відказав Дюнуа з щирістю, властивою його відвертому й безстрашному характеру, завдяки якому він іноді ставав справжнім фаворитом [1] Людовіка, котрий, як усі підступ-

---

[1] Фаворит — улюбленець.

ні люди, настільки ж любив читати в чужих серцях, наскільки не любив відкривати свою душу.

— Присягаюся всіма святими,— промовив король,— я з радістю розказав би тобі про свій намір, якби знав, чого я хочу. Скажи, коли б я оголосив війну, що ж тоді мені робити з прекрасною й багатою спадкоємницею, припускаючи, що вона перебуває в моїх володіннях.

— Видати заміж за одного з ваших відважних рицарів, в якого досить ніжне серце, щоб кохати її, і досить сильна рука, щоб захищати її,— сказав Дюнуа.

— Тобто за тебе! — вигукнув король.— Чорт забирай, ти з усією твоєю простотою дотепніший політик, ніж я тебе вважав досі.

— Ні, государю, — відповів Дюнуа, — я все що завгодно, тільки не політик. Присягаюся Орлеанською богоматір'ю, що я так само навпростець іду до мети, як іду на ворога в турнірі. Ваша величність мусили б віддячити Орлеанському домові хоч одним щасливим одруженням.

— І я віддячу йому, графе. Чорт забирай, я ж віддячу! Бачиш оту чудову парочку?

Король показав на нещасного герцога Орлеанського й принцесу. Не наважуючись ні віддалитися од короля, ні їхати нарізно перед його очима, вони їхали поряд, хоч і на відстані кількох кроків поміж ними. Боязкість однієї, відраза другого не дозволяли їм скоротити цю відстань, тоді як жодний з них не мав відваги збільшити її.

Дюнуа подивився в тому напрямі, куди показував король. Становище його нещасного родича і жалюгідної нареченої нагадувало йому двох собак на одній шворці, які тягнуть в різні боки, наскільки це їм дозволяє вірьовка, але не можуть розійтися. Він лише похитав головою, не наважуючись по-іншому відповісти цьому лицемірному тиранові. Людовік, здавалося, догадався про його думки.

— Це буде тихе й мирне подружжя, мабуть, і дітки їх не дуже обтяжуватимуть, можна сказати заздалегідь. Але діти не завжди бувають для нас благословенням божим.

Тут, мабуть, король згадав про свою синівську невдячність, і це змусило його замовкнути, коли він вимовив останнє слово, бо усмішка, яка тремтіла на його губах, перетворилася на щось подібне до засмучення. Але він одразу змінив тон.

— Одверто кажучи, мій Дюнуа, хоч я і дуже поважаю святе таїнство одруження (тут він перехрестився), я волів би краще, щоб Орлеанський дім виховував для мене таких одважних воїнів, як твій батько і ти, котрі, будучи королівської крові, не мають претензій на королівські права, ніж щоб країну роздирали на шматки, як Англію, через свої внутрішні чвари законні наступники престолу. Лев ніколи не повинен мати більш, як одне левеня.

Дюнуа зітхнув і промовчав, бо знав, що коли суперечити цьому свавільному володареві, то це може не допомогти, а пошкодити його родичеві. Проте він не витримав і за хвилину сказав:

— Оскільки ваша величність сами натякнули на походження мого батька, то я насмілюся зауважити, що, відкинувши гріх його батьків, ми можемо назвати його щасливішим і удачливішим, хоч він і народився від беззаконного кохання, а не від осоружного законного шлюбу.

— Ти жахливий безбожник, Дюнуа, бо так базікаєш про святе таїнство шлюбу,— відповів Людовік жартуючи.

— Але до біса з розмовами, бо там уже викрили сховище кабана. Відпускайте собак, ім'ям святого Губерта! Гей! Гей!

Тра-ля-ля-лі-ра-ля! — королівський ріг весело заграв лісом, і король поскакав уперед у супроводі двох-трьох гвардійців, серед яких був і наш приятель Квентін Дорвард. Але дивно, що, навіть захоплюючись улюбленою забавою, король поступався перед своєю зловтішною вдачею і знаходив час подражнити й помучити кардинала де-Балю.

Однією із слабостей достойного кардинала (про яку ми вже згадували вище) було переконання, що він, хоч і незнатного походження й недостатньої освіти, може відогравати роль придворного й рицаря. Він, звичайно, не виходив на арену турнірів, як Томас Бекет,[1] або не вербував рекрутів, як Вулзі. Але рицарська відвага, якою вони обидва відзначалися, була тим, на що він охоче претендував: він так само дуже любив войовничу забаву полювання. Проте хоч яким був його успіх у декотрих дам,

---

[1] Томас Бекет (1117—1170 рр.) — архієпіскоп Кентерберійський. Був призначений англійським королем Генріхом II на канцлера Англії, але згодом убитий вельможами з відома короля. Вважається католицьким святим.

що їм його могутність, багатство і впливовість державного діяча могли надолужити недоліки його зовнішності та манер, благородним коням, на придбання яких він не шкодував грошей, було зовсім байдуже, що вони мають честь носити на своїй спині кардинала. Ці тварини шанували кардинала не більше, ніж його батька погонича, мірошника чи кравця, з яким він змагався в мистецтві верхової їзди. Король знав про це і, то підганяючи, то стримуючи свого коня, так розхвилював і роздратував кардиналового коня проти його господаря, котрого тримав поряд із собою, що розлука цього коня з їздцем стала неминучою. Тоді, незважаючи на те, що кардинал, підстрибуючи й хитаючись, ледве тримався в сідлі, коронований мучитель, що довів їздця до такої скрути, почав розпитувати кардинала про різні справи й натякав, що хоче звірити йому деякі державні таємниці, про які кардинал ще так недавно дуже бажав довідатися.

Навряд чи можна уявити собі безглуздіше становище, ніж становище цього радника, змушеного прислухатися до слів свого короля і відповідати йому, тимчасом як кожний стрибок непокірливого коня загрожував йому ще гіршим лихом.

Пурпурове вбрання кардинала маяло на всі боки, й ніщо, крім глибини сідла, не захищало його від раптового й небезпечного падіння. Дюнуа реготав без упину, тоді як король, котрий по-своєму, без гучного сміху, розважався власними жартами, ніжно докоряв кардиналові за його нестримну пристрасть до полювання, яке так захоплює його, що він не може навіть кілька хвилин присвятити справам.

— Я більш не хочу перешкоджати вашим розвагам,— додав король, звертаючись до переляканого кардинала і водночас підганяючи свого коня.

Перш ніж де-Балю встиг вимовити хоч слово у відповідь, його кінь, закусивши вудила, помчався скаженим галопом, швидко залишивши далеко позаду і короля і Дюнуа, які поїхали повільніше, і весело сміялись над трудним становищем державного мужа. Коли комусь з наших читачів доводилося так їхати верхи, щоб кінь його поніс (як це було з нами), то він цілком може собі уявити, наскільки нестерпне, безглузде й небезпечне таке становище.

Чотири ноги тварини, які вже зовсім не підкоряються ні волі вершника, ні самого скакуна, мчаться з такою

швидкістю, що здається, ніби задні хочуть випередити передні, дві скорчені ноги вершника, якими йому дуже хотілось би ходити по зеленій траві, тепер ще більше погіршують злиденне становище, стискуючи боки коня; руки, які вже випустили поводи і вхопилися за гриву; тіло, яке замість того, щоб сидіти прямо в сідлі, зберігаючи центр ваги (як радить старий Анджело) або нахилитися наперед (як їздять ньюмаркетські жокеї),[1] лежить (скоріше ніж висить), нагадуючи лантух з зерном, звалений на спину коня і готовий щохвилини гепнутися на землю, така була картина, досить смішна для глядачів, але далеко неприємна для виконавця. Але додайте до цієї картини ще деякі особливості одягу або зовнішності нещасного вершника — попівську рясу чи блискучий мундир, чи там ще якесь незвичайне вбрання — та уявіть, що це відбувалося десь на бігах, на параді або під час процесії чи в присутності натовпу глядачів, то, коли нещасний не хоче стати загальним посміховищем, йому треба зламати собі руку або ногу або, ще краще, просто розбитись до смерті. Коротке пурпурове вбрання кардинала, яке було його мисливським одягом, червоні панчохи й червоний капелюх з довгими шнурами, що звисали з нього, робили ще смішнішими ці вправи у верховій їзді.

Кінь, не керований ніким, скоріше пролетів, ніж промчав вздовж довгої зеленої алеї, випередив загін мисливців, що переслідували кабана, збив з ніг кількох ловчих, які не чекали такого нападу з тилу, переїхав кількох собак, переплутав усі лови і, збентежений криками мисливців, нарешті, доніс переляканого на смерть кардинала аж до жахливої тварини, яка кинулася на нього зі своїми грізними і вкритими піною іклами. Де-Балю, побачивши, що він опинився майже біля кабана, заверещав, благаючи допомоги. Цей крик і вигляд дикого кабана так злякав коня, що він з розгону відсахнувся вбік, а кардинал, котрий до цього часу тримався в сідлі лише тому, що їхав навпростець, важко впав на землю. Це сталося так близько від кабана, що коли б він не був заглиблений на той час у свої справи, все скінчилося б для кардинала фатально, як, кажуть, було колись з Фавілою[2], королем вестго-

---

[1] Ньюмаркет — місто в Англії, де щороку відбуваються верхогони.

[2] Фавіла — король Астурії й Леона, помер 739 р. від рани, завданої йому кабаном на полюванні.

тів в Іспанії. Але владний церковник, отямившися від переляку, плазуючи й рачкуючи, віддалився якнайшвидше од собак та мисливців і побачив, що всі промчалися геть повз нього, не подавши йому ніякої допомоги, бо за тих часів мисливці були так само байдужі до таких нещасть, як і за наших днів.

Король, проскакавши повз кардинала, сказав Дюнуа:

— Онде досить низенько лежить його преосвященство. Він невеликий мисливець, хоч як рибалка (коли треба вивудити якусь таємницю) може позмагатися з самим апостолом Петром. А втім, сьогодні, як мені здається, він і на цьому осікся.

Кардинал не почув цих слів, але зневажливий погляд, яким вони супроводились, підказав йому їх основний зміст. Кажуть, що диявол завжди користується з нагоди спокушати людину, і тепер вона випала для нього, бо де-Балю був жорстоко ображений зневагою короля. Його переляк минув, коли він переконався, що падіння не пошкодило йому, але ображене самолюбство й досада на свого володаря ще глибше вразили його.

Після того як усі мисливці проїхали, один вершник, що був скоріше глядачем, ніж співучасником цієї розваги, з кількома слугами наблизився до кардинала й дуже здивувався, знайшовши його просто на землі, без коня й слуг і в такому стані, котрий ясно показував, що того спіткало. Зійти з коня, запропонувати свою допомогу при цій нагоді й наказати одному з слуг віддати свого смирного коня кардиналові, висловити своє здивовання з приводу звичаїв французького двора, які дозволяють піддавати небезпекам полювання і залишати в такому жалюгідному стані наймудрішого державного сановника,— все це було звичайною формою співчуття й чемності для графа де-Кревкера, бо саме бургундський посол прийшов на допомогу кардиналові.

Він знайшов потерпілого міністра якраз у відповідному настрої, щоб випробувати його відданість королю і спробувати спокусити його, чому, як відомо, кардиналові було не важко піддатися. Вже вранці, як передчував підозрілий Людовік, між ними відбулося більше, ніж кардинал сказав своєму королю.

Але хоча кардинал з задоволенням вислухав надзвичайно приємні відзиви герцога Бургундського про себе й свої таланти, передані йому Кревкером, і не без заздрості

прислухався до похвал, з якими граф відгукувався про щедрість свого володаря і великі прибутки бенефіцій у Фландрії, він все-таки кріпився до цього останнього випадку на полюванні, який глибоко образив його.

Тепер де-Балю у лиху для себе годину вирішив показати Людовікові XI, що жодний ворог не може бути таким небезпечним, як ображений друг і повірник.

Поки що він поквапливо попросив Кревкера залишити його, щоб їх не побачили разом, але призначив йому побачення в абатстві святого Мартіна у Турі, після вечерні. При цьому він сказав усе таким тоном, який упевнив бургундця, що його володар придбав собі таке, що за менш сприятливі умови йому навряд чи пощастило б придбати.

Тим часом Людовік, хоч був найтоншим дипломатом того часу, жартуючи і на цей раз політикою і віддаючись пристрасті всупереч розсудливості, продовжував уперто переслідувати дикого кабана, полювання на якого досягло тепер найцікавішого моменту. Трапилося так, що «сікач» (так за тих часів звали молодняк дворічного віку) перетяв слід того кабана, за яким гналися, і привернув до себе увагу більшості мисливців і всіх собак (за винятком кількох найдосвідченіших). Король з радістю побачив, як Дюнуа й інші поїхали по невірному сліду, і втішався тайною думкою про свою можливу перемогу над цим славним рицарем у мисливському мистецтві, яке тоді вважали за таке саме почесне, як мистецтво війни. Людовік мав доброго коня і їхав за собаками, не відстаючи. Отже, коли великий кабан кинувся в якусь болотяну низину, біля нього не було нікого, крім самого короля.

Людовік виявив усю відвагу й досвідченість старого мисливця: зневажаючи небезпеку, він поскакав на страшну тварину, яка люто боронилася від собак, і вразив її своїм мисливським списом. Але кінь його відсахнувся від кабана, і тому удар списа не був досить сильним, щоб убити або тяжко поранити тварину. Ніяке зусилля не могло примусити коня знов атакувати кабана, тому король спішився й пішов на лютого звіра, тримаючи напоготові короткий, тонкий меч. Кабан одразу облишив собак, щоб кинутися на людину, тимчасом, як король, ставши в позицію, скерував меч на горло кабана чи груди під саму ключицю, щоб той з розгону всією своєю вагою наскочив на лезо меча. Але король посковзнувся на вогкій землі саме тоді, коли треба було зробити цей тонко розрахо-

ваний і небезпечний маневр. Вістря меча наштовхнулось на щетину кабана і тільки злегка доторкнулось плеча, не завдавши йому ніякої шкоди, а Людовік упав долілиць. Це падіння врятувало монарха, бо кабан так само промахнувся й лише проколов своїми іклами короткий мисливський плащ короля, не зачепивши стегна. Але коли, з розгону пробігши трохи далі, кабан обернувся, щоб повторити свій напад на короля тоді, коли той підіймався,— життя Людовіка було в серйозній небезпеці. У цей критичний момент Квентін Дорвард, який відстав од інших через свого не дуже швидкого коня, але, на щастя, розпізнавав звук королівського рога і їхав за ним, підскакав до кабана й ударив його своїм списом.

Король, схопившись на ноги, допоміг Дорвардові й перерізав шию кабану своїм мечем. Перш ніж промовити хоч слово Квентінові, він зміряв тварину довжиною своєї ступні, потім витер піт на лобі й кров на руках, зняв мисливський капелюх, повісив його на кущ, побожно помолився фольговим образочкам, що були на капелюсі, і нарешті, подивившися на Дорварда, сказав йому:

— Так це ти, мій юний шотландцю? Ти добре почав свою мисливську науку, і дядько П'єр перед тобою в боргу: за ним частування, і на цей раз не менш багате, ніж тоді в гостиниці «Флерделіс». Чому ж ти не відповідаєш? Чи ти розгубив свою самовпевненість і запал при дворі, де інші набувають собі їх?

Квентін, один з найкмітливіших юнаків, що будь-коли дихали повітрям Шотландії, догадався, що з Людовіком, до якого він почував більше страху, ніж довір'я, йому не слід дозволяти ніяких фамільярностей, на котрі король немовби сам викликав його. Він відповів у небагатьох, старанно обміркованих словах, що коли б і насмілився звернутися до його величності, то лише з благанням вибачити йому оту невимушеність, з якою він поводився, не знаючи про високий сан свого співбесідника.

— Тьху, хлопче,— сказав король.— Я давно забув про ту твою невмілість у поведінці й вибачаю тобі її за твою спритність і проникливість. Мені сподобалось, як ти майже вгадав спеціальність мого кума Трістана. Ти й сам ледве не спробував його майстерності на своїй шиї, як мені казали. Я раджу тобі стерегтися його. Він такий купець, що торгує грубими браслетами й тугим намистом. Допоможи мені сісти на коня; ти мені подобаєшся, і я ба-

жаю тобі добра. Покладайся на мене і більше ні на кого, навіть не на твого дядька або лорда Крофорда. Та не кажи нікому, що ти тут мені так своєчасно допоміг упоратися з кабаном. Бо коли людина вихваляється, що зробила королю якусь послугу, то ці хвастощі й будуть їй за єдину винагороду.

Після цього король засурмив у ріг, на поклик якого під'їхали Дюнуа й дехто з придвірних та слуг. Він досить спокійно вислухав їх привітання з приводу того, що вбив таку величезну тварину, і не намагався пояснити, хто саме це зробив. Про допомогу Дорварда він згадав лише мимохідь, як це роблять знатні мисливці, котрі, похваляючись кількістю забитої ними дичини, рідко згадують про ловчих. Потім він наказав Дюнуа доглянути, щоб тушу кабана відіслали братії монастиря святого Мартіна в Турі на празник для їхньої трапези і для того, щоб вони згадали короля в своїх молитвах.

— Між іншим,— сказав Людовік,— хто з вас бачив його преосвященство, пана кардинала? Мені здається, що ми були б неввічливі й до нього й проявили б неповагу до святої церкви, залишивши його блукати самого в лісі, та ще й без коня.

— Коли це завгодно вам, сір,— сказав Квентін, помітивши, що всі мовчать, — то я бачив, як його преосвященству панові кардиналу дали коня, на якому він і виїхав з лісу.

— Саме небо піклується про те, що йому належить,— відповів король.— Рушаймо до замка, панове. Ми більше не полюватимемо сьогодні. А ви, пане зброєносцю,— звернувся він до Квентіна,— знайдіть мені мій мисливський ніж — він випав у мене з ножен десь тут коло кабана. Їдь, Дюнуа, я зараз поїду за тобою.

Людовік, у якого часто найнезначніші слова і вчинки були лише воєнними хитрощами, залишившися з Квентіном, спитав у нього:

— Ну, мій хоробрий шотландцю, я бачу, що око в тебе гостре. Чи можеш ти мені сказати, хто позичив кардиналові коня, на якому він поїхав? Очевидно, якийсь чужинець, бо коли я проїхав повз нього, то й придвірні не спішили подати йому допомогу.

— Я бачив тих, хто допоміг його преосвященству, лише одну мить, сір,— сказав Квентін,— і не міг розглянути їх краще, бо я, на нещастя, відстав і дуже поспішав

зайняти своє місце. Але здається, що там був бургундський посол і його слуги.

— Еге! — сказав Людовік.— Так воно й було напевне. Гаразд, Франція ще позмагається з ними!

Після цього не трапилося нічого, вартого уваги, і король зі своїм почтом повернувся до замка.

Розділ X

ВАРТОВИЙ

Звідкіль ця музика? З землі чи з неба?
Шекспір, «Буря»

Я весь мов слух,
Ввійшовши в струни, що вдихнули б душу
В кістяк самої смерті...
Мільтон, «Комус»

Ледве Квентін повернувся до своєї маленької кімнатки, щоб переодягтися, як його шановний родич зажадав від нього докладної розповіді про все, що трапилося з ним під час полювання.

Юнак, який давно догадався, що рука в дядька сильніша, ніж розум, приписав у своєму оповіданні усю славу перемоги королю, який, очевидно, був не від того, щоб присвоїти її собі. Балафре почав вихвалятися, як би він сам поводився в таких обставинах, і докорив племінникові за його неспритність, за те, що той не поспішив на допомогу королю, котрий перебував у великій небезпеці. Юнак розсудливо утримався від дальших виправдань своєї поведінки, сказавши тільки, що, згідно з правилами полювання, негарно нападати на дичину, яку переслідує інший мисливець, коли його навмисне не кличуть на допомогу. Тільки закінчилася ця розмова, як Квентін уже мав нагоду подякувати собі за стриманість, виявлену перед своїм родичем. Тихий стукіт у двері сповістив про появу гостя. Двері відчинили, і в кімнату ввійшов Олів'є Ден, Олів'є Мерзотник чи Олів'є Диявол: він був відомий під усіма цими іменами.

Зовнішній вигляд цієї талановитої, але надзвичайно безпринципної людини вже був описаний раніш. Всі його рухи нагадували вкрадливого кота, який ніби дрімає,

скрутившися калачиком десь у кутку, або тихенько з великою обачністю дріботить лапками, прямуючи кудись. А насправді ж він то стежить за мишачою ніркою, то з фальшивою ніжністю лащиться до когось, а пізніше може люто кинутися на свою здобич або вдряпнути руку, яка його пестила.

Він увійшов згорблений, з покірливим і скромним виглядом і так чемно звернувся до Балафре, що здавалося, ніби він прийшов просити якоїсь ласки в шотландського лучника. Він поздоровив Лезлі з прекрасною поведінкою його молодого родича під час полювання, яка, казав він, привернула до себе особливу увагу самого короля. Тут він зупинився, втупивши очі в землю й лише зрідка кидаючи на Квентіна пронизливі погляди, щоб дати змогу Балафре висловитися з цього приводу.

— Як на мене, то його величності загрожувала така небезпека лише тому, що на той час з ним був не я, а мій племінник. Я не пропустив би такої нагоди і простромив би оту тварюку списом, а не стояв би без діла, як мій необтесаний Квентін. Але нехай це буде наукою для його величності,— продовжував він,— щоб надалі давали таким людям, як я, кращих коней, бо як же мій незграбний фламандський ломовик дожене нормандського скакуна його величності? Я так стиснув шпорами свого коня, що в нього на боках аж борозни залишилися. Це просто чорт-зна-що, пане Олів'є, і ви повинні доповісти про це його величності.

На цю заяву пан Олів'є відповів хороброму балакунові одним з тих повільних, загадкових поглядів, які, коли вони супроводжуються нетерпеливим рухом руки й легким нахилом голови набік, можна тлумачити або як згоду з тим, що було сказано, або як застереження не продовжувати небажану розмову. Зовсім інший, виразний і допитливий погляд кинув він на юнака, звернувшися до нього з двозначною усмішкою на устах:

— Отже, юначе, це у вас в Шотландії такий звичай залишати своїх королів без допомоги під час небезпеки, як оце було сьогодні?

— У нас такий звичай,— відповів Квентін, вирішивши припинити розмову на цю тему,— щоб не нав'язувати нікому своєї допомоги під час благородних розваг. Ми вважаємо, що й король, полюючи, мусить переносити труднощі полювання і що саме для цього він і полює. Бо яке ж

тут буде для нього полювання, коли не буде ні труда, ні небезпеки?

— Чуєте цього дурного хлопця? — сказав Лезлі.— Він завжди так. У нього на все є відповідь або заперечення. Мене дивує, звідки він цього набрався. Ніколи в житті я не міг собі пояснити, чому я роблю так, а не інакше, за винятком тих випадків, коли я їм, бо голодний, або коли я роблю переклик чи щось таке, чого вимагає від мене моя служба.

— А скажіть, будь ласка, шановний пане,— спитав королівський цирульник, дивлячись на нього примруженим оком,— чому саме ви робите переклик?

— Бо так мені наказує наш командир,— відказав Балафре.— Присягаюся святим Егідієм, я не знаю іншої причини, крім наказу! Коли б він наказав це Тайрі або Кеннінгемові, то вони зробили б те саме.

— Ось вам цілком правильне пояснення з воєнної точки зору! — проказав Олів'є.— Але, пане Балафре, вам, напевне, приємно буде знати: його величність настільки задоволений з поведінки вашого племінника, що сьогодні після обіду бажає дати йому певне доручення.

— Йому? — вимовив Балафре з великим здивованням.— Ви, мабуть, хочете сказати — мені?

— Ні, я хочу сказати тільки те, що сказав,— заперечив Олів'є лагідним, але рішучим тоном.— Король має щось доручити вашому племінникові.

— Як це? Чому? З якої речі? — не розумів Балафре.— Чому він обрав для цього хлопця, а не мене?

— Я можу лише послатися на те, чим пояснювали свої вчинки ви, пане Балафре,— такий наказ його величності. Але,— сказав він,— коли мені дозволено догадуватися, то, напевне, та справа більш личить такому юнакові, як ваш племінник, ніж такому досвідченому воїнові, як ви, пане Балафре. Отже, з наказу його величності, забирайте, молодче, вашу зброю і йдіть за мною. Візьміть з собою аркебуз, бо ви мусите вартувати.

— Вартувати! — вигукнув дядько.— Чи ви певні того, що ви праві, пане Олів'є? Для внутрішньої варти замка завжди призначають тих, хто, як я, вже прослужив дванадцять років у нашому почесному корпусі.

— Я цілком впевнений в тому, що правильно зрозумів наказ його величності і більше не можу затримувати його виконання,— сказав Олів'є.

— Але мій племінник навіть ще не вільний лучник, а лише зброєносець, який служить під моєю командою.

— Вибачайте,— заперечив Олів'є,— король посилав по список лучників півгодини тому й записав його в гвардійці. Будьте ласкаві допомогти вашому племінникові одягтися й озброїтися для вартування.

Балафре, який був не лихої вдачі і навіть не такий, щоб дуже заздрити іншим, швидко почав споряджати свого племінника й навчати його, як треба поводитися на варті. Але він не міг утриматись від вигуків здивовання з приводу того щастя, яке так скоро випало юнакові.

— Такого ніколи раніш не було в шотландській гвардії, принаймні протягом моєї служби,— казав він.— Але, без сумніву, йому доручать вартувати біля папуг та павлінів, яких недавно венеціанський посол подарував королю. Інакше й не може бути, бо саме така справа личить безбородому хлопцеві,— тут він закрутив свої великі вуса.— В усякому разі, я радий, що для цього призначено мого любого племінника.

Маючи гострий, кмітливий розум і палку уяву, Квентін надавав цьому ранньому виклику перед королівські очі великого значення. Йому здавалося, що король бажає відзначити його, і серце хлопця радісно забилось при думці про швидке підвищення. Він вирішив уважно стежити за кожним словом і рухом свого провідника, бо йому здавалося, що їх часто треба розуміти протилежно до змісту — ніби так, як провісник тлумачить сни. Він не міг не вітати себе самого за те, що нікому нічого не сказав про випадок під час полювання, й надалі вирішив (що було дуже розсудливим для такої молодої людини): поки він дихає повітрям цього похмурого й таємничого двору, йому треба тримати свої думки під замком, а язик за зубами.

Незабаром усі його приготування закінчилися і, тримаючи аркебуз на плечі (в шотландській гвардії дуже рано була введена вогнепальна зброя замість великого лука, яким шотландці ніколи не володіли досконало), пішов з казарми за паном Олів'є.

Дядько довго глядів йому вслід з подивом і цікавістю; і хоч у думках чесного воїна не було ні заздрощів, ні злобливих почуттів, все ж таки відчуття кривди й ураженого самолюбства бентежило його радість, яку він відчував з нагоди щасливого початку кар'єри свого племінника.

Та ось Балафре багатозначно похитав головою, потім відчинив потайну шафу, дістав звідти «чобіток» доброго старого вина, збовтнув, щоб подивитися, скільки його там залишилося ще, налив кубок і випив одним духом. Після цього він якнайзручніше влаштувався у великому дубовому кріслі і ще раз повільно похитав головою. Це очевидно так заспокоїло його, що він продовжував хитати головою, наче іграшковий мандарин, поки не поринув у глибокий сон, з якого його збудив сигнал до обіду.

В той час як дядько поринув у свої високі міркування, Квентін Дорвард ішов за своїм провідником Олів'є, котрий замість того, щоб іти головними дворами, повів його невідомими внутрішніми ходами вздовж мурів, лабіринтами сходів, склепінь та галерей, що сполучалися між собою за допомогою різних потайних дверей. В найнесподіванішому місці вони увійшли до великої й широкої галереї з гратчастими вікнами, яку за її величину можна було б назвати залою. Вздовж стін цієї галереї висіли старовинні килими, варті уваги більше своєю стародавністю, ніж красою, і кілька непоказних, безпорадних картин, які належали до світанку мистецтва перед його блискучим розквітом. На них були змальовані паладини Карла Великого, що відіграв таку видатну роль у романтичній історії Франції. Але тому що передусім кидалася в очі велетенська постать славнозвісного Роланда, то й уся кімната називалася Роландова зала, або Роландова галерея.

— Отут ви й вартуватимете,— сказав Олів'є таким шепотом, наче боявся, що його голос стурбує суворих монархів і рицарів чи розбудить луну, що дрімала під хрестовим склепінням та готичними оздобами цього обширного й похмурого покою.

— Які будуть накази й пароль? — запитав Квентін так само пошепки.

— Чи заряджений ваш аркебуз? — спитав Олів'є, не відповідаючи на його запитання.

— Це недовга справа,— відказав Квентін, заряджаючи аркебуз і запалюючи гніт (який мусить бути запаленим на випадок пострілу) від жарин, які жевріли в великому каміні, такому високому, що його скоріше можна було б назвати цілою кімнатою, або готичною капличкою в залі.

Коли зброя була заряджена, Олів'є пояснив, що Дорварду невідомий один з найважливіших привілеїв шот-

ландської гвардії, а саме: вона діставала накази безпосередньо від короля або від великого коннетабля Франції, а не тільки від своїх командирів.

— Ви поставлені тут з наказу його величності, юначе,— додав Олів'є,— і скоро дізнаєтесь, навіщо вас сюди покликали. Тимчасом ви прогулюватиметесь цією галереєю. Вам дозволяється стояти, де хочете, але ні в якому разі не можна сідати або залишати зброю. Ви не повинні також голосно співати або свистати, але можете, коли вам заманеться, проказувати тихесенько молитви чи щось подібне, тільки не дуже підвищувати голос. Бувайте здорові і доброго вам вартування!

«Доброго вартування! — подумав юний воїн, коли його провідник відійшов од нього тихою, вкрадливою, властивою йому ходою і зник у бокових дверях за шпалерами.— Доброго вартування! Але кого тут вартувати і від кого? Хто тут є, крім кажанів та пацюків? З ким можна боротися, коли тільки ці похмурі давні представники людства не оживуть, щоб перервати моє вартування. Проте це мій обов'язок, і я мушу виконувати його».

З неухильним наміром точно виконувати свій обов'язок він намагався коротати час, пригадуючи ті побожні псалми, яких колись його вчили в монастирі, де він знайшов притулок після смерті свого батька. Юнак гадав, що хоч він і змінив одяг послушника на військову форму, його прогулянка на варті королівської галереї у Франції дуже скидалася на прогулянки, які так набридли йому в монастирі Ебербротіка.

Потім, неначе для того, щоб переконатися, що тепер він уже не в монастирському ув'язненні, а в королівському палаці, Квентін почав наспівувати тихим голосом, як йому було дозволено, примітивні старовинні балади, котрих навчав його їхній старий домашній арфіст, що знав багато різних пісень і дум про історичні події, які відбувалися в його далекій батьківщині, і зокрема про ті місця, де він виріс. На це пішло чимало часу, й було вже більш, як дві години після півдня, коли голод нагадав Квентінові, що хоч ченці в Ебербротіку вимагали від нього, щоб він бував на всіх церковних відправах, вони з такою ж неухильністю кликали його на обід; а тут, у королівському палаці, після цілого ранку, проведеного на полюванні, і полудня, витраченого на варті, ніхто, здавалося, й не думав про те, що йому треба було б пообідати.

Бувають, проте, чари, здатні заколисати навіть таке природне нетерпіння, яке відчував голодний Квентін: це солодкі звуки музики. На протилежні кінці галереї виходило двоє великих дверей з важкими прикрасами на одвірках; вони, ймовірно, відкривалися до різних покоїв, для котрих галерея була засобом сполучення. Проходжуючись поміж цими двома входами (що було його безпосереднім обов'язком), Квентін за одним із них раптом почув музику, що вразила його. Уява юнака відразу підказала йому, що це сполучення того самого голосу й лютні, які зачарували його вчора. Всі мрії того ранку, затуманені подіями, що спіткали його, прокинулися в ньому ще з більшою силою. Квентін зупинився з аркебузом на плечі, а весь його вигляд,— напіввідкритий рот, вуха, очі й душа, спрямовані туди, де найзручніше було прислухатися до звуків,— нагадував скоріше статую вартового, ніж живу істоту. В голові його була тільки одна думка: як би найкраще вловити кожний звук цієї солодкої мелодії.

Ці чудові звуки можна було чути лише частково: вони то плавно лилися, то завмирали й зовсім припинялися, то час від часу поновлювалися. Музика, як і краса, часто чарівніша і більше захоплює нашу уяву, коли вона наполовину скрита і ми маємо можливість доповнювати все те, що здалека нам видається не досить ясним; а в Квентіна було й без того досить причин, щоб під час тиші доповнити своїми мріями те, що він чув, коли тривала ця чудова музика. Пригадавши оповідання товаришів свого дядька та випадок, який стався ранком в аудієнц-залі, він тепер не мав ніякого сумніву, що сирена, котра так чарувала його слух, була не донькою чи родичкою грубого господаря таверни, як він насмілився подумати спочатку, а тією самою переодягненою й переслідуваною графинею, заради якої тепер королі й рицарі готові оголити мечі й кинутися в бій. Тисячі сміливих мрій, що їх міг плекати лише романтичний і енергійний юнак у ту романтичну й багату на пригоди епоху, заступили образи дійсності своїми чародійними картинами, але всі вони раптом розвіялися від доторку грубої руки, яка схопила його зброю, і неприємного голосу біля самого його вуха:

— Гей, хай йому біс! Пане зброєносцю, ви, здається, спите на варті!

Це був немузичний, але виразний і насмішкуватий голос дядька П'єра, і Квентін, одразу отямившися, побачив

з соромом і острахом, що, замріявшись, він дозволив самому Людовікові, який увійшов у кімнату, мабуть, якимись потайними дверима й прослизнув вздовж стіни або за настінними килимами, підкрастися до нього так близько, що майже обеззброїв його.

Першим мимовільним рухом Дорварда було визволити аркебуз з рук короля, і він рвонув його таким ривком, від якого той аж похитнувся. Наступним його почуттям було побоювання, що, підкорившися тваринному інстинкту, який змушує сміливу людину чинити опір усякій спробі обеззброїти її, він, насмілившись вступити в боротьбу з королем, ще більше поглибив незадоволення, викликане недбайливим виконанням своїх обов'язків вартового. Під впливом цього враження, сам не знаючи, що робить, він узяв аркебуз, знову поклав його на плече і став нерухомий перед королем, гадаючи, що смертельно образив його.

Людовік був тираном не стільки від природної лютості й жорстокості, скільки з холодного розрахунку й властивої йому недовірливості та підозрілості. Все-таки в його характері була частка зловтіхи й безсердечності, що робила з нього деспота в звичайному спілкуванні з людьми, і він, здавалося, завжди почував насолоду від страху, навіюваного ним у таких випадках, як теперішній. Проте на цей раз він задовольнився тим, що поглянув на Дорварда і сказав:

— Тієї послуги, яку ти мені зробив сьогодні вранці, досить з лишком, щоб вибачити всяку недбайливість такому молодому солдатові. Чи ти обідав уже?

Квентін, який гадав, що його відішлють до військового прево, а не вшанують таким компліментом, відповів з усією скромністю, що ні.

— Бідний хлопець,— сказав Людовік ніжнішим голосом, ніж звичайно,— голод приспав його. Я знаю, що твій апетит — це вовк, і я врятую тебе від цього лютого звіра, як ти врятував мене від кабана. Ти був також досить розсудливим у цій справі, і я дякую тобі за це. Але чи можеш ти ще потерпіти одну годину без їжі?

— Хоч двадцять чотири, сір,— відповів Дорвард,— інакше я не був би справжнім шотландцем.

— Ну, не хотів би я й за ціле королівство бути тим пирогом, який потрапить тобі після такого голодування,— зауважив король.— Але зараз мова йде не про твій обід, а про мій. Сьогодні я запросив до себе на обід під великим секретом кардинала де-Балю й того бургундця, графа

де-Кревкера, і хто знає, що може трапитися,— дияволові завжди є робота, коли вороги зустрічаються під час мирних переговорів.

Він зупинився й постояв мовчки з задумливим і похмурим поглядом. Побачивши, що король не поспішає говорити, Квентін, нарешті, наважився спитати, які ж будуть його обов'язки.

— Вартувати за буфетом з зарядженим аркебузом,— сказав Людовік,— а коли буде якась зрада, то вбити зрадника наповал.

— Зрада, государю, в цьому замку, що так пильно охороняється! — вигукнув Дорвард.

— Ти гадаєш, що зрада неможлива? — спитав король, зовсім не ображений, як здавалося, його відвертістю.— Але наша історія показала, що зрада може пролізти крізь найменшу дірку, яку тільки можна провертіти свердлом. Зрада неможлива через те, що є сторожа? Ех, ти, дурний хлопчику! А хто стереже самих сторожів? А хто поручиться, що ці самі сторожі не зрадять мене?

— Їхня шотландська честь,—сміливо відповів Дорвард.

— Правильно, правильно! Ти мені подобаєшся,— весело сказав король.— Шотландська честь завжди була бездоганною, а тому я й звіряюся на неї. Але зрада! — Тут до нього повернувся його похмурий настрій, і він нервово почав ходити з кутка в куток.— Вона сидить на наших бенкетах, вона іскриться в наших келихах, вона носить бороду наших радників, вона посміхається устами наших придвірних, чується в безумному реготі наших блазнів, а більше за все вона ховається під виглядом примиреного ворога. Людовік Орлеанський [1] повірив Жану Бургундському й був убитий на вулиці Барбет. Жан Бургундський повірив орлеанцям і був убитий на мосту в Монтеро. Я не віритиму нікому. Слухай тепер: я наглядатиму за цим зухвалим графом, ну й за церковником також, адже я не маю великого довір'я до нього. Коли я скажу: «Шотландія — вперед!» — стріляй в Кревкера й поклади його на місці.

---

[1] Людовік Орлеанський був регентом Франції під час королювання свого молодшого божевільного брата Карла VI. Він необмежено зловживав своєю владою, витрачаючи державні скарби й обтяжуючи народ податками. Проти нього виступив герцог Бургундський, Жан Безстрашний (1371—1419 рр.), який спершу відкрито обвинуватив його в державних злочинах, потім нібито замирився з ним і, нарешті, наказав його вбити (1407 р.).

— Це мій обов'язок,— сказав Квентін,— коли життя вашої величності буде в небезпеці.

— Певна річ, я й не гадаю інакше,— сказав король.— Яка мені користь убивати зухвалого солдата? Коли б це був коннетабль, граф де-Сен-Поль, справді...— тут він зупинився, немовби схаменувся, що сказав зайве слово, але продовжував, сміючись: — Ось наш зять, Яків Шотландський [1], ваш власний Яків, Квентіне, зарізав Дугласа, коли той гостював у нього в королівському замку Скірлінг.

— Стірлінг, — виправив Квентін, — коли це завгодно вашій величності. З цієї справи вийшло мало добра.

— Ви називаєте замок «Стірлінг»? — промовив король, пропустивши останні слова Квентіна.— Гаразд, хай буде Стірлінг — назва не має значення. Але я не збираюся зробити лиха цим людям. Ні, це мені ні до чого. Проте не знаю, чи вони так само ставляться до мене. Я покладаюся на твій аркебуз.

— Я чекатиму на сигнал,— сказав Квентін,— але...

— Ти вагаєшся,— зауважив король,— говори, я даю тобі повне право. Від таких, як ти, іноді можна почути цінну пораду.

— Я тільки наважуся сказати,— відповів Квентін,— що коли ваша величність не йме віри цьому бургундцеві, то мене дивує, чому ви дозволяєте йому наближатися до вашої особи, та ще й таємно.

— О, заспокойтеся, пане зброєносцю,— сказав король.— Деякі небезпеки, коли ми зневажаємо їх, зникають, а коли виявляємо страх перед ними — збільшуються і стають неминучими. Коли я сміливо підходжу до сердитого пса й лащу його, то десять шансів проти одного, що я заспокою його; коли ж я покажу йому мій страх, то він кинеться на мене й розірве. Отже, я хочу бути щирим з тобою: я дуже хотів би, щоб ця людина повернулася до свого нерозсудливого государя, не маючи зла проти мене. Через це я й іду на риск. Я ніколи не боюся поставити на карту своє життя для блага мого королівства. Іди за мною!

Людовік повів молодого лейб-гвардійця, до якого він

---

[1] Яків Шотландський (1430—1460 рр.) власноручно зарізав молодого графа Дугласа, який інтригував проти нього. Це вбивство викликало повстання шотландських феодалів проти Якова II. Загинув він від вибуху гармати, яку випробовував під час облоги Роксбурда.

відчував особливу прихильність, через бічні двері, якими він сам увійшов до зали, і, показуючи на них, сказав:

— Той, хто бажає мати успіх при дворі, мусить знати всі ходи й виходи, потайні двері й сходи. Ну, і всі ями й пастки в палаці, так само як і головні входи, парадні двері й портали [1].

Після різних поворотів і переходів король увійшов, нарешті, в невелику кімнату з готичним склепінням, де стояв накритий на трьох стіл, готовий до обіду. Всі меблі й устаткування кімнати були прості навіть до бідності. Тільки буфет, з розставленими в ньому золотими і срібними блюдами та різним посудом, можна було вважати за щось, що має королівський вигляд. За цим буфетом (повністю закрите ним) і було те місце, яке Людовік призначив для Квентіна Дорварда. Обійшовши кімнату й наочно переконавшися, що вартового не помітно за цим прикриттям, він дав йому останній наказ:

— Пам'ятай слова: «Шотландія, вперед!» — і ледве я встигну вимовити їх, одразу вискакуй з-за прикриття, не шкодуй кубків і чарок, аби тільки добре націлитися на Кревкера. Коли промахнешся, кидайся на нього й орудуй ножем, а ми з Олів'є впораємося з кардиналом.

Сказавши це, він голосно свиснув, і на порозі з'явився Олів'є, який був так само камердинером, як і цирульником, виконуючи всі обов'язки, що безпосередньо стосувалися королівської особи. Тепер його супроводили два старі чоловіки, що були єдиними служниками при королівському столі. Коли король сів на своє місце, в кімнату ввели гостей, і Квентін, стоячи в засаді, хоч і невидимий сам, міг добре бачити всі подробиці цієї зустрічі.

Король з такою сердечністю вітав гостей, що Квентін не вірив своїм очам, пам'ятаючи інструкції, які він одержав, і мету, для якої був поставлений за буфетом із смертельною зброєю напоготові. Здавалося, що Людовік не тільки не мав ніяких побоювань, але навпаки, ці відвідувачі, котрим він робив честь, приймаючи їх за своїм столом, були такими людьми, на яких він міг цілком беззастережно покластися і яких він шанував з найбільшою охотою. Ніщо не могло бути достойнішим і разом із тим чемнішим за його поведінку. Тимчасом, як усе навколо, навіть його вбрання, було далеко нижче тієї пишності, яку

[1] Портал — (в середньовічній архітектурі) головний вхід палацу або церкви.

виставляють напоказ на своїх бенкетах дрібні володарі, його мова й поводження були такими, як у могутніх монархів, коли вони мають найкращий настрій. Квентінові вже спадало на думку, що вся його попередня розмова з Людовіком була сном або що шанобливість кардинала чи щире люб'язне поводження бургундського дворянина приспали в Людовіка всі підозріння.

Але коли гості на запрошення короля сідали за свої місця, його величність кинув на них гострий погляд і потім позирнув на буфет, за яким перебував Дорвард. Це було зроблено вмить, проте цей погляд виявляв стільки підозри й ненависті до гостей і такий невідступний наказ Квентінові пильно стежити й швидко нападати, що в Дорварда більше не було сумніву щодо справжніх думок і почуттів Людовіка. І він ще раз здивувався з того, як за непроникливим покровом приязні цей король уміє приховувати свою підозрілість.

Удаючи, що він зовсім уже забув слова й виклик, який де-Кревкер кинув йому в присутності всього двору, король розмовляв з ним про старі часи, про події, що відбулися протягом часу, коли він жив вигнанцем у Бургундії. Людовік розпитував про всіх дворян, з якими був тоді близько знайомий, немовби той час був найщасливішим у його житті й ніби він зберіг до всіх тодішніх друзів, котрі старалися полегшити йому вигнання, найніжніші і найвдячніші почуття.

— Для посла якоїсь іншої держави,— сказав він,— я б улаштував офіційний прийом, але старому другові, з яким я часто сидів за столом у замку Женапп, я хотів показатися таким, яким мені звичайно подобається бути: старим Людовіком Валуа, простим і щирим, як і кожний з його паризьких приятелів. Але я все ж таки наказав, щоб сьогодні особливо подбали за вас, пане граф, бо я знаю ваше бургундське прислів'я: «Краще добрий обід, ніж добрий одяг» — і тому велів добре подбати про обід. Наше вино, як ви знаєте, є предметом давнішнього змагання Франції з Бургундією, яке ми зараз і розв'яжемо, бо я вип'ю за ваше здоров'я бургундське, а ви, пане граф, будьте ласкаві, відповісти мені шампанським. Гей, Олів'є, наповни мій кубок озеррським вином! — і він почав наспівувати відому тоді пісню:

«Озерр — це напій королів...»

— Пане граф, я п'ю за здоров'я благородного герцога

Бургундського, нашого улюбленого кузена. Олів'є, наповни отой золотий кубок реймським вином і передай його графові, стоячи на коліні, бо граф є представник нашого улюбленого брата. Ваша милість кардинал, ми воліємо власноручно наповнити вашу чару.

— Ви вже й так переповнили її вашими милостями,— сказав кардинал з скромною міною улюбленця свого поважного пана.

— Це тому, що ваше преосвященство може тримати її твердою рукою,— зауважив Людовік.— Але на чий бік ви станете у великому спорі про вино: Сійєрі чи Озерр — Франція чи Бургундія?

— Я залишуся нейтральним, сір,— відповів кардинал,— і наповню мій кубок овернським.

— Нейтральному в суперечці найнебезпечніше,—сказав король, але, побачивши, що кардинал червоніє, одразу залишив цю тему й лише додав: — Авжеж, ви волієте краще овернського, бо воно таке благородне, що не терпить води. Ви, пане граф, вагаєтеся, чи допивати свою чару? Сподіваюся, ви не знайшли там на дні національної гіркоти?

— Я бажав би, сір,— відповів граф де-Кревкер,— щоб усі національні свари розв'язалися так добре для всіх, як розв'язалося суперництво між нашими виноградниками.

— На все треба часу, пане граф,— сказав король,— треба часу навіть на те, щоб випити шампанське. А тепер вшануйте мене — візьміть оцей кубок і збережіть його, як знак нашої приязні. Адже не кожному ми дали б такий подарунок. Колись, за старих часів, він належав грозі Франції, Генріхові V Англійському, і потрапив до наших рук, коли був здобутий Руан і ці остров'яни були вигнані з Нормандії з'єднаними силами Франції й Бургундії. Його не можна було б подарувати нікому, крім благородного й відважного бургундця, який добре знає, що від цих двох держав залежить звільнення всього континенту від англійського панування.

Граф відповів, як слід було за таких обставин, а Людовік дав повну волю своєму насмішливо-веселому настрою, котрий часом пожвавлював темні риси його вдачі. Його репліки, які надавали тону всій розмові, були завжди гострі й ущипливі, часто справді дотепні, проте рідко доброзичливі; його анекдоти були гумористичні, але не завжди пристойні. Та жодним словом, складом чи звуком він не показував справжнього напряму своїх думок,

думок людини, яка, боячись за своє життя, сховала в цій кімнаті озброєного солдата, щоб попередити напад на свою особу.

Граф де-Кревкер давав королю повну змогу виявляти свою дотепність, а улесливий церковник сміявся з кожного жарту, повторював всякі двозначні вирази, не соромлячись висловів, які примушували червоніти молодого незіпсованого шотландця навіть у його сховищі. За півтори години розмова за столом закінчилася, і король, дуже чемно попрощавшися зі своїми гістьми, подав знак, що бажає залишитися сам.

Коли всі, навіть і Олів'є, вийшли, він покликав Квентіна з його сховища, але таким слабим голосом, що юнак ледве міг повірити, що це голос того, хто так недавно сміявся і жартував. Підійшовши до короля, Квентін побачив зміну і в його зовнішньому вигляді. Очі потухли, усмішка зникла, і вигляд його виражав усю втому знаменитого актора після важкої вистави, де він грав улюблену публікою роль, для виконання якої треба було зібрати всі сили.

— Твоє вартування ще не закінчилось,— сказав він Квентінові.— Відпочинь хвилинку й підживися — на тому столі знайдеш усе потрібне. Потім я скажу тобі, що ти повинен робити далі, а поки що не гоже розмовляти ситому з голодним, бо вони не порозуміються.

Він знов опустився в крісло, закрив очі рукою і сидів мовчки.

Розділ XI

РОЛАНДОВА ЗАЛА

Еротові[1] зав'язано очиці,
Гіменові[2] напнуто окуляри
Порадником, опікуном, батьками,
Щоб він сади, садиби та маєтки,
Майно, оздоби, золото та клейноди
Удесятеро більше бачив!
Оце, здається, варт обміркувати...
«Лихо насильного одруження»

Незважаючи на те, що Людовік XI Французький з усіх європейських монархів найбільше любив і ревниво охороняв владу, він прагнув лише можливості користатися з неї,

[1] Ерот (у стародавніх греків) — бог кохання.
[2] Гімен (або Гіменей) — бог одруження.

і хоч іноді вимагав строгого додержання всіх формальностей етикету, відповідних його сану, в дійсності був напрочуд байдужим до почестей.

Фамільярність, з якою він запрошував своїх підданих до себе за стіл або навіть інколи й сам сідав за їхній, була б популярною, коли б сам король був морально чистішою людиною. Та й так простота манер короля спокутувала чимало його гріхів в очах тих підданих, котрим не доводилося безпосередньо страждати від його недовірливої й підозрілої вдачі. «Третій стан» [1], або середній клас Франції, який збагатів і набув більшого значення в державному житті за королювання цього розумного монарха, поважав його, хоч і не любив. Саме спираючись на підтримку цього третього стану, Людовік спромігся вистояти проти ненависті дворянства, котре вважало, що він плямує честь французької корони й зменшує їхні власні привілеї на користь городян і простого люду.

З терпінням, яке більшість інших володарів вважали б за приниження своєї гідності, і не без насолоди король Франції чекав, поки його лейб-гвардієць задовольнить свій здоровий юнацький апетит. Проте Квентін був досить розсудливим і догадливим, щоб розуміти, що не слід піддавати королівське терпіння досить довгому випробуванню. Він уже кілька разів хотів припинити свій обід, але Людовік не дозволяв йому це.

— Бачу по твоїх очах,— говорив король добродушно,— що ти ще й наполовину не наївся. Продовжуй, і хай допоможе тобі бог і святий Дені! Продовжуй. Я кажу тобі, що обід і молитва,— тут він перехрестився,— ніколи не завадять доброму християнинові. Випий чарку вина, але пам'ятай, що тобі треба обережно поводитися з пляшкою, бо пияцтво — це біда твоїх земляків, як і англійців, котрі були б найкращими солдатами в світі, коли б не мали цієї пристрасті. А тепер швидше помий руки, не забудь прочитати молитву і йди за мною.

Квентін послухався, і Людовік знов повів його до Роландової зали, але вже іншими, хоч і не менш заплутаними ходами.

— Пам'ятай,— владно сказав король,— ти сьогодні не залишав свого поста, так і скажеш своєму родичеві й

[1] Третій стан у Франції — городяни і селяни, непривілейоване населення на відміну від привілейованих станів — духівництва і дворянства.

товаришам і слухай мене: щоб прив'язати твою пам'ять, я даю тобі золотий ланцюг (тут він накинув Дорвардові на руку досить дорогоцінний ланцюг). Якщо я сам не ходжу в таких оздобах, то мої вірні слуги завжди мають змогу пишатися в них. Але коли такого ланцюга не досить, щоб зав'язати надто балакучий язик, то в мого кума Пустинника є кращий галстук для горла, який завжди досягне своєї мети. А тепер будь уважний. Жоден чоловік, крім Олів'є або мене самого, не повинен входити сюди цього вечора, проте дами заходитимуть сюди з цих дверей чи з тих, а мабуть, і з обох. Ти можеш відповідати, коли вони звернуться до тебе; але пам'ятай, що ти на варті і твої відповіді повинні бути короткими; ти сам не маєш права ні звертатися до них, ні розпочинати довгу розмову. Тільки слухай, що вони казатимуть. Твої вуха так само, як і твої руки, належать мені — я купив тебе з душею і тілом. Отже, коли ти щось почуєш з їхньої розмови, то мусиш пам'ятати все, поки не перекажеш мені, і одразу ж забути це. Або стривай, зробимо так: ти будеш шотландським новобранцем, який щойно прибув сюди з своїх гір і ще не вивчив нашої мови. Гаразд! Отже, коли вони заговорять до тебе, ти зовсім не відповідатимеш їм. Це тобі буде легше, та й вони розмовлятимуть, не звертаючи уваги на твою присутність. Ти розумієш мене? Прощай! Будь тільки обережний, і ти матимеш друга.

Промовивши це, король зник за шпалерами, залишивши Квентіна роздумувати над тим, що він чув і бачив. Юнак перебував у такому стані, коли краще дивитися вперед, ніж назад, бо думка про те, що він, ніби стрілець, який чатує на здобич, стояв у засаді, щоб позбавити життя благородного графа де-Кревкера, не мала в собі нічого приємного для його самолюбства. Щоправда, заходи короля, здавалося, були обумовлені обачністю і бажанням захистити себе. Але хіба міг юнак знати, що йому незабаром не накажуть уже не захищати короля, а напасти на когось? Тоді становище буде не з приємних, бо, познайомившись ближче з характером свого пана, Квентін розумів, що його відмова дорівнюватиме загибелі, а покора — безчестю. Нарешті, він відкинув ці думки, мудро втішаючись тим, чим так часто розсудливо втішаються юнаки: завжди вистачить часу на те, щоб ухвалити певні рішення, коли небезпека справді настане.

Квентін тим легше заспокоївся, що останній наказ ко-

роля навів його на далеко приємнішу тему для роздумів, ніж власне становище. Певна річ, що дама з лютнею повинна була привернути до себе його увагу. Він обіцяв сам собі старанно виконати одну частину королівського наказу й уважно прислухатися до кожного слова, яке тільки вилетить з її вуст, щоб упевнитися, чи така ж чарівна її мова, як і музика. Але ще з більшою щирістю він заприсягся сам собі, що жодного слова з її розмови він не перекаже королю, коли воно може обернутися не на користь для прекрасної співбесідниці.

Він уже не боявся, що знову задрімає на своєму посту. Кожний шелест старих шпалер, що коливалися від подуву вітру, який проникав через відчинене вікно, здавався йому наближенням тієї, кого він очікував. Одним словом, він відчував увесь той таємничий неспокій і запал чекання, який завжди буває супутником кохання, а іноді значно сприяє його зародженню.

Нарешті, двері й справді зарипіли, задзвеніли (бо двері в п'ятнадцятому столітті навіть у палацах не поверталися на своїх завісах так беззвучно, як тепер), але, на жаль, не в тому кінці зали, звідки він чув звуки лютні. Проте двері відчинилися, і з'явилася якась жінка у супроводі двох інших, яким вона подала знак залишити її, а сама ввійшла до зали. По нерівній кривій ході, що особливо показувала її ваду в той час, коли жінка йшла довгою галереєю, Квентін одразу пізнав принцесу Жанну, став у позу мовчазного вартового і з належною пошаною відсалютував їй своєю зброєю, коли вона проходила повз нього. Вона відповіла на його привітання граціозним нахилом голови, так що Квентін мав нагоду розглянути її обличчя краще, ніж уранці.

В обличчі нещасної принцеси було мало такого, що могло б примусити забути хиби її постаті й ходи. Хоч воно й не було неприємним, але й не було по-справжньому гарним. Її великі блакитні очі, звичайно втуплені в землю, світились лагідним терпінням і стражданням. Але крім того, що вона була надзвичайно бліда, її шкіра мала жовтуватий безбарвний відтінок, а це свідчить про погане здоров'я. Хоч зуби її були білі й рівні, але губи — тонкі й безкровні. У принцеси було розкішне лляне волосся, але таке ясне, що майже здавалося блакитнуватим. А покоївка принцеси, яка, без сумніву, вважала, що пишне волосся пані є її прикрасою, робила їй погану послугу, розмі-

стивши коси принцеси буклями навколо блідого обличчя, якому вони надавали майже мертвотного, неземного вигляду. До того ж вона вибрала широке вбрання яснозеленого шовку, що значно погіршувало справу, і здавалося, що йде не жива людина, а привид.

Тимчасом, як Квентін стежив за цим незвичайним привидом очима, сповненими цікавості і співчуття (бо кожний погляд і рух принцеси, здавалося, викликали таке почуття до неї), з протилежного кінця зали ввійшли дві дами.

Одна з них була тією молодою особою, яка з'явилася на поклик Людовіка й принесла йому фрукти, коли Квентін сидів за столом пам'ятного дня у гостиниці «Флерделіс». Тепер, оточена усією таємничою благородністю, німфа з серпанком і лютнею (принаймні в уяві Квентіна), знатна спадкоємниця багатого графства, вона справила на нього вдесятеро сильніше враження, ніж тоді, коли він вважав її за доньку мізерного трактирника, котра прислуговувала багатому купцеві-самодуру. Тепер він тільки дивувався, як це він одразу не відгадав її справжнього сану. А проте її вбрання було майже таке просте, як і раніш, траурне плаття без будь-яких прикрас, а на голові крепова вуаль, відкинута назад, так що її обличчя було відкрите.

Але тепер, коли Квентін довідався, хто вона, її милий образ набув у його очах нової чарівності, її постава й хода — особливої поважності, яких він перед тим не помічав, а правильні риси, чудовий колір обличчя і блискучі очі — вираз шляхетності, котрий ще більше підносив її красу.

Навіть коли б смерть була карою за це, Квентін не міг би не віддати цій красуні і її супутниці тієї самої шани, яку він щойно віддав принцесі. Вони зустріли це, як особи, звиклі до поваги підвладних, і чемно відповіли йому. Але він побачив (можливо, це була лише гра його юнацької уяви), що молода графиня, відповідаючи на його привітання, злегка почервоніла, опустила очі й здавалася трохи розгубленою. Це сталося, напевне, тому, що вона згадала про сміливого чужинця в сусідній башті гостиниці «Флерделіс». Але чи вказувало це, що вона була незадоволена,— цього Квентін не міг вирішити.

Супутниця молодої графині, так само одягнена в траурне вбрання, була вже в такому віці, коли жінки жадіб-

но хапаються за свою репутацію красуні, що дедалі, то більше зменшується. Ще й тепер було помітно, що вона була раніш дуже красива, а її манери доводили, що вона не тільки пам'ятає старі перемоги, а й не збиралася відмовлятися від наступних. Вона була висока й граціозна, хоч трохи гоноровита. Вона відповіла на привітання Квентіна поблажливою усмішкою й прошепотіла щось на вухо своїй супутниці, яка обернулася до воїна, немовби для того, щоб перевірити сказане, але відповіла старшій дамі, не піднімаючи очей. Квентін не міг не подумати, що зауваження, зроблене молодій дамі, стосувалося його бравого вигляду, і він був (я не знаю чому) дуже радий, що молода графиня не вважала потрібним подивитися на нього, щоб на власні очі впевнитися в справедливості цього зауваження. Напевне, він гадав, що між ними вже існував якийсь таємничий зв'язок, який надавав великого значення кожній найменшій дрібниці.

Але йому ніколи було роздумувати, бо одразу ж всю його увагу притягла до себе зустріч принцеси Жанни з цими чужоземними дамами. Вона зупинилася, коли дами ввійшли, щоб привітати їх, мабуть, свідома того, що ходити їй не личить. А як принцеса трохи зніяковіла, відповідаючи на їхній поклін, то старша з чужинок, не знаючи, з ким говорить, почала з нею розмову так, ніби вона вшановувала цим свою співбесідницю, а не приймала від неї честь.

— Я дуже рада, мадам,— сказала вона з усмішкою, яка виражала поблажливість і схвалення,— що нам, нарешті, дозволено користуватися товариством такої шановної особи, якою здаєтеся ви нам. Я мушу сказати, що я й моя племінниця не можемо особливо дякувати королю Людовікові за його гостинність. Що ти, моя люба? Нічого смикати мене за рукав, я певна того, що прочитала в очах цієї молодої дами співчуття до нашого становища. З того часу, як ми приїхали сюди, вельможна пані, з нами поводилися трохи краще, ніж з простими полонянками. І після тисячі адресованих нам запрошень стати під заступництво Франції найхристиянніший король спочатку помістив нас у поганенькій гостиниці, а тепер приділив куток цього поїденого міллю палацу, з якого нам дозволено виповзати лише після заходу сонця, ніби ми кажани або сови, поява котрих при сонячному світлі вважається поганою прикметою.

— Дуже шкодую,— сказала принцеса, затинаючись від розгубленості, яку вона відчула через цю розмову,— що ми досі не спромоглися прийняти вас згідно з вашими заслугами й достойністю. Ваша племінниця, гадаю, більш задоволена?

— Далеко-далеко більш, ніж я можу висловити,— відповіла молода графиня.— Я шукала тут лише безпечності, а знайшла, крім того, ще й самітність. Відлюддя нашого першого житла й ще більша самітність цього нового, призначеного для нас, тільки збільшують, на мою думку, заслуги короля й ту уважність, яку він виявив до нас, нещасних утікачок.

— Замовкни, дурненька кузино [1],— перебила старша дама,— дай мені змогу розважити душу, бо, нарешті, ми можемо на самоті порозмовляти з дамою. Я кажу «на самоті», бо цей гарний молодий воїн — скоріше статуя; він, здається, не володіє ні своїми членами, ні язиком і, звичайно, не знає цивілізованої мови. Отже, кажу, раз ніхто тут, крім цієї дами, не може зрозуміти нас — я дуже шкодую, що поїхала до Франції. Я чекала на урочисте вітання, турніри, бенкети, видовища й свята, але тут, крім самоти й темряви, немає нічого! А найкраще товариство, що його король призначив нам,— це був якийсь циганський волоцюга, через якого він наказав нам листуватися з нашими друзями в Фландрії. Мабуть,— сказала вона,— в нього такий політичний намір — тримати нас у клітці аж до смерті, щоб потім захопити наші маєтки, коли разом з нами угасне стародавній рід де-Круа. Герцог Бургундський не був таким жорстоким: він запропонував моїй племінниці чоловіка, хоч і поганого.

— Я воліла б краще стати монашкою, ніж дружиною лихого чоловіка,— сказала принцеса, якій з великим трудом пощастило додати своє слово до розмови.

— Кожний бажав би, зрештою, вибирати, що йому до вподоби,— заперечила красномовна дама.— Адже бог свідок, що я все це кажу лише тому, що мені шкода моєї племінниці, бо сама я вже не збираюсь виходити заміж. Я бачу, ви усміхаєтесь, але присягаюся всім святим, що це так. Отже, немає виправдання королю, який своєю по-

---

[1] Кузина — так за старих часів у Франції тітки звали своїх племінниць.

ведінкою більш нагадує старого Мішо, міняйла з Гента, ніж наслідника Карла Великого.

— Стривайте,— суворо сказала принцеса.— Пам'ятайте, що ви говорите про мого батька.

— Про вашого батька! — вигукнула здивовано бургундська дама.

— Про мого батька,— повторила з достойністю принцеса.— Я — Жанна Французька. Але не бійтеся, мадам,— продовжувала вона з властивою їй м'якістю в голосі,— ви не бажали образити мене, і я не гніваюся. Розраховуйте на мій вплив при дворі. Я зроблю все, щоб полегшити вигнання вам і цій милій молодій особі. На жаль, дуже небагато залежить від мене, але я охоче пропоную вам мою підтримку.

З глибоким і шанобливим поклоном графиня Амеліна де-Круа — так звали старшу даму — прийняла від принцеси люб'язну обіцянку. Недаремно вона досить довго жила при дворі й досконало вивчила придвірні звичаї. Вона незмінно додержувала правила, що за ним ідуть придвірні всіх часів: судити й рядити у своїх приватних розмовах про пороки та безрозсудства своїх володарів, про кривди та зневаги, котрих вони зазнали, але ніколи не згадувати про все це в присутності самого володаря або членів його родини. Через це дама була надзвичайно збентежена, що припустилася такої помилки, висловившись неповажливо про Людовіка в присутності його дочки. Вона хотіла висловити жаль і пробачення, але принцеса заспокоїла її і якнайделікатніше попросила (хоч це й було рівнозначно наказу з боку дочки французького короля) більше нічого не казати у виправдання або пояснення. Після цього принцеса з належною їй достойністю сіла в своє крісло й наказала обом чужоземкам сісти поруч з нею, що молодша виконала з щирою та соромливою шанобливістю, а старіша — навмисне вдаючи глибоку покірливість та повагу. Вони почали свою розмову, але так тихо, що вартовий не міг нічого чути і лише помітив, що тепер принцеса слухала більше молодшу, вродливішу даму, і що графиня Амеліна, хоч і розмовляла далеко більше, але своїм потоком красномовства та компліментами привертала менше уваги з боку принцеси, ніж її родичка короткими та скромними відповідями.

Розмова дам не тривала ще й чверті години, як відчинилися двері в іншому кінці зали і ввійшов якийсь чоло-

вік, закутаний в дорожній плащ. Пам'ятаючи наказ короля, Квентін одразу пішов назустріч цьому чоловікові і, ставши поміж ним і дамами, попросив його негайно вийти звідси.

— За чиїм наказом? — спитав незнайомець тоном, в якому були зневага й здивовання.

— За наказом короля, для виконання якого я сюди поставлений,— відповів Квентін з твердістю.

— Цей наказ не може стосуватися Людовіка Орлеанського,— сказав герцог, розгорнувши свій плащ.

Юнак вагався деякий час, чи поширити наказ короля на першого принца крові, що, як усі казали, тепер мав поріднитися з родиною самого короля?

— Ваша високість,— сказав він нарешті,— надто поважна особа, щоб я міг противитись вашим бажанням. Я сподіваюся, проте, ваша високість, засвідчите, що я виконав свій обов'язок, наскільки ви мені дозволили.

— Ставай на своє місце, юний воїне, тобі не докорятимуть за це,— промовив герцог Орлеанський і, пройшовши повз Дорварда, привітав принцесу з силуваною люб'язністю, звичайною для нього, коли він звертався до нареченої.

Він сказав, що обідав у Дюнуа й довідався, що тут, у Роландовій залі, зібралась компанія, а тому й наважився прилучитися до неї.

Рум'янець, що залив бліді щоки нещасної Жанни і скрасив на хвилину її обличчя, показав, що цей додаток до їхньої компанії не був їй неприємним. Вона поспішила познайомити Людовіка з обома дамами де-Круа, які привітали принца відповідно до його високого сану і, вказавши йому на крісло, запропонувала приєднатися до їхньої розмови.

Герцог відмовився сісти в крісло в такій компанії, але, знявши подушку з одного із стільців, поклав її на підлогу біля ніг прекрасної молодої графині де-Круа й сів так, щоб, не нехтуючи принцесою, приділяти більше уваги її чарівній сусідці.

Спершу здавалося, що це швидше сподобалося його нареченій, ніж ображало її. Вона заохочувала герцога говорити компліменти прекрасній чужоземці і, очевидно, сприймала їх, як такі, що поширюються і на неї. Але герцог Орлеанський, хоч і призвичаївся підкорятися суворій волі свого дядька-короля, мав досить сміливості, щоб у його відсутності робити те, що йому хотілося. Оскільки

його високий сан давав право переступити через звичайні церемонії й одразу перейти до фамільярності, то він почав палко вихваляти красу графині Ізабелли. Його компліменти стали такими настирливими й нестримними (мабуть, тому, що він випив трохи більше вина, ніж звичайно, бо Дюнуа не був ворогом Бахусові[1], що зрештою в полоні пристрасті він майже забув про присутність принцеси.

Але похвали, які він собі дозволяв, з усіх присутніх були до вподоби лише самій графині Амеліні, яка вже передбачала всі вигоди можливого союзу з першим принцом крові. Знатне походження, краса й багатство графині робили ці честолюбні задуми не такими вже неможливими в очах навіть менш оптимістичного прожектера[2], якби можна було б не зважати на особисті розрахунки Людовіка XI. Молодша графиня слухала компліменти герцога із збентеженням та замішанням і ввесь час з німим благанням звертала свої погляди на принцесу, немов прохаючи прийти їй на допомогу. Але ображене почуття і боязкість Жанни Французької не дозволяли їй легко перевести розмову на загальні теми. Зрештою, коли не зважати на кілька чемних фраз з боку графині Амеліни, бесіду підтримував тільки сам герцог, звертаючись до молодшої графині де-Круа, краса якої була темою його невичерпної красномовності.

Не слід також забувати, що мовчазним свідком цієї сцени був вартовий, чудові мрії якого танули, наче віск від сонця, поки герцог заглиблювався в свою пристрасну промову. Нарешті, графиня Ізабелла де-Круа зробила рішуче зусилля, щоб припинити цей потік красномовства, який ставав для неї зовсім нестерпним, особливо через ту муку, яку поведінка герцога, очевидно, завдавала принцесі.

Звернувшись до принцеси, вона сказала скромно, але твердо, що першим проханням до її високості буде «умовити герцога Орлеанського в тому, що бургундські дами, хоч і нижче стоять щодо свого розуму й поводження, ніж французькі, але не настільки дурні, щоб їм подобалися розмови, сповнені таких перебільшених компліментів».

---

[1] Бахус або Вакх — божество винограду та вина в стародавніх греків і римлян.

[2] Прожектер — той, хто захоплюється всякими проектами.

— Мені дуже жаль, графине, — сказав герцог, запобігаючи відповіді принцеси, — що ви хочете водночас взяти під сумнів і красу бургундських дам і щирість французьких рицарів. Коли ми швидкі й щедрі у висловлюванні нашого захоплення, то це тому, що ми кохаємо, як і б'ємося, не дозволяючи холодній розсудливості стримати наші почуття, і так легко скоряємося красі, як і перемагаємо відважних.

— Краса наших землячок не претендує на такі перемоги,— сказала молода графиня з більшим осудом, ніж вона досі наважувалася висловити своєму високопоставленому поклоннику,— а бургундських рицарів не так легко перемогти.

— Я шаную ваш патріотизм, графине,— сказав герцог,— але другої частини вашого заперечення не оспорюватиму, поки не з'явиться бургундський рицар, щоб доказати це із зброєю в руках. Щождо красунь вашої країни, яких ви несправедливо принижуєте, то я скаржуся вам на вас самих. Погляньте сюди,— промовив він, показуючи на велике дзеркало — подарунок Венеціанської республіки і надзвичайну рідкість за тих часів,— і скажіть мені, яке серце може устояти проти тих чар, що ви там бачите?

При цих словах принцеса, не в силі довше терпіти зневаги нареченого, відкинулася на спинку крісла і так зітхнула, що одразу вивела герцога з країни мрій, а пані Амеліну змусила спитати, чи не почуває себе погано її високість.

— Просто раптом заболіла голова,— сказала принцеса, намагаючись усміхнутися,— але зараз мені буде краще.

Проте блідість, що чимраз більшала, суперечила її словам, і графиня Амеліна покликала на допомогу, бо принцеса готова була знепритомніти.

Герцог, кусаючи губи й проклинаючи безумство, що дало волю його язику, кинувся за фрейлінами принцеси, які були в сусідній кімнаті. А коли вони прибігли з усіма звичайними ліками, то він, як рицар і дворянин, не міг не допомагати їм підтримувати й приводити до пам'яті принцесу. Його голос, який жалість і самозасудження зробили майже ніжним, був найкращими ліками для того, щоб вона опритомніла, і саме тоді, коли її млость уже минула, в залу ввійшов король.

Розділ XII

ПОЛІТИК

В політиці — він майстер незрівнянний,
Такий (тут варт про сатану згадати),
Що міг би він спокусника-чортяку
Навчити ще, як треба спокушати.

Старовинна комедія

Увійшовши в залу, Людовік насупив свої брови так, як він це звичайно робив, і кинув з-під зморшкуватих і темних повік гострий погляд навколо себе; при цьому, як Квентін згодом розповідав, очі Людовіка, здавалося, стали такими маленькими, жорстокими й пронизливими, що скидалися на очі роздратованої гадюки, котра виглядає з куща вересу, де вона лежить, згорнувшися кільцем.

Окинувши все це блискавичним поглядом і здогадавшись про причину метушні в залі, король звернувся до герцога Орлеанського:

— Ви тут, мій любий кузене? — і, обернувшись до Квентіна, додав суворо:— Хіба тобі не було наказано?

— Пробачте цьому юнакові, сір,— утрутився герцог,— він не нехтував своїм обов'язком, але я довідався, що принцеса була в цій залі.

— І я ручуся, що вам не можна було чинити опір, коли ви йшли сюди до вашої коханої,— зауважив король, який з огидним лицемірством наполягав на тому, що й сам герцог поділяв пристрасть, яку відчувала до нього нещасна королівська дочка,— і через це ви так розбещуєте вартових з моєї гвардії, молодче? Але чого тільки не можна вибачити закоханому, що живе лише своїм коханням!

Герцог Орлеанський підняв голову, немовби хотів заперечити небажане враження короля, але звичайна повага чи, вірніше, страх до Людовіка, в якому він був вихований з дитинства, скував його язик.

— А Жанна погано себе почувала? — спитав король.— Але не сумуйте, Луі, це швидко пройде. Подайте їй руку і проведіть до її покою, а я проведу цих чужоземних дам.

Ці слова були вимовлені тоном наказу, і герцог Орлеанський, підкоряючись їм, пішов з принцесою в один кінець галереї. Тимчасом король, знявши рукавицю з

правої руки і чемно подавши графині Ізабеллі руку, провів обох дам до їхніх покоїв в іншому кінці галереї. Він глибоко поклонився, коли вони входили до себе, й стояв на на порозі ще з хвилину, поки вони не зникли. Потім спокійно зачинив двері й, повернувши в замку великий ключ, вийняв його й повісив на поясі, що ще більше робило його схожим на старого скнару, який не може подорожувати спокійно, не забравши з собою ключа від комори, де зберігаються його скарби.

Повільною від роздумування ходою, з потупленими очима Людовік наближався до Квентіна Дорварда, який, чекаючи на свою частку королівського незадоволення, дивився на наближення короля з чималим занепокоєнням.

— Ти зробив помилку,— сказав король, втупивши очі в Квентіна.— Ти зробив непробачну помилку і заслуговуєш смерті. Мовчи! Ні слова у виправдання! Що тобі за діло до герцогів або принцес? Яке тобі діло до чогось взагалі, крім мого наказу?

— З дозволу вашої величності,— сказав молодий воїн,— що ж мені було робити?

— Що ти мусиш робити, коли хтось намагається пройти без дозволу до помешкання, яке ти охороняєш? — зневажливо відповів король.— Як користуються зброєю, що на твоєму плечі? Ти повинен був націлити аркебуз на чванливого неслухнянця і, коли б він не одійшов, негайно вбити його тут, на місці! Іди до тих покоїв. У першому ти знайдеш широкі сходи, які ведуть до внутрішніх надвірних будов, і там побачиш Олів'є Дена. Пошли його до мене, а сам забирайся в свою казарму. І якщо дорожиш життям, то не будь таким слабим на язик, як ти був сьогодні на руку.

Дуже задоволений, що так легко збувся цієї справи, хоч душа його обурювалася проти тієї холодної жорстокості, з якою король, як здавалося, вимагав від нього виконання службового обов'язку, Дорвард швидко збіг униз сходами і переказав королівську волю Олів'є, який чекав на дворі внизу. Хитрий цирульник поклонився, зітхнув, усміхнувся і голосом, ще м'якшим, ніж звичайно, побажав юнакові доброго вечора. Після цього вони розійшлися в різні боки: Квентін до казарми, а Олів'є до короля.

В цьому місці спогади, якими ми користувалися для викладу цієї правдивої історії, перериваються, бо вони записані переважно зі слів самого Квентіна, який, звичайно,

не міг знати розмови, що в його відсутність відбулася між королем і його таємним радником. На щастя, в бібліотеці Ольє[1] було знайдено рукописний примірник «Скандальної хроніки» Жана де-Труа[2], значно докладніший, ніж її друковане видання. До неї додано деякі цікаві зауваження, написані, як ми гадаємо, самим Олів'є після смерті його пана і до того, як цей радник удостоївся зашморгу, так давно ним заслуженого. З цих зауважень ми і довідалися про діалог, що тоді відбувся між Людовіком і його негідником-фаворитом. Цей діалог кидає таке світло на політику цього государя, яке ми марно шукали б десь в іншому місці.

Увійшовши до Роландової галереї, улюблений слуга знайшов короля в задумі: він сидів у кріслі, яке дочка його залишила кілька хвилин тому. Добре знаючи вдачу свого володаря, він безшумно прошмигнув у поле зору Людовіка і, коли впевнився, що той його побачив, скромно відійшов назад і став чекати, щоб його покликали говорити або слухати. Перші слова, з якими звернувся до нього монарх, були неприємні:

— Отже, Олів'є, ваші чудові плани тануть, як сніг від подуву південного вітру! Я молюся Амбренській богоматері, щоб вони не обвалилися на наші голови, як ті снігові лавини, про які швейцарські хлопці розповідають стільки дивовижного.

— Я чув з прикрістю, що не все гаразд, сір,— відповів Олів'є.

— Не все гаразд! — вигукнув Людовік, піднявшись і швидко походжаючи вздовж галереї.— Все погано, чоловіче, і так погано, як тільки може бути. І особливо через твою нерозсудливу романтичну пораду, що саме я мушу стати заступником ображених панянок! Я кажу тобі—Бургундія озброюється й стоїть напередодні союзу з Англією. А Едуард, якому тепер немає чого робити вдома, поведе на нас своє багатотисячне військо через ці прокляті ворота Кале. Я міг би ще підлеститися до кожного з них зокрема або кинути їм виклик, але коли вони з'єднаються, коли з'єднаються... А тут ще зрада цього підлого Сен-Поля!.. А все це твоя помилка, Олів'є. Адже ти радив мені

---

[1] Ольє — тут вигадана назва французького міста.

[2] Жан де-Труа — хоч такий історик справді існував, цей рукописний примірник є вигадкою Вальтера Скотта.

дати притулок цим жінкам і скористатися з послуг того проклятого цигана, щоб відіслати листи до їхніх васалів.

— Володарю,— сказав Олів'є,— ви знаєте мої міркування. Володіння графині лежать поміж кордонами Бургундії й Фландрії, її замок майже неприступний, її права на сусідні землі, коли їх підтримувати силою зброї, можуть завдати чимало неприємностей Бургундії. Треба тільки, щоб ця дама одружилася з кимсь, хто був би другом Франції.

— Це так, це спокуслива принада,— сказав король,— і коли б тільки ми могли приховати її перебування в нас, то ми б уже влаштували такий шлюб для цієї багатої спадкоємниці, який був би дуже вигідним тільки для Франції. Але цей проклятий циган, — ну як ти міг порекомендувати його для доручення, що вимагає надійної особи?

— Будьте ласкаві,— сказав Олів'є,— пригадайте, що ваша милість надто звірилася на нього — далеко більш, ніж я рекомендував. Він сумлінно передав би лист родичеві графині, де вона просила обороняти її замок і обіцяла незабаром подати допомогу. Це ж ви, ваша величність, забажали випробувати його пророчий дар і таким чином він дізнався про таємниці, які були варті того, щоб виказати їх герцогові Карлу.

— Мені соромно, мені соромно,— промовив Людовік.— Однак, Олів'є, кажуть, що це поганське плем'я походить від мудрих халдейців [1], які читали таємниці зірок на рівнинах Сенаару [2].

Добре знаючи, що короля, незважаючи на всю його гостроту розуму й проникливість, дуже легко обдурювали різні ворожбити, астрологи, віщуни й всілякі представники окультної [3] науки, в якій король вважав знавцем і себе самого, Олів'є не наважувався сперечатися з ним. Він тільки зауважив, що той циган був поганим пророком для самого себе, бо інакше він не повернувся б до Тура і врятувався б від шибениці, яку заслужив.

— Часто буває, що люди, обдаровані пророчим знан-

---

[1] Халдейці — стара назва мешканців південної Месопотамії, країни по берегах великих рік Тігру і Євфрату (теперішній Ірак), інакше вавілоняни.

[2] Сенаар, або Сеннаар,— стара назва країни між ріками Тігр та Євфрат на півдні Месопотамії (у теперішньому Іраку).

[3] Окультна наука — тобто таємна лженаука, магія, чаклунство, дуже поширені за середньовіччя.

ням, — відповів Людовік дуже серйозно, — неспроможні передбачати події, які стосуються їх самих.

— З дозволу вашої величності,— заперечив його радник,— це все одно, що людина з свічкою в руці бачить навколишні предмети, а своєї власної руки не може розгледіти.

— Але він не може бачити свого власного обличчя при світлі, яке показує йому обличчя інших,— відказав Людовік,— і це найкращий пояснювальний приклад до цього випадку. Та не про це зараз іде мова. Циган дістав по заслузі, і хай буде мир з ним. А от ці дами... не тільки Бургундія загрожує нам війною за те, що ми дали їм притулок, але їхня присутність майже порушує мої наміри щодо моєї власної родини. Мій придуркуватий Орлеанський кузен уже встиг помітити цю панянку, і я передбачаю, що це зробить його менш поступливим у питанні про одруження з Жанною.

— Ваша величність,— відповів йому радник,— можете відіслати цих дам де-Круа назад до Бургундії й помиритися з герцогом. Звичайно, багато хто казатиме, що це безчесний вчинок, але коли потрібні жертви...

— Коли наш інтерес вимагає жертви, Олів'є, то ця жертва буде принесена без жодних вагань,— відповів король.— Я вже старий досвідчений лосось і не проковтну гачок з принадою тільки через те, що він оздоблений пером під назвою «честь». Але гірше втрати честі те, що ми, повернувши цих дам до Бургундії, позбавимося багатьох переваг і вигод, що, власне, і змусило нас дати їм притулок. Це було б нестерпно — відмовитися од нагоди завербувати друга собі й ворога Бургундії в самому центрі володінь герцога, так близько від незадоволених міст Фландрії. Ні, Олів'є, я не можу відхилити всіх переваг, які дає нам цей план,— одружити дівчину з другом нашого власного дому.

— Ваша величність,—сказав Олів'є після хвилини роздумування,— може подарувати її руку справді відданому вам другові, який взяв би всю провину на себе й таємно служив би вашій величності, тоді як прилюдно ви могли б зректися його.

— А де я знайду такого друга? — запитав Людовік.— Хіба я можу подарувати її комусь з наших бунтівливих і непокірливих дворян? Адже це означало б зробити його самостійним. А хіба моя політика не зводилася до того,

щоб не давати їм зробитися такими? Дюнуа — це вірно,— йому і тільки йому я міг би вірити. Він битиметься за корону Франції, яке б не було його становище. Але шаноба й багатство змінюють людей. Навіть на Дюнуа я не можу звіритися.

— Ваша величність могли б знайти інших, — сказав Олів'є своїм найвкрадливішим і найулесливішим голосом, яким він звичайно звертався до короля, що надавав йому іноді багато прав,— таких людей, що цілком залежать від вашої ласки й милості і не можуть існувати без вас, як без сонця й повітря, людей, скоріше мислі, ніж діла, людей, які...

— Які були б схожі на тебе? Авжеж! — перебив його Людовік.— Ні, Олів'є, слово честі, ця стріла вже занадто поспішно тобою пущена. Як це? Через те, що я довіряю тобі й дозволяю іноді у винагороду трохи підстригти й підчухрати моїх васалів, ти вже гадаєш, ніби це надає тобі право бути чоловіком прекрасної жінки і, крім того, графом, власником стількох маєтків? Тобі, тобі, кажу, низькородному й невихованому, чия мудрість, в найкращому разі, це просто хитрощі, і чия відвага більш ніж сумнівна?

— Ваша величність закидають мені обвинувачення, в яких я не винен. У мене і в думці не було таких великих претензій,— сказав Олів'є.

— Я радий чути це, мій друже,— зауважив король,— я тим кращої думки про тебе, коли ти відмовляєшся від таких мрій. А мені здалося, що твої слова звучали якось чудно. Гаразд, повернімося до нашої теми. Я не можу одружити цю красуню з кимось із моїх підданих, не можу повернути її до Бургундії, не можу перевезти її ні до Англії, ні до Німеччини, де вона дістанеться комусь, хто захоче бути спільником Бургундії, а не Франції і скоріше почне втихомирювати невдоволення чесних городян Гента і Льєжа, ніж заохочувати їх до цього корисного настрою, який завжди дасть Карлові Сміливому можливість достатньою мірою виявляти свою відвагу щодо них, не виходячи з своїх володінь. Адже ж ці міста майже готові до повстання, особливо Льєж. Вони самі завдали б моєму любому кузенові роботи більш як на рік, а коли б їм ще допомагав войовничий граф де-Круа... О, Олів'є! Цей план надто спокусливий, щоб можна було відмовитися від нього без боротьби. Чи не може вигадати щось твій меткий розум?

Олів'є довго мовчав, потім, нарешті, відповів:

— А що, коли б заручити цю Ізабеллу де-Круа з молодим Адольфом, герцогом Гельдернським?

— Як? — вигукнув здивований король.— Пожертвувати її, її, таке прекрасне створіння, цьому лютому мерзотникові, який ув'язнив і загрожував убити свого власного батька! Ні, Олів'є, ні! Це було б надмірною жорстокістю навіть для нас з тобою, хоч ми лише прагнемо своєї прекрасної мети—миру й добробуту для Франції й мало зважаємо на засоби, якими можна цього досягнути. Крім того, він дуже далеко від нас, і його ненавидять мешканці Гента і Льєжа. Ні, ні, я не хочу такого, як Адольф Гельдернський. Придумай когось іншого.

— Моя винахідливість вичерпалась, сір,— сказав радник.— Я не можу згадати жодного, хто годився б бути чоловіком графині де-Круа і відповідав би вимогам вашої величності. Він мусить поєднувати в собі різноманітні якості: бути другом вашої величності і ворогом Бургундії, досить тонким політиком, щоб ладнати з гентцями й льєжцями, і досить хоробрим, щоб захищати свої маленькі володіння проти влади герцога Карла,— бути благородного походження,— на цьому особливо наполягає ваша величність,—і до того ж мати чудовий і доброчесний характер!

— Ні, Олів'є,— сказав король,— я не наполягаю на цьому, тобто не дуже наполягаю на характері. Але мені здається, що наречений Ізабелли мусить бути людиною, яку б не так ненавиділи всі, як Адольфа Гельдернського. Що ти скажеш, наприклад, раз уже я мушу пропонувати когось, про Гійома де ля Марка?

— Присягаюся всіма святими, сір,— сказав Олів'є,— я не можу поскаржитися на те, що ви ставите надто високі моральні вимоги до ощасливленої людини, якщо і Арденський Вепр може стати вам у пригоді! Де ля Марк! Адже це відомий розбійник і вбивця на всіх кордонах, одлучений папою від церкви за тисячу злочинів.

— Ми виклопочемо йому помилування, друже Олів'є! Свята церква милостива...

— Ця людина майже поза законом,— продовжував Олів'є,— він вигнаний з священної імперії і позбавлений прав постановою Ратізбоннської [1] палати.

---

[1] Ратізбонна — Регенсбург, баварське місто на Дунаї. В XV столітті це було вільне місто, де відбувалися сейми (з'їзди) феодальних володарів, підпорядкованих імператорові так званої «Священної Римської імперії» германського народу.

— Ми зробимо так, що цю постанову скасують, друже Олів'є,— продовжував король тим самим тоном.— Імперська палата погодиться з нашими доводами.

— І хоч він родом дворянин,— сказав Олів'є,— але в нього манери, обличчя, весь вигляд і серце фламандського різника. Вона ніколи не погодиться бути його дружиною.

— Він так сватається, коли я не помиляюся в цьому, що їй самій важко буде вибирати.

— Справді, я був зовсім неправий, обвинувачуючи вашу величність у надмірній вимогливості,— зауважив радник.— Присягаюся своїм життям, що злочини Адольфа порівняно до злочинів де ля Марка є втіленням чесноти! А потім, як він зустрінеться з своєю нареченою? Адже ваша величність знає, що він не наважується вийти за межі свого Арденського лісу.

— Про це треба подбати,— сказав король,— і перш за все, треба таємно повідомити обох дам, що дальше їхнє перебування при дворі може спричинитись до війни Франції з Бургундією і, що, не бажаючи передати їх моєму любому Бургундському кузенові, я хочу, щоб вони таємно виїхали з моїх володінь.

— Вони проситимуть, щоб їх відрядили в Англію,— сказав Олів'є.— І згодом графиня повернеться до Фландрії з якимось англійським лордом, у якого буде красиве кругле обличчя, довге рудувате волосся й три тисячі лучників за спиною.

— Ні, ні,— заперечив король,— ми не наважимося (ти розумієш мене) так зухвало образити нашого любого Бургундського кузена, відпустивши її в Англію. Це викличе таке саме незадоволення, як і її перебування тут. Ні, ні, тільки надійному доглядові церкви ми наважимося доручити її. І найбільше, що ми можемо, це дозволити Амеліні й Ізабеллі де-Круа виїхати переодягненими й з невеликою свитою до єпіскопа Льєжського, щоб він сховав прекрасну Ізабеллу на деякий час у монастирі.

— І якщо цей монастир захистить її від Гійома де ля Марка, коли той довідається про сприятливі для нього наміри вашої величності, то я погано знаю цю людину.

— Авжеж,— відповів король,— дякуючи нашій таємній грошовій підтримці, де ля Марк набрав таку банду відчайдушних вояк, що тепер може не тільки триматися в лісі, а й завдавати жаху герцогові Бургундському і єпі-

скопові Льєжському. У нього є все, крім земель, які він міг би назвати своїми, а тут йому випадає чудова нагода придбати їх через одруження, і я думаю, чорт забирай, він уже вигадає засіб, як посвататися й побратися без нашої підмоги. Тоді герцог Бургундський матиме таку колючку в своєму боці, що навряд чи зуміє витягти її самий досвідчений хірург. А коли Арденський Вепр, якого він поставив поза законом, укріпиться і захопить замки й землі цієї прекрасної дами, з незадоволеними льєжцями на додачу, котрі, по-моєму, в цьому випадку не відмовляться обрати його своїм ватажком або проводирем, тоді побачимо, чи захоче Карл думати про війну з Францією, чи швидше благословлятиме свою долю, коли ми не воюватимемо з ним!.. Як тобі подобається цей план, Олів'є, га?

— Чудовий,— сказав Олів'є,— крім долі, яка припадає тій дамі, що потрапить до рук дикого Вепра Арден. Присягаюся всіма святими, навіть Трістан, військовий прево, якби він мав трохи більше зовнішнього лоску, був би придатнішим нареченим із цих двох.

— Проте ти недавно пропонував цирульника Олів'є,— сказав Людовік.— Але хоч приятель Олів'є і кум Трістан і чудові радники й виконавці, вони однак не з того тіста, з якого роблять графів. Хіба ти не знаєш, що громадяни Фландрії високо цінують благородне походження в людях саме тому, що самі вони не дворяни? Бунтівлива чернь завжди бажає обрати собі аристократичного вождя. Той Кед чи Кейд[1], чи як там вони його звуть в Англії, виправдував своє розбишацтво, стверджуючи, що він походить від Мортімерів.

Гійом де ля Марк походить з роду Седанських князів такого знатного, як і мій власний. А тепер до діла: я мушу умовити цих дам де-Круа, що їхня негайна й таємна втеча конче необхідна, звичайно, під надійним конвоєм. Цього легко досягти — треба лише натякнути, що інакше ми мусимо видати їх герцогові Бургундському. Ти повинен знайти засоби повідомити Гійома де ля Марка про їхню

---

[1] Джек Кейд —ірландський солдат, який назвався Мортімером і став на чолі повсталого народу (1450 р.), подібно до Уота Теайлера (XIV ст.). Це повстання не мало успіху через розбіжність інтересів соціальних груп, які в ньому брали участь. Повстанцям не пощастило здобути Лондон, і вони були розбиті.

подорож, і хай тоді він сам вибере час і місце для свого сватання. Я вже знаю людину, що супроводитиме їх у цій подорожі.

— Чи можу я спитати, кому ваша величність дає таке важливе доручення? — запитав цирульник.

— Певна річ, чужоземцеві,— відповів король,— одному з тих, хто не має ні родичів, ні особистих інтересів у Франції, щоб через це стати на перешкоді моїм планам, хто не знає тутешніх місць і умов нашої країни і не може запідозрити більше, ніж я схочу сказати. Одним словом, я думаю використати молодого шотландця, якого я щойно посилав до тебе.

Олів'є промовчав, показуючи цим, що він сумнівається у правильності вибору, потім зауважив:

— Ваша величність звіряється на цього юного чужинця більше, ніж звичайно...

— У мене є на це свої причини,— відповів король.— Ти знаєш (тут він перехрестився) мою відданість святому Юліанові. Я позавчора молився йому і смиренно просив цього покровителя мандрівників, щоб він послав мені якомога більше чужоземців для зміцнення нашої влади й авторитету. А натомість я обіцяв доброму святому гостинно приймати і підтримувати тих чужинців в ім'я його.

— А святий Юліан,— сказав Олів'є,— у відповідь на ваші молитви послав вам цього довгоногого приходня з Шотландії?

Хоч цирульникові дуже добре було відомо, що в його пана забобонність заступала справжню віру і що нічим його не можна було так скривдити, як зачепивши цю тему, хоч, повторюю, він знав цю слабість короля й через те запитав найм'якшим і найнаївнішим тоном, але Людовік відчув приховане глузування в його словах і подивився на нього з великим незадоволенням.

— Негіднику,— сказав він,— тебе недаром прозвали Олів'є Диявол, бо ти наважуєшся глузувати навіть з свого пана й з усіх святих. Я кажу тобі, що, якби ти хоч трошечки менше був необхідний мені, я повісив би тебе на дубі перед замком, як приклад для всіх, хто глумиться з святих речей! Знай, невірний рабе, що ледве я встиг заплющити очі, як переді мною з'явився сам святий Юліан. Він вів юнака, якого й показав мені, кажучи, що йому на роду написано врятуватися від меча, від мотуза й від

води і що він принесе щастя тим, кому служитиме, і всім починанням, у яких братиме участь. Уранці я пішов на прогулянку й зустрів цього юнака, образ якого бачив уві сні. На батьківщині він урятувався від меча, тоді як уся його родина загинула від нього, а тут протягом двох днів він мав щастя уникнути загибелі в річці й смерті на шибениці і вже зробив мені, як я казав тобі, дуже велику послугу. Я зустрів його як посланого святим Юліаном служити мені в найважчих, найнебезпечніших і навіть найодчайдушніших справах.

Сказавши це, король зняв свій капелюх і, вибравши з усіх численних фольгових образочків той, на якому був зображений святий Юліан, поклав капелюх на стіл, як це він часто робив, коли надія чи, можливо, докори совісті хвилювали його, став навколішки і з виглядом глибокої побожності промимрив: «Святий Юліане, почуй наші молитви. Моли бога за нас».

Це був один з тих приступів забобонної побожності, які часто траплялися з Людовіком в найменш слушний час і в найменш підхожому місці і робили цього наймудрішого з монархів схожим на божевільного або на людину, пригнічену свідомістю страшенної провини.

Тимчасом, як він молився, його улюбленець дивився на нього з виразом глибокої зневаги, яку він навіть не намагався приховати. І справді, однією з особливостей цієї людини було те, що, залишившись на самоті з своїм паном, він відкидав геть люб'язний і вкрадливий тон підлесливості й покірливості, властивий для його поводження з іншими людьми; і коли в ньому все ж таки залишалося щось, що нагадувало кішку, то це була кішка нашорошена, пильна, напружена й готова до раптового стрибка. Причиною такої зміни в поводженні була, очевидно, впевненість Олів'є в тому, що його пан сам був надто великим лицеміром, щоб не бачити наскрізь лицемірства інших людей.

— І що ж цей юнак, насмілюсь запитати,— сказав нарешті Олів'є,— схожий на того, який з'явився вам уві сні?

— Як дві краплі води,— відповів король, уявлення якого, як це буває в забобонних людей, часто обдурювало його самого.— Я наказав Галеотті[1] скласти його горо-

---

[1] Галеотті Марціо (1440—1494 рр.) — італійський письменник і вчений.

скоп[1] й довідався за допомогою його мистецтва і свого власного спостереження, що доля цього юнака визначається в багатьох випадках такими самими сузір'ями, як і моя власна.

Що б не гадав Олів'є про те, чому Людовік віддавав перевагу цьому недосвідченому хлопчакові, він не наважувався більше заперечувати, добре знаючи, що Людовік під час свого перебування на засланні багато часу присвятив вивченню псевдонауки астрології й не дозволить ніяких глузливих вихваток проти цього мистецтва, в якому він сам вважав себе за фахівця. Він тільки сказав, що, на його думку, юнак виправдає довір'я короля в такій делікатній справі.

— Ми подбаємо, щоб інакше й бути не могло,— промовив король,—бо він нічого не знатиме, крім того, що я послав його супроводити графинь де-Круа до резиденції єпіскопа Льєжського. Про втручання Гійома де ля Марка він знатиме не більш, ніж ці дами. Ніхто не знатиме нашої таємниці, крім провідника, і Трістан або ти мусите підшукати придатного для нашої мети.

— Але в такому разі,— сказав Олів'є,—беручи до уваги, що цей юнак шотландець і, судячи з його зовнішнього вигляду, він не потерпить втручання Дикого Вепра і одразу візьметься до зброї, і тоді вже йому не врятуватися від вепрових іклів, як це було сьогодні вранці.

— Коли вони навіть вирвуть серце з нього,— сказав спокійно Людовік,— то святий Юліан,— хай буде благословенне його ім'я,— може послати мені іншого. Не велике лихо, коли посланець буде вбитий, виконавши своє доручення. Це все одно, що розбити пляшку, коли вино з неї випито. Тимчасом ми мусимо влаштувати від'їзд цих дам, а потім запевнити графа де-Кревкера, що ми нічого про це не знали і що ми збиралися відіслати їх до нашого любого кузена, але їхній раптовий від'їзд став на перешкоді нашому щирому намірові.

— Граф надто розумний, а його володар надто упереджений, щоб повірити цьому.

— Мати божа! — вигукнув Людовік.— Таке недовір'я негідне християнина! Але, Олів'є, вони мусять повірити

---

[1] Гороскоп (грецьке слово) — таблиця розташування небесних тіл під час народження людини. Таку таблицю складали середньовічні астрологи, спостерігачі зір, і за її допомогою вважали можливим провіщати долю кожної людини.

нам. Ми так поводитимемось з нашим любим кузеном, герцогом Карлом, виявимо до нього стільки довір'я, що коли він не повірить нашій щирості, то буде гірший від усякого невірного. Скажу тобі, я так певний того, що можу примусити Карла Бургундського вважати мене таким, яким мені треба, що, коли б це було необхідно для заспокоєння його сумнівів, я поїхав би до нього в табір верхи беззбройний, без будь-якої охорони, крім твоєї скромної особи, друже Олів'є.

— А я,— сказав Олів'є,— хоч і не можу похвалитися тим, що вмію володіти сталлю в будь-якій іншій формі, крім моєї бритви, волів би краще атакувати батальйон швейцарських пікінерів, ніж супроводити вашу величність з дружнім візитом до Карла Бургундського, раз він має стільки підстав думати, що в грудях вашої величності таїться ворожість до нього.

— Ти дурень, Олів'є,— сказав король,— всупереч усім твоїм претензіям на мудрість, і не розумієш, що глибока політика часто може ховатися під маскою найщирішої простоти, як мужність іноді таїться під маскою скромної боязкості. Запевняю тебе, коли буде потрібно, без ніякого сумніву я зроблю те, що сказав,— святі завжди благословляють наші наміри, і сполучення зірок на небі сприяють цьому.

В цих словах король Людовік XI уперше натякнув на те незвичайне рішення, яке згодом ухвалив для себе, щоб обдурити свого великого суперника, і яке ледве не спричинилося до його власної загибелі.

Він відіслав свого радника і пішов до покоїв графинь де-Круа. Йому недовго довелося умовляти їх, досить було одного натяку, що тут, при французькому дворі, він не зможе захистити їх від герцога Бургундського. Але не так легко було умовити їх обрати для свого притулку Льєж. Вони благали й вимагали, щоб їх відвезли до Бретані або до Кале, де під рукою герцога Бретонського або короля англійського вони могли б перебувати в безпеці до того часу, поки герцог Бургундський не перестане наполягати на своєму намірі щодо них. Але жодне з цих безпечних місць не влаштовувало Людовіка, і, нарешті, йому пощастило умовити їх обрати таке місце, яке б відповідало його планам.

Про те, чи зможе єпіскоп Льєжський захистити їх, не треба було питати: з одного боку, його духовний сан

давав змогу захищати утікачів від усіх християнських королів, з другого — світське військо єпіскопа, хоч і невелике, все ж було ніби достатнє для того, щоб захистити від усякого несподіваного насильства як його власну особу, так і всіх, хто був під його рукою. Важко тільки було безпечно добратися до двору, але для цього Людовік обіцяв розповсюдити чутки, що графині де-Круа втекли з Тура вночі, боячись, що їх передадуть бургундському послові, й тікають тепер у напрямі до Бретані. Він також обіцяв їм невелику, але надійну охорону і листи до комендантів усіх тих міст і фортець, через які вони проїжджатимуть, з наказом всіляко допомагати їм у їхній подорожі.

Графині де-Круа, хоч і обурилися тим, що Людовік неблагородно і нелюб'язно позбавляв їх обіцяного притулку при своєму дворі, але не відмовлялися од поспішного від'їзду, запропонованого їм, і навіть благали, щоб їм дозволили вирушити цієї самої ночі. Пані Амеліні вже набридло місце, де не було ні поклонників серед придвірних, ні бенкетів. А панна Ізабелла гадала, що бачила вже досить, щоб зробити такий висновок: якби спокуса була трохи сильнішою, Людовік XI не тільки вислав би їх із Франції, а, не вагаючись, видав би їх розгніваному герцогові Бургундському, їхньому володареві. Отже, нарешті, і сам Людовік охоче погодився, щоб вони прискорили свій від'їзд, дбаючи про те, щоб зберегти мир із герцогом Бургундським, і турбуючись, щоб краса Ізабелли не стала на перешкоді його улюбленого плану — одружити свою дочку Жанну з герцогом Орлеанським.

Розділ XIII

ПОДОРОЖ

Навіщо тут з царями порівняння?
Я сам мудрець! Стихіями керую:
Така принаймні чутка є про мене
І через це — моя безмежна влада.
«Альбумазар»

Події та пригоди ринули на молодого шотландця з силою весняної повені. Не встиг він прийти в казарми, як його спішно покликали до лорда Крофорда, де, на своє

здивовання, він знову побачив короля. Після кількох слів про честь і довір'я, виявлені йому, що дуже збентежило Квентіна, який подумав, ніби йому знову запропонують щось подібне до підстерігання графа де-Кревкера або ще гірше щось, він не тільки заспокоївся, але й зрадів, довідавшися, що його посилають командиром загону з трьох чоловік і провідника. Крім того, він почув, що йому доведеться супроводити графинь де-Круа до двору їхнього родича, єпіскопа Льєжського. Він мусив подбати, щоб протягом усієї подорожі благородні дами перебували в цілковитій безпеці й мали всі можливі вигоди, а до того ж, щоб усе це відбулося цілком таємно.

Для цього йому дали писані інструкції, якими він мусив керуватися, обираючи місця відпочинку переважно по глухих сільцях, відлюдних монастирях та краях і, вживаючи заходів обережності, особливо поблизу бургундського кордону. Добре напути́ли його і про те, що́ він має говорити й робити, щоб видавати себе за економа двох знатних англійських дам, які їздили на прощу до святого Мартіна Турського, а тепер прямують до міста Кельна, щоб поклонитися мощам мудрих Царів Сходу [1], котрі прийшли до Віфлеєма вшанувати народженого там младенця, бо під таким приводом графині де-Круа вирядилися в подорож.

Не розуміючи причини свого піднесеного настрою, Квентін відчував, як сильно забилося його серце від думки про те, що він буде так близько до красуні з маленької башти і в такому становищі, яке дає право на її довір'я, бо її безпека великою мірою залежатиме від його поводження й сміливості. Дорвард не мав ніякого сумніву, що, всупереч усім несподіванкам подорожі, він щасливо проведе її до місця призначення. Юність рідко замислюється над небезпеками, і Квентін, вихований у вільному дусі, безстрашний, впевнений у собі, тільки й бажав небезпек, щоб подолати їх. Він хотів якнайшвидше визволитися від обтяжливої присутності короля, щоб не вгамовувати в собі нестримну радість, яка зовсім недоречно могла б виявитись у такому товаристві.

---

[1] Царі Сходу, або Волхви,—за євангельським оповіданням вони перші прийшли вшанувати младенця Христа, народженого в Віфлеємі. Їх імена — Гаспар, Мельхіор і Валтасар. Їх нібито було поховано в місті Кельні на Рейні. До Кельна виряджалися прочани з різних країв Європи.

Але Людовік ще не закінчив справи. Цей обережний монарх хотів спитати поради в особи, зовсім не схожої на Олів'є Диявола, котра, як гадали, черпала відомості з вищого і зоряного джерела, тим часом, як, судячи з наслідків порад Олів'є, вважали, що вони йдуть від самого диявола.

Отже король у супроводі Квентіна, який знемагав від нетерпіння, пішов до тієї башти замка Плессі, де проживав з усіма можливими вигодами й розкішшю знаменитий астролог, поет і філософ Галеотті Марціо, або Марціус, або Мартівалле, уродженець міста Нарні в Італії, автор славетного трактату «Про невідоме звичайному людові», що викликав захоплення всіх його сучасників і похвали Павла Йовія [1]. Він довгий час перебував при дворі славнозвісного Матвія Корвіна [2], короля Угорщини, звідки його переманив до себе Людовік, який заздрив угорському королеві в тому, що цей монарх користується товариством і порадами мудреця, котрий умів читати накази неба.

Мартівалле не був одним з тих аскетичних [3], виснажених блідих подвижників таємничої науки того часу, які псували собі зір, сидячи вночі коло горна, і виснажували своє тіло, спостерігаючи сузір'я Великої Ведмедиці. Він не цурався всіх двірських утіх і, поки не потовстішав, був одним з перших у всіх військових розвагах і гімнастичних вправах так само, як і в турнірах. Він мав у цьому такий успіх, що Янус Паннонiус [4] написав латинською мовою епіграму про змагання між Галеотті та славнозвісним майстром цього спорту.

Покої цього придворного й войовничого мудреця були обставлені далеко розкішніше, ніж усі ті, які Квентін досі бачив у цьому палаці. В оздобах полиць багатої бібліотеки й розкоші мальовничих килимів виявлявся витонче-

---

[1] Павло Йовій, або Паоло Джовіо,—сучасний Людовікові XI італійський історик.

[2] Матвій Корвін — король Угорщини (1458—1490), видатний державний діяч, який намагався створити міцну централізовану державу. Він успішно воював проти турок, які під час його королювання загрожували Центральній та Східній Європі.

[3] Аскетичний — прикметник від іменника «аскет», тобто християнський подвижник, відлюдник, пустельник; у переносному значенні — дуже помірна людина, що відмовляється від усіх насолод життя.

[4] Янус Паннонiус — «угорський поет» за приміткою Вальтера Скотта.

ний смак ученого італійця. З кабінету одні двері виходили до опочивальні, а другі — до башти, яка була йому за обсерваторію. Великий дубовий стіл посередині кімнати був застелений розкішним турецьким килимом-трофеєм, узятим з намету одного паші[1] після великого бою при Яйці[2], де астролог бився поруч з відважним захисником християнства Матвієм Корвіном. На столі були розставлені різні математичні й астрологічні прилади, майстерно зроблені з найкоштовніших матеріалів. Його срібна астролябія[3] була подарунком германського імператора, а крейцштаб[4] з чорного дерева з золотими закріпками був знаком пошани від римського папи.

Було тут чимало різноманітних речей, розставлених на столі і порозвішуваних на стінах; серед усього іншого два повних військових убрання, одне з кольчугою, а друге з латами, що, судячи з їх значних розмірів, належали велетню-астрологові; були тут іспанська шпага толедської сталі[5], шотландський меч з широким лезом, крива турецька шабля, луки, сагайдаки та інша зброя; були різні музичні інструменти, срібне розп'яття, антична похоронна урна, маленькі мідні пенати[6] стародавніх поганців та інші цікаві речі, які важко й описати. Деякі з них у забобонному уявленні людей того часу, здавалося, призначалися для чаклування. Бібліотека цього видатного вченого була так само різноманітна, як і вся обстановка. Рідкісні рукописи древніх грецьких і римських авторів лежали поруч з важкими томами християнських богословів і творами працьовитих мудреців, які вивчали хімію і намагалися відкрити своїм учням найглибші таємниці природи

---

[1] Паша — в турків (до нашого століття) вищий громадянський і військовий титул.

[2] Яйце — місто в Югославії, колишня столиця Боснії. При ньому угорський король Матвій Корвін у 1464 році завдав поразки туркам.

[3] Астролябія — інструмент для вимірювання кутів. До XVIII ст. астролябію вживали для астрономічних спостережень.

[4] Крейцштаб, або грундшток, або якобсштаб — інший прилад для вимірювання кутів, широко вживаний у XV—XVIII ст. для визначення широти й довготи.

[5] Клинки, виготувані в Толедо і в Дамаску, вважалися найкращими.

[6] Пенати — в стародавніх римлян—божества-покровителі родини. Їх образи зберігалися в особливому приміщенні в кожному римському будинку. Крім того, існували пенати — покровителі окремих міських і сільських громад.

за допомогою герметичної[1] науки. Декотрі були написані східними письменами[2], а інші приховували свій глузд або безглуздя під таємничими ієрогліфами або кабалістичними знаками[3].

Все приміщення, з його обстановкою й устаткуванням, справляло глибоке враження на уявлення людей того часу, які твердо вірили в окультні науки. Це враження ще посилювалося поводженням й виглядом самого астролога, який, сидячи у великому кріслі, розглядав з зацікавленістю зразок винайденого тоді друкарського мистецтва — нову, надруковану у Франкфурті книгу.

Марціо Галеотті був високий, товстий, але ставний чоловік похилого віку. Набута за молодих років і не зовсім покинута й тепер звичка до фізичних вправ не завадила його природному нахилу до огрядності, що зростала від сидячого життя й слабості до смачної їжі. Риси обличчя, трохи згрубілі, були величні й благородні, а його чорній, широкій і довгій бороді міг би позаздрити навіть мурабіт[4]. На ньому було хатнє вбрання з найдорожчого генуезького бархату з просторими рукавами, з застібками у формі золотих жабенят і з обшивкою з соболиного хутра. Воно закріплювалося широким поясом з телячої шкіри, на якому червоною фарбою були намальовані знаки зодіаку[5]. Астролог підвівся і поклонився королю з до-

---

[1] Герметична наука, або алхімія,—далека попередниця сучасної хімії, за допомогою якої в середні віки мріяли перетворити некоштовні речі на золото. Її засновником вважався бог Гермес, або мудрець Гермес Трісмегіст; звідси походить прикметник «герметический».

[2] Східні письмена — тут ідеться про книги, написані арабською мовою. Арабська наукова література була для середньовічної Європи важливим джерелом наукової інформації поряд із античною латинською літературою. До епохи Відродження знання грецької мови було рідкістю на Заході.

[3] Кабалістичні знаки (від єврейського слова «кабала»— переказ, традиція) — пов'язані з таємним ученням «кабалою» знаки, власне кажучи, букви єврейської азбуки, котрі вживалися також як цифри.

[4] Мурабіт (арабське слово), або марабут,— мусульманський відлюдник, або пустельник.

[5] Знаки зодіаку — умовні знаки 12 сузір'їв (Овен, Телець. Близнята, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Водолій, Риби), через які проходить видимий шлях сонця (екліптика) на протязі року. В той час, коли положення сонця на небі збігається з якимсь із зодіакальних сузір'їв, ці сузір'я не можна бачити вночі, бо воно сходить і заходить разом із сонцем.

стойністю того, хто вже звик до такого високого товариства і не бажав навіть у присутності короля губити гідність, властиву для представників науки.

— Ви зайняті, отче, і, якщо не помиляюсь, вивчаєте новий спосіб розмножування рукописів за допомогою машин [1],— звернувся до нього король.— Хіба можуть речі, що мають таке ремісницьке й земне значення, цікавити того, перед ким небо розгорнуло свої простори?

— Брате мій,— відповів Мартівалле, бо так мешканець цієї келії мусить звати навіть і короля Франції, коли він удостоює його своїм приходом як учень,— вірте мені, що, розглядаючи цей винахід, я так само ясно, як і в сполученні небесних тіл, бачу в ньому певне передвістя найжахливіших і найчудесніших змін. Коли я подумаю, як повільно і потроху до цього часу просочувалося до нас знання, як важко здобути його тим, хто з запалом шукає його, як воно залишається недосяжним для всіх, хто береже свій спокій, як легко могло знання загубитися або й остаточно пересохнути в навалах варварства,— то як мені не дивуватися і не захоплюватися долею майбутніх поколінь! На них знання впаде, як перші дощі після посухи,—безперебійне, невгамовне, нестримне, запліднюючи одні землі та затоплюючи інші, змінюючи всі форми суспільного життя, створюючи та розбиваючи старі релігії, засновуючи та знищуючи королівства...

— Стривай, Галеотті,— перебив його Людовік,— чи станутьcя ці зміни в наш час, протягом нашого життя?

— Ні, мій королівський брате,— заперечив Галеотті,— цей винахід можна порівняти до молоденького деревця, яке тільки посадили, але яке для наступних поколінь принесе плоди такі ж лиховісні і, разом з тим, такі ж дорогоцінні, як і плоди райського дерева, плоди пізнання добра і зла.

Трохи помовчавши, Людовік сказав:

— Хай тоді майбутнє і має з ними справу, а ми люди цього століття й займатимемося його справами. Доволі кожному дневі свого клопоту. Скажи мені, чи розробив ти гороскоп, який я передав тобі на розгляд і про який

---

[1] Насправді друкувати книги почали спершу в німецькому місті Майнці на Рейні (1457 р.), а в Франкфурті на Майні — значно пізніше (1507 р.).

ти мені вже дещо казав? Я привів тобі цю саму особу, щоб ти, як хіромант, подивився на її долоню, якщо тобі буде завгодно. Це спішна справа.

Огрядний мудрець підійшов до юного воїна і втупив у нього свої великі проникливі чорні очі так, немовби хотів докладно розглянути кожну рисочку його обличчя. Почервонівши й розгубившись під пильним поглядом шановного й владного вченого, Квентін опустив очі й доти не підіймав їх, доки не почув звучного наказу астролога:

— Дивися на мене. Не бійся і простягни руку!

Розглянувши долоню Квентіна згідно з правилами таємничої науки[1], котрою він займався, Мартівалле відвів короля на кілька кроків і сказав тихим голосом:

— Мій королівський брате, фізіономія цього юнака і те, що написано на його долоні, напрочуд підтверджують дані його гороскопа, так само, як і судження, котре, завдяки вашому досвіду в нашій науці, ви самі склали про нього. Все це обіцяє, що цей юнак буде відважний і щасливий.

— І відданий? — спитав король.— Бо відвага й щастя не завжди сполучаються з відданістю.

— І відданий також,— відповів астролог,— бо в його погляді — мужня твердість, а лінія життя на руці дуже глибока й чітка, що означає щиру прихильність до тих, хто йому довіряє. Проте...

— Що проте? — нетерпляче спитав король.— Отже Галеотті, чому ти замовкнув?

— Вуха короля,— сказав мудрець,— подібні до піднебіння тих хворих ласунів, які не можуть терпіти гірких ліків, потрібних для їхнього одужання.

— Мої вуха й піднебіння не мають такої чулості,— сказав Людовік,— дай мені змогу почути добру пораду і проковтнути цілющі ліки. Я не гніватимусь за суворість одного або за гидкий смак другого. Мене не балували в дитинстві: моя молодість була молодістю вигнанця й страждальника. Мої вуха звикли до неприємних порад і не ображаються на радників.

— Тоді кажу з усією щирістю, государю,— відказав Галеотті,— коли у вашому дорученні є щось таке, що... що, коротше кажучи, могло б потривожити совість, не давайте його цьому юнакові принаймні, доки він не про-

[1] Таємнича наука — тобто хіромантія, пов'язана з вірою в те, що за лініями на долоні людини можна довідатися про її долю.

служить у вас кілька років і не стане таким самим безсовісним, як і інші.

— Це те, що ти вагався сказати мені, мій добрий Галеотті? І гадав, що твої слова можуть образити мене? — сказав король.— Я знаю, ти розумієш, що королівська політика не може завжди збігатися з принципами релігії й моралі (хоч у приватному житті саме так і треба поводитися). Чому ми, земні государі, засновуємо церкви й монастирі, подорожуємо до святих місць, накладаємо на себе каяття й виконуємо обітниці, без яких інші обходяться? Все це робиться для блага й добробуту наших підданих і королівства, які іноді й примушують нас вживати заходів, що йдуть проти християнської совісті. Але небо милосердне, заслуги нашої святої церкви безмежні, а заступництво Амбренської божої матері та благословенних святих неустанне, невтомне і всемогутнє.

Він поклав свій капелюх на стіл і, побожно ставши навколішки, прочитав молитву.

Після цього він ударив себе рукою в груди, піднявся, надяг капелюх і продовжував:

— Будь певний, отче мій, коли в нашій справі і є щось таке, на що ти натякав, то виконання його не буде доручено цьому юнакові, і він ні про що навіть не підозріватиме.

— Вирішивши так,— сказав астролог,— ви, мій королівський брате, діятимете дуже розсудливо. Так само треба остерігатися запальності вашого молодого повіреного, що є неминучим недоліком людей сангвінічного темпераменту[1]. Проте, виходячи з даних моєї науки, я певний того, що її не переважать інші його властивості, виявлені за допомогою гороскопа та іншим засобом.

— Чи сьогодні опівночі буде сприятлива година, щоб розпочати небезпечну подорож? — спитав король.— Дивися, ось твої ефемериди[2], ти бачиш положення Місяця щодо Сатурна і Юпітера; мені здається, це означає, згідно з законами твого мистецтва, успіх для того, хто посилає експедицію цієї години?

— Для того, хто посилає експедицію,— сказав астролог, хвилину помовчавши,— таке положення зірок

---

[1] Сангвінічний темперамент (з латинської)—рухома, жвава, неспокійна вдача.

[2] Ефемериди—таблиці, в яких зазначено розташування планет і зірок на небі для кожного дня року.

справді обіцяє успіх, але мені здається, що кривава окраска Сатурна загрожує небезпекою й нещастям тим, кого посилають. Отже, звідси я роблю висновок, що ця мандрівка може бути не тільки небезпечною, але й згубною. Мені здається, що насильство й полон криються в цім несприятливім положенні зірок.

— Насильство й полон для тих, кого посилають,— відказав король,— але успіх, здійснення бажань для того, хто посилає. Хіба не це можна прочитати тут, мій учений отче?

— Так,— підтвердив астролог.

Король замовк, не подаючи ніяких ознак того, наскільки це завбачення (правильність якого, певно, й пояснюється тим, що астролог здогадався з запитань короля про небезпечний характер цього доручення) збігалося з його планом, котрий, як уже знає читач, полягав у тому, щоб видати графиню Ізабеллу де-Круа Гійомові де ля Марку, дворянину, правда, знатного роду, але злочини якого призвели його до звання ватажка бандитів, відомого своєю бурхливою вдачею і одчайдушною хоробрістю.

Потім він вийняв з кишені якийсь папірець і, перш ніж передати його Мартівалле, промовив голосом, в якому можна було почути бажання виправдатися.

— Мудрий Галеотті, не дивуйся, що, маючи в тобі таку пророчу скарбницю, що перевищує всі, які тільки є тепер у грудях сучасних нам учених, не виключаючи і самого великого Нострадама [1], я так часто використовую твоє вміння, щоб розв'язати деякі мої сумніви й труднощі, які досаджають кожному государеві, котрому доводиться боротися проти заколотників у своїй країні та проти зовнішніх сильних і непримиренних ворогів.

— Коли ви вшанували мене, сір, вашим запрошенням,— сказав філософ,— і я покинув двір у Будапешті для двора в Плессі, то я вирішив віддати в руки мого королівського покровителя все з мого мистецтва, що може бути йому корисним.

— Досить, любий Галеотті. Прошу тебе уважно вислухати, що тут написано,— він почав читати папірець

---

[1] Нострадам, або Нострадамус, або Мішель де-Нотр-Дам (1503—1566),— відомий французький лікар і астролог, який прославився своїми віршованими пророкуваннями. Тут автор допускає хронологічну неточність: Людовік XI не міг знати про Нострадама.

у своїй руці: «Одна особа, яка сперечається про дуже важливу справу, що може бути розв'язана судом або зброєю, бажає порозумітися через особисте побачення зі своїм супротивником і помиритися з ним. Вона бажає знати, який день буде сприятливий для здійснення її наміру. Крім того, який буде успіх переговорів і як супротивник відповість на таке довір'я — чи лагідно і вдячно, чи захоче скористатися з переваги, яку дасть йому ця зустріч?

— Це дуже важливе питання,— сказав Галеотті, коли король прочитав папірець,— і вимагає того, щоб я підрахував усі можливі комбінації світил і зробив з них свій висновок.

— Хай буде так, мій добрий отче в науці, і ти знатимеш, що значить зробити послугу королю Франції. Ми вирішили: коли цього не заборонять сузір'я,— а наші обмежені знання показують, що вони сприяють нам,— піддати небезпеці навіть нашу власну особу, щоб припинити антихристиянські війни.

— Нехай святі угодники сприяють здійсненню побожного наміру вашої величності,— промовив астролог,— і бережуть вашу священну особу.

— Дякую, вчений отче! Ось тобі дещо, щоб поповнити твою цінну бібліотеку,— тут він поклав під один з томів маленький гаманець з золотом. Скупий навіть у своїх забобонах, Людовік думав, що астрологові досить за послуги тієї платні, яку він йому призначив, і вважав себе в праві користуватися з його майстерності за помірне винагородження навіть у дуже важливих випадках.

Людовік, передавши гонорар своєму адвокатові (висловлюючись юридичною мовою), звернувся до Дорварда:

— За мною, мій бравий шотландцю, обраний долею та монархом, щоб піти на сміливий подвиг. Все мусить бути готове до того, щоб ти міг поставити ногу в стремено тієї самої хвилини, коли дзвін монастиря святого Мартіна задзвонить опівночі. Однією хвилиною раніш або пізніш — і ти можеш пропустити сприятливе положення сузір'їв, яке пророкує успіх.

Сказавши це, король у супроводі свого молодого охоронця покинув приміщення. Тільки вони вийшли, як астролог висловив зовсім інші почуття, ніж ті, якими він був охоплений у присутності короля.

— Скупий раб! — сказав він, зважуючи гаманець у руці, бо, не відмовляючи собі ні в чому, він завжди потребував грошей.— Підлий, брудний мерзотнику! Жінка перевізника більше дала б, щоб довідатися, що її чоловік щасливо перепливе вузьке море. Це він розбирається в питаннях мистецтва і культури! Скоріше лисиця, що бреше, і вовк, що виє, можуть славитися як музиканти... Це він читає великі письмена неба! Скоріше сліпий кріт стане риссю! Після всіх обітниць, після стількох обіцянок, якими він мене засипав, щоб переманити до себе з двору уславленого Матвія, де угорець і турок, християнин і язичник, навіть московський цар і татарський хан змагалися, обдаровуючи мене,— чи не гадає він, що я мушу проживати в цьому старому замку, як снігур у клітці, щоб співати, коли йому заманеться, і все це за насіння та за воду? Ні, не буде цього! Або знайду собі готовий вихід, або сам пророблю його в стіні. Кардинал де ля Балю спритний і щедрий. Це його стосується, і це вже буде помилка його преосвященства, коли зорі не показуватимуть так, як хотілося б кардиналу.

Він знову взяв гаманець і зважив його на долоні.

— Мабуть, якийсь діамант або перлина великої вартості в цьому поганенькому футлярі. Я чув, що король може бути щедрий до марнотратства, коли це відповідає його інтересам,— сказав астролог. Коли він випорожнив гаманець, в якому було не більш і не менш, як десять золотих монет, обурення його досягло свого краю.

— Чи не думає він, що за таку низьку плату я займатимуся для нього цією небесною наукою, яку я вивчав у вірмена Кіркора, що не бачив сонячного світла протягом сорока років і в грека Дубравія, який, кажуть, воскресив мертвого і навіть відвідав шейха Ібн-Халі в його печері в пустинях Фіваіди? Ні, присягаюся небом, той, хто так зневажає науку, повинен загинути через своє неуцтво. Десять золотих! Подачка, яку я посоромився б запропонувати моїй покоївці Таунетті, щоб купити їй нове намисто.

Кажучи так, обурений мудрець все ж таки висипав десять золотих у великий капшук на своєму поясі, який Туанетта та інші співучасники марнотратства звичайно вхитрялися спорожнити швидше, ніж філософ із усією своєю наукою встигав наповнити.

Розділ XIV

ПОДОРОЖ

Я бачу, Франціє, тебе, країно див
Природи та мистецтв: ти знов передо мною!
Твої сини, що їм утіхою є праця
І щедро дякує за пильний труд земля;
Дочки-смугляночки, що сміх у них в очах,
Волосся чорне їх, мов воронові крила!
Проте, о Франціє, ти знаєш стільки лиха
Як за старих часів, так і за наших днів...

Невідомий автор

Уникаючи всяких розмов з ким би то не було, бо такий був наказ, Квентін Дорвард поспішив одягтися в простий, але міцний панцир з набедрениками й нарукавниками й надягти на голову стальний шолом без забрала. Поверх усього він одягнув красивий замшовий каптан, оздоблений і гарно розшитий по швах — такий, як носили економи знатних родин.

Усе це приніс йому в кімнату Олів'є, і зі своєю вкрадливою усмішкою й улесливою манерою сказав, що його дядька навмисне покликано на варту, щоб уникнути розпитувань про ці таємничі готування.

— Ми постараємося вибачитися за все перед вашим родичем,— продовжував Олів'є, знов усміхаючись.— І, любий мій синку, коли ви повернетесь цілим і здоровим з подорожі, успішно виконавши доручення, то я не сумніваюсь, що ви матимете в нагороду велике підвищення, яке позбавить вас необхідності звітувати про ваші вчинки і водночас поставить на чолі тих, хто повинен буде звітувати вам.

Кажучи це, Олів'є Диявол вважав, напевне, що бідний юнак, чию руку він так приязно стискував, неминуче загине або потрапить у полон, виконуючи дане йому доручення. Він додав до цих прекрасних слів маленький гаманець з золотом на дорожні витрати, як подарунок від короля.

За кілька хвилин до дванадцятої години ночі Квентін, згідно з даними йому вказівками, пройшов у другий двір і зупинився коло Дофінової башти, де, як знає читач, була тимчасова резиденція графинь де-Круа. Тут він уже

знайшов вершників, призначених для охорони, двох віслюків, навантажених багажем, трьох спокійних коней для двох графинь і відданої служниці і доброго бойового коня для нього самого, сідло на якому виблискувало стальними бляшками при білому місячному світлі. Жодного слова не було сказано. Люди сиділи в сідлах нерухомо, і в неясному світлі Квентін з радістю побачив, що всі вони були озброєні і тримали в руках довгі списи. Їх було тільки троє, і один з них прошепотів Квентінові з сильним гасконським акцентом, що провідник приєднається до них за Туром.

Тимчасом вогники, блимаючи поза гратами башти, свідчили про те, що графині поспішали лагодитися в дорогу. Нарешті маленькі двері, що вели з башти в двір, відчинилися, і три жіночі постаті вийшли в супроводі чоловіка, закутаного в плащ. Вони мовчки посідали на коней, а чоловік у плащі пішов уперед, обмінюючись паролями й сигналами з вартовими, повз яких вони проїжджали. Так вони, нарешті, досягли останнього з цих жахливих бар'єрів. Тут чоловік, що був їм за провідника, зупинився і тихим голосом сказав щось до двох жінок.

— Нехай небо благословить вас, государю,— прозвучав голос, який вразив вухо Квентіна,— й простить вам, навіть коли ваші наміри були не такі щирі, як ви кажете! Якнайшвидше опинитися під захистом доброго єпіскопа Льєжського — тепер єдине моє бажання.

Той, до кого звернулися з такими словами, промимрив щось у відповідь і відійшов назад за ворота. Квентіну здалося, що при місячному світлі він пізнав у ньому самого короля. Ймовірно, неспокій, що він відчував з приводу від'їзду своїх гостей, змусив його самого бути присутнім на випадок якихось вагань з їх боку або ж якихось ускладнень з боку сторожі замка.

Покинувши замок, вершники деякий час їхали дуже обережно, щоб уникнути ям, пасток та інших перешкод, які були розташовані там, на велике незадоволення сторонніх осіб. Проте гасконець, як виявилося, чудово орієнтувався в цьому лабіринті, і за чверть години їзди вони вже були поза межами Плессі в парку й наближалися до міста Тура.

Місяць, який тепер вийшов з-за хмар, де він ховався, лив ціле море світла на чудовий краєвид. Вони бачили, як велична Луара котить свої хвилі через найродючішу

рівнину Франції і своєю течією обмиває береги, прикрашені баштами й терасами, оливковими гаями й виноградниками. Вдалині видно було мури міста Тура, старої столиці Турені, з їхніми боковими баштами й визубнями, що під місячним світлом здавалися білими. Всередині цієї огорожі здіймалося готичне громаддя, споруджене благочестям єпіскопа Перпетуса ще в п'ятому столітті й надбудоване Карлом Великим та його спадкоємцями з такою архітектурною майстерністю, що воно зробилося найвеличнішою церквою у Франції. Також можна було побачити башти церкви святого Грасьєна й похмурі контури замка, який був за старих часів резиденцією римського імператора Валентініана [1].

Незважаючи на те, що обставини, в яких опинився Квентін Дорвард, повністю захопили його, вони не могли зменшити здивування й захоплення, з якими молодий шотландець, звиклий до пустинних, хоч і величних гір своєї батьківщини і до бідності навіть найкрасивіших її краєвидів, дивився на цю місцевість, прикрашаючи яку, мистецтво й природа, здавалося, змагалися між собою. Але його розбуркав голос старшої дами, настроєний принаймні октавою вище від ноти того ніжного тону, яким вона прощалася з королем Людовіком. Вона бажала поговорити з начальником загону. Стиснувши шпорами коня, Квентін підігнав його вперед і шанобливо відрекомендувався дамам.

— Як вас звати і який ваш ранг?

Він сказав те й інше.

— Чи добре ви знаєте дорогу?

— Я не можу,— відповів він,— претендувати на точне знання її, але в мене є докладні інструкції і на першому ж місці відпочинку до нас приєднається провідник, на якого можна цілком покластися в дальшій подорожі. А поки що вершник, який щойно приєднався до нас і став четвертим у нашому ескорті, буде нам за провідника.

— А чому саме вас обрали для виконання такого доручення, пане мій? — запитала дама.— Мені сказали, що ви той самий юнак, який недавно вартував у галереї, де ми зустріли принцесу Франції. Ви здаєтесь мені молодим

---

[1] Тут, очевидно, мається на увазі римський імператор Валентініан III (425—455 н. е.). У четвертому столітті н. е. було ще двоє імператорів із цим ім'ям (I. 364—375 і II. 375—392).

і недосвідченим для такої служби і, судячи з вашої вимови, чужинець у Франції.

— Я зобов'язаний коритися наказам короля, мадам, але я не можу обговорювати їх,— відказав юний воїн.

— Чи ви благородного походження?— продовжувала дама.

— З певністю можу твердити це,— відповів Квентін.

— А чи ви не той самий,— боязко запитала молодша панна,— кого я бачила в гостиниці, коли король покликав мене подати йому сніданок?

Знижуючи голос, мабуть, через таке саме почуття боязкості, Квентін відповів, що той самий.

— Тоді мені здається,— сказала панна Ізабелла, звертаючись до своєї тітки Амеліни,— що ми можемо бути спокійні під охороною цього молодого пана. Принаймні у нього не такий вигляд, щоб йому можна було доручити виконання підступного й жорстокого плану щодо двох беззахисних жінок.

— Присягаюся честю, мадам,— сказав Дорвард,— славою мого дому й кістками моїх предків, що я не міг би навіть для Франції й Шотландії, разом узятих, зрадити вас або бути з вами жорстоким.

— Добре сказано,— зауважила пані Амеліна,— але ми звикли слухати чудові слова від короля Франції і його ставлеників. Саме вони і змусили нас шукати притулку в Франції, тимчасом як ми могли б з далеко меншим риском, ніж тепер, знайти його в єпископа Льєжського, чи Венцеслава Німецького [1], чи Едуарда Англійського [2]. А що ж вийшло з обіцянок короля? Нас ганебно переховували під негідними для нас плебейськими прізвищами у якійсь брудній гостиниці, наче якийсь заборонений крам, і хоч нас, як ти знаєш, Марто,— сказала вона, звертаючись до своєї служниці,— ніколи інакше не одягали, як під балдахіном на підвищенні з трьома східцями, проте ми примушені були сами одягатися, стоячи просто на підлозі, як дві молочниці.

---

[1] Венцеслав IV Німецький, або Венцель (1361—1419 рр. н. е.),— імператор «Священної Римської імперії», котрий так само, як і Людовік XI, вів боротьбу проти своїх васалів, крупних феодалів Німеччини і Чехії (Богемії), але в цій боротьбі не мав успіху.

[2] Едуард IV Йорк — король англійський (1461—1483), сучасник Людовіка XI (роки їх королювання збігаються), який у боротьбі з крупним дворянством спирався на середнє та дрібнопомісне дворянство і підтримував розвиток торгівлі.

Служниця Марта підтвердила, що її пані каже сумну істину.

— Я б хотіла, щоб це було найбільше лихо, люба тітонько,—сказала панна Ізабелла.—Я б радо обійшлася без зайвої розкоші.

— Але не без товариства,— заперечила старша графиня,— це, моя люба кузино, було б неможливо.

— Я б обійшлася без усього, мила тітонько,—промовила Ізабелла голосом, який проник у саме серце її юного провідника й охоронця,— для того, щоб жити в безпечній і чесній самітності. Я не хочу, бог свідок, і ніколи не хотіла бути за привід до війни між Францією і моєю рідною Бургундією і щоб з-за мене загинув хоч один чоловік. Я тільки просила б дозволу піти в монастир в Мармутьє чи в якесь інше місце.

— Ти говориш, як дурне дитя, а не як дочка мого благородного брата,— відповіла дама.— Добре принаймні, що є хоч одна з живих, яка підтримає достойність благородного дому де-Круа. Як же відрізнили б високородну даму від засмаглої молочниці, коли б заради однієї не ламали списів, а заради другої простих палок? Я вже розповідала тобі, що в моїй ранній молодості, коли я була трохи старша, ніж ти тепер, на мою честь відбувся знаменитий турнір у Гафлінгемі. Тих, хто викликали, було четверо, а тих, що нападали, аж дванадцятеро. Турнір тривав три дні і коштував життя двом відважним рицарям, до того ж було перебито один хребет, одну ключицю, переламано дві руки й три ноги, крім ран і ушибів, яких не могли підрахувати герольди. І так завжди вшановували дам з нашої родини. Ах, коли б у тебе була хоч половина гордості твоїх благородних предків, ти б знайшла засіб улаштувати турнір при якомусь дворі, де ще цінують любов дам і славу зброї, де твоя рука була б призом, як колись це було з твоєю прабабкою на турнірі в Страсбурзі. Так ти здобула б для себе серце найкращого рицаря в Європі й захистила б права дому де-Круа від зазіхань герцога Бургундського й від каверз лукавого короля Франції.

— Але, люба тітонько,— відповіла молода графиня,— я чула від своєї няньки, що хоч рейнграф[1] був

---

[1] Рейнграф — титул графів Рейнгау в Німеччині.

найкращим рицарем на великому турнірі в Страсбурзі і, як переможець, добився руки моєї шановної прабабки, проте їхній шлюб не був щасливий, бо рейнграф часто сварився з нею, а іноді й бив її.

— А чому б і не так? — сказала старша графиня в пориві романтичного захоплення рицарством.— Чому ті переможні руки, що звикли завдавати ударів на війні, мусили б стримувати свою енергію дома? Я б у тисячу разів охотніше погодилась, щоб мене хоч по два рази на день бив чоловік, перед яким інші б тремтіли так само, як і я, ніж бути жінкою боягуза, що не наважується підняти руки ні на свою дружину, ні на ворога.

— А я б побажала вам щастя з таким енергійним чоловіком, мила тітонько,— зауважила Ізабелла,— але не заздрила б вам, бо коли поламані кістки приємні на турнірах, то трохи гірше вони виглядають у кімнаті благородної дами.

— Але бійка — не такий уже необхідний наслідок одруження з доблесним рицарем,—сказала графиня Амеліна,— хоч це й правда, що наш предок, блаженної пам'яті рейнграф Готфрід, був трохи грубенької вдачі й зловживав рейнвейном. Справжній рицар—ягня в товаристві дам і лев перед воїнами. Ось, наприклад, Тібо де-Монтіньї — нехай благословить його бог! — він мав найлагіднішу вдачу на цьому світі й ніколи не був таким неввічливим, щоб підняти руку на даму. Але й він, побивши всіх ворогів, знайшов собі дома такого прекрасного ворога, який упорався з ним. Та в цьому він сам винен. Він теж був одним з тих, які викликали всіх інших на турнірі в Гафлінгемі й так завзято бився, що коли б не було завгодно небу й твоєму дідові, то, мабуть, була б тепер інша пані де-Монтіньї, яка лагідніше ставилася б до нього.

Графиня Ізабелла, що мала свої причини побоюватися турніру в Гафлінгемі, який служив темою для невичерпних розмов її тітки, не відповідала їй. А Квентін з чемністю добре вихованої людини, боячись, що його присутність може заважати їхній розмові, поскакав уперед, ніби для того, щоб розпитати провідника про дорогу.

Тимчасом дами продовжували свою подорож мовчки або обмінюючись незначними зауваженнями. Вже розвиднювалось, і Квентін, занепокоєний тим, щоб дами не дуже втомилися, бо вони їхали верхи вже протягом кількох

годин, спитав провідника, чи довго ще їхати до першого місця відпочинку.

— Я покажу вам його,— відповів провідник,— за чверть години.

— А потім ви передасте нас іншому провідникові? — спитав Квентін.

— Так, пане лучнику. Мої подорожі, як і моя розправа, завжди бувають короткі. Там, де ви, пане лучнику, вживаєте лука, я завжди пускаю в діло мотуз.

Місяць уже давно зайшов, і на сході займалася зоря, відбиваючи своє сяйво на поверхні невеликого озера, берегом якого вони їхали. Це озеро лежало серед широкої рівнини, на якій росли окремі дерева, гаї й кущі. Але загалом місцевість була відкрита, а тому контури предметів видно було досить чітко. Квентін поглянув на вершника, поруч якого він їхав, і, незважаючи на тінь від капелюха з широкими полями, що нагадував сомбреро іспанського селянина, пізнав веселі риси обличчя того самого Птіт-Андре, пальці якого ще недавно разом із пальцями його похмурого товариша Труазешеля так лиховісно мацали його за шию. Відчуваючи огиду, до якої домішувався і страх (в Шотландії на ката дивляться майже з забобонним жахом), який не розвіявся від того, що йому недавно пощастило уникнути небезпеки.

Дорвард мимохіть повернув коня праворуч і, пришпоривши, зробив півповорот, що віддалив його не менш як на вісім п'є від ненависного супутника.

— Хо-хо-хо-хо! — зареготав Птіт-Андре,— присягаюся Гревською богоматір'ю, наш юний воїн ще й досі не забув нас. Що ж це, приятелю? Я сподіваюся, що ви не сердитесь на нас? Кожен заробляє собі хліб, як уміє. Ніхто не повинен соромитися, що побував у моїх руках, бо я можу позмагатися з кожним, хто будь-коли прив'язував живий плід до мертвого дерева. А господь, крім того, нагородив мене веселою вдачею. Ха-ха-ха! Я можу розповісти вам про такі жарти між долішнім і горішнім щаблями драбини на шибениці, що, присягаюся всіма святими, я мусив прискорювати свою роботу, щоб мої парубки не задихнулися від сміху й цим не осоромили б моє таїнство.

Кажучи це, він підганяв свого коня боком до Квентіна, щоб звузити відстань, яку шотландець намагався залишити.

— Облишимо це, пане лучнику, не будемо сваритися! Я завжди роблю своє діло без злості й нікого так не люблю, як тих, кому я надягаю на шию вузький комір, щоб посвятити його в рицарі ордена святого Шибеника, як, звичайно, прозиває святого покровителя нашого ремества капелан прево, шановний отець Ходидобіса.

— Назад, падлюко! — вигукнув Квентін, коли виконавець закону знов спробував під'їхати до нього.— Інакше я покажу на твоїй шкурі, яка мусить бути віддаль між благородною людиною і таким негідником.

— Дивіться на нього, який він гарячий! — сказав Птіт-Андре.— Коли б ви ще сказали «чесною людиною», то тут було б зернятко правди. А з благородними, то, будь ласка,— мені доводиться щодня мати справу так близько, як недавно з вами. Проте їдьте собі з миром і товаришуйте сами з собою. Я хотів почастувати вас пляшкою овернського, щоб змити остаточно всякий розбрат, але, здається, ви нехтуєте моєю чемністю. Гаразд! Ну й сердіться, коли хочете. Я ніколи не сварюся з моїми пацієнтами, з моїми голубчиками, з моїми веселими танцюристами, моїми маленькими дітками, як Жак Різник зве своїх ягнят, з тими, нарешті, у кого, подібно до вашої величності, написано на лобі «М. О. Т. У. З.». Ні, ні, хай вони ставляться до мене, як бажають. Кінець кінцем, вони мусять скористатися з моїх послуг, і ви теж побачите, коли вдруге потрапите до рук Птіт-Андре, що він уміє пробачати образу.

Сказавши це й підсумувавши все хитрим морганням та прицмокуванням, яким підганяють ледачого коня, Птіт-Андре від'їхав на другий бік дороги й дав змогу юнакові якнайкраще перетравлювати своїм гордовитим шотландським шлунком ті шпильки, котрими він його почастував. Квентінові страшенно хотілось обробити його своїм списом до того, поки ратище й вістря триматимуться разом; але він схаменувся, пригадавши, що сутичка з таким суб'єктом ніколи й ніде не принесла б йому слави, а тепер була б просто порушенням службових обов'язків і могла б мати найзгубніші наслідки. Він угамував свій гнів і, не відповівши на недоречні професійні жарти пана Птіт-Андре, щиро радів з того, що вони не досягли вух його прекрасної супутниці, бо навряд, щоб вони справили на неї враження, вигідне для нього. Раптом його думки перебив крик обох дам:

— Подивіться назад! Подивіться назад! Бога ради, рятуйтесь і врятуйте нас! За нами женуться!

Квентін оглянувся й побачив, що два озброєних вершники справді гналися за ними. Вони їхали галопом і швидко мусили наздогнати їх.

— Це може бути тільки хтось із загону військового прево, що робить об'їзд тут у лісі. Ану, подивися,—звернувся він до Птіт-Андре,— чи не впізнаєш, хто це?

Птіт-Андре послухався; уважно поглянувши на вершників, кумедно похитнувся з боку на бік у сідлі і відповів:

— Це, любий пане, не ваші товариші і не мої — ні лучники, ні люди прево, бо, мені здається, в них на головах шоломи із спущеними забралами й нашийниками. Хай вони луснуть, ці нашийники! Найгірша частина з усього спорядження! Я мушу морочитись з ними цілу годину, перш ніж мені пощастить відбити заклепки.

— Їдьте вперед, благородні дами,— сказав Дорвард, не слухаючи Птіт-Андре,— але не дуже швидко, щоб не здавалося, ніби ви тікаєте, а я тимчасом затримаю цих людей.

Графиня Ізабелла подивилася на свого охоронця й щось прошепотіла своїй тітці, яка сказала Квентінові:

— Ми покладаємось на вас, любий лучнику, й воліємо краще бути в небезпеці разом з вами, ніж їхати далі з цим чоловіком, фізіономія якого не обіцяє нам нічого доброго.

— Нехай буде так, як ви бажаєте, благородні дами,— сказав юнак.— Там тільки двоє їдуть до нас і, хоча б вони були й рицарями, про що можна судити з їх зброї, вони довідаються, коли мають лихий намір, як шотландський дворянин виконає свій обов'язок у присутності тих, кого він зобов'язаний захищати. Хто з вас,— звернувся він до свого загону,— бажає бути моїм товаришем і переламати спис з оцими рицарями?

Двоє з його людей вагалися, але третій, гасконець Бертран Гюйо, заприсягався головою бога, що «коли б це були навіть рицарі Круглого Стола короля Артура[1], то й тоді він хотів би випробувати їх запал заради слави Гасконії».

---

[1] Король Артур—міфічна особа, герой численних оповідань (або романів) про рицарів Круглого Стола, дуже поширених за середніх віків (від XII ст. н. е.) у Західній Європі.

Тимчасом обидва вершники (вони дійсно виявилися рицарями) наблизилися до ар'єргарду маленького загону, де тепер стояв Квентін із своїм стійким прихильником. Рицарі були в повному спорядженні, з чудовими панцирами з відшліфованої сталі, без девізів на щитах, по яких можна було б їх пізнати.

Один з них, коли вони під'їхали зовсім близько, крикнув Квентінові:

— Пане зброєносцю, ми приїхали звільнити вас від обов'язку, який вище від вашого становища й рангу. Ви добре зробите, коли передасте цих дам під наш догляд, бо ми маємо більші права слугувати їм і, крім того, знаємо, що під вашою охороною їм не краще, ніж у полоні.

— У відповідь на ваші вимоги, панове,— промовив Дорвард,—скажу вам, по-перше, що я виконую доручення, покладене на мене моїм теперішнім государем, а, по-друге, хоч яким би недостойним я був, ці дами бажають залишитися під моєю охороною.

— Геть, негіднику! — вигукнув один з бійців.— Невже ти, мандрівний жебрак, гадаєш, що маєш право чинити опір воїнам, посвяченим у рицарі?

— Я буду чинити опір вашому зухвалому й беззаконному нападу,— відповів Квентін,— а коли між нами справді є якась різниця, хоч я в цьому ще непевний, то ваша неввічливість її вже усунула. Витягайте ваші мечі або, коли вам завгодно вжити списів, від'їжджайте для розгону.

Поки рицарі завертали своїх коней і від'їжджали назад, на віддаль приблизно ста п'ятдесяти туазів, Квентін, низько нахилившися в сідлі, поглянув на дам, ніби шукаючи їх доброзичливого погляду. Вони махали своїми хустками, підбадьорюючи його. Тимчасом обидва супротивники були вже на віддалі, потрібній для нападу.

Крикнувши гасконцеві, щоб той тримався сміліше, Дорвард погнав коня, і за хвилину четверо вершників зіткнулися на повному скаку посередині тієї віддалі, яка раніш відокремлювала їх. Сутичка була фатальною для бідного гасконця: його супротивник, скерувавши спис в обличчя, не захищене забралом, проколов йому голову через око, і він упав мертвим з коня. Квентін, якому загрожувала така сама небезпека, навпаки, так спритно нахилився в сідлі, що ворожий спис, злегка дряпнувши його щоку, пройшов над його правим плечем. Тимчасом

його власний спис, ударивши супротивника просто в груди, скинув його на землю. Квентін скочив з коня, щоб підняти забрало своєму ворогові, але другий рицар (який до цього часу мовчав), бачачи, яка доля спіткала його товариша, спішився ще швидше за Дорварда й, обороняючи свого приятеля, гукнув до нього:

— Ім'ям бога й святого Мартіна, сідай собі, хлопче, на коня й забирайся звідси з твоїм жіночим крамом! Стонадцять чортів! Вони й так вчинили досить лиха!

— З вашого дозволу, пане рицарю,— сказав Квентін, який не міг знести загрозливого тону тієї поради,— я спершу побачу, з ким я мав справу, й довідаюся, хто винен у смерті мого товариша.

— Поки живий, ти ніколи про це не довідаєшся і не зможеш нікому розповісти,— відповів рицар.— Їдь собі з миром, хлопче. Коли ми були дурні, що перервали ваш похід, то ми досить покарані за це, бо ти зробив більше лиха, ніж можеш спокутувати своїм життям і життям усієї вашої компанії. Ну а раз ти все-таки бажаєш цього,— сказав він, бо Квентін оголив меч і насувався на нього,— то ось тобі помста!

Кажучи це, він так ударив шотландця по шолому, що той, хоч і народився в країні, де добрі удари не рідкість, досі про таке читав лише в книжках. Ворожий меч упав на нього, мов удар грому, відбивши зброю, яку молодий воїн підняв над своєю головою, розсік шолом до самого волосся, але не завдав йому більшої шкоди. Приголомшений Дорвард упав на одно коліно, і був протягом хвилини відданий на милість рицаря, коли б той забажав повторити свій удар. Але чи співчуття до молодості Квентіна, чи здивовання перед його відвагою, чи любов до чесної гри змусили рицаря не використати своєї переваги. Тимчасом Дорвард, очунявши, скочив на ноги й атакував свого супротивника з енергією людини, котра вирішила перемогти або померти, і зі спокоєм, необхідним для успіху. Стараючись не наражатися на такі жахливі удари, як той, що він тільки одержав, Квентін, користуючись перевагами свого більш легкого спорядження, непокоїв рицаря з усіх боків раптовими нападами, проти чого йому в важкому панцирі, не легко було захищатися.

Даремно цей великодушний суперник голосно кричав Квентінові, що вже нема за що битися і що він всупереч своїй волі пошкодив йому. Прагнучи тільки відплатити за

сором своєї тимчасової поразки, Дорвард продовжував нападати на нього з швидкістю блискавиці, загрожуючи йому то залізом, то вістрям свого меча й пильно стежачи за рухами супротивника, бо він уже довідався з страшного досвіду, що той перевершував його силою, і був готовий відскочити назад чи вбік від удару його розтрощувальної зброї.

— Біс би забрав цього впертого дурня! Він не може заспокоїтися, доки його добре не стукнуть по макітрі!— Сказавши це, рицар змінив тактику, зібрався з силами, немов переходячи до оборони, і, здавалося, задовольнявся тільки тим, що відбивав, а не завдавав ударів, якими Квентін невпинно осипав його. Він ніби очікував такої хвилини, коли юнак або зупиниться, щоб перевести подих, або якийсь невірний чи необачний крок його дасть можливість одним рішучим ударом закінчити бій. Напевне, рицареві пощастило б здійснити свою воєнну хитрість, але бій закінчився інакше.

Поєдинок був у самому розпалі, коли великий загін вершників під'їхав до бійців. Почувши крики: «Стійте, зупиніться, ім'ям короля!»—обидва бійці опустили зброю, і Квентін з великим здивованням побачив на чолі загону свого начальника, лорда Крофорда, котрий таким чином перервав їх двобій. Тут був також Трістан Пустинник з кількома солдатами зі своєї свити. А всього було з двадцятеро кінних.

Розділ XV

ПРОВІДНИК

Він був Єгипту син, як сам сказав мені,
Був спадкоємцем він жахливих чаклунів,
Які вели війну запеклу супроти
Синів Ізраїля і славного пророка,
Протиставляючи всі чари чудесам,
Що бог Ізраїля їх посилав на землю,
Аж поки не прийшов карати мстивий янгол,
І горді мудреці за первенців своїх
Покарані були, як неуки прості.

Невідомий автор

Приїзд лорда Крофорда і його загону відразу припинив сутичку, яку ми описали в попередньому розділі. Рицар, відкинувши свій шолом, негайно передав старому лордові свій меч, кажучи:

— Крофорд, я здаюся, але тут... дозвольте, я скажу вам на вухо: бога ради, врятуйте герцога Орлеанського...

— Як! Що? Герцога Орлеанського! — вигукнув командир шотландців.— Як це сталося, скажіть, заклинаю вас ім'ям самого лисого біса? Це ж погубить його навіки в очах короля.

— Не питайте,— сказав Дюнуа, бо це був не хто інший, як він.— Все це моя провина. Дивіться, він ворушиться. Я поїхав лише для того, щоб захопити оту панянку й стати жонатим і багатим чоловіком, і ось бачите, що скоїлося. Накажіть челяді відійти, щоб ніхто його не пізнав.

Сказавши це, він підняв забрало герцога й плюснув йому водою в обличчя, яку принесли з сусіднього озера.

Тимчасом Квентін Дорвард стояв як остовпілий — так швидко сипалися на нього нові пригоди. В блідих рисах обличчя переможеного супротивника він пізнав першого принца крові Франції, крім того, він помірявся силою з найкращим бійцем, уславленим Дюнуа. Обидва подвиги були почесні самі собою, але чи можна було назвати їх добрими послугами королю і чи схвалить він їх,— це вже зовсім інше питання.

Тимчасом герцог настільки опритомнів, що міг сісти й звернути увагу на Дюнуа й Крофорда, з яких перший палко наполягав на тому, що не слід згадувати ім'я найблагороднішого герцога Орлеанського, бо він, Дюнуа, бере всю провину на себе й ручається, що герцог утрутився в цю справу тільки через приязнь до нього.

Лорд Крофорд слухав, дивлячись у землю, час від часу зітхав і хитав головою. Нарешті, піднявши очі, він сказав:

— Ти знаєш, Дюнуа, що заради твого батька, так само як і ради тебе самого, я охоче зробив би тобі послугу.

— Але я не для себе прошу,— відповів Дюнуа.— У вас мій меч, і я ваш полонений. Чого ж більше? Я прошу за благородного принца, єдину надію Франції, коли богові буде завгодно назвати його дофіном. Він приїхав сюди через приязнь до мене, щоб допомогти мені здобути щастя. До цього мене заохотив, певною мірою, сам король.

— Дюнуа,— заперечив Крофорд,— коли б хтось інший сказав мені, що ти підвів благородного принца під цю небезпеку, то я відказав би йому, що це брехня. І зараз, хоч ти й говориш, що це так, я не можу вірити цьому.

— Благородний Крофорд,— сказав герцог Орлеанський, який уже остаточно опритомнів,— ви сами такі схожі характерами з вашим другом Дюнуа, що не можете в ньому помилитися. Дійсно, я умовив Дюнуа проти його бажання взяти участь у цій справі, на яку мене спонукала безумна пристрасть. Дивіться на мене всі,— додав він, випростуючись і обертаючись до солдатів.— Я — Людовік Орлеанський і готовий дати відповідь за своє безумство. Я сподіваюся, що незадоволення короля впаде тільки на мене, що буде цілком справедливо. Проте оскільки син Франції[1] не повинен віддавати свого меча нікому, навіть і вам, хоробрий Крофорд, то прощай назавжди, вірна сталь!

Сказавши це, він витяг свій меч з ножен і кинув його в озеро. Меч блискавкою мигнув у повітрі й поринув у воду, яка одразу зімкнулася над ним. Всі стояли в нерішучості й здивованні, настільки високим був сан злочинця і такою глибокою пошана до нього; і водночас для всіх було ясно, що наслідки цього нерозсудливого вчинку, беручи до уваги плани короля щодо герцога, можуть спричинитися до остаточної загибелі його.

Дюнуа заговорив першим. У його словах можна було почути докір скривдженого друга.

— Так! Ваша високість вирішили закинути ваш найкращий меч того самого ранку, коли вам було завгодно позбутися королівської ласки й знехтувати дружбою Дюнуа?

— Мій найдорожчий родичу,— заперечив герцог,— хіба сказати правду, чого вимагала твоя безпека й моя честь, означає знехтувати твоєю дружбою?

— Що вам до моєї безпеки, мій ясновельможний кузене, хотів би я знати? — похмуро відповів Дюнуа.— Що вам, ради самого неба, до того, чи мені до вподоби бути повішеним, чи задушеним, чи кинутим у Луару, чи зарізаним, чи колесованим, чи підвішеним живим у залізній клітці, чи похованим живцем у замковому рівчаку, чи страченим якимсь іншим способом, який буде завгодно обрати королю Людовіку, щоб позбутися свого відданого слуги? Нічого вам підморгувати й показувати пальцем на Трістана Пустинника: я бачу цього мерзотника не гірше вас. Зо мною справа стояла б не так уже й суворо. Але досить про мою безпеку. А щодо вашої власної честі,—

[1] Син Франції — спадкоємець французького престолу, дофін.

присягаюся рум'янцем на щоках святої Магдаліни,—честь була б у тому, щоб зовсім не починати цього діла або так обробити його, щоб ніхто не побачив. А то вашу високість скинув з коня шалений шотландський хлопець!..

— Ну, ну! — сказав лорд Крофорд.— Хай ваша високість не соромиться цього. Це не вперше, що шотландець ламає спис благородного рицаря. Я радий, що юнак поводився добре.

— Я нічого не скажу проти цього,— промовив Дюнуа,—проте коли б ваша милість приїхали трохи пізніше, то могла б відкритися вакансія у вашому загоні лучників.

— Авжеж, авжеж,— відповів лорд Крофорд,— я пізнаю вашу руку по цій розколині на шоломі. Нехай хтось візьме його в хлопця і дасть свою шапку, сталева обшивка краще оборонятиме голову, ніж цей розбитий горщик. Дозвольте сказати вашій милості, що й ваш панцир теж не без позначок доброї шотландської руки. Але, Дюнуа, я мушу просити герцога Орлеанського й вас сісти на коней і супроводити мене, бо я маю повноваження й доручення приставити вас зовсім не до того місця, куди б мені хотілось, коли б моя воля.

— Чи можу я сказати кілька слів, лорде Крофорд, отим прекрасним дамам? — спитав герцог Орлеанський.

— Жодного звуку,— відповів лорд Крофорд.— Я надто щирий друг вашій високості, щоб дозволити вам такий безумний вчинок.— Потім, звернувшись до Квентіна, він додав: — Ти, юначе, виконав свій обов'язок. Продовжуй виконувати його й далі і їдь собі, як тобі було доручено.

— З вашого дозволу, пане мій,— сказав Трістан з своєю звичайною грубістю в голосі,— юнак мусить знайти собі іншого провідника. Я не можу обійтися без Птіт-Андре, коли, можливо, для нього буде робота.

— Молодий пан,— сказав Птіт-Андре, виступаючи вперед,— має тільки держатися дороги, яка йде прямо перед ним, і вона приведе його до того місця, де він знайде провідника. Я й за тисячу дукатів не хочу сьогодні відлучатися від мого начальника! Я вішав багато рицарів, і зброєносців, і знатних суддів, і бургомістрів у придачу, навіть графи й маркізи спробували моєї майстерності, але гм-гм...— він подивився на герцога, немовби натякаючи на те, що він поповнить перелік принцем крові! — Хо-хо-хо! Птіт-Андре, про тебе читатимуть у хроніках!

— Ви дозволяєте вашим головорізам казати це в присутності таких осіб? — сказав Крофорд, дивлячись суворо на Трістана.

— Чому ж ви не зупините його сами, пане мій? — відказав Трістан похмуро.

— Бо в усій нашій компанії ви єдиний, хто може бити його, не принижуючи своєї достойності.

— Тоді й порядкуйте своїми людьми, а я відповідатиму за моїх,— сказав військовий прево.

Лорд Крофорд, здавалося, був готовий дати йому різку відповідь, але, очевидно, передумав і, обернувшись спиною до Трістана, запропонував герцогові Орлеанському й Дюнуа їхати обабіч нього. Потім він поклонився на прощання дамам і сказав Квентінові:

— Хай бог благословить тебе, дитино моя, ти мужньо почав свою службу, хоч і в такій нещасливій справі.

Він уже збирався рушати, коли Квентін почув, як Дюнуа спитав пошепки:

— Ви повезете нас до Плессі?

— Ні, мій нещасний і нерозсудливий друже,— відповів Крофорд зітхнувши,— у Лош!

Лош! Назва замка або, певніш, тюрми, жахливішої за саме Плессі, пролунала, як похоронний дзвін, у вухах молодого шотландця. Він чув про цей замок, як про місце, де таємно чинять жорстокі розправи, якими навіть сам Людовік соромився поганити свою резиденцію. В цій фортеці страхіть були підземелля під баштами, про які нічого не знали й сами тюремники: могили для живих, де люди скніли до самої смерті, дихаючи нечистим повітрям і харчуючись самим хлібом і водою. В цьому ж грізному замку були місця ув'язнення, що називались клітками; в них засуджені не могли ні випростатися у висоту, ні витягтися в довжину. Це, казали, був винахід кардинала де ля Балю [1]. Отже, не дивно, що назва цього жахливого місця й свідомість того, що двох таких славнозвісних рицарів везуть туди почасти й через нього, так уразила молодого шотландця, що він деякий час їхав з опущеною головою, і з очами, опущеними додолу, і серцем, повним найсумніших роздумів.

---

[1] Кардинал де ля Балю сам просидів потім у такій клітці більш як одинадцять років. *(Примітка автора.)*

Оскільки він був тепер знову на чолі маленького загону й прямував указаною йому дорогою, пані Амеліна мала нагоду запитати його:

— Мені здається, пане мій, ви жалкуєте за тим, що ваша відвага оборонила нас?

В цьому запитанні була прихована іронія, але Квентін мав досить такту відповісти просто й щиро:

— Я не можу ні за чим жалкувати, що зробив для таких дам, як ви. Але мені здається, що, якби це не торкалося вашої безпеки, я волів би загинути від меча такого воїна, як Дюнуа, ніж спричинитися до того, щоб цей уславлений рицар і його нещасний товариш, герцог Орлеанський, потрапили до цієї страшної в'язниці.

— Так це б у в герцог Орлеанський,— сказала старша дама, звернувшися до своєї племінниці— Я так і думала! Це видно було навіть на тій віддалі, з якої ми дивилися на сутичку. Бачиш, люба родичко, який успіх ми могли б мати, коли б цей хитрий і скупий государ дозволив нам з'явитися прилюдно при його дворі. Перший принц крові й хоробрий Дюнуа, ім'я якого так само широко відоме, як і його героя-батька... Цей молодий пан виконав свій обов'язок добре, але мені майже шкода, що він не загинув з честю, бо його недоречна відвага позбавила нас вельможних визволителів.

Графиня Ізабелла відповіла твердо й майже гнівно, чого Квентін досі не чув від неї.

— Мадам,—сказала вона,— коли б я не знала, що ви тільки жартуєте, я б сказала, що це невдячність до нашого відважного захисника, якому ми зобов'язані, мабуть, більше, ніж ви гадаєте. Коли б цим панам пощастило розбити наш ескорт, хіба не ясно вам, що після прибуття королівської гвардії ми мусили б поділити сумну долю цих рицарів? Як на мене, то я шкодую за смертю того хороброго чоловіка, який загинув заради нас, і замовлю обідню за упокой його душі. Я сподіваюся,— продовжувала вона боязкішим голосом,— що той, хто залишився живий, не відмовиться прийняти мою найбільшу подяку.

Коли Квентін обернувся до неї, щоб відповісти їй належним чином, вона побачила кров, що юшила по його щоці, й вигукнула з глибоким хвилюванням:

— Пресвята діво, він поранений! В нього кров на

лиці! Злізьте з коня, пане, й дозвольте перев'язати вашу рану.

Хоч Дорвард казав, що рана легка, його примусили спішитися, сісти на землю й зняти шолом, а графині де-Круа, які згідно з тодішньою модою претендували на деяку обізнаність з лікарською справою, промили рану, припинили кровотечу й зав'язали хусткою молодшої графині, щоб не допустити до рани повітря, як вимагала тодішня наука.

За наших часів молоді люди рідко, а вірніше — ніколи не дістають ран заради дам, а дамам нема ніякого діла до якихось ран. Що ж, і для тих і для інших—менше небезпеки. Якої небезпеки уникають чоловіки — це для всіх зрозуміле; але перев'язувати легку рану Квентіна, яка не являла собою нічого страшного й загрозливого, було, мабуть, не менш небезпечно, ніж бути пораненим.

Ми вже казали, що молодий пацієнт був дуже вродливий; це особливо впало в очі, коли він зняв свій шолом, або скоріше шишак, і його розкішні біляві кучері розсипалися навколо молодого обличчя, що почервоніло від зніяковіння й задоволення. Почуття молодої графині, яка придержувала хустку на рані, поки її тітка шукала в своїх речах кровоспинних ліків, перемішувалися з ніжністю і збентеженням.

Жаль до потерпілого і вдячність за його послуги ще збільшували в очах молодої графині красу його юнацького обличчя. Одним словом, доля ніби навмисне влаштувала все так, щоб зміцнити таємничий зв'язок, який вона через усякі незначні і, як здавалося, випадкові обставини, встановила між обома молодими людьми, такими різними за своїм званням та становищем, і такими схожими один на одного молодістю, вродою і романтичною ніжністю чутливих натур. Тому й не дивно, що, починаючи з цього моменту, думки про графиню Ізабеллу, які і так уже захоплювали його уяву, тепер цілком оволоділи Квентіном. А дівчина, хоч і не була така рішуча, але ставилася до свого юного захисника з більшим почуттям, ніж до всіх високородних дворян, що набридали їй своїм залицянням. Крім того, коли вона згадала Кампо-Бассо, недостойного улюбленця герцога Карла, його лицемірне обличчя, його підлу, зрадницьку вдачу, криву шию й косоокість, то вирішила раз і назавжди, що ніяке тиранство не присилить її одружитися з ним.

Тимчасом пані Амеліна де-Круа, мабуть, захопилася мужньою красою так само, як і тоді, коли була молодша на п'ятнадцять років (бо тепер, якщо вірити родинній хроніці цього шляхетного дому, їй було принаймні тридцять п'ять років), чи то зрозуміла, що несправедливо поставилася до юного оборонця, послуги котрого вона спершу не оцінила, також почала ласкавіше поводитися з Дорвардом.

— Моя племінниця,— сказала вона,— подарувала вам хустку, щоб перев'язати нею вашу рану, а я дарую вам другу, щоб ушанувати вашу відвагу й заохотити вас до дальших рицарських подвигів.

Сказавши це, вона дала йому розкішно вишиту сріблом і блакиттю хустку й, показавши на попону свого коня й на пір'я своєї дорожньої шапочки, звернула його увагу на те, що це її кольори.

Звичай того часу точно визначав, як слід приймати такий знак уваги, і Квентін, додержуючись цього, обв'язав хусткою руку. Але зробив він це досить незграбно й безпорадно, в усякому разі не так, як коли б цю хустку дала йому інша дама й за інших обставин. Хоч у самому звичаї носити на руці хустку дами, подаровану при такій нагоді, не було нічого, крім простої чемності, він волів би краще мати право носити на своїй руці ту хустку, якою була перев'язана його рана від меча Дюнуа.

Тимчасом вони їхали далі. Квентін гарцював тепер поруч з дамами, які дали свою мовчазну згоду на його вступ до їхнього товариства. Проте він не розмовляв багато, повний свідомості щастя, яке боїться одразу висловити свої почуття. Графиня Ізабелла розмовляла ще менш, так що розмову вела пані Амеліна, яка не мала наміру переривати її. Щоб познайомити молодого лучника, як вона казала, з правилами рицарства, вона докладно розповідала йому про турнір у Гафлінгемі, де вона розподіляла призи переможцям.

Не дуже зацікавлений, як я, на жаль, мушу відзначити, докладним описом цієї чудової сцени або гербами різних фламандських чи німецьких рицарів, які графиня описувала з безжальною докладністю, Квентін почав побоюватися, чи не проминув він те місце, де до них мав приєднатися провідник, бо коли б справді так сталося, це було б великим нещастям і мало б найгірші наслідки.

Поки він вагався, чи не краще було б послати назад когось із своїх супутників на розшуки провідника, він почув звук рогу і, обернувшися в той бік, звідки він лунав, побачив якогось вершника, що швидко їхав до них. Низький і кошлатий, дикий і неприборкний норов тварини нагадав Квентінові гірську породу коней його рідної країни, але цей кінь був стрункіший, і хоч на вигляд такий же витривалий, але рухливіший. Голова його,—в шотландських поні часто важка й незграбна,—була маленька, добре посаджена на шиї і мала тонкі щелепи, іскристі очі й широкі ніздрі.

Вигляд самого вершника був ще чудніший, ніж вигляд коня, на якому він їхав і який зовсім не скидався на французьких коней. Одразу можна було побачити, що він добре вміє триматися в сідлі, хоч ноги його і стояли в якихсь незграбних широких стременах, які трохи нагадували лопати, і коліна сягали передньої луки сідла. На голові в нього була невелика червона чалма, з якої стриміло розтріпане перо, прикріплене срібною пряжкою. Зелене вбрання його, без усякого смаку оздоблене золотими галунами, скидалося на вбрання страдіотів (тобто тих солдатів, яких венеційці того часу вербували в східних провінціях по той бік Адріатичного моря). Білі, хоч і досить брудні, дуже широкі шаровари сягали по коліна, а чорні ноги були зовсім голі, коли не вважати заплутаних ремінців від сандалій. На ногах у нього не було шпор, але краї його стремен були такі гострі, що служили за шпори, щоб підганяти коня якнайлютіше. За червоним поясом чудного вершника був заткнутий кинджал при правому боці, а при лівому — коротка крива мавританська шабля. Крім того, на обшарпаній перев'язі в нього висів той ріг, яким він оповістив про своє наближення. Його чорне й обпечене сонцем обличчя з ріденькою борідкою, гострі темні очі, рот і ніс та інші риси обличчя можна було б назвати красивими, коли б не чорні патли, які звисали з його висків, і не худорба, що робили його схожим на справжнього дикуна, а не на цивілізовану людину.

— Він теж циган! — промовили дами.— Пресвята Маріє, невже король знову звірився на такого шахрая?

— Я зараз розпитаю цього чоловіка, коли вам завгодно,— сказав Квентін,— і впевнюся в його відданості.

Дорвард, так само як і графині де-Круа, пізнав в одязі і вигляді цього вершника одного з тих бродяг, з якими

його мало не сплутали спохвату Труазешель і Птіт-Андре.

— Ти приїхав сюди за нами? — запитав Дорвард.

Чужинець хитнув головою.

— З якою метою?

— Щоб привести вас до палацу того... як його... з Льєжа.

— Єпіскопа?

Циган знову хитнув головою.

— Який знак ти можеш мені подати, що ти той, на кого ми чекаємо.

— Проказати оцю стару пісеньку й нічого більш,— відповів циган:

У лісі вепра паж убив,
А рицар славу заробив...

— Це вірний знак,— відповів Квентін.— Ну, веди нас, приятелю. Я ще поговорю з тобою.— Потім, під'їхавши до дам, сказав: — Я вже впевнився, що це той самий провідник, якого ми чекаємо, бо він сказав пароль, відомий тільки королю й мені. Але я ще поговорю з ним і постараюся виявити, наскільки йому можна вірити.

Розділ XVI

БРОДЯГА

Свобідний я, як люд первісних днів
Без поділу на вільних і рабів,
Коли дикун у хащах сам бродив.

«Завоювання Гренади»

Тимчасом як Квентін запевняв дам у тому, що ця дивовижна людина і є тим самим провідником, якого повинен був їм прислати король, він помітив (бо так само уважно стежив за рухами цигана, як і той стежив за ним), що циган не тільки повернув голову, наскільки можна було назад, але з мавпячою спритністю перегнув усе своє тіло на сідлі так, щоб найкраще можна було розгледіти їх.

Не дуже задоволений цим, Квентін під'їхав до цигана, котрий одразу ж сів на коні як слід, і сказав йому:

— Здається, друже, з тебе буде сліпий провідник, коли ти дивишся на хвіст свого коня, а не на вуха.

— Коли б я навіть був сліпим,— відповів циган,— то не гірш міг би провести вас яким завгодно шляхом по всіх країнах французького королівства або по сусідніх з ним землях.

— Але ж ти не француз родом,— зауважив шотландець.

— Ні,— відповів провідник.

— З якої ж ти країни?

— Ні з якої.

— Як це ні з якої?

— А так от, ні з якої,— підтвердив циган.— Я цінгаро, циган, єгиптянин, чи як там ще європейцям різними мовами заманеться називати наших людей. У мене немає рідної країни.

— Чи ти християнин? — продовжував розпитувати шотландець.

Циган заперечливо хитнув головою.

— Собака!—вигукнув Квентін (бо католицизм за тих днів не відзначався терпимістю).

— Ти шануєш Мухаммеда?

— Ні,— байдуже й коротко відповів провідник, котрий, як здавалося, не був ні скривджений, ні здивований грубістю юнака.

— Ти, мабуть, язичник або якоїсь іншої віри?

— В мене немає віри,— відповів циган.

Дорвард відсахнувся від нього з подиву, бо хоч він і чув про сарацинів[1] та про язичників, але йому й на думку не спадало, що можуть бути люди, які не визнають ніяких богів або надприродних істот, а тому не мають і релігії. Він отямився від подиву і спитав провідника, де він проживає.

— Всюди, де тільки мені доводиться бувати,— відказав циган.— У мене немає домівки.

— Де ж тоді ти переховуєш своє майно?

— Крім убрання, яке на мені, й коня, на якому я сиджу, в мене немає майна.

---

[1] Сарацин — так звали за середніх віків (починаючи від хрестових походів) арабів, а також підкорені ними племена Близького Сходу і Північної Африки, які прийняли мусульманську віру (іслам).

— Проте ти добре одягаєшся й добре їздиш верхи,— сказав Дорвард.— Які ж у тебе засоби існування?

— Я їм, коли виголодаюся, п'ю, коли мене дошкуляє спрага, і не маю інших засобів існування, крім тих, що мені пошле випадок,— відказав бродяга.

— А які у вас закони?

— Я нікому не підкоряюся, коли це не відповідає моїм бажанням чи моїм потребам,— сказав циган.

— Хто ваш ватажок або старший?

— Батько нашого племені, коли я хочу слухатись його,— відповів провідник,— бо в іншому разі нема надо мною начальника.

— Тоді ви позбавлені всього,— сказав здивований Квентін,— що пов'язує інших людей між собою: у вас немає ні законів, ні начальника, ні постійних засобів існування, ні житла, ні дому. Ви, хай змилується над вами небо, не маєте батьківщини; і, хай простить вам небо, ви не маєте бога!.. Що ж залишається вам, позбавленим уряду, хатнього щастя й віри?

— Воля,— сказав циган.— Я не підлещуюся ні до кого, не слухаюся нікого, не шаную нікого. Я йду, куди мені заманеться, живу, як можу, й помру, коли настане мій день.

— Але коли суддя забажає, він може наказати стратити тебе...

— Нехай так,— погодився циган,— я можу померти хоч зараз.

— Він також може засудити тебе на ув'язнення,— сказав шотландець,— і де тоді буде твоя вславлена воля?

— В моїх думках,— відповів циган,— яких жодний мотуз не зв'яже. А ви, навіть коли ваші руки й ноги не зв'язані, буваєте скуті ланцюгами ваших законів і забобонів, ваших недоладних мрій про рицарські обов'язки, ваших фантастичних уявлень про цивілізацію. Такі, як я, вільні й тоді, коли їхні руки й ноги скуті залізними ланцюгами; а ви ув'язнені навіть і тоді, коли ваше тіло вільне, бо думки ваші не вільні.

— Проте така воля ваших думок,— зауважив шотландець,— не визволяє вас з кайданів.

— Недовго можна й потерпіти,— відповів циган.— А коли я за цей час не виплутаюсь сам і товаришам моїм

не пощастить визволити мене, я завжди маю змогу померти, а смерть — це найбільша воля.

Після цього настала довга мовчанка, яку Квентін порушив, нарешті, відновивши розпитування.

— Ви мандрівне плем'я, невідоме народам Європи. Звідки ж ви прийшли сюди?

— Не можу тобі сказати,— відповів циган.

— Коли ж ви звільните цю країну від своєї присутності й повернетесь туди, звідки прийшли? — запитав шотландець.

— Коли завершиться час нашого мандрування.

— Чи не походите ви від тих колін Ізраїля, яких відвели в полон на той бік великої ріки Євфрату?—сказав Квентін, який ще не забув, чого вчили його в Ебербротіку.

— Коли б ми були ними,— відповів циган,— то ми б додержувались їхньої віри й звичаїв.

— Як звати тебе?

— Моє справжнє ім'я відоме тільки моїм товаришам. Люди поза нашими наметами звуть мене Хайреддін Магрібін, тобто Африканський Мавр.

— Проте ти знаєш мову занадто добре для того, хто виріс серед твого дикого племені,— сказав Квентін.

— Я вчився дечого в цій країні,— відказав Хайреддін.— Коли я був малим, на наше плем'я напали мисливці за людським м'ясом. Одна стріла пробила голову моїй матері, й вона померла. Я був прив'язаний в ковдрі за її плечима, й мене забрали переслідувачі. Піп випросив мене в лучників прево й виховував мене, навчаючи франкських наук, протягом двох-трьох років.

— Як же ти з ним розлучився? — запитав Дорвард.

— Я вкрав у нього гроші і бога, якого він шанував,— відповідав Хайреддін з непохитним спокоєм,— він піймав мене й побив, а я шпирнув його ножем, утік до лісу й знов приєднався до свого племені.

— Падлюко! — вигукнув Дорвард.— Ти вбив свого добродійника?

— А навіщо йому було обтяжувати мене своїм добродіянням? Циганський хлопчик — не якась там дворняжка, щоб лизати п'ятки своєму панові й підлещуватися до нього під його ударами заради шматка хліба. Я був вовченям, яке при першій нагоді розірвало ланцюг, пошматувало свого пана й повернулося до дикого стану.

Знову настала пауза, яку перервав молодий шотландець, бажаючи ще краще познайомитися з характером і намірами свого підозрілого провідника.

— Чи правда,— спитав він Хайреддіна,— що ваше плем'я, незважаючи на своє явне неуцтво, претендує на знання майбутнього, яке не дано мудрецям, філософам і ворожбитам освіченіших народів?

— Ми з усією справедливістю мусимо сказати, що так,— відповів Хайреддін.

— Як це може бути, що такий високий дар даний такому жалюгідному племені? — спитав Квентін.

— Чи зможу я пояснити? — відповів Хайреддін.— Так, зможу, але тоді, коли ти поясниш мені, чому собака може знайти людину по слідах, тимчасом, як людина, благородніша тварина, не може так знайти собаку. Ця властивість, яка вам здається такою дивовижною, природна в нашому племені. З рис на обличчі й на руці ми можемо сказати тим, хто нас питає, яка спіткає їх доля в майбутньому з такою певністю, як з квіток дерева навесні ви довідуєтеся, які воно дасть плоди восени.

— Я маю сумнів щодо вашого знання й викликаю тебе довести це на ділі.

— Не викликай мене, пане зброєносцю,— сказав Хайреддін Магрібін.— Я можу сказати тобі: говори собі, що хочеш про вашу віру, але богиня, яку ти більш за все шануєш, їде тут разом з нами.

— Досить!—вигукнув Квентін у глибокому здивуванні.— Ні слова більш! Відповідай тільки на мої запитання. Чи можеш ти бути відданим?

— Можу. Всі люди можуть,— сказав циган.

— Але чи б у д е ш ти відданим?

— Невже ти мені тим більше віритимеш, чим більш я присягатимуся в цьому? — усміхнувся Магрібін.

— Твоє життя в моїх руках,— сказав молодий шотландець.

— Бий і побачиш, чи боюся я померти,— відповів циган.

— Чи зроблять з тебе гроші надійного провідника?— спитав Дорвард.

— Коли не буду таким без них, то ні,— заперечив Магрібін.

— Тоді що ж може забезпечити твою відданість?

— Добрість,— відповів циган.

— Чи треба мені присягатися, що я буду добрим до тебе, коли ти будеш вірним провідником для нас у цій подорожі?

— Ні, не треба,— заперечив Хайреддін.— Навіщо дурно витрачати такий рідкісний товар? Я й так уже зобов'язаний тобі вірністю.

— Як? — вигукнув Дорвард ще з більшим здивуванням.

— Пригадай каштанові дерева на березі Шеру! Повішений, тіло якого ти зняв з дерева, був мій брат, Захмет Магрібін.

— І проте,— сказав Квентін,— ти підтримуєш зв'язки з катами, які стратили твого брата, бо саме один з них указав мені, де я мушу зустрітися з тобою, і він же, без сумніву, й обрав тебе на провідника до цих дам.

— Що ж нам робити?—відповів Хайреддін похмуро.— Ці люди поводяться з нами, як собаки з вівцями: вони стережуть нас деякий час, ганяють куди їм завгодно, й, зрештою, заганяють на бійню.

Згодом Квентін мав ще нагоду впевнитися, що циган казав правду: солдати прево, які мали своїм обов'язком винищувати банди бродяг у королівстві, часто зав'язували з ними зносини й на деякий час припиняли переслідування, але кінець кінцем доводили своїх спільників до шибениці. Такі взаємини поміж злодіями й поліцією для того, щоб і ті й інші могли спокійно робити своє діло, були тоді в усіх країнах, і Франція не була з них винятком.

Дорвард, розлучившися з провідником, повернувся до загону мало задоволений Хайреддіном і не дуже вірячи в його особисту вдячність. Він почав придивлятися до двох інших людей, призначених служниками до нього, й засумував трохи, виявивши, що вони дурнуваті й так само нездатні допомагати йому порадою, як і зброєю, в чому він недавно мав нагоду впевнитися.

— Все це на краще,— сказав Квентін сам до себе, бо мужність його зростала в міру збільшення труднощів,— адже ця чарівна дівчина всім завдячуватиме мені. Здається, я можу сміливо розраховувати на те, що може зробити одна голова й руки. Я бачив, як палав будинок мого батька, як сам він і мої брати лежали мертвими серед полум'я. Я не відступав ні на п'ядь, я бився, доки зміг. Тепер я двома роками старший і до того ж передо

мною найкраща і найблагородніша мета, яка будь-коли запалювала пристрасть у грудях хороброї людини.

Вирішивши так, Квентін почав пильнувати під час дальшої подорожі; він з'являвся то в авангарді, то в ар'єргарді, то в центрі маленької колони й уважно стежив за всіма. Його найулюбленіший пост був, звичайно, біля дам, які були зворушені його особливою увагою до їх безпеки й почали розмовляти з ним зовсім дружелюбно. Очевидно його наївна, хоч і розумна розмова, припала їм до вподоби. Проте Квентін, незважаючи на все очарування таких взаємин, старанно виконував свої безпосередні обов'язки.

Якщо він часто їхав поруч з графинями, намагаючись описати мешканцям рівнин усю велич Гремпієнських гір [1] і, особливо, красу Глен-Гулакіна, то так само часто їхав і поруч з Хайреддіном, на чолі загону, розпитуючи його про дорогу й місця зупинок і намагаючись виявити, чи немає в його відповідях якихось суперечностей, що свідчили б про задуману зраду. Так само часто бував він і в ар'єргарді, стараючись забезпечити собі підтримку двох своїх вершників приязним словом, подарунками й обіцянками додаткової винагороди після закінчення подорожі.

Так вони подорожували більш як тиждень боковими і кружними шляхами в пустинних місцевостях, щоб обминути великі міста. Нічого особливого не трапилося за цей час, хоч їм інколи й зустрічалися мандрівні цигани, котрі їх не зачіпали, бо вони їхали в супроводі людини, належної до цього ж племені, бродячі солдати чи, може, бандити, які боялися напасти на такий загін. Зустрічали вони й поліційні загони,— так їх назвали б тепер,— які Людовік, стараючись загоїти рани своєї країни вогнем і мечем, використовував для приборкання безладних банд, що плюндрували цю країну. Ці останні відпускали їх одразу після пред'явлення охоронної грамоти, яку для цього видав сам король.

Їхніми місцями зупинок або відпочинку були переважно монастирі, більшість з яких були зобов'язані за своїм уставом проявляти гостинність прочанам (а під цим приводом дами й подорожували) і не чіплятися до них із надокучливими розпитуваннями про їх звання й становище, які багато хто з знатних осіб хотіли б потаїти, виконуючи

[1] Гремпієнські гори — найвище гірське пасмо шотландського узгір'я. Гора Бен-Невіс — найвища в усій Британії.

дану ними обітницю і мандруючи по святих місцях. Посилаючись на втому, графині де-Круа, прибувши до якогось монастиря, звичайно одразу йшли відпочивати, а Квентін, як їхній мажордом [1], влаштовував усе, що треба, й вів переговори з монахами, звільняючи дам від усяких турбот, і робив це з такою старанністю, що викликав глибоку вдячність з боку тих, кого він оточив своєю увагою.

Одна обставина особливо непокоїла Квентіна й завдавала йому багато клопоту — це характер і національність його провідника. Він, будучи єретиком і невірним, волоцюгою, причетним до окультних наук (як і все його плем'я), виявлявся небажаним гостем для святих місць, де їх загін звичайно зупинявся, через що його пускали не далі зовнішньої огорожі, та й то з великою неохотою. Це було дуже незручно, бо, по-перше, треба було не дратувати людину, якій відомий секрет їхньої подорожі, а по-друге, Квентін вважав за необхідне потай пильно наглядати за поведінкою Хайреддіна, щоб той не міг непомітно встановити зв'язок з ким-небудь. Такий догляд, певна річ, був неможливим, коли циган ночував поза мурами того монастиря, де вони зупинялися на ніч. Дорвард почав підозрівати, що Хайреддін сам не хотів ночувати в монастирі, бо, замість того, щоб поводитися тихо й смирно в призначеному для нього приміщенні, він жартував, співав веселих пісень, починав недозволені розмови з молодими послушниками й ченцями на превелику радість їм і обурення старшої братії. Квентінові кілька разів доводилося застосовувати владу й навіть загрожувати, щоб угамувати непристойні й недоречні веселощі цигана, і використовувати всю свою красномовність перед монастирським начальством, благаючи його не виштовхувати невірного собаку за ворота монастиря.

Звичайно він мав у цьому успіх через спритний маневр, до якого він удавався, просячи пробачення за недоладні вчинки свого підлеглого, і через уміння, з яким він запевняв, що циган виправиться від близькості до священних реліквій, від святості монастирських стін, а найбільш — від людей, котрі присвятили себе релігії.

Але на десятий чи дванадцятий день їхньої подорожі, коли вони прибули до Фландрії й наблизилися до міста Намюра, всі старання Квентіна уникнути наслідків скан-

---

[1] Мажордом — придвірний титул, «завідувач господарства».

далу, який учинив його провідник, виявилися марними. Це відбулося в Францісканському монастирі [1] з суворим уставом, пріор [2] якого по смерті був залічений до сонму святих. Після довгих сперечань (як і слід було чекати в такому місці) нестерпного цигана помістили, нарешті, на ночівлю за монастирською огорожею в хатині послушника, який виконував обов'язки садівника. Дами, як звичайно, пішли до свого помешкання, а пріор, у якого, виявилося, були далекі родичі й друзі в Шотландії й котрий любив послухати оповідання чужоземців про їх країни, запросив Квентіна, обличчя й поведінка якого припали йому до вподоби, скромно повечеряти з ним у його келії. Побачивши, що пан-отець досить освічена людина, Квентін не пропустив можливості розпитати у нього про становище навколо Льєжа, бо протягом останніх двох днів їхньої подорожі він чув про цю місцевість таке, що почав побоюватися за безпечність своїх супутниць на останньому відтинку їх подорожі. Він навіть почав сумніватися, чи зможе єпіскоп захистити їх, коли вони щасливо доїдуть до його резиденції. Відповіді пріора тільки збільшили його сумніви.

— Мешканці Льєжа,— сказав він,— багаті городяни, котрі, подібно до ізраелітів давніх часів, розжиріли й почали пишатися своїми скарбами і старовинними привілеями; вони ввесь час сперечаються з герцогом Бургундським, їхнім государем, про податки й пільги і не раз повставали проти нього. Цим вони дуже розсердили герцога, людину дуже гарячу й запальну, і він заприсягнувся святим Георгієм, що, коли вони знову вчинять якийсь заколот, то він вщент зруйнує місто Льєж, як Тір і Вавілон [3], на кару й науку всій Фландрії.

---

[1] Францісканці—ченці, належні до ордену (чернецької корпорації) святого Франціска Ассізського. Цей орден був могутньою організацією католицької церкви в Західній Європі. Його завданням було всіляко підтримувати, спираючись на авторитет релігії, феодальний устрій.

[2] Пріор — титул настоятеля певних монастирів, голова монастирської громади.

[3] Тір і Вавілон — великі, славні своїми багатствами міста стародавнього світу. Тір був розташований на східному узбережжі Середземного моря, в Фінікії (територія сучасної республіки Ліван); Вавілон,—столиця древньої вавілонської держави,—на ріці Євфрат у Месопотамії (на південь від сучасної столиці Іраку міста Багдада). Про загибель обох цих міст згадується в біблії.

— А він, як кажуть, такий государ, що напевне додержить своєї обіцянки,— зауважив Квентін.— І, очевидно, мешканці Льєжа, знаючи це, перестануть бунтуватись.

— Треба сподіватися, що буде так,— сказав пріор,— за це моляться всі благочестиві люди в країні, котрі не хочуть, щоб кров громадян лилася, як вода, і щоб вони загинули, як знедолені без замирення з небом. Наш добрий єпіскоп і вдень і вночі тільки про те й дбає, щоб зберегти мир, як і личить служителеві вівтаря, бо в святому письмі сказано: «блаженні миротворці». Проте...— тут пріор зупинився, глибоко зітхнувши.

Квентін делікатно пояснив старому, як важливо для дам, яких він супроводив, мати правдиві відомості про внутрішній стан країни, і підкреслив, що це буде вчинком, згідним із християнським милосердям, коли вельмишановний пан-отець розповість йому все.

— Про це,— сказав пріор,— ніхто охоче не розповідає, бо той, хто скаже погане про володарів, «навіть у спочивальні», може бути певний, що крилате слово долетить до вуха цього самого володаря. Незважаючи на це, щоб зробити посильну послугу вам, бо ви мені здаєтеся розсудливим юнаком, і вашим дамам, які здійснюють таку боговгодну справу, я буду з вами відвертим.

Він підозріло озирнувся навколо себе й знизив голос, немов побоюючись, що його хтось підслухає.

— Мешканців Льєжа,— сказав він,— таємно підбурюють до повстань якісь діти Ваала [1], які вдають (але це певно брехня), ніби вони мають на це доручення від найхристияннішого короля. Проте я гадаю, що він з повним правом заслуговує на цей титул і не порушуватиме миру й спокою сусідньої держави. Все ж, незважаючи на це, його ім'я часто згадують ті, що підбурюють і підмовляють льєжців, розпалюючи їхнє незадоволення. Крім того, в нашій країні є один дворянин знатного роду, що здобув собі славу на війні, але в усьому іншому він, так би мовити, «камінь гріха й скеля спокуси» — жива образа для Бургундії й Фландрії. Ім'я цього чоловіка Гійом де ля Марк.

---

[1] Ваал, або Баал (у стародавніх ханаанейців, зокрема фінікіян,—пан, володар) — назва верховного божества. У християн— синонім диявола або сатани.

— Званий Гійомом Бородатим,— сказав юний шотландець,— або Арденським Вепром?

— І справедливо так званий, сину мій,— продовжував пріор,— бо він, як дикий лісовий вепр, все топче своїми копитами й розриває на шматки своїми іклами. Він зібрав собі банду з більш ніж тисячі чоловік таких, як сам, і нехтує світськими й церковними законами, вважає себе незалежним від герцога Бургундського й займається лише грабіжництвом та насильством однаково як серед мирян, так і серед духовних осіб. «Він підніс руки на помазаників божих» всупереч тому, що написано в святому письмі: «Не торкайся до помазаників моїх і не чини лиха моїм пророкам». Навіть до нашого бідного монастиря він посилав своїх посланців по золото й срібло, як викуп за наше життя й за життя нашої братії. На це ми відповіли йому латинським посланням, пояснюючи, що не можемо задовольнити такої вимоги, й благали його словами проповідника: «Не роби зла другові твоєму, коли він має довір'я до тебе». Не звертаючи уваги на наші вмовляння, він, цей Гвільєльмус Барбатус [1], Гійом де ля Марк, настільки ж неосвічений в гуманітарних науках, як і в самій гуманності, відповів нам своїм сміховинним жаргоном: «Як не платитіис, палитибу монастирій ваш» [2].

— Проте, отче мій, ви добре зрозуміли зміст цієї варварської латині,— зазначив Квентін.

— Сину мій,— сказав пріор,— страх і потреба — кмітливі перекладачі, і ми повинні були розтопити срібні чаші нашого олтаря, щоб задовольнити зажерливість цього розбійника. Нехай семикратно покарає його за це небо. Нехай загине нечестивий — амінь, амінь, анафема!

— Дивно мені,— зауважив Квентін,— що герцог Бургундський, такий могутній і хоробрий, не приборкає цього вепра, про злочинства якого я стільки вже чув.

— Горе, сину мій!—сказав пріор.—Герцог Карл тепер у Перонні, збирає там своїх сотників і тисячників, щоб розпочати війну з Францією, а тимчасом, коли небо посіяло розбрат у серцях цих двох великих государів, країну грабують ці гнобителі. Але герцог даремно нехтує лікуванням цієї внутрішньої виразки; бо Гійом де ля Марк

---

[1] Гвільєльмус Барбатус—латинізована форма імені Гійом Бородатий.

[2] Гійом де ля Марк переплутав латинь і французьку мову.

недавно зав'язав зносини з Руслером і Павійоном, ватажками незадоволених у Льєжі, і можна побоюватися, що він підмовить їх на якийсь заколот.

— Але хіба єпіскоп Льєжський,— спитав Квентін,— не має досить влади і впливу, щоб угамувати цю бентежну й бунтівливу душу, добрий пан-отче? Ваша відповідь на це питання дуже важлива для мене.

— У єпіскопа, дитино моя,— відказав пріор,— і меч і ключі святого Петра. Він перебуває під заступництвом могутнього Бургундського дому, в його руках світська й духовна влада, і він підтримує їх за допомогою добре озброєного війська. Гійом де ля Марк був вихований в домі єпіскопа й дуже зобов'язаний йому. Але вже тоді він виявив свою жорстоку й кровожерну вдачу й був вигнаний з двору єпіскопа за вбивство одного з його головних слуг. Від того часу він став постійним і непримиренним ворогом єпіскопа. І тепер, треба, на жаль, сказати, він підперезався мечем і гострить проти єпіскопа свої ікла.

— Отже, ви вважаєте, що становище шановного прелата небезпечне? — спитав Квентін занепокоєно.

— Горе, сину мій!—відповів добрий францісканець.— Хто або що в цій дикій пустині може вважати себе в безпеці? Але, боронь боже, щоб я казав про шановного прелата [1], ніби його загибель неминуча. В нього багато скарбів, відданих радників і хоробрих воїнів. Крім того, один посланець, який проїжджав тут учора, на схід, казав, що герцог Бургундський, на прохання єпіскопа, послав йому на допомогу ще сотню рицарів. Цього вистачить, рахуючи також і свиту кожного рицаря, щоб чинити опір Гійомові де ля Марку,— хай буде прокляте його ім'я! Амінь!

На цьому їхню розмову перебив паламар, який, заїкаючись від гніву, винуватив цигана в тому, що він мерзенно спокушає меншу братію. Він підлив до їхнього вечірнього питва якогось п'янкого зілля, вдесятеро міцнішого за найміцніше вино, і дехто з братії остаточно сп'янів. І справді, хоч обвинувач ніби й вистояв проти вина, з його збудженого обличчя й хрипкого голосу можна було помітити, що й сам він покуштував цього диявольського зілля. Крім того, циган співав про мирські марноти та світські розваги, висміював мотуз, яким підперізувався святий Фран-

---

[1] Прелат (латинською мовою) — вищий сановник у католицькій церкві; тут те саме, що і єпіскоп.

ціск, глумився з його чудес і називав його наслідувачів дурнями й ледарями. Нарешті, він почав ворожити ченцям і сказав молодому пан-отцеві Херувиму, що його покохає прекрасна дама, в якої від нього народиться непоганий хлопчик.

Отець пріор слухав ці скарги мовчки, ніби онімівши від жаху перед такою потворністю. Коли паламар закінчив, він вийшов у двір і наказав послушникам, побоюючись ще гірших наслідків від духовної неслухняності, вигнати Хайреддіна мітлами й батогами за ворота святої обителі.

Цей присуд негайно виконали в присутності Квентіна Дорварда, якому було дуже прикро, що так сталося, але він побачив, що його втручання не допоможе циганові.

Кара, накладена на злочинця, незважаючи на всі проповіді пріора, була скоріше смішна, ніж страшна. Циган бігав по двору поміж криків і ляскання батогів, ухиляючись від ударів, з яких одні не досягали його, бо навмисне не були націлені, інші, щиро призначені для його особи, не влучали, завдяки його швидкості, а ті, що падали йому на спину й плечі, він приймав без скарг і зойків. Галас, збентеження й безладдя були тим більші, що ченці, недосвідчені в таких справах, били один одного частіше, ніж самого Хайреддіна. Нарешті, бажаючи покласти край видовищу, яке було більш скандальне, ніж повчальне, пріор наказав відчинити хвіртку, і циган, блискавкою проскочивши крізь неї, кинувся геть і зник.

Протягом цієї сцени підозра, яка спала на думку Дорвардові, знайшла собі нове підтвердження. Цього самого ранку Хайреддін пообіцяв йому, що надалі поводитиметься скромніше й пристойніше. Проте він порушив свою обіцянку й був ще зухвалішим, ніж звичайно. Щось, безумовно, крилося під цим, бо взагалі циганові не бракувало ні кмітливості, ні, коли він того хотів, самовладання.

Можливо, що він бажав побачитися з кимсь із свого племені чи з кимсь іншим, але пильний нагляд Квентіна заважав йому зробити це вдень, і він вдався до цієї хитрості, щоб його вигнали з монастиря?

Ледве ця думка промайнула в голові Квентіна, завжди моторного в своїх вчинках, як він вирішив піти за своїм вишмаганим провідником і по змозі таємно простежити за ним. Отже, коли циган вибіг за ворота монастиря, Квентін, швидко сказавши пріорові, чому саме треба не спускати його з очей, кинувся слідом за ним.

Розділ XVII

ПІДКАРАУЛЕНИЙ ШПИГУН

Підкараулений шпигуне, руки геть!
Не для таких ти селюків.
Бен Джонсон, «Оповідання про Робін Гуда»

Вибігши з монастиря, Квентін при світлі місяця побачив, як чорна постать цигана мчалась просто вулицею маленького сільця й вибігла на рівний луг.

— Швидко біжить мій приятель,— сказав Квентін сам до себе,— але він мусив би бігти ще швидше, щоб утекти від найпрудкіших ніг, які будь-коли бігали по вересах Глен-Гулакіна.

Будучи, на щастя, без плаща й панцира, шотландський горянин міг виявити всю швидкість своїх ніг, з якими ніхто не міг змагатися в його долинах, і, незважаючи на хуткість цигана, незабаром наздогнав би його. Але Квентін не мав такого наміру, бо вважав, що важливіш простежити за Хайреддіном, ніж зупиняти його. Він ще більш переконався в цьому, побачивши, що циган, не зупиняючись, ввесь час біг навпростець в один бік, з чого можна було зробити висновок, що він прямує до якоїсь мети. Цього не могла б зробити людина, яку несподівано позбавили притулку і змусили шукати ночівлі десь в іншому місці. Він ні разу не оглянувся, що давало Дорвардові змогу непомітно слідкувати за ним. Нарешті, циган, перебігши луг, досяг маленької річки, береги якої заросли вільхами й вербами. Тут, побачив Квентін, він зупинився й тихо засурмив у свій ріг, на що йому відповів посвист десь поблизу.

«Це призначене побачення,— подумав Квентін,— але як мені підійти ближче, щоб підслухати їхню розмову? Звук моїх кроків і шелест гілля, через яке мені доведеться продиратися, викриють мене, коли я не буду обережним. Ну, я підкрадуся до них, присягаюся святим Андрієм, навіть коли б це були не вони, а олені з Глен-Ізлі. Вони в мене знатимуть, що я недурно вивчав мисливську справу. Ось вони вже зустрілися. Дві тіні — значить, їх тільки двоє проти мене. Чого лякатися? Коли мене викриють і їхні

наміри ворожі, в чому я не сумніваюся, тоді графиня Ізабелла втратить свого бідного друга! Я був би недостойний називатися так, якщо б я не був готовий розпочати бій за неї з дюжиною ворогів. Гаразд! Хіба я не схрестив меча з Дюнуа, найкращим рицарем Франції? А тепер злякаюся отих бродяг? Тьху! Нехай допоможуть мені бог і святий Андрій, а я вже впораюся з ними».

Вирішивши так, Квентін з великою обережністю, чого навчило його лісове життя, зійшов на дно русла неглибокого струмка, що іноді ледве покривав його ступні, а іноді сягав до колін, й почав тихенько підкрадатися під деревами, що звисали вздовж берега, причому дзюрчання води заглушало шум його кроків. (Так і ми в дитинстві підкрадалися до гнізда пильного ворона). Таким чином шотландець посувався непомітно вперед, поки не почув досить чітко голосів тих, за якими спостерігав, хоч і не міг добрати слів. Він зупинився під плакучою вербою, яка майже торкалася гіллям води, і, вхопившися за гілку й використавши всю свою спритність, моторність і силу, підтягся на дерево й сів так, що ніхто вже не міг його побачити між густого гілля.

Звідси він побачив, що чоловік, з яким тепер розмовляв Хайреддін, також належав до циганського племені, і, на превелике розчарування, впевнився, що хоч би як наблизився до них, він не зрозуміє зовсім невідомої йому мови. Вони часто сміялися, і Хайреддін підскочив кілька разів, показуючи, ніби він бігає туди й сюди, потім поплескав себе по плечу рукою. З цього Дорвард зрозумів, що він розповідає товаришеві про те, як його побили, перш ніж він утік з монастиря.

Раптом знову почувся тихий свист, у відповідь на який Хайреддін тихо засурмив у свій ріг. Одразу після цього з'явився високий, ставний, подібний до солдата чоловік, що був цілковитою протилежністю до маленьких немічних циган. На солдатові була широка перев'язь через плече, яка підтримувала меч; штани з багатьма прорізами й пишними різнокольоровими шовковими або з шовкового газу буфами були прив'язані не менш як сотнею всяких стрічечок до вузької куртки з буйволячої шкури, на правому рукаві якої була нашита срібна кабаняча голова — герб його начальника. Маленька шапочка, хвацько зсунута набакир, ледве прикривала кучеряве волосся, що, облямовуючи широке обличчя, спускалося до густої бороди завдов-

жки близько чотирьох дюймів. В руці він тримав довгий спис. З його обмундирування і зброї можна було догадатися, що це один з тих німецьких авантюристів, які були відомі під назвою ландскнехтів,—по-нашому списників,— і складали за тих часів значну частину піхоти. Ці наймити були, звичайно, жорстокими й хижими солдатами. Серед них ходив переказ про одного ландскнехта, якого відмовилися взяти до раю через його пороки, а до пекла — через бурхливу, бунтівну, неприборкну вдачу; вони поводились мужньо, не шукаючи собі першого й не уникаючи другого.

— Грім і блискавка! — було його першим вітанням мішаною німецько-французькою говіркою, яку ми не можемо тут відтворити.— Чому ти примусив мене протанцювати цілих три ночі, чекаючи на тебе?

— Я ніяк не міг побачити вас раніш, пане,— відповів Хайреддін дуже покірливо.— Там один молодий шотландець з такими гострими очима, як у дикого кота. Він стежить за кожним моїм рухом. Він уже підозрює мене і коли про щось дізнається, то вб'є мене й відвезе жінок назад у Францію.

— Нехай тебе чорти візьмуть!—сказав ландскнехт.— Нас троє. Ми нападемо на них завтра й захопимо жінок без зайвих балачок. Кажеш, що їхні два слуги боягузи? Ну, от ти з своїм товаришем і візьмешся за них, а я, — хай мене біс пошматує,— коли я не впораюся з твоїм шотландським диким котом.

— Вам це не так легко буде,— сказав Хайреддін,— бо, крім того, що з нас не дуже надійні бійці, цей урвиголова вже встиг помірятися силою з найкращим рицарем Франції і вийшов з честю з такого поєдинку. Я чув від очевидців, що він здорово натиснув на Дюнуа.

— Буря й град! Ти говориш так тому, що ти боягуз,— сказав німецький воїн.

— Я не більший боягуз, ніж ви самі,—відповів Хайреддін,— але битися не моя справа. Коли ви згодні діяти, як було умовлено, і будете в засідках там, де призначено, гаразд! Коли ні, то я спокійно проведу їх до палацу єпіскопа. Гійом де ля Марк може й там легко заволодіти ними, якщо тільки він хоч наполовину такий сильний, як стверджував тиждень тому.

— Тисяча чортів! — сказав солдат.—Ми такі ж сильні і ще сильніші, але ми чули про сотню списів з Бургундії.

Це буде, бачте, п'ять чоловік на кожний спис, тобто п'ятсот душ, і тоді, нехай забере мене біс, вони з більшою охотою шукатимуть нас, ніж ми їх; та ще єпіскоп має напоготові неабияку кількість піхоти,— ось як!

— Тоді ви мусите чатувати в засідці біля Хреста Трьох Волхвів або відмовитися зовсім від цієї справи,— сказав циган.

— Відмовитися?.. Відмовитися від нагоди здобути багату жінку для нашого благородного начальника, хай йому чорт! Я волів би краще пройти живцем крізь пекло. Можу прозакладати свою душу, що всі ми будемо принцами й герцогами, яких звуть дюками, матимемо свої власні винні погреби й заплісняві французькі корони і питимемо з гарненькими дівчатами, коли вони набриднуть нашому Бородачеві.

— Отже, засідка біля Хреста Трьох Волхвів?—спитав циган.

— Авжеж! Ти мусиш заприсягтися, що приведеш їх туди. А коли вони злізуть із своїх коней і стануть навколішки перед хрестом, як це роблять там усі люди, крім таких чорних поганців, як ти, ми кинемося на них, і вони будуть наші.

— Так, але я обіцяю зробити цю необхідну підлоту з однією умовою,—сказав Хайреддін.—Я вимагаю, щоб і волосина не впала з голови того юнака. Коли ви заприсягнетеся мені в цьому вашими трьома кельнськими мертвяками, то і я заприсягнуся вам сімома нічними мандрівницями, що з цією умовою я зроблю все, як обіцяв. А коли ви порушите вашу присягу, то сім нічних мандрівниць будитимуть вас сім ночей підряд поміж північчю й ранком, а на восьму задушать вас і з'їдять.

— Але, грім і град, чому ти так піклуєшся за життя цього хлопця, який тобі ні рідний, ні близький? — здивувався німець.

— Для вас, чесний Генріху, байдуже, чому саме. Декому приємно перерізувати горлянки, а декому, навпаки, приємно, щоб вони лишалися цілі. Отже, присягніться мені, що не займатимете його, або, ім'ям червоної зорі Альдебарана [1], з цієї справи нічого не вийде. Присягайтеся трьома волхвами, як ви їх там звете в Кельні. Я знаю — інша присяга для вас ніщо.

---

[1] Альдебаран — яскрава зоря в сузір'ї Тельця.

— От так чудасія!—сказав ландскнехт.— Ну, я присягаюся...

— Ні,— перебив його циган,— поверніться, бравий ландскнехте, обличчям до сходу, бо інакше волхви й не почують вас.

Воїн заприсягався, як йому було наказано, а потім заявив, що в призначений час він буде вже напоготові і на своєму місці, беручи до уваги, що воно було обрано дуже влучно, лише за п'ять льє від монастиря, де зупинилися подорожні.

— Але чи не було б певніше,— додав він,— поставити кількох наших вершників на іншому шляху, ліворуч від заїзду, щоб упіймати їх, коли вони поїдуть тим шляхом?

Циган подумав хвилину й відповів:

— Ні, поява вашого війська у тому напрямку може зворушити намюрський гарнізон, і тоді ви матимете сумнівний бій замість певного успіху. Крім того, вони поїдуть правим берегом Маасу, оскільки я можу вести їх, куди схочу, бо, хоч який хитрий цей шотландський горянин, але він ніколи ні в кого, крім мене, не питав, як їм краще їхати. Це й не дивно, бо мене призначив до нього один такий надійний друг, на слово якого всі звіряються, поки не познайомляться з ним трохи ближче.

— Слухай, друже Хайреддін,— сказав солдат,— я в тебе ось що спитаю. Ти й твій брат, як ти сам казав, великі звіздарі, тобто спостерігачі й ворожбити. Гаразд! А якого ж чорта ти не наворожив йому, твоєму братові Захмету, що його повісять?

— Я скажу тобі, Генріху,— відповів Хайреддін.— Коли б я тільки знав, що мій брат буде такий дурень і перекаже таємницю короля Людовіка герцогові Бургундському, то я б напророкував його смерть з такою самою певністю, як добру погоду в червні. В Людовіка і вуха й руки при бургундському дворі, а радники Карла люблять брязкіт французького золота так само, як ти дзвін винних склянок. Але прощай уже і не забудь умови. А я мушу чекати на мого шотландця на віддалі пострілу з лука від того свинарника ледачих кнурів, бо інакше він запідозрить, що моя прогулянка не віщує нічого доброго для його подорожі.

— Спершу ковтни цього для духу! — сказав ландскнехт, подаючи йому пляшку.— Але я й забув — ти ж така

звірюка, що не п'єш нічого, крім води, як паскудний васал Магунда і Тремагунда [1].

— Сам ти васал винного бочонка й пляшки,— відказав циган.— Я й не дивуюся, що саме тобі доручили криваву й насильницьку частину цієї справи, яку вигадали кращі голови. Той, хто хоче знати думки інших і затаїти свої власні, не повинен пити вина. Але навіщо казати це тобі, якого мучить вічна спрага, як піски в Аравії. Бувай! Захопи з собою мого товариша Туіско: його поява біля монастиря може викликати підозру.

На цьому достойні товариші розлучилися, ще раз заприсягнувшися один одному, що побачаться біля Хреста Трьох Волхвів.

Квентін Дорвард почекав, поки вони зникли з очей, і зліз з дерева. Серце його колотилося, коли він думав про те, що він і доручена його піклуванню прекрасна графиня ледве уникли,— якщо можна було вважати, ніби вони справді уникли,— наслідків підступного й зрадницького задуму. Боячись на поворотній путі до монастиря натрапити на Хайреддіна, він подався манівцями, перетинаючи якусь дуже нерівну місцевість, і підійшов до свого тимчасового притулку з зовсім іншого боку.

Дорогою він увесь час роздумував, що йому робити далі. Спочатку, коли він почув, що Хайреддін заприсягався зрадити, він вирішив убити цигана одразу, як тільки закінчиться нарада і товариші його відійдуть досить далеко. Проте, коли він почув, як циган дбає за його життя, він почав думати, що було б невдячністю покарати зрадника з усією заслуженою ним суворістю. А тому Квентін вирішив не вбивати, а навіть, коли б це було можливим, користуватися його послугами як провідника й далі, вживши всіх заходів обережності для повної безпеки дорученої його піклуванню прекрасної графині, врятуванню якої він цілком присвятив своє життя.

Але що ж робити? Графині де-Круа не могли знайти собі притулку ні в Бургундії, з якої вони втекли, ні в Франції, з якої їх майже вигнали. Бурхлива вдача герцога Карла в одній країні навряд чи була страшнішою, ніж холодна тиранічна політика короля в другій.

---

[1] Магунд і Тремагунд — перекручені в старофранцузькій мові назви якихсь язичеських божеств (згідно з уявленням про них у середньовічній Європі).

Після довгих роздумувань Дорвард не міг вигадати кращого й безпечнішого для них плану, як, уникаючи засади, поїхати до Льєжа лівим берегом Маасу й передатись під заступництво вельможного єпіскопа, як того й бажали дами. Не можна було сумніватися в бажанні прелата оборонити їх, і, якщо він одержить підмогу з Бургундії, то матиме змогу здійснити це. В усякому разі, коли йому загрожуватиме якась небезпека від неприязні Гійома де ля Марка або коли повстання в місті Льєжі стане неминучим, то він ще зможе безпечно відрядити нещасних дам з відповідним ескортом до Німеччини.

Крім того, Квентін вирішив (хто ж із нас у своїх рішеннях не виходить із особистих інтересів?), що полон або навіть смерть, на які холоднокровно осудив його король Людовік, звільняють його від усіх зобов'язань, даних французькій короні, і він тепер же вирішив зріктися своєї служби в нього. Єпіскопові Льєжському, напевне, теж потрібні солдати, і він подумав, що за допомогою своїх прекрасних супутниць, які тепер (зокрема старіша графиня) поводилися з ним запросто, йому легко буде поступити на службу і, можливо, йому знов доручать доставити графинь де-Круа в якесь безпечніше місце, ніж околиці Льєжа. І, нарешті, самі дами, хоч і жартома, казали, чи не підняти їм васалів молодої графині, як це інші робили за тих неспокійних часів, укріпити її потужний замок і оборонятись проти всіх ворогів. Так само жартуючи, вони запитали Квентіна, чи не погодиться він бути в них на небезпечній посаді сенешала [1], і коли він з великою готовністю й захопленням пристав на їхню пропозицію, вони, сміючись, дозволили йому поцілувати їхні руки на знак того, що довіряють йому і що він обраний на цю почесну посаду. При цьому Квентінові здалося, що рука графині Ізабелли — одна з найкрасивіших рук, яку будь-коли цілував відданий васал — тремтіла, коли його губи затрималися на ній на мить довше, ніж того вимагав етикет, і що певне збентеження відбилося на її обличчі і в погляді, коли вона відняла в нього свою руку. Щось крилося під усім цим, і який сміливий чоловік віку Квентіна Дорварда з радістю не взяв би всього цього до уваги, щоб керуватися ним у своїх рішеннях?

---

[1] Сенешал — буквально начальник над слугами, у Франції — сановник з вищою судовою владою на службі в якогось феодала. Тут ужито в розумінні управитель.

Йому залишалося ще вирішити, чи може він надалі покладатися на вказівки свого зрадливого провідника. Він уже відмовився від своєї першої думки вбити його в лісі, але й відпустити живим на волю і взяти іншого провідника означало б послати зрадника в табір Гійома де ля Марка з відомостями про їхню путь.

Він вирішив був розповісти про все це пріорові й попросити його затримати цигана в монастирі, поки вони не доїдуть до замка єпіскопа; але, поміркувавши, не наважився звернутися з таким проханням до чоловіка, якого похилий вік і духовний стан робили нерішучим. Пріор вважав основним своїм обов'язком піклування про безпеку монастиря і тремтів, коли згадували про дикого Арденського Вепра.

Зрештою, Дорвард склав остаточний план, на успіх якого він міг покластися, бо виконання його залежало тільки від нього самого, а в цій справі він відчував себе здатним на все. Усвідомлюючи всю небезпеку свого становища, Квентін не занепадав духом, і його можна було б порівняти до людини, яка несе на собі тяжкий вантаж, що все-таки не перевищує її сил і можливостей. В ту хвилину, коли він підходив до монастиря, план його був цілком готовий.

На тихий стукіт чернець, навмисне поставлений для цього пріором, відчинив йому ворота й повідомив, що вся братія зараз у церкві й молитиметься там до світанку, щоб небо простило їм учорашні гріхи.

Шановний чернець запропонував і Квентінові взяти участь в їхніх молитвах, але одяг шотландця був такий мокрий, що він попросив дозволу посидіти біля вогню на кухні й обсушитися до ранку. Він особливо дбав, щоб циган, коли вони тепер зустрінуться, не помітив ніяких слідів його відсутності вночі з монастиря. Чернець не тільки дав йому такий дозвіл, але запропонував себе в співрозмовники, чому дуже зрадів Дорвард, бо хотів дістати певні відомості про два шляхи, за які згадували в своїй розмові циган з ландскнехтом. Цей чернець, який часто виходив з обителі в монастирських справах і краще від усіх інших міг дати йому потрібні відомості, зауважив, що, як справжнім прочанкам, дамам, котрих Квентін супроводив, слід їхати правим берегом Маасу коло Хреста Волхвів, де тимчасово перебували на шляху до Кельна святі мощі Каспара, Мельхіора і Балтазара (як католицька церква на-

звала східних мудреців, котрі прийшли до Віфлеєма з дарами) і де вони зробили багато чудес.

Квентін відповів, що дами вирішили неодмінно відвідувати всі святі місця й, безумовно, відвідали б і цей Хрест Волхвів чи по дорозі до Кельна, чи на зворотній путі, але вони почули, що тепер небезпечно їхати правим берегом ріки, бо там бешкетують солдати лютого Гійома де ля Марка.

— Борони боже,— сказав отець Франціск,— від того, щоб Арденський Дикий Вепр знову влаштував своє лігво так близько від нас. А втім, широкий Маас буде добрим бар'єром між нами, навіть коли б це й сталося так.

— Але цього бар'єра не буде між нами і цим розбійником, коли ми переправимося через ріку і їхатимемо берегом,— зауважив шотландець.

— Небо захистить своїх дітей, юначе,— сказав чернець.— Важко уявити, щоб королі святого міста Кельна, які не допускають євреїв і невірних за мури свого міста, дозволили грабувати й ображати прочан, що їдуть ушанувати їхні святі мощі, та ще такій собаці, як Арденський Вепр, котрий гірший за цілу пустиню сарацинських язичників з усіма десятьма колінами Ізраїля [1] на додаток.

Хоч як покладався Квентін, як справжній католик, на заступництво Мельхіора, Каспара і Балтазара, але він не забував, що його дами були прочанками тільки в суто земних інтересах, а тому й навряд чи могли розраховувати на святих. Отже, він вирішив по змозі не допускати, щоб дами опинилися в такому становищі, де вони потребуватимуть чудесного заступництва. В простоті своєї щирої віри він і сам дав обітницю піти на прощу до Трьох Кельнських Волхвів, аби тільки святі королі дозволили б йому приставити до місця призначення тих, про безпеку яких він тепер дбав.

Щоб зробити це з усією урочистістю, він попросив ченця провести його в одну з багатьох каплиць, до якої входили через монастирську церкву, і там, ставши навколішки, з щирою побожністю ствердив дану ним обітницю. Далекі співи хору, урочиста тиша пізнього часу, обраного ним для цього благочестивого вчинку, мерехтіння лам-

---

[1] 10 колін Ізраїля (у біблії 12 колін) — тобто ізраїльські або староєврейські племена (які на початку першого тисячоліття до н. е. були об'єднані в союз племен).

пади, яка освітлювала невелику готичну будову,— все сприяло тому, щоб привести Квентінів розум до того стану, коли людина найлегше усвідомлює свою безпорадність і шукає надприродної допомоги й захисту, а це завжди пов'язується з каяттям у заподіяних гріхах і жаданням виправитися в майбутньому.

Що кінцева мета його побожності була далека від любові до бога — в цьому Квентін не був винуватий. В усякому разі, його намір був зовсім щирий, а тому ми гадаємо, що він не був не прийнятним для єдиного справжнього божества, яке повинно зважати на причини, а не на форми молитв і для якого щира віра язичника більше заслуговує уваги, ніж красиве прикидання фарисея [1].

Віддавши себе і своїх безпорадних супутниць на захист святих і долі, Квентін, нарешті, пішов відпочити, справивши сильне враження на ченця своєю глибокою побожністю.

Розділ XVIII

ВОРОЖБА

Коли шляхом співаючи ідуть
І співи довгу звеселяють путь,
То прикрий шлях минає жартома
І подорожнім прикрості нема.

Сем'юель Джонсон

Ледве розвиднілося, як Квентін Дорвард покинув свою маленьку келію, розбудив заспаних слуг і більше ніж звичайно дбав, щоб усе було готове до денної подорожі. Попруги й вуздечки, зброю, підкови коней — все він оглянув сам, щоб уникнути тих несподіванок, які, хоча й здаються незначними, але часто затримують або переривають подорож. Він примусив при собі добре нагодувати коней, щоб вони витримали довгий переїзд протягом дня, а коли треба, то й швидку скачку.

---

[1] Фарисей (з староєврейської мови)—представник релігійно-політичного угруповання (що виникло в II ст. н. е. серед євреїв). Фарисеї точно додержувалися зовнішньої сторони священного писання (біблії); переносно — той, хто удає з себе побожного, святенник, формаліст.

Після цього Квентін повернувся до своєї кімнати, старанно, як ніколи, озброївся й підперезався мечем, передчуваючи близьку небезпеку, але з твердою рішучістю боротися до останньої можливості.

Ці благородні почуття надали величі його ході й достойності його поставі, яких графині де-Круа ще не помічали в нього, хоч їм дуже подобалася його трохи наївна грація в поводженні й у розмові, а також сполучення його природного тонкого розуму з простотою, що була наслідком його монастирського виховання у віддаленій країні.

Він сказав дамам, що цього ранку треба рушати раніш, ніж звичайно. Тому вони залишили монастир одразу після сніданку, за який так само, як і за всю гостинність, дами віддячили багатими подарунками для вівтаря, які личили скоріше їх сану, ніж зовнішньому вигляду. Але це не викликало ніяких підозр, бо їх вважали за англійок, а англійців на той час, як і тепер, вважали за найбагатіший народ.

Пріор благословив їх, коли вони сідали на коней, і поздоровив Квентіна з тим, що нема його поганського провідника.

— Бо,— сказав він,— краще спіткнутися на дорозі, ніж обіпертися на руку злодія і розбійника.

Квентін не зовсім поділяв цю думку: він хоч і знав, що на цигана покладатися небезпечно, але сподівався використати його послуги і водночас обдурити його зрадницькі наміри, про які йому тепер було добре відомо. Але його занепокоєння щодо цього незабаром розвіялося: не встигла маленька кавалькада від'їхати й на сто туазів від монастиря й суміжного з ним села, як Магрібін приєднався до неї, їдучи, як звичайно, на своєму рухливому й дикому на вигляд конику. Їхня дорога йшла вздовж берега того самого струмка, де вночі Квентін підслухав таємничу нараду; і ледве Хайреддін порівнявся з ними, як вони проїхали під тією самою вербою, яка вчора дала Дорвардові змогу сховатися, коли він став несподіваним свідком розмови між зрадником-провідником і ландскнехтом.

Спогади, які викликало це місце в пам'яті Квентіна, змусили його різко звернутися до провідника, з котрим він до того майже не розмовляв.

— Де ти ночував цю ніч, негіднику? — спитав шотландець.

— Ваша мудрість скаже вам про це, якщо ви поглянете на мій плащ,— відповів циган, показуючи на свій одяг, до якого пристали стеблини сіна.

— Добрий стіжок сіна,— сказав Квентін,—це саме постіль для звіздаря і надто гарна для поганського безбожника, який зневажає нашу святу релігію і її служників.

— Проте вона припала більш до вподоби моєму Муцеві, ніж мені,— сказав Хайреддін, плескаючи свого коня по шиї,— бо в нього були і паша і притулок. Оті лисі дурні відв'язали його й пустили, боячись, щоб кінь розумної людини не заразив мудрістю всіх монастирських ослів. Добре, що Муць знає мій свист і бігає за мною всюди, як собака, інакше я б не побачив його більш ніколи, а ви так само даремно викликали б свистом вашого провідника.

— Скільки разів я казав тобі,— суворо зауважив Дорвард,— щоб ти облишив свою непристойну балаканину, коли тобі доводиться бути в товаристві достойних людей, що, я гадаю, досі рідко випадало тобі на долю. І обіцяю тобі, коли я переконаюсь, що ти не тільки мерзенний негідник і богохульник, але й зрадник, то мій шотландський кинджал одразу познайомиться з твоїм поганським серцем, хоч від цього мені буде не більше честі, ніж коли б я заколов свиню.

— Дикий кабан близький родич свині,—сказав циган, не моргнувши оком під гострим поглядом Квентіна і не змінивши свого байдужого голосу.— А багато людей,— додав він,— з честю, задоволенням і користю для себе вбивають кабанів.

Здивований його зауваженням і не певний того, чи не знає циган більш ніж треба про нього самого і його почуття, про що йому зовсім не хотілося говорити, Квентін припинив розмову, в якій він не одержав переваги над Магрібіном, і від'їхав назад на свій звичайний пост поруч із дамами.

Ми вже згадували, що протягом подорожі поміж Дорвардом і дамами встановилися майже дружні взаємини. Старша графиня, упевнившися, що він дворянин за походженням, ставилася до нього тепер досить дружньо й поводилася з ним, як з рівним. Її племінниця не так одверто виявляла свою прихильність, але її збентеження і боязкість, на думку Квентіна, були добрим знаком. В уся-

кому разі, він бачив, що його присутність і розмова з ним не були зовсім байдужі для неї.

Ніщо так не пожвавлює юнацьку веселість, як свідомість того, що вона подобається іншим; ось чому Квентін всю дорогу розважав своїх прекрасних супутниць піснями та оповіданнями своєї батьківщини. Пісні він співав рідною мовою, а оповідання намагався переказувати своєю недосконалою французькою мовою (що призводило до безлічі всяких мовних непорозумінь), такою ж потішною для дам, як і самі оповідання. Але цього тривожного ранку він їхав поруч з графинями де-Круа, навіть не намагаючись розважати їх, і вони не могли не помітити його мовчання.

— Нашого молодого супутника побачив вовк [1],— сказала пані Амеліна, натякаючи на одне старовинне повір'я,— і через це він позбувся мови.

«Краще було б сказати, що я вистежив лисицю», подумав Квентін, але нічого не відповів.

— Чи здорові ви, пане Квентін? — спитала графиня Ізабелла з такою тривогою в голосі, що аж почервоніла, бо висловила більш співчуття до нього, ніж це дозволяла відстань між ними.

— Він там бенкетував з веселими ченцями,— сказала пані Амеліна.— Шотландці подібні до німців, які цілу ніч заливають свою веселість рейнвейном, ввечері, ледве тримаючись на ногах, ідуть танцювати, а вранці приходять з головним болем до своєї дами.

— Ні, благородні дами,— сказав Квентін,— я не заслуговую вашого докору. Добрі ченці всю ніч молилися в церкві, а щодо мене, то я випив тільки чарку їхнього найлегшого найзвичайнішого вина.

— Це погане вино спричинилося до такого настрою? — сказала графиня Ізабелла.— Підбадьортеся, пане Квентін, а якщо нам з вами доведеться колись відвідати мій старий Бракемонтський замок і я сама буду вам за виночерпія, то почастую вас таким благородним вином, якого ніколи не виробляли виноградарі Гохгейма або Йоганнісберга.

— Склянка води, благородна панно, з в а ш и х рук...— почав Квентін, але голос його затремтів, і Ізабелла

---

[1] За старих часів в Італії вважали, що коли людину зустріне вовк і побачить її, перш ніж вона встигне подивитися на нього, то ця людина позбувається мови і робиться німа.

продовжувала, немовби не відчувши всієї ніжності, з якою він вимовив цей особовий займенник.

— Це вино укладав у глибоких підвалах Бракемонта ще мій прадід, рейнграф Готфрід,— сказала графиня Ізабелла.

— Який здобув руку її прабабки,— встряла в розмову пані Амеліна, перебиваючи свою племінницю,— тим, що здобув перемогу, як рицар на великому турнірі в Страсбурзі. Десять рицарів там було вбито. Але ці дні проминули, і ніхто тепер не піде назустріч небезпеці заради честі або для звільнення пригніченої красуні.

На цю промову, висловлену тоном, яким і за наших днів змарнілі красуні засуджують грубість сучасних нравів, Квентін відповів, що «рицарський дух, який пані Амеліна вважає угаслим, ще не зовсім зник, і коли б його не було ніде на світі, то він все-таки палав би в серцях шотландських дворян».

— Ти тільки послухай, що він каже! — вигукнула пані Амеліна.— Він хоче, щоб ми повірили тому, ніби в його холодній і похмурій країні ще палає благородний вогонь відваги, який згас у Франції й Німеччині! Бідний юнак схожий на швейцарського горянина, який збожеволів від пристрасті до своєї батьківщини. Він скоро розповідатиме нам про шотландський виноград і маслини.

— Ні, пані,— сказав Дорвард,— про вино й маслини наших гір я небагато можу розповісти, хіба тільки, що наші мечі можуть примусити наших заможніших сусідів постачати нам ці коштовні речі, як данину. Але щодо непорушної вірності й незаплямованої честі шотландців, то по мені буде видно, наскільки ви можете звірятися на них, бо, крім вашої безпечності, я вам нічого не можу запропонувати.

— Ваші слова таємничі, ви, мабуть, знаєте, що нам загрожує якась небезпека? — сказала пані Амеліна.

— Я прочитала це вже годину тому в його очах! — вигукнула панна Ізабелла, заламуючи руки.— Пресвята діво, що ж з нами буде?

— Нічого, сподіваюся, крім того, що ви забажаєте,— поспішно відповів Дорвард.— А тепер я мушу запитати вас, благородні дами, чи ви вірите мені?

— Віримо вам? — сказала графиня Амеліна.— Авжеж, без сумніву. Але до чого це запитання? Або якого довір'я ви хочете від нас?

— Я, з свого боку,— додала графиня Ізабелла,— цілком вірю вам без усяких застережень. Коли ви можете зрадити нас, Квентіне, то я знатиму, що правду можна шукати тільки на небі.

— Благородна панно,— відказав Дорвард, дуже зрадівши,— ви робите мені велику честь. Я маю намір змінити нашу путь, поїхавши навпростець лівим берегом Маасу до Льєжа, замість того, щоб переїжджати Маас у Намюрі. Це не збігається з наказом короля Людовіка і з вказівками провідника. Але в монастирі я чув, що на правому березі Маасу вештаються бандити, а бургундські солдати послані туди винищувати їх. І те й інше здається небезпечним для вас. Чи даєте ви мені дозвіл ухилитися від призначеного маршруту?

— Даю вам на це мій цілковитий дозвіл,— відповіла молодша дама.

— Кузино,— заперечила пані Амеліна,— я поділяю твою думку й вірю, що юнак бажає нам тільки добра, але подумай, що цим ми порушимо наказ короля Людовіка.

— А яке нам діло до його наказів? — спитала панна Ізабелла.— Я, дякуючи небу, не його піддана. Крім того, він уже раз обдурив нас, і якщо я звірилася на його заступництво, то він уже не виправдав мого довір'я до нього. Я не скривджу цього юнака і, не вагаючись ні хвилини, зроблю всупереч наказу цього хитрого й егоїстичного деспота.

— Хай бог вас благословить за такі слова, панно,— весело сказав Квентін.— А коли я не заслужу вашого довір'я, то нехай мене четвертують дикими кіньми в цьому житті й засудять на вічні муки в пеклі,— та й це ще буде надто м'якою карою.

Сказавши так, він підігнав свого коня й приєднався до цигана. Цей чоловік, здавалося, мав надзвичайно байдужу або незлостиву вдачу. Образи й загрози ніколи не залишалися в його пам'яті — так принаймні здавалося; і він так просто став розмовляти з Квентіном, немовби вони нічого не сказали неприємного один одному протягом ранку.

«Собака не гарчить тепер,— подумав шотландець,— бо має намір розправитися зо мною раз і назавжди, коли зможе вхопити мене за горло. Але ми ще спробуємо побити зрадника його власною зброєю».

— Шановний Хайреддін,— сказав він,—ти їдеш з нами вже більш ніж десять днів, але досі ще не показав, як ти вмієш ворожити. А ти, проте, виявляв своє вміння в кожному монастирі, рискуючи при цьому ночувати в стіжку сіна.

— Ви ніколи не просили мене погадать,— сказав циган.— Ви, як і всі інші люди, задовольняєтесь тим, що глузуєте з таємниць, яких не розумієте.

— Гаразд, покажи мені тепер своє вміння,— сказав Квентін і, знявши рукавичку, простяг йому руку.

Хайреддін старанно розглянув усі лінії, які перехрещувалися на долоні шотландця, і всі виступи й випини біля основи пальців, котрим на той час приписувався такий же зв'язок із характером і долею людини, як закрутам мозку за наших часів.

— Це рука,— сказав Хайреддін,— яка показує, скільки її власникові довелося зазнати труднощів і небезпек. Вона рано звикла до меча, але, крім того, торкалася й застіжок молитовника.

— Про все моє минуле життя ти міг довідатися в когось,— перебив його Квентін.— Краще розкажи мені щось про майбутнє.

— Ця лінія від «горба Венери»,— продовжував циган,— яка не переривається несподівано, а йде поруч із лінією життя, свідчить про те, що ви здобудете велике багатство через одруження з якоюсь багатою й благородною жінкою внаслідок щасливого кохання.

— Такі обіцянки ти даєш усім, хто звертається до тебе за порадою,— заперечив Квентін.— Це звичайні ваші викрутаси.

— Те, що я вам кажу зараз, так само правдиво,— продовжував циган,— як і те, що скоро вам загрожуватиме небезпека, яку я бачу з цієї яскравої кривавочервоної лінії, що перетинає «столову лінію». Ця небезпека буде від удару меча або іншого насильства, від якого вас урятує тільки відданий друг.

— Чи не ти сам? — спитав Квентін, обурений тим, що хіромант, розраховуючи на його легковірність і щоб підтримати свій авторитет, пророкував можливі наслідки своєї зради.

— Моє мистецтво,— заперечив циган,— нічого не каже мені про мене самого.

— Ну, щодо цього, то ясновидці моєї країни,— сказав

Квентін,— перевершують вас у вашому хваленому мистецтві, бо вони вміють передбачати й ті небезпеки, які загрожують їм самим. Коли я залишав свої узгір'я, то захопив з собою частку того ясновидіння, яким обдаровано тамтешніх мешканців. Я доведу це тобі, Хайреддіне, в обмін за твоє віщування. Небезпека, яку ти мені віщуєш, загрожує мені на правому березі Маасу, і я хочу уникнути її, поїхавши до Льєжа лівим берегом.

Провідник вислухав ці слова з байдужістю, якої Квентін, знаючи задум Магрібіна, ніяк не міг зрозуміти.

— Коли ви здійсните ваш намір,— відповів циган,— то небезпека, що вам загрожує, загрожуватиме мені.

— Мені здалося,— зауважив Квентін,— що ти щойно сказав, ніби не можеш віщувати своєї власної долі?

— Не можу так, як провіщав вашу долю,— по лініях на долоні,— відказав Хайреддін.— Але досить хоч трохи знати Людовіка де-Валуа, щоб провіщати, що він накаже повісити вашого провідника, коли вам буде завгодно збочити з указаного ним шляху.

— Щасливе закінчення подорожі, — сказав Квентін, — виправдає збочення з призначеного королем шляху.

— Авжеж,— відповів циган,— коли ви певні того, що король мав на увазі саме таке закінчення цієї подорожі.

— А про яке ж інше закінчення міг думати король? І чому ти гадаєш, що в нього міг бути якийсь інший намір, крім того, що є в його писаному наказі? — запитав Квентін.

— Просто тому,— відповів циган,— що кожен, хто хоч трохи знає християннішого короля, розуміє, що про той намір, який він найбільш бажає здійснити, він найменш говорить. Я ладен просунути свою голову в петлю роком раніше, ніж їй призначено, якщо із дванадцяти посольств, відправлених милостивим Людовіком, в одинадцятьох нема чогось такого, що не написано в вірчих грамотах, а лишається на дні чорнильниці.

— Мені нема діла до твоїх дурних підозр,— відказав Квентін.— Мій обов'язок простий і ясний — благополучно приставити цих дам до Льєжа. Тому я й гадаю, що краще виконаю це доручення, поїхавши лівим берегом Маасу. Крім того, це найкоротший шлях до Льєжа. Переїхавши ріку, ми згаяли б багато часу і втомилися б. Навіщо нам це робити?

— Тільки тому, що всі прочани, простуючи до Кельна (а графині вдають із себе прочанок), завжди їдуть до Льєжа правим берегом,— сказав Хайреддін,— і коли б дами зробили, як ви пропонуєте, то це суперечило б меті їхньої подорожі.

— Коли нас хто запитає, чому ми їдемо так, а не інакше,— зауважив Квентін,— то ми скажемо, що боїмося лихого герцога Гельдернського, або Гійома де ля Марка, або «шкуродерів» і ландскнехтів на правому березі річки і через те їдемо лівим берегом.

— Як вам завгодно, мій добрий пане,— заявив циган.— Мені однаково, вести вас правим чи лівим берегом Маасу: ви сами виправдуватиметесь у цьому перед вашим паном.

Квентін, хоч і здивувався, але водночас і зрадів, що Хайреддін так швидко погодився на зміну їхнього маршруту, бо він потребував його допомоги як провідника. Проте він побоювався, щоб циган, побачивши, що його план не здійснився, не вжив яких-небудь рішучих заходів. Крім того, прогнати цигана тепер — значить привести на їх шлях Гійома де ля Марка, з яким він підтримував зносини; а коли Хайреддін залишився б з ними, то Квентін міг би стежити за ним, як і досі, і не давати йому змоги спілкуватися з сторонніми.

Відкинувши таким чином свій первісний намір, маленький загін їхав лівим берегом широкого Маасу так швидко й успішно, що вранці другого дня прибув до мети їхньої подорожі. Тут вони довідалися, що єпіскоп Льєжський для поправлення свого здоров'я, як він говорив, але, можливо, для того, щоб на нього не напало зненацька бунтарське населення міста, переніс резиденцію до свого чудового замка Шонвальда за одну милю від Льєжа.

Коли мандрівники наблизилися до замка, вони побачили єпіскопа, що повертався з сусіднього міста на чолі довгої процесії, де він відправляв урочисту обідню. В цій блискучій процесії брали участь духовні, світські, цивільні й військові особи, як про це сказав автор старовинної балади:

Багато було попереду з хрестами —
Позаду не менш їх було із списами.

Процесія мала величний вигляд; вона звивалася вздовж зеленого берега Маасу й, сягаючи єпіскопської резиденції, зникала в чорному порталі її готичних воріт.

Під'їхавши ближче, наші подорожні побачили, що околиці замка, як і зовнішній вигляд його, говорили скоріше про непевність і побоювання, ніж про велич і могутність, свідками яких вони тільки що були. Навколо замка й поблизу нього стояли озброєні загони вартових, а сама резиденція єпіскопа усім своїм похмурим громаддям доказувала, що його преосвященство чогось побоюється і вважає необхідним вжити всіх заходів оборони.

Коли Квентін сповістив про прибуття графинь де-Круа, їх одразу шанобливо запросили до великої зали, де їх зустрів сам єпіскоп у присутності свого невеличкого двору. Він не дозволив їм поцілувати його руку, але привітав їх з тією галантністю світського государя, з якою звертаються до красивих дам, а також з виразом святої любові пастиря до своєї пастви.

Людовік де-Бурбон, єпіскоп Льєжський, був справді благородним і добросердим володарем; він не переобтяжував себе духовними обов'язками і не дуже суворо додержував монастирського режиму, але завжди й незмінно відзначався відкритою і благородною вдачею, властивою дому Бурбонів, із якого він походив.

Останнім часом, коли роки взяли своє, прелат засвоїв звички, що більш личили його духовному сану, і всі сусідні володарі любили його, як благородного церковного сановника, щедрого й великодушного в своєму приватному житті, хоч він і не виявляв належної церковникам суворості і правив з невимушеною байдужістю, яка серед його заможних і бунтівливих підданих скоріш потурала, ніж припиняла заколотницькі наміри. Єпіскоп був таким спільником герцога Бургундського, що той порядкував у єпіскопських володіннях, як у своїх власних, і за добродушну поступливість, з якою прелат погоджувався на його вимоги (на котрі, по суті, він міг і не погоджуватися), герцог завжди стояв на його боці з властивою його характеру рішучістю і готовністю. Карл звичайно говорив, що вважає Льєж своєю власністю, а єпіскопа своїм братом (і справді їх можна було вважати такими, бо перша жінка герцога була сестрою єпіскопа), і той, хто наважиться образити Людовіка де-Бурбона, матиме перш за все справу з ним.

Ця загроза, беручи до уваги характер і могутність герцога, могла б налякати всіх, але не багатих і незадоволених громадян міста Льєжа, котрим багатство, як говориться в стародавній приказці, запаморочило голови.

Прелат, як ми вже казали, пообіцяв графиням де-Круа вжити весь свій вплив при бургундському дворі на користь їх справи. І він сподівався, що йому пощастить, бо Кампо-Бассо вже не користався з такої ласки герцога, як раніш. Єпіскоп обіцяв їм таке заступництво, яке було в його владі, але зітхання, яке супроводило ці слова, показувало, що влада його не така міцна, як він запевняв.

— В усякому разі, дочки мої любі,— сказав єпіскоп тоном, в якому поєднувалася церковна єлейність із спадковою рицарською чемністю дому Бурбонів,— борони боже, щоб я віддав вівцю на поталу вовкові чи благородних дам на гнів розлюченого опікуна. Я мирна людина, хоча тепер у житлі моєму й чути брязкіт зброї. Але будьте спокійні, я піклуватимуся за вашу безпеку, як за свою власну. Якщо ж справи погіршають, чого, сподіваюсь, з ласки нашої пречистої діви не станеться, ми забезпечимо ваш переїзд до Німеччини, бо навіть воля нашого брата й покровителя Карла Бургундського не примусить нас порядкувати вами проти вашого бажання. Але ми не можемо вдовольнити ваше прохання й відіслати вас до монастиря, бо діти диявола мають тепер такий вплив серед мешканців Льєжа, що ми не знаємо для вас іншого притулку, крім цього замка, який охороняють наші солдати. Зате ви тут завжди бажані гості, і вся ваша свита знайде в нас достойну зустріч, і зокрема цей юнак, якого ви так рекомендували нашій увазі і якому ми дамо наше благословення.

Тут Квентін, як належало, став навколішки, щоб прийняти єпіскопське благословення.

— Щодо вас самих,— продовжував добрий прелат,— то ви житимете разом з моєю сестрою Ізабеллою, Трірською канонісою [1], з котрою, не ображаючи пристойності, ви можете перебувати під однією стріхою навіть в такого веселого холостяка, як єпіскоп Льєжський.

Закінчивши привітальну промову, він з усією чемністю провів дам до покоїв своєї сестри, а його мажордом-диякон, напівдуховний, напівсвітський сановник, розважав Квентіна розмовами з люб'язністю, якою відзначався його господар. Решта свити графинь де-Круа була відведена до службових приміщень монастиря.

При цьому Квентін не міг не спостерегти, що присутність цигана, яка так бентежила населення сільських мо-

---

[1] Каноніса — черниця.

настирів, не викликала, здавалося, ні заперечень, ні зауважень при дворі цього багатого і, можна сказати, світського прелата.

Розділ XIX

МІСТО

Я приводу не хочу дати вам
Для вибуху обурення, о друзі.
Шекспір, «Юлій Цезар»

Розлучившись з графинею Ізабеллою, чий погляд був для нього протягом стількох днів провідною зорею, Квентін відчув у своєму серці чудну порожнечу й холодність, яких він ніколи ще не відчував у своєму повному мінливостей житті. Без сумніву, близькі взаємини, що склалися між ними під час подорожі, мусили припинитися, оскільки графиня знайшла собі постійний притулок, бо з якого приводу могла б вона, коли б навіть і наважилася на порушення пристойності, залишити при собі такого вродливого юнака благородного походження, як Квентін?

Але біль від розлуки не полегшувався тим, що вона здавалася неминучою, і горде серце Квентіна не могло стерпіти, що його відпускали, як звичайного слугу, як провідника, що закінчив доручену йому справу; і його очі проронили не одну сльозинку над руїною всіх повітряних замків, яких він так багато набудував собі під час їхньої цікавої подорожі. Він мужньо намагався відкинути смуток, але всі зусилля його спершу були марні. Піддавшися почуттю, якого він не міг затамувати, він сів на підвіконні глибокого готичного вікна, крізь яке освітлювалася велика зала в Шонвальді, й став роздумувати над своєю гіркою долею, що не дала йому ні високого сану, ні достатнього багатства, щоб здійснити свою сміливу мрію.

Квентін намагався розвіяти свій сум тим, що написав і відіслав з Карлом, одним із своїх служників, повідомлення королю про прибуття графинь де-Круа до Льєжа. Зрештою, його природна бадьорість повернулася до нього, збуджена, мабуть, заголовком старого романа, щойно надрукованого в Страсбурзі, який лежав на підвіконні. На титульному аркуші було написано:

Як зброєносець без майна і прав
Угорську королівну покохав.

Читаючи «чорні букви» [1] оповідання, що так дивно нагадували його власну долю, Квентін раптом відчув дотик чиєїсь руки на своєму плечі й побачив цигана, який стояв біля нього.

Хайреддін завжди був неприємний йому, а після викриття його зради став прямо ненависним, і Квентін з усією суворістю спитав його, чому той наважився доторкнутися до християнина й дворянина?

— Тільки тому,— відповів циган,— що я бажав би знати, чи не втратив християнський дворянин свого чуття так само, як слуху й зору. Я вже кілька хвилин стою тут і говорю вам, а ви дивитеся на ці клаптики жовтого паперу, немовби в них були чари, що перетворили вас на статую й почасти вже виявили свою дію.

— Гаразд, чого тобі треба? Кажи й забирайся геть!

— Я бажаю того, чого всі люди бажають, хоч небагато з них задовольняється цим,— сказав Хайреддін.— Я бажаю того, що мені належить,— моїх десять золотих за те, що я був провідником для ваших дам.

— Якої винагороди ти наважуєшся вимагати від мене, крім тієї, щоб я зглянувся на твоє нікчемне життя? — гнівно сказав Дорвард.— Адже ти хотів зрадити їх дорогою.

— Але я ж не зрадив їх,— сказав Хайреддін.— Коли б я зробив так, то не просив би винагороди ні від вас, ні від них, а тільки від того, для кого було б корисно, щоб вони поїхали правим берегом ріки. Сторона, якій я служив, це та сторона, яка мусить сплатити мені.

— Тоді нехай твоя винагорода загине разом з тобою, зраднику!—сказав Квентін, відраховуючи йому гроші.— Забирайся до Арденського Вепра або до самого чорта, тільки щоб очі мої тебе не бачили, інакше я відряджу передчасно тебе на той світ!

— До Арденського Вепра! — повторив циган з таким здивуванням, яке дивно було бачити на його обличчі.— Отже, то була не випадкова догадка і не просте підозріння, що привело вас до думки змінити шлях? Чи може й справді в інших країнах краще ворожать, ніж у наших мандрівних племенах? Верба, під якою ми розмовляли, не могла

---

[1] Чорні букви — тобто так званий готичний шрифт, який за середніх віків був поширений в усіх країнах Західної Європи.

переказати наших слів. Але ні-ні-ні! Який я дурень! Розумію, розумію! Верба над струмком коло монастиря: я ж бачив, як ви подивилися на неї, проїжджаючи на віддалі п'ятьох льє від того гнізда трутнів. Вона справді не могла чути, але на ній міг сховатися хтось з вухами! Відтепер я влаштовуватиму мої наради не інакше як на відкритій рівнині: ні кущика, ні будяка не буде близько, щоб за ним заховався шотландець. Ха! Ха! Шотландець побив цигана його ж витонченою зброєю. Але знай, Квентіне Дорвард, що ти перехитрував мене тільки собі на шкоду. Так! Доля, яку я віщував тобі по лініях руки, не спіткала тебе лише через твою впертість.

— Присягаюся святим Андрієм,— сказав Квентін,— твоє нахабство змушує мене сміятися проти моєї волі. Як це успіх твого підлого зрадництва міг бути мені на користь? Правда, я чув, що ти умовлявся не губити мого життя,— умова, яку твій достойний спільник неодмінно забув би, коли б ми тільки перейшли до рукопашної. Але як твоя зрада могла б обернутися мені на користь, а не приректи мене на смерть або полон,— це вже вище від людського розуміння!

— Не варто думати про це,— відказав Хайреддін,— бо я все ж таки здивую вас своєю вдячністю. Коли б ви не сплатили мені моєї плати, то я вважав би, що ми поквиталися, і покинув би вас. Тепер я залишаюся вашим боржником за ту справу на березі Шеру.

— Мені здається, що я вже стягнув з тебе цей борг, лаючи й проклинаючи тебе,— зауважив Квентін.

— Жорстокі або лагідні слова,— це тільки вітер, який не збільшує й не зменшує ваги на терезах. Коли б ви вдарили мене замість загроз...

— Я й зараз можу віддати свій борг таким способом, коли ти ще дратуватимеш мене тут!

— Я б не радив вам так його віддавати,— сказав циган,— бо така розплата, завдана необережною рукою, може перевищити борг і, на нещастя, зробить вас моїм боржником. А я не такий, щоб вибачати або й зовсім забути про це. А тепер бувайте, але ненадовго: я йду попрощатися з графинями де-Круа.

— Ти? — здивовано вигукнув Квентін.— Тебе допустять до графинь? І тут, у такому місці, де вони живуть як монашки під заступництвом сестри єпіскопа, благородної каноніси? Це неможливо!

— Проте Марта чекає на мене, щоб провести до них,— заперечив циган глузливо,— і я мушу просити вашого пробачення, що покину вас так несподівано.

Він обернувся, ніби збираючись іти, але одразу зупинився й проказав дуже серйозно й виразно:

— Я знаю ваші надії. Вони сміливі, але не будуть даремні, коли я допоможу їм. Я знаю ваші побоювання; вони мусять навіяти вам обережність, але не боязкість. Кожну жінку можна підкорити. Граф — це тільки назва, яка так само прикладатиметься до Квентіна, як назва герцога прикладається або личить Карлові, або назва короля Людовікові.

Перш ніж Дорвард міг відповісти, циган вийшов з зали. Квентін побіг за ним, але краще, ніж шотландець, знайомий з усіма ходами й переходами будинку, Хайреддін випередив його і зник, збігши маленькими східцями вниз. Незважаючи на це, Дорвард ішов далі, сам не усвідомлюючи добре, чому він так робив. Сходи закінчувалися дверима, що відчинялися в одну з алей саду, де він знов побачив на мить цигана, який біг покрученою алеєю й був уже далеко.

З двох боків сад був оточений будовами замка — величним громаддям, що своєю архітектурою нагадувало водночас і фортецю і монастир; з двох інших боків здіймалися зубчасті мури. В протилежному кінці саду, в іншій частині будови, де під масивною аркою, вкритою плющем, була задня хвіртка, Хайреддін озирнувся й на прощання помахав рукою своєму переслідувачеві. Дорвард побачив, як Марта справді відчинила хвіртку й дикого цигана впустили до покоїв графинь де-Круа, як він міг, природно, здогадатися. Квентін кусав губи з обурення й дуже докоряв собі, що не повідомив дам про шахрайство Хайреддіна і його махінації щодо них. Самовпевнене нахабство, з яким циган обіцяв допомогти Квентіну в його особистих справах, ще збільшувало його гнів і обурення. Юнакові здавалося, що й саме кохання його до графині Ізабелли було б споганене, коли б воно мало успіх завдяки такому посереднику. «Але все це обман,—сказав він сам до себе,— махінації його підлого ремесла. Він якоюсь брехнею домігся, що дами допустили його до себе, і зробив це з якимсь лихим наміром. Добре, що я довідався, де саме вони живуть. Я підстережу Марту й випрошу собі побачення з ними, хоч би для того, щоб застерегти їх. Шкода,

що мені доводиться вживати хитрощів, коли такий, як він, має відкритий доступ до них. Вони довідаються про те, що хоч вони й позбавили мене свого товариства, все ж таки основна моя турбота — охороняти Ізабеллу».

Тимчасом, як закоханий юнак заглибився в свої роздумування, до нього підійшов через ті самі двері, через які і він потрапив у сад, один літній придворний єпіскопа і дуже чемно сказав, що цей сад—приватна власність і заходити сюди можуть лише єпіскоп та його найпочесніші гості.

Квентін так замислився, що старий мусив повторити свої слова двічі, перш ніж він добрав, у чому річ. Схаменувшися, шотландець поклонився й поспішив вийти з саду, а придворний увесь час ішов за ним, докучаючи йому нудними виправдовуваннями, що це є лише виконання обов'язку. Старий так бажав загладити мниму образу, яку, він гадав, Дорвард узяв близько до серця, що весь час намагався зав'язати з ним розмову. Проклинаючи в думках цього прихильника формальностей, Квентін сказав, що йде до міста, і так прискорив ходу, що в старого пропала всяка охота супроводити його далі підйомного моста. За кілька хвилин Квентін був уже в Льєжі — тоді одному з найбагатіших міст у Фландрії і, звичайно, в цілому світі.

Сум, навіть любовний сум, лежить не так уже глибоко, принаймні в серцях людей мужньої і гнучкої вдачі, як схильні думати легкодухі ентузіасти, що хворіють на таку слабість. Його заступають несподівані й сильні враження від зміни місця, краєвиди, що викликають нову течію думок, і вплив гомону багатоголосних натовпів. Через кілька хвилин Квентін був так захоплений різноманітністю й швидкою зміною вражень від невпинної метушні на багатолюдних вулицях Льєжа, що забув і думати і про графиню Ізабеллу і про цигана.

Багатоповерхові будинки, величні, хоч вузькі й похмурі вулиці, розкішна виставка найдорожчого краму й блискучої зброї по складах, магазинах і крамницях, великий і строкатий натовп в яскравому одязі, який заклопотано сновигав туди й сюди, невпинний рух возів, навантажених предметами вивозу й довозу: до першого належали сукна, саржа, різноманітна зброя, цвяхи, залізні вироби, а до другого — господарчі товари й речі розкоші,— все це створювало картину такого багатства, пожвавлення й розкоші, якої Квентін досі не бачив. Він захопився також, коли помітив цілу систему каналів, які, сполучаючись з Маасом,

перетинали місто в різних напрямах і служили водним шляхом для торговельних потреб. Він прослухав також обідню в старовинній церкві святого Ламберта, що, як кажуть, була збудована ще в VIII столітті.

Вийшовши з церкви, Квентін почав спостерігати, що й сам він, дивлячись на все навкруги з жадібною цікавістю, став предметом уваги різних груп поважних на вигляд городян, які, здавалося, чекали його виходу. Появу Квентіна зустріли шумом голосів і перешіптуванням, що поширювалося від однієї групи до іншої. Цих спостерігачів ставало дедалі більше, й очі всіх були скеровані на Квентіна з виразом зацікавленості, до певної міри змішаної з повагою.

Нарешті він опинився в центрі досить численного натовпу, який почтиво розступався перед ним, пропускаючи його, а ті, хто йшов поряд із ним чи позаду, старанно оберігали від поштовхів юрби. Все ж таки його становище було надто скрутним, щоб воно могло довго тривати так, і він захотів звільнитися від цих людей і одержати якісь роз'яснення.

Квентін озирнувся навколо і, зупинивши погляд на веселому, ставному й поважному чоловікові, який, судячи з його бархатного плаща й золотого ланцюга, міг бути впливовою особою, а то й урядовцем, спитав, чи він бачить щось особливе в його зовнішності, що викликало таку незвичайну загальну увагу.

— Чи, може,— додав він,— у мешканців Льєжа такий звичай оточувати юрбою чужоземців, які випадково потрапляють до їхнього міста?

— Звичайно, ні, пане,— відповів городянин.— Льєжцям невластива пуста цікавість, і нема в них такого звичаю. А у вашому вигляді і вбранні нема нічого особливого, але у вас є те, що в нашому місті зустрічають з любов'ю і пошаною.

— Все це звучить дуже чемно, шановний пане,— відповів Квентін,— але, присягаюся хрестом святого Андрія, я не можу добрати, що саме ви хочете сказати.

— Ваша присяга, пане,— зауважив льєжський купець,— так само, як і ваша вимова, запевняють мене, що ми не помилилися.

— Присягаюся моїм покровителем святим Квентіном,— сказав Дорвард,— тепер я ще менш розумію.

— Ось знову,— заперечив льєжець, багатозначно й ще чемніше й доброзичливіше поглядаючи на Квентіна.—

Може, нам і не слід було б звертати увагу на те, що ви, шановний пане, вважаєте за краще таїти. Але навіщо тоді присягатися святим Квентіном, коли ви не хочете, щоб я розтлумачив ваші слова? Ми знаємо, що добрий граф де-Сен-Поль, який там тепер перебуває, бажає нам добра.

— Присягаюся життям,— сказав Квентін,— тут якесь непорозуміння. Я нічого не знаю про Сен-Поля.

— Авжеж, ми й не питаємо вас,— промовив городянин.— Тільки послухайте, що я скажу вам на вухо. Мене звуть Павійон.

— А що мені, власне, до цього, пане Павійон? — здивувався Квентін.

— Звичайно, нічого. Тільки я гадав, вам приємно буде дізнатися, що ви говорите з людиною надійною. А ось і мій колега Руслер.

Руслер висунувся наперед. Це був огрядний сановник з круглим черевом, яким він, немов тараном, розштовхував перед собою натовп. Він прошепотів своєму сусідові, щоб той був обережніший, і сказав тоном докору:

— Ви забуваєте, мій добрий колего, що тут надто відкрите місце. Пан не відмовиться зайти до мене або до вас випити склянку рейнського з цукром, і тоді ми більше почуємо про нашого друга й спільника, якого ми любимо від усього нашого чесного й щирого фламандського серця.

— В мене немає ніяких новин для вас,— нетерпляче сказав Квентін.— Я не хочу пити рейнського і єдине, чого я прошу від вас, це, щоб ви, як шановні й поважні особи, наказали юрбі розійтися й дати мені змогу так спокійно вийти з вашого міста, як я до нього прийшов.

— Ну, само собою,— сказав Руслер,— коли вже ви так наполягаєте на вашому інкогніто, навіть із нами, надійними людьми, то дозвольте запитати вас прямо: чому ви носите відзнаки вашого корпусу, коли хочете, щоб вас не пізнали в Льєжі?

— Які відзнаки і якого корпусу? — вигукнув Квентін.— Ви маєте вигляд поважних людей і серйозних громадян, проте, хай йому біс, ви або самі божевільні, або бажаєте, щоб я зробився таким.

— Хай йому чорт! — сказав інший громадянин.— Цей юнак примусить лаятися самого святого Ламберта! Ну, хто носить шапку з хрестом святого Андрія й французькою лілією, крім шотландських лучників гвардії короля Людовіка?

— Припустімо навіть, що я лучник шотландської гвардії. Чому ж ви дивуєтесь, що я ношу форму частини, до якої належу? — нетерпляче запитав Квентін.

— Він признався, він признався! — радісно розмахуючи руками, вигукнули Руслер з Павійоном і обернулися до своїх співгромадян, круглі обличчя яких сяяли від захоплення.— Він сам визнав, що він лучник гвардії Людовіка — Людовіка, оборонця вольностей Льєжа!

У відповідь знявся шалений галас. Серед крику чулися окремі вигуки: — Хай живе Людовік Французький! Хай живе шотландська гвардія! Хай живе хоробрий стрілець! Наша свобода, наші привілеї або смерть! Геть податки! Хай живе шотландська гвардія! Геть податки! Хай живе хоробрий Арденський Вепр! Геть Карла Бургундського! На смітник Бурбона з його єпіскопством!

Очманівши від шуму, який, підіймаючись і падаючи, наче морські хвилі, переходив з одного кварталу до іншого, й щоразу збільшувався від тисячі голосів, як хор на далеких вулицях і майданах, Квентін, нарешті, встиг здогадатися, у чім справа, і міг вирішити, як йому треба поводитися.

Він уже забув, що після сутички з герцогом Орлеанським і Дюнуа один з його товаришів, за наказом лорда Крофорда, забрав його шолом, розколотий мечем, і дав замість нього одну з тих підбитих сталлю шапок, які були частиною звичайного і всім відомого обмундирування шотландської гвардії. Що лучник з королівського корпусу, який завжди близько стояв до особи Людовіка, з'явився на вулицях міста, незадоволення якого розпалювалося агентами цього короля,— це зрозуміли, як рішення Людовіка відкрито допомогти Льєжу. Поява одного лучника розцінювалася як запорука негайної підтримки від Людовіка, і дехто навіть запевняв, що допоміжні війська вже вступають до міста, хоч ніхто не знав, через які саме міські ворота.

Квентін швидко зрозумів, що вмовити їх просто неможливо і що всяка спроба переконати в протилежному людей, які так уперто обстоювали свою думку, буде навіть небезпечною, а в даному випадку він не бачив необхідності наражатися на небезпеку. Отже, він вирішив за краще очікувати й позбутися їх при першій нагоді. До такого висновку він дійшов дорогою до ратуші [1], де швид-

[1] Ратуша — будинок, в якому містилася міська рада.

ко зібралися всі знатні особи міста, щоб вислухати новини, які він привіз, і влаштувати на його честь пишний бенкет.

Незважаючи на заперечення Квентіна, що розцінювались як вияв скромності, його з усіх боків оточили оповісники популярності, каламутна течія котрих тягла його за собою. Двоє друзів бургомістра[1], що були синдиками міста, міцно вхопили його за руки. Попереду йшов Ніккель Блок, синдик корпорації різників, якого спішно викликали з бійні. Він з такою хоробрістю й грацією махав своєю смертельною сокирою, ще замазаною кров'ю й мозком, що видно було, що він уже випив горілки. Позаду виступав довжелезний, вузькогрудий, худорлявий, дуже п'яний і надзвичайно патріотично настроєний Клаас Гамерлейн, голова всіх ливарів, ковалів і слюсарів, а за ним ішла принаймні тисяча невмитих ремісників цієї корпорації. Ткачі, цвяхарі, мотузярі, майстри й майстерові всіх цехів і спеціальностей, виходячи з усіх похмурих і вузьких вулиць, юрмилися, щоб прилучитися до процесії. Здавалося, що врятуватися від цього — річ неможлива.

У такій скруті Квентін звернувся по допомогу до Руслера й Павійона, що, вчепившись йому за руки, вели вперед на чолі процесії, в якій він так несподівано став головною дійовою особою. Він похапцем пояснив їм, що, не подумавши, одяг шапку шотландського гвардійця, замість випадково пошкодженого шолома, який він мав надіти в дорогу. Він висловив жаль, що через це і завдяки кмітливості льєжців, які здогадалися про його звання і мету перебування в місті, все тепер викрилось. Він натякнув також, що коли його тепер приведуть до ратуші, то йому доведеться розповісти всім про деякі справи, які, за наказом короля, призначались тільки для вух двох шановних панів — Руслера й Павійона з Льєжа.

Цей останній натяк справив дивне враження на обох шановних громадян, які були найвидатнішими проводирями бунтівливих городян і подібно до всіх демагогів такого роду хотіли тримати по змозі все в своїх руках. Тому вони швидко умовилися, що Квентін на деякий час вийде з міста, а вночі повернеться до Льєжа й поговорить з ними приватно в будинку Руслера, поблизу воріт, що напроти Шонвальда. Квентін не побоявся сказати їм, що

---

[1] Бургомістр — голова міської ради.

тепер він проживає тимчасово в палаці єпіскопа з огляду на те, що він привіз листа від французького короля, хоч справжнє його доручення, як вони вірно здогадалися, мовляв, було саме переговорити з льєжськими громадянами. Цей непрямий спосіб передачі повідомлення, як і ранг і звання особи, котра мала здійснити його, так добре узгоджувалися з характером Людовіка, що пояснення Квентіна ні в кого не викликало сумніву чи здивування.

Тільки закінчилась ця нарада, як натовп порівнявся з будинком Павійона на одній з головних вулиць. Одразу поза цим будинком починався сад, що виходив на Маас, і поруч з ним велика чинбарня з дубильними ямами і іншим приладдям для оброблення шкур, бо патріотичний громадянин, як виявлялося, був повстярем, або чинбарем.

Було цілком природно, що Павійон захотів почастувати посла Людовіка, тому зупинка перед домом Павійона не викликала ніякого здивування з боку натовпу, котрий вітав пана Павійона гучним «віват», коли той проводив до себе видатного гостя. Тут Квентін скинув свою примітну шапку, надяг капелюх чинбаря й накинув довгий плащ поверх свого вбрання. Павійон дав йому перепустку, щоб він міг заходити й виходити через міські ворота вдень або вночі, а потім доручив його своїй дочці, вродливій веселій фламандці, пояснивши їй, як його вивести з міста. Тимчасом сам він поспішив назад до свого колеги, щоб розважити своїх друзів у ратуші й вигадати, як з'ясувати народові зникнення посла короля Людовіка. Ми не можемо (каже слуга в одній комедії) пригадати, якою саме брехнею обдурив баран-вожак свою отару, але нема нічого простішого, як умовити натовп, коли упереджена думка вже наполовину переконала його, перш ніж дурисвіт вимовив хоча б одне слово.

Як тільки шановний громадянин вийшов, його пухленька дочка Трудхен, червоніючи і привітно усміхаючись, що дуже личило вишневим губкам і веселим блакитним очицям, провела гарного чужинця покрученими алеями саду пана Павійона до берега ріки. Там вона посадила його в човен, приготовлений до від'їзду з усією поспішністю, на яку тільки здатні холоднокровні мешканці рівнинної країни, двома огрядними фламандцями у коротких штанях, хутряних капелюхах і всипаних гудзиками куртках.

Оскільки гарненька Трудхен розмовляла лише фламандською мовою, Квентін,— не принижуючи свого вір-

ного почуття до графині Ізабелли де-Круа,— міг подякувати їй, тільки подарувавши молодецький поцілунок у її вишневі губки, який вона прийняла з скромною вдячністю, бо таких красивих кавалерів, як наш шотландський лучник, не кожного дня можна було зустріти серед льєжських городян [1].

Поки човен посувався повільними водами Маасу, повз фортифікації міста, Квентін мав досить часу вирішити, як йому розповісти про свою пригоду в Льєжі, коли він повернеться до єпіскопського замка в Шонвальді. Він не хотів зраджувати осіб, які, хоч і через непорозуміння звірилися на нього, але й не міг таїти перед гостинним прелатом, що в його столиці назріває повстання. Тому він вирішив обмежитися таким загальним оповіданням, яке було б застереженням для єпіскопа, але не називати імен.

Човен причалив до берега за півльє від замка, і Квентін, ступивши на землю, винагородив своїх перевізників гульденом, чим вони були дуже задоволені. Він уже був близько від Шонвальда, як дзвін продзвонив на обід. Поспішаючи до замка, Квентін побачив, що він підійшов до нього не з того боку, де були головні ворота. Але обходити весь замок — значить, ще більш запізнитися, тому він пішов навпростець. Просто перед ним був зубчастий мур, можливо, того самого саду, який він уже бачив, а в мурі — хвіртка, що виходила в рів. До цієї хвіртки був прив'язаний човник, з якого, на думку Квентіна, можна було скористатися для переправи. Коли він підходив до рову, хвіртка відчинилася, і звідти вийшов якийсь чоловік. Він плигнув у човник, переплив на той бік рову й потім довжелезною жердиною відштовхнув човник на те місце, де він стояв. Підійшовши досить близько до рову, Квентін побачив, що то був циган, який, уникаючи зустрічі з Квентіном, обминув ту стежку, де він стояв, і подався до Льєжа.

---

[1] Пригоди Квентіна в Льєжі можуть видатися неймовірними; але не слід забувати, що в такий неспокійний і тривожний час, який переживали тоді мешканці Льєжа, навіть найнезначніші події могли вплинути на уми. Багато хто з наших читачів, очевидно, пригадують, що коли голландці хотіли визволитися з-під французького ярма, поява на їх березі людини в формі британського волонтера ледве не спричинялася до відкритого повстання. Згодом виявилося, що ця людина приїхала до Голландії в своїй приватній справі, але її появу було витлумачено як гарантію в підтримці з боку Англії (примітка автора).

Ця зустріч дала Квентінові новий привід до роздумувань. Невже цей єретик-волоцюга ввесь час був у графинь де-Круа? І чому він так довго був у них? Ця думка так мучила Дорварда, що він остаточно вирішив домогтися побачення з ними, щоб розказати їм про віроломство Хайреддіна і про небезпечне становище їхнього покровителя єпіскопа через заколотні настрої в місті Льєжі.

З цією думкою він увійшов у замок через головні ворота й побачив, що в великій залі вже обідали; вся свита єпіскопа, його домашні служники й чужоземці, котрі не належали до вищої знаті. Одне місце на верхньому кінці столу, поруч з капеланом єпіскопа, було залишено для нього. Цей капелан, хоч і вітав Квентіна латинським прислів'ям: «Хто пізно приходить, тому лишаються кістки», але подбав, щоб йому поклали всі смачні страви, ніби бажаючи довести, що все це жарт, який він не збирається перетворити в дійсність.

Бажаючи зняти з себе підозру в тому, що він погано вихований, Квентін коротко розповів про переполох, який зчинився від його появи в місті, коли в ньому впізнали лучника гвардії Людовіка. Він додав, жартуючи, що його ледве врятував від натовпу один огрядний льєжський громадянин із своєю дочкою.

Але всі присутні надто зацікавилися його оповіданням, щоб оцінити його жарти. Всі перестали їсти, слухаючи його, а коли він закінчив, за столом запанувало урочисте мовчання. Це мовчання порушив мажордом єпіскопа, сказавши тихим меланхолійним голосом:

— Господи, чого б тільки я не віддав, щоб швидше побачити цю сотню бургундських пікінерів!

— Чого ви так чекаєте на неї? — сказав Квентін.— У вас тут багато справжніх солдатів, а ваші вороги — це тільки безладна юрба городян, яка, побачивши ваш прапор з озброєними людьми за ним, одразу кинеться тікати.

— Ви не знаєте льєжців,— відказав капелан.— Про них, як і про гентців, можна сказати, що вони найлютіші бунтівники в усій Європі. Двічі карав герцог Бургундський їх за бунти проти їхнього єпіскопа, і карав з усією суворістю: позбавляв їх привілеїв, забирав їхні прапори й обтяжував новими податками, які до того не поширювалися на вільне місто імперії [1]. Останнього разу, коли він розбив

[1] Імперія — тобто Священна Римська імперія; вільне місто — що мало самоврядування.

їх у кривавому бою при Сен-Троні, там загинуло від меча й потонуло під час втечі майже шість тисяч льєжців. А після цього, щоб надалі позбавити городян можливості бунтувати, герцог Карл відмовився вступити до міста через відчинені ворота, а наказав розламати мур на сорок ліктів завширшки і на чолі свого рицарства в'їхав через проломину у Льєж як завойовник з опущеним забралом і списом напереваги. Сами льєжці казали тоді, що коли б не його батько, герцог Філіпп Добрий, то Карл (який звався тоді графом Шаралуа) зруйнував би їхнє місто дощенту. І ось тепер, незважаючи на свіжі спогади про все це, не замурувавши проломини і майже не поповнивши своїх арсеналів, вони, ледве побачивши шапку лучника, готові знову розпочати заколот. Хай бог просвітить їх! Але я побоююся, що станеться кривава сутичка між таким непокірним народом і таким запальним государем. Як на мене, то я бажав би для нашого прегарного й милостивого єпіскопа, хоч не такого високого, але безпечнішого становища, бо тепер його мітра підбита не горностаєм, а колючками. Все це я навмисне кажу вам, пане чужинцю, щоб ви зрозуміли, яке небезпечне місце цей замок Шонвальд, і, якщо ваші справи не затримують вас тут, то з цього місця кожній розсудливій людині треба втікати якнайшвидше. Я гадаю, що ваші дами поділяють мою думку, бо одного з своїх слуг вони відіслали до Франції з листами, де, без сумніву, повідомляють короля про свій намір шукати безпечнішого притулку.

Розділ XX

ЗАПИСКА

Ходи — ти будеш тим, ким хочеш бути. А якщо ні, то я тебе побачу серед слуг і нездатним торкнутися до пальців фортуни.

Шекспір, «Дванадцята ніч»

Коли вже пообідали, капелан, котрому припало до вподоби товариство Квентіна Дорварда, і, мабуть, бажаючи довідатися від нього про подробиці ранкової пригоди, провів його до віддаленого покою, який з одного боку своїми вікнами виходив у сад. Побачивши, що його гість чомусь позирав ввесь час у вікно на сад, він запропонував

зійти з ним туди й помилуватися з цікавих чужоземних рослин, якими єпіскоп засадив свої садові грядки.

Квентін відмовився, не бажаючи бути настирливим, і сказав, що вранці йому зробили там зауваження. Капелан усміхнувся й відповів, що справді раніш було заборонено стороннім особам відвідувати єпіскопський сад.

— Але це було,— додав він, знову всміхаючись,—тоді, коли наш шановний отець був ще вельможним молодим прелатом, не більше як тридцяти років, і коли багато прекрасних дам відвідували замок, щоб дістати тут духовну втіху. Звичайно,— продовжував він, опустивши очі з напівскромною й напівлукавою усмішкою,— цим дамам з хворою совістю, яких завжди поміщали в кімнатах, де тепер мешкає благородна каноніса, потрібне було якесь місце, щоб дихати свіжим повітрям, не зустрічаючи сторонніх осіб. Але останніми роками ця заборона, хоч формально й не скасована, вже втратила свою силу і лишається тільки як пережиток в уяві старого пана воротаря. Коли вам завгодно, ми зараз зійдемо й подивимося, чи справді туди хтось заходить.

Для Квентіна ніщо не могло бути приємніше, як можливість вільно входити до саду, де завдяки якомусь випадку, що досі сприяв його почуттю, він сподівався як не зустріти, то хоча б побачити предмет своєї любові у вікні якоїсь башти або крізь якусь щілинку, як це було в гостиниці «Флерделіс» коло Плессі або в Дофіновій башті всередині замка. Здавалося йому, що така вже доля Ізабелли — де б вона не мешкала, бути дамою з башти.

Коли Дорвард з своїм новим другом зійшов у сад, то капелан нагадував філософа, що тільки й цікавився земними справами; тимчасом очі Квентіна, хоч і не вивчали неба, як очі астронома, але дивилися вздовж вікон, балконів і особливо башт, які виступали з усіх боків внутрішнього фасаду старої будови, щоб відшукати там свою провідну зірку.

Захопившись споглядання, закоханий юнак майже не слухав (якщо взагалі слухав) переліку рослин, трав і кущів, які показував його достойний провідник. На деякі капелан рекомендував йому звернути увагу, бо з них виробляли ліки, на інші — через те, що їх додавали для запаху в страви, а ще на інші і найдивніші тому, що вони становили собою велику рідкість. Квентінові все ж таки треба було удавати, що він слухає уважно, але це було не так

легко, і він у думках посилав до біса настирливого природознавця з усім його рослинним царством. Нарешті, він здихався його, коли продзвонив дзвін, закликаючи капелана на якусь відправу.

Шановний природознавець багато разів без всякої потреби просив вибачити йому, оскільки він мусить покинути свого нового друга і з приємністю запевнив його, що відтепер він може гуляти тут у саду аж до самої вечері, не боячись, що хтось його непокоїтиме.

— Тут,— сказав він,— я завжди готую мої проповіді, бо це одне з самих відлюдних місць. Ось і зараз я казатиму в каплиці, і, якщо ви захочете вшанувати мене своєю присутністю... Мені здається, що я маю хист до них, а втім, це не моя заслуга...

Квентін чемно відхилив цю пропозицію, посилаючись на головний біль, який найкраще можна заспокоїти свіжим повітрям, і, нарешті, настирливий пан-отець залишив його самого.

Можна уявити, що, з цікавістю оглядаючи тепер усі вікна й щілинки, які виходили в сад, Квентін особливо придивлявся до тих, що були поблизу маленької хвіртки, через яку, як він бачив, Марта допустила Хайреддіна і де, на його думку, були покої графинь. Але там ніщо не ворушилося й не видно було нічого, що могло б ствердити або заперечувати це повідомлення цигана. Нарешті уже посутеніло, і Квентінові здалося (хоч він і сам не знав, з якого приводу), що його блукання протягом такого довгого часу в саду могло викликати незадоволення чи привернути до себе чиюсь увагу.

Твердо вирішивши піти, він збирався востаннє пройти попід вікнами, які мали для нього таку принадну силу, і раптом почув над головою легкий звук, немов хтось обережно кашлянув, бажаючи привернути його увагу так, щоб інші не бачили. Поглянувши вгору, з радісним здивуванням він побачив, як відчинилося вікно і жіноча рука впустила записку, що впала на кущ розмарину біля стіни. Обережність, з якою була кинута ця записка, зобов'язувала його так само обережно додержувати таємниці. Сад був оточений, як ми вже казали, з двох боків будовами палацу, через це в нього виходило багато вікон. Але в саду була також бесідка, подібна до грота, яку послужливий капелан не забув показати Дорвардові. Схопити записку й сховати її у себе на грудях і кинутися до цього сховища—

було справою однієї хвилини. Там він розгорнув дорогоцінний лист і не міг не бути вдячним ченцям з Ебербротіка, які навчили його читати.

Перший рядок наказував: «Прочитайте це так, щоб ніхто не побачив», а далі було написано: «Те, що ваші очі надто сміливо висловили, мої, мабуть, надто нерозсудливо зрозуміли. Але несправедливі переслідування надають сміливості жертві, й краще вже звіритися на вдячність одного, ніж бути предметом домагань для багатьох. Трон фортуни стоїть на скелі, але для відважних людей нема нічого неможливого. Коли ви наважуєтесь щось зробити для тієї, яка рискує багато чим заради вас, то вам треба лише прийти завтра на світанку сюди в сад, маючи на своїй шапці синє з білим перо, але не ждіть дальших пояснень. Кажуть, що зорі, під якими ви народилися, призначили вам велике майбутнє і зробили вас вдячним. Прощавайте. Будьте віддані, мужні, рішучі й не майте сумніву щодо вашої фортуни».

Всередині цієї записки був перстень з діамантом, на якому в формі ромба був вирізаний старовинний герб дому де-Круа.

Першими почуттями Квентіна, коли він прочитав записку, були невимовні захоплення, радість і гордість, які, здавалося, підносили його аж до зір. Він тут же вирішив домогтися свого або померти і з презирством дивився тепер на тисячі перешкод, що відокремлювали його від предмету його мрій.

В такому настрої, не в силі витримати будь-яку розмову, що могла б хоч на хвилину відвернути од теми його роздумувань, Дорвард, повернувшися до замка, нібито через головний біль, вигаданий ним раніше, не пішов вечеряти, а, засвітивши лампу, пройшов до призначеної йому кімнати, щоб ще й ще раз перечитати дорогоцінну записку й поцілувати тисячу разів не менш дорогоцінний перстень.

Але такий захват не міг тривати весь час. Одна думка, яку він гнав від себе, як невдячну і навіть блюзнірську, тяжіла над ним. Юнак думав, що одвертість такого визнання не мала в собі досить тактовності з боку тієї, котра зробила його, і не пов'язувалася з тим високим романтичним почуттям палкого кохання, з яким він до цього часу ставився до графині Ізабелли. Ледве така неприємна думка закралася йому в голову, як він поспішив придушити її, як він роздушив би ненависну гадюку, що прокралася б

на його ліжко. Невже йому, ощасливленому, задля кого графиня спускалася з своїх високих сфер, невже йому докоряти її за цю поблажливість, без якої він не наважився б і очей підвести на неї? Хіба її сан і походження не давали їй права порушити правила, за якими жінка мусить мовчати, доки її коханий не висловиться першим? До цих доводів, які він сміливо побудував у формі силогізмів [1], його гонор міг би приєднати ще одне марне міркування, яке він навіть у думці не міг висловити одверто, а саме: чи не виправдують достоїнства коханої людини поведінку дами, коли вона відступає трохи від загальновизнаних правил. І, нарешті, він міг сказати, як Мальволіо [2], що такі випадки є в літературі. Зброєносець без майна і прав, про якого він щойно читав, чи не був він подібний до нього? А проте великодушна угорська принцеса без вагання висловила йому істотніші доводи свого кохання, ніж записка, яку Квентін щойно одержав:

Тебе вітаю, бо про тебе мрію,
На тебе покладаю я надію,
Коханий мій, мій зброєносцю любий,
Чиї волію цілувати губи.

А далі в цій самій історії сам король Угорщини визнає, що:

Здобули честь собі й володіння
Пажі простії після одружіння.

Отже, кінець кінцем, Квентін від усього щирого серця примирився з тим, що графиня наважилася на такий сміливий вчинок, через який він досягне найвищого щастя.

Але після цього ще гірший сумнів закрався йому в душу. Наскільки було відомо Квентінові, зрадник Хайреддін перебував чотири години в покоях графинь, і, беручи до уваги натяки цигана, що від нього залежить дальша доля Квентіна Дорварда, чому не припустити, що все це влаштував він? А коли так, то чи не використав такий негідник це для якоїсь своєї зради,— можливо, для того, щоб виманити Ізабеллу з замка достойного єпіскопа? Все це слід було якнайкраще обміркувати, бо Квентін з того

---

[1] Силогізм — в логіці умовивід, висновок.

[2] Мальволіо — персонаж з комедії Шекспіра «Дванадцята ніч». Він прагне здобути собі руку графині Олівії, своєї господарки.

часу, коли циган зухвало визнав свою зраду, відчував до нього таку огиду, що, на його думку, все, пов'язане з ним, мусило неодмінно закінчитися безчестям або нещастям.

Ці різноманітні думки проходили в голові Квентіна, як чорні хмари, затемнюючи чудовий краєвид, намальований там його фантазією, і цієї ночі він не міг заснути. На світанку, навіть за годину до нього, він уже був у саду, куди тепер ніхто не заважав йому ні входити, ні виходити, з найкращим пером відповідного кольору. Майже протягом двох годин ніхто не звернув уваги на його появу. Нарешті він почув звуки лютні; одразу після цього розчинилося вікно просто над тією хвірткою, через яку Марта впускала Хайреддіна, і в ньому в усій своїй дівочій красі з'явилася Ізабелла. Побачивши Дорварда, вона привітала його чемно й боязко і, сильно почервонівши, коли він відповів їй глибоким, багатозначним поклоном, зачинила вікно й зникла.

Сонячне світло й відкрита місцевість не могли б виявити істину з більшою наочністю! Правдивість цієї записки була підтверджена. Залишалося тільки терпеливо чекати, що буде далі, але про це прекрасна авторка листа навіть не натякнула йому. Зате ніяка небезпека не загрожувала їм: графиня Ізабелла була тепер у міцному замку під заступництвом володаря, владу якого однаково поважали і духовні і світські люди. В захопленого зброєносця не було ні потреби, ні можливості проявляти свою відвагу. Треба було лише бути напоготові й виконувати її накази, як тільки вони стануть відомі йому. Але доля закликала його до дії раніш, ніж міг він думати.

На четверту добу свого перебування в Шонвальді Квентін ранком відіслав до двору Людовіка останнього з тих слуг, які супроводили його в подорожі, з листами до свого дядька й лорда Крофорда. В цих листах він відмовлявся служити надалі французькому королю, в чому виправдувала його зрада, на яку він наражався через таємні накази, дані Хайреддінові; цього вимагає його честь і безпечність. Того дня він лягав у постіль з рожевими думками, що ширяють навколо ліжка юнака, який щиро кохає й гадає, що на його кохання так само щиро відповідають.

Але сни Квентіна, що були спершу навіяні щасливими мріями, з якими він заснув, далі зробилися страшними.

Він прогулювався з графинею Ізабеллою коло спокій-

ного озера, такого, які бувають в його рідних долинах. Він говорив їй про своє кохання так, немовби поміж ними для цього почуття не було ніяких перешкод. Вона червоніла й усміхалася, слухаючи його, як він і міг сподіватися із змісту листа, якого вдень і вночі носив біля свого серця. Але раптом картина змінилася.

Замість літа настала зима, замість тихої погоди почалася буря. Вітри й хвилі забушували й забурхали з таким ревом, немовби демони води й повітря розпочали між собою страшний бій. Бурхливі води, здавалося, перегородили їм путь вперед і назад, а буря, що дедалі посилювалася, штовхала їх одне до одного, і, здавалося, що залишитися на місці неможливо. Почуття неминучої загибелі охопило юнака, і він прокинувся.

Хоч сон і зник, поступившись місцем перед дійсністю, шум, який, очевидно, був причиною цього сну, все ще тривав наяву.

Першим рухом Квентіна було сісти в постелі й прислухатися, бо шум бурі тривав і тепер. Справді, ця буря могла б перевершити найлютіші громовиці Гремпієнських гір. За хвилину вже було ясно, що цей шум викликаний не люттю невгамовних стихій, а гнівом розлючених людей.

Він схопився з постелі й виглянув у вікно. Але воно виходило в сад, а в саду поки що все було спокійно. Проте, відчинивши вікно, він міг упевнитися з криків, які долинали сюди, що численні й рішучі вороги обложили замок і йшли тепер на штурм. Ледве встиг він одягтися й озброїтися так швидко, як тільки це можна було зробити в темряві, як хтось тихенько постукав у двері. Очевидно, Квентін загаявся з відповіддю, бо легкі двері затріщали, піддалися натиску, і в кімнату ввійшов Магрібін Хайреддін, якого неважко було пізнати з його своєрідної вимови. В руках у нього була склянка; він доторкнувся до неї запаленим гнотом, і в ній спалахнуло полум'я. Ним він засвітив ліхтарик, який витяг з-за пазухи.

— Ваша доля тепер у ваших руках,— сказав він енергійно замість привітання,— і все залежатиме від вашої рішучості.

— Падлюко! — крикнув Квентін.— Нас оточує зрада, а де зрада, там і ти мусиш бути.

— Ви з глузду з'їхали,— відповів Магрібін.— Я зраджую когось лише тоді, коли мені це корисно, а яка ж мені

користь зраджувати вас, коли мені вигідніше, щоб ви були цілі й незаймані? Послухайте хоч на хвилинку розумного слова, коли ви ще можете, бо потім воно продзвенить у ваших вухах похоронним дзвоном. Льєжці повстали... Гійом де ля Марк з своєю бандою веде їх. Коли б єпіскоп міг оборонятися, все одно він не витримав би люті й численності ворогів. Хто тут чинитиме опір? Коли ви бажаєте врятувати графиню й свої надії, йдіть за мною. Кажу вам від імені тієї, яка прислала вам діамант з трьома леопардами на ньому!

— Веди мене! — вигукнув Квентін.— З цим ім'ям я не боюся ніяких небезпек.

— Я влаштую все так,— сказав циган,— що не буде ніяких небезпек, коли ви стримаєте свою руку від того, що вас не обходить. Бо справді, чи вам не однаково, хто кого різатиме: єпіскоп свою паству чи ця паства свого пастиря? Ха-ха-ха! Йдіть за мною, але будьте обережні й розсудливі! Ми поквитаємося з вами, і ви матимете графиню вашою жінкою... Отже, за мною!

— Я йду,— відповів Квентін, витягуючи з ножен свій меч,— але коли я побачу хоч тінь якоїсь зради, твоя голова розлучиться з тілом і відскочить більш як на три туази!

Бачачи, що Квентін одягнений і озброєний, циган без дальших розмов кинувся вниз сходами поперед нього, швидко пробіг кількома боковими ходами, і вони скоро досягли саду. Нічого ще не можна було ні бачити, ні чути, але коли Квентін вийшов на відкрите місце, шум з іншого боку замка зробився вдесятеро дужчий. Тепер можна було розібрати бойові крики обложників: «Льєж! Льєж! Вепр! Вепр!» — і непевні, переривчасті вигуки: «Пресвята діво, за нашого пана єпіскопа», застуканих зненацька єпіскопських солдатів, які спішили обороняти мури замка.

Але, незважаючи на свою войовничу вдачу, на цей раз Квентін Дорвард залишався байдужим до боротьби. Він думав тільки про долю Ізабелли де-Круа, котра, як він мав підстави гадати, виявиться жахливою, коли вона потрапить до рук лютого й розбещеного розбійника, що саме цієї хвилини вдирався в ворота замка. Він примирився навіть із тим, що циган подає йому допомогу, як іноді безнадійно хворі не відмовляються від шарлатанських ліків. Він ішов за ним через сад, твердо вирішивши слухатися цигана і проколоти його серце чи відтяти голову, тільки

побачить перші ознаки зради. Хайреддін, здавалося, також розумів, що життя його висить на волоску, бо, як тільки вони вийшли в сад, стримувався від своїх звичайних жартів і кривлянь і, здавалося, заприсягався поводитися скромно, мужньо й рішуче.

Напроти тих дверей, що вели до покоїв графинь, по сигналу Хайреддіна з'явились дві жіночі постаті, закутані в чорні шовкові покривала, які й донині носять жінки в Нідерландах. Квентін узяв одну з них під руку. Жіноча постать затремтіла й так сперлася на нього, що, напевне, дуже заважала б утечі, коли була б трохи важча. Циган узяв за руку другу жінку й попрямував до хвіртки, що виходила в рів крізь мур саду. Там, як пам'ятав Квентін, був човник для переправи, яким користувався Хайреддін, виходячи з замка.

Коли вони переїжджали через рів, бурхливий галас і переможні крики показували, що, очевидно, обложники вдерлися в замок. Ці крики так пролунали у вухах Квентіна, що він не міг не сказати вголос:

— Коли б душа моя й тіло не були віддані на виконання мого теперішнього обов'язку, я неодмінно повернувся б назад у замок, щоб оборонити доброго гостинного єпіскопа, й примусив би замовкнути кілька горлянок цих розбійників, які тільки й думають про заколоти та грабування.

Дама, рука якої ще була в його руці, коли він це казав, потиснула її злегка, ніби бажаючи сказати цим, що тут ближче до нього є хтось, для кого його рицарство не менш потрібне, ніж там, за мурами Шонвальда. Тимчасом циган теж досить голосно зауважив:

— Оце те, що я зву справжнім християнським безумством. Повернутися назад і битися, коли кохання й щастя наказують тікати... Вперед, вперед! Як тільки можна швидше! Коні чекають нас у гущавині, під вербами.

— Але там тільки двоє коней,— заперечив Квентін, побачивши їх при місячному світлі.

— Це все, що я міг роздобути, не викликаючи підозри. Та більш і не треба,— відказав циган.— Ви вдвох мусите їхати до Тонгра, поки цей шлях безпечний, а Марта залишиться на деякий час із жінками нашого племені, з якими вона вже давно знайома. Знайте, вона дочка нашого племені й жила з вами, поки це було потрібне для нас, очікуючи сприятливого випадку.

— Марта! — вигукнула здивована графиня, подивившись на закутану в покривало жінку.— Хіба це не моя родичка?

— Тільки Марта,— сказав Хайреддін.— Пробачте мені цей маленький обман. Я не наважувався викрасти обох графинь де-Круа в Арденського Вепра.

— Негіднику! — гнівно вигукнув Квентін.— Але ще не пізно... ще не буде пізно. Я повернуся, щоб урятувати пані Амеліну.

— Амеліна,— прошепотіла графиня схвильованим голосом,— тут, поруч з тобою, щоб віддячити тобі за порятунок.

— Що? Як це так? — вигукнув Квентін, відштовхнувши від себе Амеліну з такою неввічливістю, якої в іншому випадку він не дозволив би ніколи навіть з жінкою низького походження.

— Отже, графиня Ізабелла залишилася там, у замку! Прощайте! Прощайте!

Він обернувся, щоб поспішити назад до замка, але Хайреддін, схопивши його, затримав.

— Гей, послухайте! Послухайте тільки, ви ж біжите назустріч смерті! Якого ж тоді біса ви носите кольори старшої графині? Ну, більш ніколи не віритиму синьому й білому шовку!.. За нею майже таке саме велике придане, у неї діаманти, золото і такі самі права на графство.

Хвилюючись, ковтаючи слова, циган боровся з Квентіном, намагаючись затримати його. Нарешті, щоб визволитися, Квентін ухопився за кинджал.

— Ну, коли вже так,— сказав Хайреддін, випускаючи шотландця,— хай вас чорт забере, якщо він існує!

Визволившися, Квентін, як вітер полетів назад до замка. А Хайреддін повернувся до графині Амеліни, яка впала на землю від страху, сорому й розчарування.

— Тут сталося непорозуміння,— сказав він,— вставайте, пані, й ходімо. Я ще до ранку здобуду вам чоловіка, далеко кращого від цього хлопця з дівочим обличчям. А коли й той вам буде не до вподоби, то знайду їх ще хоч двадцять...

Пані Амеліна була настільки ж нестримна в своїх пристрастях, наскільки гоноровита й легкодумна. Як і багато інших, вона досить добре справлялася з звичайними повсякденними своїми обов'язками, але в критичні хвилини

здатна була тільки на безплідні скарги. Так і тепер: вона заходилась докоряти й лементувати, називала Хайреддіна злодієм, обманщиком, вбивцею.

— Назвіть мене ц і н г а р о,— відповів він спокійно,— і цим усе буде сказано.

— Потворо! Ти казав мені, що зорі наперед визначили наше одруження і вмовив мене написати. О, я нещасна!— гукала бідна дама.

— І так би вони й з р о б и л и,— сказав Хайреддін,— коли б обидві сторони цього бажали. Невже ви гадаєте, що щасливі сузір'я можуть одружити когось проти його волі? Я зробив помилку через ваші кляті християнські звичаї й усі ці стрічки й подарунки. Юнакові, очевидно, більш до вподоби телятина, а не яловичина: в цьому вся справа! Вставайте й ідіть за мною! І майте на увазі, що я не терплю всіх цих лементувань і млостей.

— Я й ногою не ступлю,— вперто сказала графиня.

— Присягаюся блакитним небом, що ви все ж таки ступите. Присягаюся вам усім, у що тільки вірять дурні, що ви матимете справу з таким, хто не посоромиться роздягти вас догола, прив'язати до дерева й залишити напризволяще.

— Ні,— встряла Марта,— ти цього не зробиш з нею. В мене теж є ніж, і я вмію вживати його не гірше тебе. Вона добра жінка, хоч і дурна. А ви, пані, вставайте й ходімо. Тут сталася помилка. Там, у замку, багато є таких, що віддали б все на світі, аби стояти зараз тут, де ми стоїмо.

Саме в цю хвилину із Шонвальдського замка до них долинув шум, в якому перемішувалися крики перемоги з зойками розпачу й жаху.

— Ось, слухайте, пані,— сказав Хайреддін,— і дякуйте нам, що в тому концерті не чути вашого верескливого дисканта. Вірте, що в мене відносно вас чесні наміри, а зорі пошлють вам доброго чоловіка.

Як загнаний звір, виснажений страхом і втомою, графиня Амеліна піддалася своїм провідникам і дозволила їм вести себе, куди їм буде завгодно. Збентеження і знемога так знесилили її, що достойна пара, яка напівнесла, напіввела її, продовжувала свою розмову без усяких перешкод, бо графиня й не добирала їхніх слів.

— Я так і думала, що це безглуздий план,— казала Марта.— Коли б ти звів молоденьких, тоді справді ми

могли б розраховувати на їхню вдячність і на те, що влаштуємося в їхньому замку. Але як можна сподіватися, щоб такий гарненький юнак одружився з такою дурною й старою?

— Різпо,— сказав Хайреддін,— ти так довго носила християнське ім'я і так довго жила в наметах цього безглуздого народу, що й сама заразилася їхніми безумствами. Як я міг передбачити, що для нього матимуть значення якісь кілька зайвих років, коли користь від одруження настільки очевидна? Адже ти знаєш, що далеко важче було б умовити ту боязку дівчину, ніж оцю графиню, яка тепер висить на наших руках, мов чувал. Крім того, мені подобався цей юнак, і я хотів йому добра. Одружити його з цією підстаркуватою жінкою означало б улаштувати його щастя, а одружити з Ізабеллою — значило б підвести його під гнів де ля Марка, герцога Бургундського, короля французького і всіх, хто зацікавлений в її одруженні. А що багатство цієї дурної жінки складається переважно з золота й діамантів, то припало б щось і на нашу долю. Але тятива луснула, стріла не влучила куди слід. Нічого й говорити. А цю ми передамо Гійомові Бородаю. Він як нап'ється, як почне гультяювати своїм звичаєм, то й не побачить, чи це стара, чи молода графиня. Ходімо, Різпо! Підбадьорся! Ясний Альдебаран ще світить дітям пустині!

Розділ XXI

РОЗГРОМ

До милосердя вже не буде входу,
І той солдат жорстокий, безсердечний
Руці своїй кривавій волю дасть —
Душа ж його широка, наче пекло.
Шекспір, «Генріх V»

Застуканий зненацька й переляканий гарнізон Шонвальдського замка все ж таки протягом деякого часу успішно відбивав атаки. Але величезний ворожий натовп, що невпинно поповнювався льєжцями, ринув на штурм, неначе бджолиний рій, і розпорошував увагу оборонців так, що вони втрачали мужність.

Крім того, в лавах оборонців, коли не було зради, то принаймні не було й одностайності. Дехто кричав, що треба здаватися, дехто, залишивши пости, намагався втекти з замка. Багато кидалися з висоти мурів у рів, і ті, які не потонули, зривали з себе військові значки і, рятуючись, змішувалися з строкатим натовпом ворогів. Тільки деякі справді віддані єпіскопові солдати зібралися навколо нього й продовжували обороняти велику башту, куди він віддалився. Інші, які не сподівалися на помилування чи в пориві одчайдушної хоробрості, обороняли окремі башти й бастіони замка-фортеці. Але вороги вже захопили двори й нижній поверх будови і переслідували переможених, шукаючи здобичі.

В цей час один чоловік, немовби шукаючи смерті, якої всі інші старалися уникнути, силоміць торував собі путь серед цих жахливих сцен заколоту й страхіть. Але те, що поставало в його уяві, було ще жахливішим за дійсність навколо нього. Хто побачив би Квентіна Дорварда тієї фатальної ночі, не знаючи, чого він прагнув, уважав би його за буйного божевільного; а хто знав би його мету, поставив би його в один ряд з героями романа.

Наближаючись до Шонвальда з того ж боку, з якого він пішов звідти, юнак натрапив на кількох утікачів, що прямували до лісу. Вони, цілком природно, уникали з ним зустрічі, маючи його за ворога, бо він біг туди, звідки вони тікали. Коли він підбіг ближче, то міг почути, а почасти й побачити, як люди кидалися з замкового муру в рів або як їх скидали туди з визубнів вороги. Його мужність не похитнулася ні на хвилину. Вже не було часу шукати човна, та коли б він і знайшовся, марно було б сподіватися пройти через хвіртку в сад, бо велика юрба втікачів тислася там, їх штовхали ззаду, і вони падали в рів, через який не могли потім перебратися.

Пройшовши повз цю хвіртку, Квентін стрибнув у воду біля так званих Малих воріт замка, де був звідний міст, який все ще був піднятий. З трудом уникнувши жахливих обіймів тих багатьох, що потопали там у рові, Квентін переплив на той бік до моста і вхопився за один з повислих ланцюгів. Напружуючи всю свою силу, він підтягся на цьому ланцюгу й досяг площадки, до якої був прикріплений міст. Коли він уже стояв навколішках на цьому мосту, якийсь ландскнехт з кривавим мечем у руці

кинувся до нього й підняв свою зброю, удар якої міг би виявитися смертельним.

— Що ти, приятелю! — скрикнув Квентін владним тоном.— Так ти допомагаєш товаришеві? Дай мені руку.

Солдат мовчки, хоч і нерішуче, підкорився й допоміг йому стати на ноги. Не даючи йому опам'ятатися, шотландець продовжував владним тоном:

— До західної башти, коли хочеш бути багатим: попівські скарби в західній башті.

Ці слова підхопили з усіх боків:

— До західної башти! Скарби в західній башті! — І всі грабіжники, які могли його почути, мов зграя зголоднілих вовків, кинулися в напрямі, протилежному тому, куди живий чи мертвий вирішив пробитися Квентін.

Прибравши такого вигляду, ніби він був не переможеним, а переможцем, Квентін пройшов у сад і досяг протилежного боку його з меншими перешкодами, ніж можна було сподіватися. Вигук «До західної башти!» відтяг частину нападників, а інших було покликано войовничими криками й барабанним боєм стримати одчайдушну спробу оборонців головної башти прорватися з замка назовні й вивести з собою єпіскопа. Тимчасом Квентін, серце якого страшенно стукотіло, біг по саду, доручивши себе тим небесним силам, які стільки разів у житті рятували його від загибелі, й твердо вирішивши досягти бажаної мети або вмерти в цій одчайдушній спробі. Перш ніж він добіг до саду, троє солдатів кинулися на нього з списами, гукаючи: «Льєж, Льєж!»

Ставши в оборонну позицію, але не нападаючи, він відповів їм:

— За Францію — спільницю Льєжа!

— Віват Франція! — закричали льєжці й пробігли повз нього. Ці самі слова, як виявилося, були талісманом і проти зброї кількох прихильників де ля Марка, які, блукаючи по саду, кинулися на нього з криком: «Вепр!»

Зрештою, Квентін почав сподіватися, що роль посла короля Людовіка, таємного підмовника льєжських заколотників і прихованого прихильника Гійома де ля Марка, допоможе йому врятуватись від страхіть цієї ночі.

Добігши до башти, він здригнувся, побачивши, що хвіртка, через яку недавно вийшли графиня Амеліна й Марта, була завалена кількома трупами.

Двох з них він швидко відсунув і переступив через тре-

тій, щоб увійти в двері, коли цей гаданий мрець раптом схопив його за плащ і почав благати допомогти йому встати. Квентін уже збирався вжити зовсім нечемних заходів, щоб позбутися цієї несвоєчасної перешкоди, коли той, що лежав на землі, вигукнув:

— Я задихаюсь в моєму панцирі! Я — синдик Павійон з Льєжа! Коли ви за нас, то я збагачу вас: коли ви проти нас — я заступлюсь за вас, але не залишайте, не залишайте мене, не дайте мені задихнутися тут, як свині.

Під час цієї сцени кровопролиття й розгрому присутність духу зразу підказала Квентінові, що з допомогою цього льєжця він зможе перегодом вибратися звідси. Він підняв його на ноги й запитав, чи не поранений він.

— Ні, не поранений; принаймні я гадаю, що ні,— відповів городянин,— але мені нічим дихати.

— Сідайте на цьому камені й можете поки що віддихатися,— сказав Квентін,— а я зараз повернуся.

— А за кого ви? — запитав городянин, ще затримуючи його.

— За Францію! За Францію! — відповів Квентін, намагаючись здихатись його.

— Як, це ви, мій молодий лучнику, і живий? — зрадів достойний синдик.— Ну, коли вже мені пощастило знайти друга цієї жахливої ночі, то я не покину його, ні, я вам обіцяю. Ідіть собі куди хочете, а я за вами. А коли б я міг зібрати кількох молодців з нашої корпорації, то я, з свого боку, допоміг би вам. Але вони тепер порозсипалися, як горох. Ах, яка це жахлива ніч!

І він пошкандибав за Квентіном, який, усвідомлюючи собі, наскільки важить йому мати підтримку такої впливової особи, намагався стримувати свою ходу, щоб той не відставав, але в душі проклинав цю перешкоду.

Угорі, біля сходів, де був передпокій, валялися різні скрині й скриньки, що свідчили, про спустошення, бо майно з них було розкидане на підлозі, а почасти, очевидно, й розграбоване. Напівпогасла лампа на каміні тьмяно освітлювала мертву чи зомлілу людину на підлозі.

Вирвавшись з рук Павійона, як спущений хорт, і відштовхнувши його, Квентін пробіг другу й третю кімнати, остання з яких, здавалося, була опочивальнею графинь де-Круа. Ніде ні душі. Він покликав графиню Ізабеллу, називаючи її на ім'я, спершу тихо, потім голосніше й, нарешті, голосом, повним розпачу. Але не було ніякої відпо-

віді. В розпачі він заламував руки, рвав на собі волосся й тупав ногами об підлогу. Нарешті, в якомусь темному кутку опочивальні блимнув крізь щілину в шпалерах тьмяний промінь світла. Можна було догадатися, що там, за шпалерами, мабуть, було якесь сховище. Квентін кинувся до щілини. Уважно оглянувши, він довідався, що справді там були потайні двері, але вони не піддавалися його поквапливим наскокам і не відчинялись. Не думаючи про біль, він навалився всією вагою свого тіла на двері й напружив свої м'язи; і з такою силою боролися в ньому надія й розпач, що він міг би зламати ще міцніші засуви.

Він удерся майже пробоєм в маленьку божницю, і жіноча постать, яка стояла навколішках в молитовній позі перед образом, упала з переляку на підлогу, почувши шум, що наближався. Квентін швидко підняв її з підлоги і — о радість радощів! — це була вона, графиня Ізабелла, яку він шукав, щоб урятувати. Він притулив її до грудей, він благав її опритомніти й не втрачати надії, бо тепер вона під заступництвом того, хто оборонятиме її хоч проти цілого війська.

— Дорвард! Це справді ви? — сказала вона нарешті, опритомнівши.— Тоді ще є надія... А я гадала, що всі друзі, живі й померлі, покинули мене... Не покидайте мене знову!

— Ніколи, ніколи! — відповів Дорвард.— Що б не було, яка б небезпека не загрожувала нам. Хай не буде мені щастя й на тому світі, якщо я не поділю з вами вашої долі, поки вона не буде знову щасливою.

— Дуже зворушливо й ніжно! — промовив Павійон грубим переривистим від задишки голосом.— Любовні справи, як я бачу. Від усієї душі мені шкода цієї тендітної дівчини, немовби вона була моєю Трудхен.

— Тоді ви мусите зробити щось більше, ніж тільки жаліти нас! — відказав Квентін, звертаючись до нього.— Ви мусите допомогти нам і взяти нас під своє заступництво, пане Павійон. Мені доручив особливо піклуватися за цю даму сам французький король, ваш союзник. І коли ви не допоможете мені оборонити її від усіх образ і насильств, то ваш Льєж утратить ласку Людовіка де-Валуа. Особливо її треба врятувати від рук Гійома де ля Марка.

— Ну, це буде важко,— сказав Павійон,— бо ці кляті ландскнехти — справжні дияволи, коли йдеться про дівчат. Але я подбаю, я постараюсь щось зробити. Ходімо до ін-

шої кімнати, і я поміркую. Сходи там дуже вузькі, і ви зможете оборонити двері одним списом, тимчасом, як я покличу декого з моїх молодців з корпорації льєжських чинбарів; вони такі ж вірні, як ті ножі, що вони носять на поясі. Але спершу розстебніть мені ці застібки, бо я не одягав цього панцира з самого бою при Сен-Троні, а я тепер важчий на пуд, коли наші голландські терези не брешуть.

Визволення з цієї залізної скриньки було великим полегшенням для чесної людини, яка, залізши туди, скоріше керувалася інтересами Льєжа, ніж зважала на свою здатність носити зброю. Згодом виявилося, що шановний синдик і в самому бою брав участь проти своєї волі, бо натовп захопив його з собою й носив туди й сюди, відповідно до того, наступали чи відступали льєжці. Зрештою, без ніяких зусиль з його боку, так що він і слова не встиг вимовити, синдика викинули, як хвилі бурхливого моря викидають на берег деревину, біля входу до покоїв графинь де-Круа. Під вагою свого панцира і вбитих, які впали на нього, він не міг навіть поворухнутися і довго ще лежав би там, коли б його не визволив Дорвард.

Палка вдача, яка робила Германа Павійона таким нерозсудливим і пристрасним у політиці, в приватному житті перетворила його на доброзичливого, привітного чоловіка, трохи гонористого, але завжди готового допомагати своїм близьким. Доручивши особливому піклуванню Дорварда (що було зайвим) «бідненьку гарненьку панянку», він, підійшовши до вікна, почав викрикувати:

— Льєж, Льєж, хто там є з відважних чинбарів!

На його заклик і своєрідний свист (бо кожна корпорація ремісників мала свій властивий їй свист як призовний сигнал) зібралося чимало майстерових. Всі вони стали на варті під вікном, з якого їх закликав їхній ватажок, і біля дверей.

Тимчасом, здавалося, настала тиша. Всякий опір був остаточно зламаний, і начальники різних загонів уживали заходів, щоб припинити безладний грабунок. Задзвонив великий дзвін, скликаючи всіх на військову раду; на його гучні розкати, що сповіщали Льєжу про падіння Шонвальда і перемогу повстанців, відповіли всі дзвони міста, чиї далекі й галасливі голоси, здавалося, кричали: «Слава переможцям!»

Тепер пан Павійон міг би покинути свою засаду, але,

чи дбаючи про тих, кого він узяв під своє заступництво, чи трохи побоюючись за себе, він посилав посланця за посланцем до свого помічника, Петера Гейслера, з наказом негайно з'явитися до нього.

Нарешті Петер прийшов, на велику радість свого начальника, бо на нього найбільше покладався Павійон у всіх надзвичайних випадках,— чи то на війні, чи в політиці, чи в торгівлі. Це був кремезний чоловік з квадратним обличчям і широкими чорними бровами, що свідчили про його вперту, непримиренну вдачу й про те, що він любив давати всім поради.

На ньому була куртка з буйволячої шкури, широкий пояс з ножем при боці, а в руці — алебарда.

— Петерхен, любий мій ад'ютанте,— сказав його командир.— Це був для нас славний день, чи то пак, ніч, я хотів сказати. Я гадаю, ти тепер задовольнився?

— Я задоволений уже тим, що ви задоволені,— відповів бравий ад'ютант.— Але я ніяк не доберу, чому ви святкуєте перемогу, якщо ви це звете перемогою, тут, на горищі й на самоті, коли вас потребують на нараді.

— А чи потребують мене там? — спитав синдик.

— Авжеж! Хто ж, як не ви, обстоюватиме права Льєжа, яким тепер загрожує більша небезпека, ніж будь-коли,— запевнив його ад'ютант.

— Тьху, Петер! — зауважив начальник.— Отак ти завжди бурчиш, буркун ти...

— Буркун? Коли хто й буркун, то тільки не я,— сказав Петерхен.— Що до вподоби іншим, те до вподоби й мені. Я тільки не хочу, щоб у нас був королем Лелека замість короля Колоди, як у тій байці, яку нам читав причетник монастиря святого Ламберта з книги Езопа [1].

— Я не можу догадатися, на що ти натякаєш, Петерхен,— сказав синдик.

— Тоді я просто скажу вам, пане Павійон, що цей Вепр, чи Ведмідь, збирається влаштувати своє лігво в Шонвальді. І безумовно, для нашого міста він буде далеко гіршим сусідом, ніж був старий єпіскоп. Він приписує всю перемогу собі і тепер роздумує, як йому зватися надалі—

---

[1] Езоп (VI ст. до нашої ери) — фрігійський (Фрігія — країна в Малій Азії) філософ, раб за походженням, якого вважають автором так званих езопівських байок. Байки ці мали натяки політичного характеру, скеровані проти аристократичної тиранії, і від цього пішов вираз «езопівська мова», тобто мова, в якій приховані натяки.

герцогом чи єпіскопом. Просто сором дивитися, як вони погано поводяться з старим.

— Я не дозволю їм цього, Петерхен,— з запалом відказав Павійон.— Мені може не подобатися мітра, але не голова, на якій вона була. Нас тут десятеро проти одного в полі, Петерхен, і ми не дозволимо, щоб вони робили таке.

— Авжеж, десятеро проти одного в полі, а тільки один проти одного в замку. Крім того, цей Ніккель Блок, різник, і весь цей набрід з передмість перекинувся на бік Гійома де ля Марка почасти тому, що він пригощав їх з пивних бочок і винних барил, а почасти через стару заздрість до нас, майстрів, ремісників, з нашими привілеями.

— Петер,— сказав Павійон,— ми зараз ідемо до міста. Я не хочу більш залишатися в Шонвальді.

— Але всі звідні мости в замку підняті, хазяїне,— зауважив Гейслер.— Ворота зачинені й замкнені, і, крім того, їх охороняють ці ландскнехти. Коли ми намагатимемося силою пробити собі шлях, ці хлопці, в яких війна — їхнє ремесло, добре намнуть нам боки, бо ми б'ємося тільки на свята.

— Але навіщо вони позамикали всі ворота? — спитав збентежений городянин.— Навіщо їм ув'язнювати чесних громадян?

— Цього я не можу сказати,— відповів Петер.— Є чутки, що якісь графині де-Круа втекли під час штурму цього замка. Це дуже розгнівало Бородатого, й він так роздратувався й розлютився, що тепер топить свій гнів у вині.

Павійон кинув безнадійний погляд на Квентіна, не знаючи, очевидно, що вирішити. Дорвард, який не пропустив жодного слова з цієї розмови, котра його дуже збентежила, бачив, що все тепер залежало тільки від того, наскільки йому пощастить зберегти свою мужність і примусити Павійона не розгубитися. Він сміливо встряв у розмову, як людина, що має право голосу в цьому обговоренні, і сказав:

— Пане Павійон, мені соромно бачити, що ви вагаєтеся. Сміливо йдіть до Гійома де ля Марка і вимагайте від нього вільного виходу з цього замка для вас, вашого ад'ютанта, зброєносця й дочки. Він не має ніякого права тримати вас у полоні.

— Для мене й мого ад'ютанта, тобто для мене самого й Петера? Гаразд, а хто мій зброєносець?

— На цей час я,— відповів безстрашний шотландець.

— Ви! — сказав розгублений городянин.— А хіба ви не посол французького короля Людовіка?

— Звичайно, але дане мені доручення я мушу переказати тільки членам муніципальної ради Льєжа, і тільки в Льєжі я можу сповістити про це. Коли Гійом де ля Марк довідається, хто я, то чи не доведеться тоді вступити у переговори з ним? Ну й звичайно, він затримає мене в себе. Ви мусите вивести мене таємно з замка як вашого зброєносця.

— Гаразд, мого зброєносця. Але ви кажете про мою дочку, а моя дочка, сподіваюся, зараз спокійно сидить у моєму будинку в Льєжі, де від усього серця також бажав би бути батько її.

— Ця дама,— сказав Дорвард,— зватиме вас батьком, поки ми тут, у цьому замку.

— І протягом усього мого життя й не тільки тут,— сказала графиня, кидаючись до ніг фламандця й обіймаючи його коліна.— Все моє життя я шануватиму вас, любитиму і молитимусь за вас, як за свого батька, коли ви тільки допоможете мені в цій скруті. О, не будьте жорстокі! Уявіть собі, що ваша дочка благає якогось незнайомця, щоб він урятував її життя й честь, уявіть собі таке й заступіться за мене, як ви хотіли б, щоб заступилися за неї.

— А правда,— сказав добрий городянин, дуже зворушений її пристрасним закликом.— Мені здається, Петер, ця гарненька дівчина скидається на нашу Трудхен, я це одразу побачив. А цей бравий юнак, у якого на все є відповідь, трохи подібний до її нареченого. Можу прозакладатися, Петер, що тут справжнє кохання, і гріх було б не допомогти їм.

— І гріх і сором,— відповів Петер, утираючи рукавом своєї куртки очі, бо це був фламандець доброї вдачі, незважаючи на всю свою самовпевненість.

— Ну, вона неодмінно буде моєю дочкою,—сказав Павійон.— Нехай тільки добре закутається в своє чорне шовкове покривало. А коли тут недосить відданих чинбарів, щоб обороняти її, то вони недостойні були б і в руках тримати ту шкуру, яку вони обробляють. Але послухайте, адже ж ми будемо відповідати на запитання. Що ж я від-

повім, коли мене спитають, як це моя дочка потрапила сюди в таку колотнечу?

— А як потрапила сюди половина всіх льєжських жінок, коли вони йшли за нами до самого замка? — зауважив Петер.— Певна річ, у них не було для цього ніяких інших причин, крім того, що немає такого місця в світі, куди б жінкам не треба було потрапити. Наша панянка Трудхен зайшла трохи далі, ніж інші, оце й усе.

— Чудово сказано,— відказав Квентін.— Тільки будьте відважні й слухайте добрих порад цього пана, шановний Павійон, і ви, без усякої шкоди для вас зробите найкраще діло, яке будь-коли робилося від часів Карла Великого. А ви, панно, закутайтеся добре в це покривало (на підлозі було порозкидано багато речей з дамського вбрання), звіртеся на нас, і ви будете на волі і в безпеці. Вперед, пане мій,— додав він, звертаючись до Павійона,— вперед!

— Стривайте, стривайте хвилинку,—сказав Павійон,— моя голова відмовляється думати! Цей де ля Марк — справжній біс, вепр і своєю вдачею і ім'ям своїм. А що коли ця молода панна — одна з графинь де-Круа? І що буде, коли він довідається про це й розлютується?

— А коли б я й була однією з тих нещасних жінок,— сказала Ізабелла, знов намагаючись кинутися йому в ноги,— невже ви покинули б мене цієї жахливої хвилини? О, чому я справді не ваша дочка, не дочка бідного городянина!

— Не такого вже бідного, зовсім не бідного, панно. Ми маємо з чого жити,— зауважив синдик.

— Пробачте мені, благородний сеньйоре,— знову почала нещасна дівчина.

— Ні, не благородний і не сеньйор,— заперечив синдик.— Простий городянин з Льєжа, який сплачує по векселям готівкою своїми гульденами. Але це не до діла. Гаразд! Графиня ви чи ні, я все одно заступлюся за вас.

— Ви зобов'язані заступитися за неї, хоча б вона була й герцогинею, — сказав Петер, — коли вже дали своє слово.

— Вірно, Петер, вірно,— сказав синдик.— У нас у Фландрії такий старий звичай: сказано — зроблено. А тепер ходімо до цієї потвори. Ми мусимо попрощатися з цим Гійомом де ля Марком. А проте, не знаю, чому мені стає моторошно, коли я згадаю про це... Коли б можна було

обійтися без цієї церемонії, бо я не маю ніякої охоти розмовляти з Вепром.

— А коли ви зібрали озброєних людей, то хіба не краще піти просто до воріт і розігнати сторожу? — сказав Квентін.

Але Павійон і його радник одноголосно закричали, що не личить нападати на своїх союзників і що це було б нерозсудливо, з чого Квентін зрозумів, що з такими товаришами не можна рискувати. Отже, вони вирішили сміливо зайти до великої зали замка, де, як вони вважали, бенкетував Арденський Вепр, і вимагати від нього вільного виходу для льєжського синдика і його людей: вимога, як здавалося, настільки розумна, що навряд чи її могли б відхилити. І все ж таки добрий бургомістр глибоко зітхав, дивлячись на своїх супутників, і вигукнув, звертаючись до свого відданого Петера:

— Ось дивися, що значить мати занадто чуле серце! Горе, Петерхен! Як дорого мені коштують моя мужність і людяність! І як багато мені ще доведеться сплатити за мої чесноти, перш ніж небо визволить нас з цього проклятого Шонвальдського замка!

Коли вони йшли дворами, де валялися мертві, поранені й умираючі, Квентін, який вів Ізабеллу під руку, намагався заспокоїти її і нагадав, що тепер її життя й честь цілком залежать від її самовладання, твердості й мужності.

— Не від моєї мужності, не від моєї, а від вашої, тільки від вашої! О, коли мені тільки пощастить одійти від цих страхіть, пережити цю лиху ніч, я ніколи не забуду того, хто врятував мене! Дозвольте ж мені просити вас ще про одну ласку й присягніться іменем матері й честю батька, що ви не відмовите мені в ній.

— Хіба я можу в чому-небудь відмовити вам? — пошепки сказав Квентін.

— Устроміть ваш кинджал у моє серце,— благала вона,— але не віддавайте мене на наругу цим потворам...

Квентін у відповідь тільки потиснув руку молодої графині, і, здавалося, що, якби не цей жах, вона відповіла б йому з не меншою теплотою. Так, спираючись на руку свого юного оборонця, вона пішла до жахливої зали. Попереду неї йшов Павійон з своїм ад'ютантом, а позаду дванадцятеро дужих чинбарів, як почесна варта синдика.

Коли вони наблизилися до зали, звідти долинули ви-

бухи дикого реготу й виття. Скоріше можна було уявити, що це зібралися справжні демони відсвяткувати свою перемогу над людським родом, ніж подумати, що бенкетують люди, відзначаючи свій успіх. Непохитна рішучість, яку міг навіяти лише розпач, підтримувала мужність графині Ізабелли, а відвага, що збільшилася в цих скрутних обставинах, не покидала весь час Дорварда. Тимчасом Павійон і його ад'ютант, хоч-не-хоч ішли назустріч своїй долі, мов прив'язані до кола зацьковані медведі, яким нікуди подітись від небезпеки.

Розділ XXII

БЕНКЕТ

Кейд. Де Дік, різник з Ешфорда?
Дік. Тут, сер!
Кейд. Вони впали перед тобою, як барани й бугаї, а ти поводився так, немовби ти був у себе в різниці.
Шекспір, «Король Генріх VI», друга частина

Важко було уявити собі, яка страшна зміна сталася в замковій залі Шонвальда, де Квентін ще недавно так обідав. Приміщення це справді показувало картину війни з усіма її страхіттями й спустошеннями, причому війни, в якій брали участь найбезжалісніші й найневблаганніші з усіх вояків — наймані солдати варварського віку, професійні грабіжники та вбивці, які звиклись з жорстокістю й кривавою розправою і в яких не було ні патріотизму ні романтичного духу рицарства.

Замість тихого й трохи церемонного обіду, за яким в цій самій залі сиділи світські й духовні особи кілька годин тому, де жарт можна було вимовити лише пошепки й де навіть при великій кількості всіляких страв панувала зовнішня пристойність, що межувала з лицемірством, тепер тут була сцена такого дикого бешкету, що сам сатана, коли б він головував на цьому бенкеті, навряд чи міг би вигадати щось страшніше.

На верхньому кінці стола на єпіскопському троні, який поквапливо перетягли сюди із зали ради, сидів сам грізний Арденський Вепр, що цілком заслужив таке страшне ім'я, яке він так полюбив і яке з усіх сил старався заслужити.

Він був без шолома, але в повному блискучому й важкому спорядженні, якого він майже ніколи не скидав. На плечах у нього був плащ з цілої вепрової шкури з срібними копитами й іклами. Шкура з голови звіра була вичинена так, що, накинута у вигляді каптура на шолом або, що він часто робив, просто на голову, як тепер, надавала йому схожості з потворою, котра вищирила зуби. Проте обличчя під цією шкурою навряд чи потребувало цієї жахливої прикраси, щоб скидатися на потвору, бо воно само собою було дуже потворним.

Верхня частина обличчя де ля Марка, яким природа створила його, майже зовсім суперечила його характеру, бо коли він скидав з голови кабанячу шкуру, з-під його волосся, схожого на грубу звірячу щетину цієї шкури, виступало відкрите, високе й мужнє чоло, широкі рум'яні щоки, великі іскристі світлі очі й ніс, подібний до орлиного дзьоба, немов обіцяючи щось рицарське й великодушне. Але більш-менш сприятливе враження від цих рис зводилося нанівець його грубістю й зухвальством, які разом із розбещеністю й нестриманістю, наклали на його обличчя вираз, що його не можна було узгодити з рішучістю й відвагою, котрі воно могло б виявляти. Щоки й особливо повіки набрякли, а від лихого поводження й поганих звичок очі затьмарилися й білки почервоніли, що підкреслювало жахливу подібність обличчя до вепра, на якого баронові так страшенно хотілося бути схожим.

Але де ля Марк, який намагався в усьому підкреслити свою подібність до вепра і навіть, здавалося, пишався таким ім'ям, через дивну суперечність приховував своєю широчезною й довжелезною бородою ту прикмету, що, власне, й спричинилася до такого прізвиська. Цією прикметою були товсті губи й два величезних зуби, що, як справжні ікла, стирчали з його надзвичайно розвинутої верхньої щелепи й надавали йому схожості до звірячої істоти.

Така зовнішність і любов до полювання (де ля Марк полював завжди в Арденському лісі) остаточно закріпила за ним це ім'я. Велика скуйовджена борода зовсім не приховувала його жахливого обличчя й не надавала шляхетності його звірячому виразу.

Воїни й начальники сиділи навколо стола разом з льєжськими городянами, серед яких було чимало дуже підозрілих на вигляд. Поруч з самим де ля Марком сидів різник Ніккель Блок, котрого можна було пізнати по за-

кривавлених руках, що висовувалися з засуканих по лікті рукавів, і закривавленій сокирі, яка лежала перед ним на столі. В солдатів, які наслідували свого ватажка, здебільшого були жахливі довгі бороди, а волосся, заплетене в косички й відкинуте назад, ще більше підкреслювало їх люту від природи зовнішність. Сп'янілі почасти від свого тріумфу, почасти від великої кількості вина, котре вони невпинно дудлили, вони являли собою видовище огидне і водночас визначне. Їхні розмови й пісні, яких вони горлали, не слухаючи й не звертаючи уваги один на одного, рясніли такими непристойними виразами та блюзнірством, що Квентін благословляв шум і галас, які заважали його супутниці почути ці слова.

Залишається ще тільки сказати про знатніших городян, які прилучилися до солдатів Гійома де ля Марка на цьому страшному бенкеті. Бліді й перелякані обличчя їх свідчили, що їм була не до вподоби ця гульня і що вони побоювалися своїх сусідів. Зате інші, що їм бракувало належного виховання або вони були грубіші від природи, дивилися на цю гульню, як на вияв справжньої відваги, котрий вони охоче наслідували, стараючись по змозі попасти в тон, і підбадьорювали себе великою кількістю вина та чорного пива, пристрасть до якого була звичайним пороком у Нідерландах за всіх часів.

Посуд, призначений для бенкетування, був настільки безладним, наскільки різнобарвною була вся компанія. Все належне єпіскопові і навіть церковні чаші, — Арденський Вепр не боявся обвинувачення в кощунстві,— було перемішане з звичайними череп'яними й олив'яними кухлями, шкіряними й роговими кубками.

Тут слід згадати ще за одну жахливу подробицю, а все інше ми охоче залишаємо читачеві уявити собі. Один з диких солдатів де ля Марка, для якого невистачило місця за столом (це був ландскнехт, що особливо відзначився хоробрістю й відвагою під час штурму замка), нахабно схопив великий срібний кубок, заявивши, що це винагородить його за те, що він не бере участі в бенкетуванні. Ватажок аж затрясся, сміючись з цього жарту, що був таким підходящим для цього товариства. Але коли другий солдат, що очевидно, не так відзначився в бою, спробував утнути таку саму штуку, де ля Марк негайно поклав край цим жартам, які швидко могли б позбавити його стіл найкоштовніших прикрас.

— Го-го! Присягаюся всіма громами! — вигукнув він. — Ті, що не наважуються бути сміливими при зустрічі з ворогами, не сміють бути злодіями серед своїх друзів. Як ти, соромітнику й боягузе, ти, що ждав, поки відчинять ворота й спустять звідний міст, тимчасом як Конрад Горст прокладав собі шлях крізь рови й мури, ти ще смієш його наслідувати? Прив'яжіть його там до бантини над вікном! Нехай він вибиває такт ногами, поки ми питимемо за його щасливу подорож до пекла.

Ледве був оголошений цей вирок, як його вже виконали. За хвилину нещасний вже корчився в передсмертній агонії, повисши на мотузі.

Коли Квентін і інші ввійшли до зали, труп ще висів перед вікном, затуляючи бліде місячне проміння й кидаючи на підлогу тінь, хоч і тьмяну, але досить чітку, щоб зрозуміти, який жахливий предмет вона обмальовувала.

Коли ім'я синдика Павійона почало переходити з уст в уста на цьому галасливому збіговищі, він зробив останнє зусилля, щоб здаватися спокійним і поважним, як годилося його сану й становищу; але жахливий труп над вікном і вся ця дика сцена навколо так вразили його, що йому дуже важко було триматися, незважаючи на благання збентеженого Петера, який шепотів йому:

— Бадьоріше, сміливіше, хазяїне! Тримайтеся на ногах, а то ми всі пропали!

Проте синдикові пощастило взяти себе в руки, коли він звернувся з коротенькою привітальною промовою до присутніх з приводу великої перемоги солдатів де ля Марка й громадян Льєжа.

— Авжеж, — відповів глузливо де ля Марк, — нарешті ми подолали звіра, сказала миша собаці. Але, го-го, пане бургомістр, ви з'являєтесь сюди подібно до Марса [1] поруч з Венерою [2]. Хто ця прекрасна дама? Геть покривало, не треба покривала! Жодна жінка сьогодні не назве свою красоту своєю власністю.

— Це моя дочка, благородний вождь, — відповів Павійон, — і я мушу просити вибачення, що вона не скидає покривала. Вона дала таку обіцянку блаженної пам'яті Трьом Волхвам.

— Я зараз зніму з неї цю обіцянку, — відповів де ля Марк.— Одним ударом сокири я висвячуся на єпіскопа,

---

[1] Марс — староримський бог війни.

[2] Венера — староримська богиня краси й кохання.

а, сподіваюся, один живий єпіскоп вартий трьох мертвих волхвів.

Серед присутніх розляглися ремствування й нарікання, бо не тільки льєжські громадяни, але й дехто з грубих солдатів, котрі не визнавали нічого святого, все ж таки шанували Трьох Кельнських Волхвів, як їх звичайно називали.

— Ну, я не маю на меті ображати їхні померлі величності,— зауважив де ля Марк,— але все ж таки я вирішив бути єпіскопом. Государ з духовною й світською владою, що має право карати й милувати за гріхи, такий государ якраз підхожий для пропащої банди, як ви, котрим ніхто інший не відпустить гріхів. Але підійдіть до мене, благородний бургомістре. Сідайте тут, поруч зо мною, і ви побачите, як я сам для себе влаштую вакансію. Приведіть сюди нашого попередника на цій святій посаді.

В залі заметушилися, тимчасом Павійон, подякувавши, відмовився від такого почесного місця й сів на протилежному кінці столу. Увесь його почет тримався ближче до нього, як отара овець, що, побачивши чужого собаку, ховається за свого старого вожака, якого, через його посаду й досвід, вони вважають за хоробрішого від самих себе. Поблизу того місця, де влаштувався синдик, сидів дуже вродливий хлопчик. Казали, що це був син самого лютого де ля Марка, якого він любив і навіть інколи ставився до нього з батьківською ніжністю. Мати цього хлопчика, красуня, кохана де ля Марка, загинула від його руки: він убив її в припадку ревнощів чи п'яної люті і оплакував її смерть, наскільки він здатний був це робити. Мабуть, ця гризота й була причиною його прихильності до сироти. Квентін, який довідався про це від одного старого священика, навмисне сів якомога ближче до хлопчика, вирішивши скористатися з нього або як з заложника, або як з оборонця, коли всі інші засоби врятуватися виявляться нездійсненними.

Тимчасом як усі завмерли в нерішучості, чекаючи наслідків наказу, виданого тираном, один з супутників Павійона пошепки спитав Петера:

— Здається, наш хазяїн сказав, що ця дівчина його дочка? Це ж неправда, вона не може бути нашою Трудхен. Адже ця дюймів на два вища. Крім того, в неї з-під покривала видно пасмо чорного волосся. Присягаюся святим Михайлом з базарного майдану, що це все одно, що назвати шкуру чорного бичка шкурою білої телиці!

— Тихше, тихше! — відповів Петер дуже до речі.— Що, коли наш хазяїн має намір викрасти оцю лань з єпіскопського парку без відома нашої доброї хазяйки? Хіба ми з тобою слідкуватимемо за ним?

— Ну, звичайно, ні,— погодився той,— тільки я ніколи не гадав, що він, в таких літах, може зазирати на таку дичину. Хай йому чорт, яка боязка красуня! Дивися, як вона ховається за чужі спини, щоб її не побачили ці хижі солдати. Але стривай, стривай, що це вони хочуть зробити з бідним старим єпіскопом?

Поки він казав це, сп'янілі солдати приволокли до зали єпіскопа Льєжського, Людовіка Бурбона. Його скуйовджене волосся, борода й усе його вбрання свідчили, що з ним поводилися грубо, а його церковний убір поспіхом був накинутий на нього тільки для того, щоб поглузувати з його високого сану. На щастя, як подумав Квентін, графиня Ізабелла не могла почути або побачити сцени, що мала відбутися; інакше, побачивши свого покровителя в такому жахливому становищі, вона викрила б сама себе й погубила б усіх. Дорвард став так, щоб заступити собою все, що відбувалося в залі, й захистити графиню від сторонніх поглядів.

Сцена, що відбулася після цього, була коротка й жахлива. Коли нещасного прелата притягли до підніжжя трону лютого ватажка, він, що протягом усього свого життя відзначався доброю та м'якою вдачею, виявив у цій скруті мужність і достойність, властиві тому високому роду, з якого він походив. Його погляд був спокійний і рішучий. Його рухи, коли грубі руки солдатів, нарешті, випустили його, були сповнені благородства знатного дворянина й покірливості християнського мученика. Навіть сам де ля Марк був вражений такою мужньою поведінкою свого полоненого і, пригадавши всі добродіяння, яких він зазнав від єпіскопа, здавалося, вагався в своєму рішенні; він опустив очі й, тільки спорожнивши великий кубок вина, з зухвалою зарозумілістю поглянув на нещасного полоненого.

— Людовік Бурбон, — звернувся лютий вояка до нього, важко зводячи подих, стискаючи кулаки й скрегочучи зубами, щоб розпалити в собі свою природну жорстокість.— Я шукав твоєї приязні, але ти відкинув її. Що ти даси тепер, щоб виправити свою провину? Ніккель, будь напоготові!

Різник схопив свою сокиру й, вийшовши з-за трону де ля Марка, зупинився біля нього зі своєю зброєю в піднятій мускулистій руці.

— Дивись на цю людину, Людовік Бурбон, — знову сказав де ля Марк.— Які умови ти тепер запропонуєш нам, щоб врятуватися в цю страшну годину?

Єпіскоп кинув сумний, але твердий погляд на похмурого слугу, готового виконати волю тирана, і з непохитною мужністю відповів:

— Слухай мене, ти, Гійом де ля Марк і всі добрі люди, якщо тут є хтось, хто заслуговує на це ім'я! Слухайте ту єдину умову, яку я можу запропонувати цьому мерзотникові. Гійом де ля Марк! Ти підбив на повстання імперське місто. Ти захопив силоміць палац одного з государів Священної Германської імперії, повбивав його слуг, пограбував його майно, знущався з його особи. За це ти маєш бути засуджений імперським судом, оголошений поза законом і позбавлений всякого майна й прав. Ти зробив іще гірше, ніж усе це. Ти порушив не тільки людські закони, за що заслуговуєш людської кари, ти порушив закони небесні. Ти вдерся в храм божий, наклав руку на служника святої церкви, опоганив святиню кров'ю й злочинами, як блюзнір і розбійник...

— Ну, ти вже закінчив? — суворо перебив його де ля Марк, тупнувши ногою.

— Ні,— відповів прелат,— бо я ще не сказав тобі умов, яких ти вимагав від мене.

— Продовжуй,— сказав де ля Марк,— та дивись, щоб твої умови припали мені більш до серця, ніж твоя передмова, бо горе твоїй сивій голові! — І відкинувшися на своєму місці, він так заскреготав зубами, що на його губах з'явилася піна, як на іклах того дикого звіра, чиє ім'я він носив.

— Такі твої злочини,— продовжував рішуче й спокійно єпіскоп. — Тепер вислухай умови, що я, як милостивий государ і християнський прелат, забуваючи всі особисті кривди, прощаючи всі образи, хочу запропонувати тобі. Кинь геть свій проводирський жезл, відмовся від свого командування, звільни своїх полонених, поверни все, що награбував, розподіли все інше, що в тебе є з майна, серед тих, кого ти зробив удовами й сиротами, одягнися в волосяницю й посип голову попелом, візьми палицю прочанина й відряджайся босоніж до святого міста Рима. А ми, з

свого боку, заступимося за твоє життя перед імперською палатою в Ратісбоні і перед святим батьком нашим, папою римським, за твою нещасну душу.

Поки Людовік де-Бурбон проказував свої умови таким рішучим голосом, немовби він ще сидів на своєму єпіскопському троні, а узурпатор, стоячи навколішках біля його ніг, благав про помилування, тиран, здивування якого поступово змінювалося розлюченістю, повільно випростався на своєму місці і, коли прелат замовк, позирнув на Нікеля Блока й підняв палець, нічого не сказавши. Різник змахнув сокирою, ніби він виконував свої звичайні обов'язки на бійні, і вбитий єпіскоп упав без стогону до підніжжя свого єпіскопського трону. Льєжці, які були не підготовані до такої жахливої катастрофи і, навпаки, чекали на мирне розв'язання цих переговорів, одностайно схопилися на ноги з гучними криками обурення й прокляття.

Але Гійом де ля Марк, розмахуючи кулаками, заглушив своїм громовим голосом увесь цей галас:

— Мовчіть ви, льєжські свинарі! Ви, які валяєтесь у багнищі біля вашого Маасу! І ви наважуєтесь рівнятися з Арденським Вепром! Гей, вепрове поріддя (так він сам та інші часто називали його солдатів), покажіть цим фламандським свиням ваші ікла!

Після такої команди всі його прибічники посхоплювалися з місць, і, оскільки вони сиділи впереміж із своїми недавніми спільниками, готові, мабуть, до всяких несподіванок, кожен з них, схопивши найближчого льєжця за комір, розмахував широким кинджалом, що виблискував при світлі ламп і місячному сяйві. Кожна рука була піднята, але жодна не опустилася. Може, тому, що жертви, застукані зненацька, були нездатні чинити опір, а може, тому, що де ля Марк хотів тільки налякати своїх союзників.

Але тут завдяки відвазі й природній кмітливості Квентіна Дорварда, не по роках рішучого й сміливого (якого підштовхувало почуття, що надавало снаги його природній мужності), сцена різко перемінилася. Наслідуючи вчинки прибічників де ля Марка, він кинувся на Карла Еберзона, сина їх вождя, і, легко подолавши його, наставив ножа на його горло й вигукнув:

— Це ви таку гру вигадали? Ну, тоді я теж беру в ній участь.

— Стривай! Стривай! — закричав де ля Марк. — Це тільки жарт і більш нічого! Невже ви гадаєте, що я хочу образити моїх добрих друзів і союзників з міста Льєжа? Солдати, геть руки! Сідайте! Віднесіть геть оце падло (тут він пхнув тіло єпіскопа), через яке сталася суперечка поміж друзями. Втопімо цей розбрат у новій випивці!

Руки опустилися, але городяни й солдати стояли, дивлячись один на одного, мов не розуміючи, хто вони тепер — друзі чи вороги. Квентін Дорвард використав цей момент.

— Слухайте мене,— сказав він.— Гійом де ля Марк і ви, громадяни Льєжа! А ви, молодий пане, стійте спокійно,— звернувся Квентін до Карла, що намагався втекти від нього.— Нічого поганого вам не буде, коли більш ніхто тут не жартуватиме!

— А хто ти такий, хай тобі чорт?— спитав здивований де ля Марк.— Якого біса ти тут диктуєш свої умови й забираєш заручників у нашому власному лігві, в нас, які самі всім наказують і ні перед ким не поступаються?

— Я слуга короля Людовіка Французького, — сказав Квентін сміливо,— лучник шотландської гвардії, як ви можете бачити з моєї вимови та вбрання. Я тут для того, щоб подивитися на ваші діла й доповісти про них. Але я бачу, на моє здивування, що ці діла більше личили б єретикам, ніж християнам, божевільним, а не людям із здоровим розумом. Військо Карла Бургундського негайно виступить проти вас усіх, і коли ви бажаєте допомоги від Франції, то мусите поводитися зовсім інакше. Щодо вас, громадяни Льєжа, то я раджу вам негайно повернутися до вашого міста. А коли хто заважатиме вам вийти звідси, я оголошую того ворогом мого государя, його величності короля Франції.

— Франція і Льєж! Франція і Льєж!— закричали супутники Павійона і інші городяни, які знову підбадьорилися після сміливої промови Квентіна.

— Франція і Льєж! Хай живе хоробрий лучник! Воліємо жити й померти з ним!

Очі Гійома де ля Марка заблищали, й він ухопився за кинджал, немовби хотів устромити його в серце зухвалого промовця. Але, подивившися навколо себе, він прочитав у погляді своїх солдатів таке, що навіть в і н мусив поважати. Багато з них були французи, і всі вони знали про таємну підтримку й людьми й грошима, яку діставав

Гійом від французького короля. А до того ж декотрі були обурені щойно заподіяним диким і блюзнірським вчинком. Ім'я Карла Бургундського, який міг помститися за злочини цієї ночі, пролунало для них ніби загроза, а недоречна сварка з льєжцями, що ледве не сталася, та можливе невдоволення французького монарха справили погане враження на їх збентежені голови. Отже, де ля Марк побачив, що він не може розраховувати на підтримку навіть своєї банди, коли вчинить ще якесь насильство. Намагаючись посміхнутись, він заявив, що нічого не має проти своїх добрих друзів з Льєжа, які, коли хочуть, можуть вийти з Шонвальда. Проте він сподівається, що вони бенкетуватимуть принаймні одну нічку з ним, щоб відсвяткувати їхню перемогу. З незвичайним для нього спокоєм він додав, що готовий домовитися щодо розподілу здобичі й щодо заходів оборони або наступного дня, або коли їм буде завгодно.

— Гадаю також, що пан шотландець вшанує своєю присутністю бенкет, залишившись на цю ніч у Шонвальді...

Молодий шотландець подякував, але сказав, що його рішення залежатиме від бажання пана Павійона, до якого він має доручення. Але, безумовно, він одвідає відважного Гійома де ля Марка, як тільки пан синдик завітає до нього.

— Коли ваше рішення залежить від мене,— поквапливо й голосно сказав Павійон,— то ви негайно залишите Шонвальд, а коли ви хочете прийти сюди не інакше як разом зо мною, то ви не скоро побачите замок.

Останні слова шановний громадянин промимрив до себе, боячись голосно висловлювати свої почуття, які він усе ж таки не міг зовсім приховати.

— Ближче до мене, мої молодці чинбарі,— звернувся він до своїх охоронців,— і ми постараємось якнайшвидше вибратися з цього розбійницького лігва.

Більшість льєжських ремісників цілком поділяли думку, висловлену синдиком. Навряд чи вони так раділи тоді, коли захопили Шонвальд, як тепер, коли могли вибратися з нього цілими й здоровими. Вони без усяких перешкод покинули замок. Ну й зрадів же Квентін, коли вийшов з цих жахливих стін!

Уперше від того часу, як вони ввійшли до страшної зали, Квентін наважився спитати молоду графиню, як вона себе почуває.

— Добре, добре,— з гарячковою поспішністю відповіла вона.— Дуже добре! Але не зупиняймося, не гаймо часу в розмовах. Тікаймо, тікаймо!

Говорячи це, вона намагалася прискорити ходу, але впала б у знемозі, коли б Дорвард не підтримував її. З ніжністю матері, яка переносить свою дитину з небезпечного місця, юний шотландець підняв свою дорогоцінну ношу, і коли вона обняла його за шию з єдиною думкою врятуватися, він подумав, що не погодився б уникнути жодної небезпеки цієї ночі, раз така нагорода.

Шановного бургомістра також підтримував і тягнув уперед його відданий радник Петер та ще хтось з його майстерових. Поспішаючи, за одним подихом вони досягли берегів ріки. Дорогою вони зустрічали бродячі банди городян, котрим не терпілося довідатися про наслідки облоги й про те, наскільки справедливі чутки, ніби переможці посварилися між собою.

Уникаючи, наскільки можливо, цікавості сторонніх осіб, Петер та дехто з його товаришів, нарешті, розшукали човна, і втомлені подорожні мали нагоду трохи відпочити. Це було однаково бажано і для Ізабелли, яка лежала майже нерухома на руках у свого визволителя, і для достойного бургомістра, який, подякувавши в кількох уривистих висловах Дорварду (котрий надто задумався тієї хвилини, щоб відповідати йому), розпочав, звернувшися до Петера, довгу промову про свою мужність і доброзичливість та про небезпеки, на які він наражався в цьому, а також і в інших випадках.

— Петер, Петер,— сказав він, розповідаючи про вчорашні події,— коли б не моє відважне серце, я б ніколи не сперечався щодо виплати двадцятини [1], котру має платити кожна жива душа. І коли б не моє відважне серце, я ніколи б не пішов на цей другий бій при Сен-Троні, де солдат з Ено штовхнув мене своїм списом у рів, повний багнюки, з якого, незважаючи на всі мої зусилля, я не міг вибратися до самого кінця бою. А цієї самої ночі, Петер, моя відвага умовила мене залізти в цей надто вузький панцир, де б я знайшов свою смерть, коли б мені не допоміг оцей бравий юнак, що так добре б'ється і якому я від щирого серця бажаю успіху. А моя доброта, Петер,

---

[1] **Двадцятина** — тобто податок, що становив двадцяту частину прибутків платника податків.

зробила з мене бідну людину, тобто вона зробила б з мене бідну людину, коли б я не вмів твердо стояти на ногах у цьому грішному світі. Небо знає, які ще прикрості можуть випасти мені на долю через усяких дам, графинь і їхні таємниці! Це може коштувати мені половини майна та ще й моєї шиї на додачу.

Квентін не міг більше промовчати й запевнив його, що хоч якої шкоди та втрати він зазнав би через своє заступництво за цю молоду даму, він буде з подякою винагороджений за все.

— Дякую вам, молодий пане зброєносцю й лучнику, дякую вам. Але хто це сказав вам, що я бажаю від вас якоїсь нагороди за те, що виконав обов'язок чесної людини? Я тільки скаржився на те, що це могло мені коштувати стільки й стільки. Сподіваюся, я можу говорити про це з своїм помічником, нікого не ображаючи.

З цих слів Квентін зробив висновок, що його новий приятель належить до численної групи добродійників, котрі за свої добродійства винагороджують себе нескінченними скаргами, щоб у такий спосіб трохи набити ціну зроблених ними послуг. Отже, він розсудливо промовчав і дав синдикові змогу дорогою якнайдокладніше розповісти своєму помічнику про небезпеки і втрати, яких він зазнав через піклування про суспільний добробут і свою некорисливу любов до близьких.

А справа була в тому, що чесний городянин вирішив, що він дав маху, дозволивши молодому незнайомцю відіграти видатну роль в критичну хвилину в замку Шонвальді. І хоч спочатку він був дуже задоволений наслідками втручання Дорварда, але згодом, розміркувавши, що це могло підірвати його вплив, старався винагородити себе за це, перебільшуючи свої права на подяку від батьківщини взагалі і від своїх друзів зокрема, а найбільше від графині де-Круа та її молодого оборонця.

Але коли човен зупинився біля його саду і Павійон з допомогою Петера вийшов на берег, здавалося, що, переступивши поріг рідного дому, він одразу ж забув за своє вражене самолюбство та заздрощі й знову перетворився з невдоволеного й похмурого демагога на чесного, доброзичливого, гостинного й приязного господаря. Він голосно покликав Трудхен, яка негайно з'явилася, бо від страху та занепокоєння мало хто спав у стінах Льєжа тієї ночі, сповненої подій, і доручив їй прекрасну й напівзо-

млілу чужоземку. Зворушена її красою й безпорадністю, Гертруда оточила її увагою й любов'ю, як сестру.

Хоч було пізно й синдик був дуже втомлений, проте Квентінові навряд чи пощастило б відмовитися од пляшки добірного й коштовного вина, ровесника бою при Азенкурі, коли б йому не допомогла хазяйка дому, яку викликав з опочивальні гучний голос Павійона, що вимагав ключі від льоху. Вона була жвава, маленька, кругленька, гарненька свого часу, але вже кілька років тому з гострим червоним носом, різким голосом і твердим переконанням, що хоч синдик користується авторитетом серед загалу, в своїй сім'ї він мусить коритися дисципліні.

Почувши, про що сперечався її чоловік з гостем, вона заявила категорично, що Павійон зовсім не потребує вина, бо й так уже надто багато його випив. І замість того, щоб за його вимогою вибрати ключ від льоху з великої низки, котра висіла на срібному ланцюжку при її поясі, вона без церемоній показала йому спину. Після цього провела Квентіна до відведеної йому чистенької й гарненької кімнати, обставленої з комфортом, якого йому ніколи не доводилося бачити в своєму житті,— настільки багаті фламандці перевершували не лише бідних і грубуватих шотландців, але й самих французів щодо всіх вигод хатнього життя.

Розділ XXIII

ВТЕЧА

Тепер мені побігти накажи —
Я битимусь із тим, що найтрудніше,
І верх візьму над неможливим навіть
. . . . . .
Іди, крокуй!
Натхнений знов ітиму за тобою
Зробити те, чого не знаю ще.

Шекспір, «Юлій Цезар»

Незважаючи на пережиті радість і страх, сумніви, хвилювання та всякі інші почуття, втома минулого дня була настільки великою, що молодий шотландець заснув глибоким сном, який тривав до пізнього ранку, коли його шановний господар зайшов до кімнати із стурбованим виглядом.

Він сів біля свого гостя й почав довгу й заплутану промову про хатні обов'язки одруженої людини і зокрема про владу голови дому, якому слід бути непохитної вдачі в усіх суперечках із жінкою. Квентін слухав з деяким непокоєм. Він знав, що чоловіки, як деякі воюючі держави, іноді починають співати подячну молитву богові [1], щоб затаїти поразку, а не святкувати перемогу. Тому він висловив надію, що вони своїм прибуттям не завдали клопоту добрій хазяйці будинку.

— Клопоту, звичайно, ніякого, — відповів бургомістр.— Нема жінки, яку важче було б застукати зненацька, ніж нашу матусю Мабель. Вона завжди щаслива, бачачи в себе друзів, завжди для них є напоготові, з благословення божого, чиста кімната й чудовий обід. Немає на землі іншої такої гостинної жінки, шкода тільки, що вдача в неї трохи чудна.

— Наше перебування тут не подобається їй, чи не так? — спитав шотландець і, схопившись з постелі, почав швидко одягатися.— Коли б я був певний того, що панна Ізабелла здатна після всіх страхіть минулої ночі їхати далі, ми б ні на хвилину не турбували вас нашою присутністю.

— Ну, точнісінько це саме сказала панна моїй дружині Мабель,— зауважив Павійон,— і хотів би я, щоб ви побачили, який рум'янець спалахнув на її щоках, коли вона це сказала: дівчина-молочарка, яка на ковзанах пробігла до базару п'ять льє проти морозяного вітру могла б здаватися лілеєю в порівнянні з нею. Я й не дивуюся, що Мабель, мабуть, трохи приревнувала мене, бідолашна.

— Хіба панна Ізабелла вийшла з своєї кімнати?— спитав юнак, одягаючись ще швидше.

— Так,— відказав Павійон,— і чекає на вас з великим нетерпінням, щоб вирішити з вами, куди їхати, якщо ви обидва вирішили від'їжджати. Але я сподіваюся, ви ще встигнете поснідати.

— Чому ж ви мені не сказали про це раніш?— нетерпляче спитав Квентін.

— Тихше, тихше!—відповів синдик.—Я й так, здається, сказав це вам надто рано, коли це вас так хвилює. Тепер я хотів би обговорити з вами ще одну важливу справу, якщо у вас вистачить терпіння вислухати мене.

---

[1] «Тебе бога хвалимо» («те деум лаудамус»).

— Кажіть, шановний пане, тільки швидше, я слухаю вас уважно.

— Ну, тоді гаразд,— продовжував бургомістр.— У мене лише одне слово до вас. Справа в тому, що Трудхен, якій так шкода розлучатися з цією гарненькою дамою, ніби вона її сестра, радить вам переодягтися, бо в місті вже ходять чутки про те, що графині де-Круа як переодягнені прочанки подорожують нашою країною в супроводі французького охоронця з шотландських лучників. Кажуть також, що минулої ночі одну з них привів до Шонвальда циган уже після того, як ми вийшли з замка. Крім того, кажуть, ніби той самий циган упевнив Гійома де ля Марка, що ви не маєте ніяких доручень ні до нього, ні до льєжських громадян і що ви просто викрали молоду графиню й подорожуєте з нею, як її коханець. Всі ці новини прибули з Шонвальда сьогодні вранці і були переказані мені та іншим членам ради, і ми не знаємо, що нам робити. Бо, хоч, на нашу думку, Гійом де ля Марк занадто суворо обійшовся і з єпіскопом і з нами самими, проте він, зрештою, добра людина, звичайно, коли тверезий, і він же єдиний проводир, який може вести нас проти герцога Бургундського. Але, по правді, становище таке,— це почасти і моя думка,— що нам не слід сваритися з ним, бо ми вже надто далеко зайшли, щоб відступати.

— Ваша дочка добре радить,— сказав Квентін Дорвард, утримуючись від докорів і заперечень, котрі, як він розумів, були б зовсім нікчемними, оскільки шановний суддя не відмовився б од рішення, прийнятого згідно з політичними міркуваннями своєї партії і бажанням своєї жінки.— Ваша дочка добре радить. Ми мусимо переодягтися й вирушити негайно. Я сподіваюся, що ви не викажете нас і дасте нам усе необхідне для втечі.

— Від усього щирого серця, від усього серця,— сказав чесний городянин, який був не дуже задоволений своєю поведінкою й бажав якось виправити її.— Я ніколи не забуду, як минулої ночі ви врятували мені життя, розстебнувши мій проклятий стальний панцир і визволивши мене ще з більшої скрути, бо той Вепр і його кодло скидаються більш на чортів, ніж на людей. Отже, я буду вірний вам, як колодка ножеві, як кажуть наші ножарі, до речі, найкращі ножарі в світі. Ну, тепер ви вже готові. Ходімо сюди, ви побачите, як я вам вірю.

Синдик повів гостя з опочивальні до своєї контори, де він провадив свої торгові діла, і, засунувши двері засувом та уважно обдивившися навкруги, відчинив потайну комірчину, вхід до якої був захований поза шпалерами. Там стояло кілька залізних скринь. Він одчинив одну з них, наповнену гульденами, і запропонував Квентінові взяти звідти стільки, скільки він вважає за потрібне на витрати собі і його супутниці.

Гроші, видані Квентінові, коли він від'їжджав з Плессі, були майже витрачені, отже, він, не вагаючись, узяв двісті гульденів і цим зняв великий тягар з душі Павійона, бо той розглядав усю цю одчайдушну операцію, в котрій він став добровільним кредитором, як відплату за недостатню гостинність, до якої спричинилися великою мірою різні його міркування.

Старанно зачинивши скарбницю, багатий фламандець повів свого гостя до вітальні, де, бліда від переживань минулої ночі, але бадьора тілом і духом, чекала на них графиня Ізабелла, одягнена в убрання заможної фламандки. Крім Трудхен, котра старанно причепуряла молоду графиню і вчила, як слід поводитися в новому вбранні, в кімнаті з сторонніх не було нікого. Графиня простягла Квентінові руку, яку він шанобливо поцілував, і сказала:

— Пане Квентін, нам треба покинути наших шановних друзів, щоб не накликати і на них нещастя, що переслідує мене після смерті мого батька. Ви мусите також переодягтися і їхати зо мною, коли вам ще не набридло бути захисником такої нещасної істоти.

— Мені?! Мені набридло бути вашим захисником! Я готовий іти за вами хоч на край світу! Але ви, ви сами, чи витримаєте цю подорож? Чи спроможні ви на це після страхіть минулої ночі?

— Не нагадуйте мені про них,— відповіла графиня.— Я пам'ятаю їх, як невиразний, але тривожний сон. Чи врятувався наш добрий єпіскоп?

— Я сподіваюся, що він тепер на волі,— відповів Квентін, подавши Павійонові знак мовчати, бо той, здавалося, був готовий розпочати страшне оповідання.

— Чи не можемо ми приєднатися до нього? Мабуть, він зібрав добре військо?— запитала графиня.

— Тепер усі надії його на небо,— сказав шотлан-

дець.— Але куди ви хочете їхати, туди я за вами поїду як ваш охоронець і провідник.

— Ми подумаємо,— сказала Ізабелла і, хвилину помовчавши, додала:— Я б обрала для себе монастир, але боюся, що він недосить захистить мене від моїх переслідувачів.

— Гм, гм! — зауважив синдик.— Я б не радив вам монастир, принаймні в Льєжській окрузі, бо Арденський Вепр, хоч хоробрий вождь, наш вірний союзник і доброзичливо ставиться до нашого міста, проте грубої вдачі й не дуже поважає монастирі, церкви, каплиці тощо. Кажуть, що двадцятеро черниць, тобто таких, що були черницями, подорожують з його військом.

— Готуйтеся ж швидше, пане Дорвард,— сказала Ізабелла, перебиваючи синдика на цих словах,— бо я мушу звіритися на вашу відданість.

Коли синдик і Квентін вийшли з кімнати, Ізабелла почала розпитувати Гертруду про шляхи й місцевість з такою ясністю розуму й твердістю, що та не могла не вигукнути:

— Панно, я дивуюся, яка ви мужня! Я чула про твердість духу в чоловіків, але ваша твердість здається мені просто надлюдською.

— Неволя,— відповіла графиня, — неволя, моя люба, як кажуть, і плаче і скаче; біда навчить усього. Не так давно я непритомніла, побачивши краплину крові з незначного порізу. З того часу,— я сміливо можу сказати,— я бачила цілі потоки крові навколо себе й не втратила самовладання. Не думайте, що це було легко, — додала вона, поклавши на руку Гертруди свою тремтячу ручку, хоч голос її був, як і перед тим, твердим,— мій маленький внутрішній світ нагадує фортецю, яку обложила тисяча ворогів, і лише тверда рішучість може затримати їх перед приступом з усіх боків і кожної хвилини. Коли б моє становище було б хоч трошки не таким небезпечним, як тепер, і коли б я не розуміла, що єдина моя надія врятуватися від небезпеки, гіршої за смерть — це зберегти присутність духу і самовладання, я кинулася б у ваші обійми, Гертрудо, й полегшила б своє горе таким морем сліз і зойків, яке ще ніколи не виливалося з наболілого розбитого серця!

— Ні, не плачте, не треба, панно!— сказала співчутлива фламандка.— Не втрачайте надії, моліться і від-

дайте себе на милість неба, а якщо небо посилало комунебудь рятівника на краю загибелі, то саме цього сміливого, відважного молодого пана доля призначила врятувати вас. Є і в мене один,— сказала вона, густо почервонівши,— до якого я не байдуже ставлюся. Не кажіть нічого моєму батькові, але я наказала своєму нареченому, Гансові Гловеру, щоб він чекав на вас біля східних воріт і не повертався до мене інакше, як із звісткою про те, що ви щасливо переїхали через наш кордон.

Графиня могла подякувати щирій і доброзичливій дівчині тільки ніжним поцілунком, на який та відповіла з не меншою ніжністю, сказавши при цьому з усмішкою:

— Ну, коли вже двом дівчатам з їхніми відданими кавалерами не пощастить улаштувати переодягнення і втечу, то, значить, увесь світ змінився і став не таким, як мені про нього розповідали.

Від цих слів фламандки бліді щоки графині вкрилися рум'янцем, який не зменшився, коли в кімнату несподівано ввійшов Квентін. Він був у повному святковому вбранні багатого фламандського селянина, подарованому Петером, який виявив своє співчуття до молодого шотландця тією готовністю, з котрою віддав йому своє вбрання, а також заприсягнувся, що нехай його чинять і обробляють, як волячу шкуру, але він нічого не скаже й не зрадить молодих людей. Двоє струнких коней були роздобуті завдяки Мабель, яка не бажала нічого лихого ні графині, ні її супутникові, але воліла краще позбутися їх, щоб через них не було ніякого лиха її родині. Вона дивилася на їх від'їзд з великим задоволенням і сказала, що вони доїдуть до східних воріт слідом за Петером, який ітиме попереду них з таким виглядом, ніби не має нічого спільного з ними.

Як тільки гості від'їхали, Мабель скористалася з нагоди й прочитала довгу нотацію Трудхен про те, як нерозумно захоплюватись романами, через котрі знатні дами, замість того щоб навчатися господарювати, стали такими сміливими, що скачуть верхи по шляхах, наче якісь там шукачки пригод у товаристві ледачих рицарів, п'яних пажів, розбещених лучників із чужих країв на шкоду своєму здоров'ю, своїй кишені, а також і своїй добрій славі, яку не можна відновити.

Всю нотацію Гертруда вислухала мовчки, не заперечуючи, але, беручи до уваги її характер, можна було

сумніватись, що вона дістала з неї ту практичну користь, яку мала на меті її мати.

Тим часом подорожні досягли східних воріт міста, проїхавши залюднені вулиці, де, на їхнє щастя, всі були занадто заглиблені в усякі політичні чутки й події, щоб звернути увагу на парочку, що не мала в собі нічого видатного. Сторожа не затримала їх, бо вони мали перепустку від імені Руслера, яку їм видав Павійон. Тут вони дружньо, хоч і поспіхом, розпрощалися з Петером Гейслером, побажавши один одному всього доброго. Одразу після цього до них під'їхав здоровенний юнак на доброму сірому коні. Він відрекомендувався їм Гансом Гловером, нареченим Трудхен Павійон. Це був типовий молодий фламандець, не дуже кмітливий, але веселий і привітний, навряд чи достойний, як не могла не подумати Ізабелла, бути нареченим великодушної Трудхен. Проте він, очевидно, щиро бажав допомогти їм і виконати цим наказ своєї нареченої. Шанобливо привітавши їх, він запитав у графині фламандською мовою, куди вона накаже йому провести їх.

— Проведіть нас,— сказала вона,— до найближчого міста на кордоні Брабанту.

— Отже, ви вже вирішили, куди саме ми поїдемо?— спитав Квентін, наблизившися до Ізабелли й розмовляючи французькою мовою, якої не розумів їхній провідник.

— Звичайно,— відповіла молода графиня, — зважаючи на становище, в якому я тепер перебуваю, мені треба якнайшвидше закінчити цю подорож, хоча б вона і скінчилася ув'язненням.

— Ув'язненням?— здивувався Квентін.

— Так, друже мій, ув'язненням. Але я подбаю про те, щоб ви не взяли в ньому участі.

— Не кажіть, не думайте про мене,— сказав Квентін.— Тільки б побачити вас у безпеці, а про мене не варто й згадувати.

— Не так голосно, мій друже,— сказала Ізабелла,— ви перелякаєте нашого провідника. Ви бачите, він уже й без того поїхав далеко вперед.

І справді, добродушний фламандець, делікатно позбавив їх своєї присутності, як вони цього й хотіли, ледве Квентін під'їхав до дами.

— Так,— продовжувала вона, побачивши, що ніхто за ними не стежить,— вам, мій друже, мій покровителю,—

бо мені нічого соромитися звати вас так, коли само небо послало мені вас,— вам я зобов'язана сказати, що вирішила повернутися на батьківщину й віддатися на милість герцога Бургундського. Бо через хибну пораду, хоч її й давали з добрим наміром, я втекла від мого опікуна й перейшла під заступництво цього хитрого й брехливого Людовіка Французького.

— І ви також вирішили стати нареченою графа Кампо-Бассо, цього недостойного улюбленця Карла?— зауважив Квентін голосом, в якому внутрішнє страждання боролося з бажанням показати свою байдужість,— так бідний засуджений злочинець намагається надати собі певності, котрої він не відчуває, питаючи, чи одержано вже його смертний вирок.

— Ні, Дорвард, ні,— сказала Ізабелла, гордо випростовуючись у сідлі,— усієї влади герцога Бургундського невистачить на те, щоб дочка дому де-Круа погодилася на таке приниження. Він може забрати в мене мої землі, мій замок, він може ув'язнити мене в монастирі й тільки. А я згодна йти на гірше, тільки б не бути дружиною цього Кампо-Бассо.

— На гірше?— вигукнув Квентін. — А що може бути гірше від ув'язнення? О, подумайте, поки ще є час, поки ви вільні і коло вас є той, кому не шкода й свого життя, щоб обороняти вас дорогою до Англії, до Німеччини, навіть до Шотландії, де всюди ви знайдете великодушних покровителів. Подумайте і не вирішуйте позбутися волі, найкращого дару небес. Добру склав пісню мій земляк:

Воля нам щастя несе,
Воля для нас над усе,
Вільний все має на світі,
Вільному можна радіти.
Бідність, хвороба, журба —
Ось яка доля раба.

Вона вислухала з сумною усмішкою цю хвалу волі і, трохи помовчавши, відповіла:

— Воля буває тільки для чоловіка; жінка завжди мусить шукати собі покровителя, бо по природі своїй вона не здатна обороняти себе. А хто мені буде за нього? Цей розбещений Едуард Англійський чи п'яниця Венцеслав Німецький, чи, може, хтось у Шотландії? Ах, Дорвард, коли б я була вашою сестрою і ви могли б дати мені

притулок в одній з тих гірських долин, які ви любите описувати, чи то із милості, чи то за ті кілька брильянтів, що в мене ще збереглися,— я могла б жити спокійним життям і забути про мою лиху долю. Коли б ви могли обіцяти заступництво якоїсь шановної жінки, вашої землячки, або якогось барона, чиє серце було б таке саме вірне, як і меч, тоді це була б інша справа! За це варто було б наражатися на небезпеку ганьби за дальшу подорож.

В голосі графині Ізабелли було стільки боязкої ніжності, що вона водночас і сповнила радістю й поранила серце Квентіна. Він вагався хвилину, перш ніж відповісти, чи зможе він улаштувати її в Шотландії. Але сумна істина встала перед ним, бо було б нечесно й жорстоко везти її туди, де він не мав ні сили, ні можливості влаштувати їй безпечне життя.

— Панно,— сказав він нарешті,— я зробив би проти моєї честі й присяги рицарства, коли б запевнив вас, що маю якусь змогу обіцяти вам у Шотландії певне заступництво, крім того, яке вам може дати ця бідна рука. Я навіть не знаю, чи є в мене там хоч один родич. Рицар Іннеркухеріті напав вночі на наш замок і повбивав усіх, хто там був з моїх рідних. Коли б я повернувся до Шотландії, то не зустрів би там нікого, крім численних і могутніх ворогів своїх, а я безсилий і сам проти них. І навіть коли б король побажав заступитися за мене, то він не наважився б заради бідняка накликати на себе гнів рицаря, в якого є п'ятсот вершників.

— Отже, немає на світі місця, де б не було сваволі,— сказала графиня,— якщо вона так само панує в ваших диких горах, де мало спокус для неситих людей, як і в наших багатих плодючих рівнинах.

— Це сумна істина, і я не наважусь її заперечувати,— промовив шотландець,— бо наші клани винищують один одного через саму лише жадобу помсти й крові. Огільві й подібні до них діють так само в Шотландії, як де ля Марк і його розбійники в цій країні.

— В такому випадку Шотландія відпадає,— сказала Ізабелла з щирою чи вдаваною байдужістю.— Жодного слова про Шотландію, за яку я згадала тільки на жарт, бажаючи довідатися, чи наважитеся ви запропонувати мені як місце відпочинку це найнеспокійніше королівство в Європі. Це був тільки іспит для вашої щирості, на яку,

на щастя, я можу звіритися навіть і тоді, коли вражено ваші патріотичні почуття. Отже, ще раз кажу — я не шукатиму іншого заступництва, крім того, яке знайду в першого-ліпшого рицаря, васала герцога Карла, якому я вирішила підкоритися.

— А чому б вам не повернутися до ваших володінь, до вашого укріпленого замка, як ви сами тоді про це казали в Турі?— спитав Квентін. — Чому ви не покличете васалів вашого батька й не складете угоди з герцогом Бургундським замість того, щоб підкорятися йому? Вірте, чимало буде сміливих, які битимуться за вас. Я принаймні знаю одного, який охоче пожертвував би своїм життям, щоб подати приклад іншим.

— На жаль, — сказала графиня, — цей план є пропозицією хитрого Людовіка і, як і все запропоноване ним, переслідує його користь, а не мою. Тепер план нездійсненний, бо його виказав герцогові Бургундському двічі зрадник Захмет Хайреддін. Мого родича ув'язнили, а в моїх замках розмістили гарнізони. Будь-яка моя спроба зробити щось тільки накликала б помсту герцога Карла на моїх васалів, а я не хочу бути причиною нового кровопролиття та ще з такого нікчемного приводу. Ні, я підкорюся моєму сюзеренові як його васал у всьому, крім волі мого вибору. Тим більше, що моя родичка, графиня Амеліна, яка перша порадила мені й підбила на втечу, тепер, я сподіваюся, вже зробила цей розсудливий і обачний крок.

— Ваша родичка!— повторив Квентін, у якого ці слова викликали спогади про події, невідомі молодій графині і витіснені з його власної пам'яті бистрою зміною небезпечних і страшних подій.

— Так, моя тітка, графиня Амеліна де-Круа, — сказала графиня Ізабелла.— Чи ви не знаєте чогось про неї? Я сподіваюся, що вона вже під захистом бургундського прапора. Ви мовчите... Чи не знаєте ви чогось про неї?

Це запитання висловлене було таким тривожним тоном, що Квентін мусив розповісти дещо з того, що він знав про долю графині. Він сказав, що був покликаний допомогти їй із графинею Ізабеллою в їх утечі з Льєжа. Згадав і про те, як він довідався, що графині Ізабелли немає серед утікачів, коли вже вони досягли лісу, і як він повернувся до замка і що там побачив. Але він нічого не сказав про ті наміри, з якими пані Амеліна залишила

Шонвальд, а також про поширені чутки, ніби вона потрапила до рук Гійома де ля Марка.

Але навіть у такій формі оповідання справило глибоке враження на графиню Ізабеллу, яка після довгої мовчанки, нарешті, сказала холодним тоном:

— Отже, ви покинули мою нещасну родичку в дикому лісі напризволяще, на милість підлого цигана й зрадниці-служниці? Бідна моя тітонька! А вона так часто вихваляла вашу відданість.

— Коли б я не зробив так, мадам,— сказав Квентін, ображений незаслуженим докором,— що б тоді спіткало ту, якій я найбільш був відданий? Коли б я не залишив графиню Амеліну де-Круа на піклування тих, кого вона сама ж обрала своїми радниками, то графиня Ізабелла вже була б жінкою Гійома де ля Марка, Арденського Вепра.

— Ваша правда,— відповіла графиня Ізабелла своїм звичайним голосом. — І я, котру ви охороняєте з непохитною відданістю, відплатила вам великою невдячністю й несправедливістю. Але як мені шкода моєї нещасної тітоньки! А все через цю негідницю Марту, яка користалася в неї таким великим довір'ям і так мало заслуговувала на нього. Це вона порадила моїй родичці того проклятого Захмета і Хайреддіна Магрібіна, які своєю ворожбою й астрологією заморочили їй голову. Це вона підтримувала мою тітку в її — я не знаю як це назвати — ілюзіях щодо кохання й одруження, а це зовсім не личить тьоті в її роки. Я не маю сумніву, що з самого початку ми були оточені підступами Людовіка Французького, щоб примусити нас шукати захисту при його дворі чи, певніш, віддатися в його руки. Як після цього нашого нерозважливого вчинку не по-королівському, не по-рицарському, не по-благородному він поставився до нас, ви, Квентіне, знаєте сами. Але бідна моя тітонька... Як ви гадаєте, що її чекає?

Намагаючись навіяти Ізабеллі надію, яку він сам навряд чи мав, Дорвард висловив думку, що в цього племені жадність сильніша за всі інші пристрасті, що Марта навіть тоді, коли він їх покинув, здавалося, заступилася за пані Амеліну, і що, зрештою, цим мерзотникам невигідно погано поводитися з графинею або вбити її, бо, коли б вони з нею добре поводилися, то могли б дістати за неї викуп.

Щоб відвернути думки графині Ізабелли від цієї сумної теми, Квентін докладно розповів їй про те, як він викрив зраду Магрібіна на ночівлі поблизу Намюра, зраду, яка, очевидно, була наслідком угоди короля з де ля Марком. Ізабелла тремтіла від жаху, але оволодівши собою, сказала:

— Мені соромно, я дуже згрішила, беручи під сумнів небесне заступництво і дозволивши собі хоч на хвилину повірити в здійснення такого жорстокого, безчесного її підлого плану, тимчасом як всевидющий господь дивиться із співчуттям на людські страждання й не допустить до такого ганебного діла. Ні, боятись цього — просто гріх, таку думку слід відкинути, як жахливу зраду й підлість. Але тепер мені ясно, чому ця лицемірна Марта так часто хотіла посіяти незгоду й незадоволення між мною і моєю бідною родичкою і навіщо до кожної з нас підлещувалась у вічі і водночас старалась підбурювати одну проти одної. Проте я ніколи не гадала, що вона зможе умовити тьотю, яка, здавалось, мене так любила, покинути мене в небезпеці там, у Шонвальді, коли сама вона втекла звідти.

— Хіба пані Амеліна не сказала вам про свою можливу втечу?— запитав Квентін.

— Ні,— відповіла графиня,— але вона згадувала про те, що Марта перекаже мені щось дуже важливе. Правду сказати, голова моєї бідної тітоньки зовсім запаморочилася від таємничих теревенів цього негідника Хайреддіна, з яким у неї того дня була тривала й секретна нарада. І вона натякала мені на такі дивні речі, але... але... одним словом, бачачи, в якому вона стані, я не настоювала на поясненні. Але все ж таки це було жорстоко з її боку — покинути мене тоді!

— Я мушу виправдати пані Амеліну в тому, що вона збиралася зробити такий недобрий вчинок,— сказав Квентін,— бо тоді всі так хвилювались і так було темно навколо, що, здається, пані Амеліна була впевнена, що з нею іде її племінниця; як і я, одурений вбранням і поводженням Марти, вважав, що супроводжую обох графинь де-Круа й особливо ту,— додав він тихим, але рішучим голосом,— без якої всі скарби світу не примусили б мене залишити Шонвальд.

Ізабелла злегка відвернулась, вдаючи, що не помічає тону, яким Квентін вимовив останні слова. Але вона знову повернулася до нього, коли він почав говорити про

політику Людовіка, і їм неважко було прийти до спільних висновків, що брати цигани з їх підсобницею Мартою були знаряддям цього сильного монарха, хоч Захмет, старший з них, з віроломством, властивим його племені, намагався вести подвійну гру і був за це покараний. Захопившися відвертими розмовами й забувши про дивовижність свого становища, так само як і про небезпеки подорожі, мандрівники їхали протягом кількох годин, зупиняючись тільки для того, щоб дати відпочити коням в якомусь відлюдному селищі або самітній хатині, куди їх приводив Ганс Гловер, котрий поводився, як розсудлива й тактовна людина, й давав їм можливість вільно розмовляти між собою.

Тимчасом штучна перешкода, що відокремлювала закоханих (ми тепер можемо їх так називати), здавалося, знищувалася або усувалася тими обставинами, в яких вони перебували. Бо коли графиня своїм походженням і багатством стояла незрівнянно вище від юнака, в якого всього майна тільки й було, що меч, то тепер вона була так само бідна, як і він. Крім того, її безпека, честь і життя залежали виключно від його самовладання, відваги й відданості. Щоправда, вони нічого не говорили про кохання, бо хоч серце молодої дівчини було сповнене вдячності й довір'я і вона пробачила б йому таке визнання, природна боязкість і рицарські почуття утримували Квентіна від усякого натяку, щоб це не здалося спробою з його боку використати її безпорадне становище. Отже, вони не говорили про кохання, але думки про нього для обох були неминучі.

Між ними встановилися такі взаємини, коли почуття легше розуміти, ніж висловлювати; взаємини, які, незважаючи на всю їх невизначеність, дозволяють деяку свободу поводження і дають людині найкращі хвилини життя, хоч за ними часто йдуть розчарування, зради й муки обманутих надій і неподіленого кохання.

Було дві години після полудня, коли мандрівники були збентежені повідомленням провідника: з блідим зляканим обличчям він сказав, що їх переслідує загін «чорних вершників» де ля Марка. Ці солдати, або, вірніш, бандити, вербувалися з усякого наброду в Німеччині й схожі були в усьому на ландскнехтів, тільки вони діяли, як легка кіннота. Щоб виправдати свою назву «чорних вершників» і ще більше налякати ворогів, вони звичайно їздили на

чорних конях і намазували дьогтем свою зброю й панцири, причому їхні руки й обличчя часто також ставали чорними. Своїми звичаями й хижістю ці шварцрейтери були не кращі за своїх піших товаришів — ландскнехтів.

Поглянувши назад і побачивши, що вдалині, на рівній дорозі, наближається хмара куряви, попереду якої скакали два-три вершники, Квентін звернувся до своєї супутниці:

— Люба Ізабелло, в мене не залишилося зброї, крім меча. Я не можу битися за вас, але я тікатиму з вами. Коли ми зможемо досягти ген того лісу, перш ніж вони доженуть нас, то ми легко сховаємося там.

— Нехай буде так, мій єдиний друже,— сказала Ізабелла, пускаючи свого коня в галоп.— А ти, добрий хлопче,— додала вона, звернувшись до Ганса Гловера,— їдь іншим шляхом, щоб не постраждати за нас.

Чесний фламандець хитнув заперечливо головою і, відповівши коротким: «Ні, ні, цього не буде!» — поїхав за ними. І вони втрьох помчалися до лісу з такою швидкістю, на яку тільки здатні були їх виснажені коні. Шварцрейтери, побачивши це, погнали своїх коней щодуху. Але, незважаючи на втому коней, утікачі, оскільки вони не мали важкої зброї, далеко випередили своїх переслідувачів. Вони вже були не більш як за чверть льє від лісу, коли звідти виїхав новий загін озброєних людей з рицарським прапором і поскакав їм навперейми.

— На них блискуче спорядження,— сказала Ізабелла,— це, напевне, бургундці. Проте хто б вони не були, ми краще піддамося їм, ніж тим чорним лиходіям.

За хвилину вона вигукнула, подивившися на прапор:

— Я пізнаю серце, проколене стрілою! Це прапор графа де-Кревкера, благородного бургундця. Йому я здамся.

Квентін Дорвард зітхнув, але іншого вибору не було. А який він був би щасливий хвилину тому, коли б міг купити врятування Ізабелли навіть далеко більшою ціною! Незабаром вони з'їхалися з загоном де-Кревкера, і графиня заявила, що бажає говорити з начальником, який зупинив загін, щоб краще розглянути шварцрейтерів. І оскільки він дивився на неї з непевністю, не пізнаючи, то вона сказала:

— Благородний графе, Ізабелла де-Круа, дочка вашого старого товариша графа де-Круа, здається вам і просить вашого захисту для себе й тих, хто з нею.

— Я оборонятиму вас, люба родичко, проти всіх ворогів, крім мого сюзерена, герцога Бургундського. Але тут немає часу говорити про це. Ці брудні біси зупинилися, немов збираються змагатися з нами. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, вони мають нахабство виступати проти прапора де-Кревкера! Невже вони гадають, що ми з ними не впораємося? Дам'єн, подай мій спис! Прапор уперед, списи напереваги! Кревкер, на виручку!

З цим бойовим покликом у супроводі своїх воїнів він помчався вперед в атаку на шварцрейтерів.

Розділ XXIV

ПОЛОНЕННЯ

Я бранець ваш: робіть зо мною все,
Що ваша честь підказує робити,
Хоч, пане мій, не забувайте, прошу,
Що на війні ви можете так само
Потрапити до списку полонених.

Невідомий автор

Сутичка між шварцрейтерами й бургундцями не тривала п'яти хвилин—так швидко перші повернули навтіки через перевагу бургундців у зброї, конях і дисципліні. Тієї ж хвилини граф де-Кревкер, обтираючи скривавлений меч об гриву коня, перш ніж покласти його в піхви, повернувся на узлісся, звідки Ізабелла спостерігала бій. Частина його людей їхала за ним, тимчасом як інша протягом декотрого часу продовжувала вздовж дороги переслідувати ворогів.

— Який сором, що рицарська зброя опоганюється кров'ю цих брудних свиней,— сказавши це, граф поклав меч у піхви й додав: — Ваша батьківщина привітала вас досить суворо, моя прекрасна кузино, але мандрівній принцесі завжди треба сподіватися таких пригод. І добре, що я приїхав вчасно вам на допомогу, бо, дозвольте вас запевнити, ці чорні вершники поважають графську корону так само, як очіпок простої селянки, а, я гадаю, ваш почет не міг би чинити великого опору.

— Пане графе,— сказала Ізабелла,— без зайвих слів я хочу знати, чи вважати себе полоненою, і куди ви мене гадаєте відвезти?

— Ви самі знаєте, нерозумна дитино, як би я вам відповів, коли б це залежало від моєї волі. Але ви й ваша навіжена тітка, в якої на думці тільки сватання та одруження, так нерозважливо використовували свої крила, що боюся, як би вам не довелося згорнути їх і посидіти деякий час у клітці. Щодо мене, то я тільки тоді виконаю свій обов'язок і, мушу сказати, сумний обов'язок, коли довезу вас до двору герцога в Перонні. Я передам командування над цим загоном моєму племінникові, графові Стефану, а сам супроводитиму вас туди, оскільки, я гадаю, вам буде потрібний посередник. Я сподіваюся, що цей молодий гульвіса розумно виконуватиме свій обов'язок.

— З вашого дозволу, любий дядьку,— сказав граф Стефан,— коли ви не покладаєтеся на мої здібності як командира, то залишіться сами з вашим загоном, а я буду слугою й охоронцем графині Ізабелли де-Круа.

— Авжеж, любий племіннику, — відповів дядько,— твоє виправлення мого плану зовсім непогане, але буде так, як я сказав. Отже, прошу, не забувай, що ти мусиш тут не виловлювати цих чорних свиней і колоти їх, а зібрати й переказати точні відомості про те, що відбувається в Льєжському єпіскопаті, про який ширяться такі дикі чутки. Нехай зо мною поїде десятеро пікінерів, а решта залишається під прапором і твоєю командою.

— Хвилиночку, кузене де-Кревкер,— зауважила графиня Ізабелла,— дозвольте мені, стаючи полоненою, випросити волю принаймні для тих, хто були мені друзями в моїх нещастях. Дозвольте цьому хлопцю, моєму відданому провідникові, повернутися в Льєж додому.

— Мій племінник,— сказав Кревкер, пильно подивившись на чесне широке обличчя Гловера,— забере цього хлопця, який справді здається безневинним, і повезе його до місця своєї зупинки, а там уже відпустить на волю.

— Не забудь привітати від мене добру Гертруду, — сказала графиня провідникові і, знявши з шиї перлове намисто, додала:— Попроси її, щоб вона носила це на спогад про її нещасну подругу.

Чесний Гловер узяв намисто і хоч незграбно, але від щирого серця поцілував руку, яка так делікатно зуміла винагородити його за всі труди й небезпеки.

— Гм! Сувеніри й знаки дружби,— зауважив граф.— Чи немає у вас ще якихось справ тут? Вже нам час рушати.

— Тільки одна,— сказала графиня зніяковівши,— щоб ви ласкаво поставилися до цього... до цього молодого пана.

— Гм!— сказав Кревкер, кинувши такий же проникливий погляд на Квентіна, яким він перед тим нагородив Ганса Гловера, але, очевидно, не задовольнившися наслідками його.— Гм! Звичайно, це клинок іншого гарту,— продовжував він, добродушно жартуючи із збентеження графині.— А дозвольте спитати вас, кузино моя, чим цей... цей дуже молодий пан заслужив таке заступництво з вашого боку?

— Він урятував моє життя й честь,— сказала графиня, почервонівши від сорому й досади.

Квентін також почервонів від обурення, але не висловив його, мудро вирішивши, що через це справа тільки погіршала б.

— Життя й честь? Гм! — знову повторив граф де-Кревкер.

— Мені здається, було б краще, кузино моя, коли б ви не ставили себе в таке становище, яке накладає на вас подібне зобов'язання щодо цього молодого пана. Але досить про це! Молодий пан може слугувати нам, коли це дозволяє його ранг, а я подбаю, щоб ніхто не завдавав йому лиха. Тільки відтепер я вже сам захищатиму ваше життя й честь, а для нього знайду, мабуть, придатнішу роботу, ніж охороняти мандрівних панянок.

— Пане граф,— сказав Дорвард, не маючи змоги мовчати довше,— щоб ви не казали про незнайомого вам чоловіка так легкодумно, як зараз, і щоб ви згодом не пошкодували за цим, я дозволяю собі довести до вашого відома, що я — Квентін Дорвард, лучник шотландської гвардії, куди, як ви знаєте, приймають тільки самих дворян і людей із званням.

— Дякую за повідомлення й цілую вам руки, пане лучнику,— сказав, глузуючи, Кревкер.— Будьте ласкаві проїхати зо мною трохи наперед.

Тимчасом, як Квентін поїхав уперед з наказу графа, котрий мав тепер повну змогу, коли не право, наказувати йому, він побачив, що панна Ізабелла стежила за кожним його рухом з тривогою й боязким співчуттям, майже з

ніжністю, чим викликала сльози в нього на очах. Але він пригадав, що мусить показати себе мужчиною перед цим гордим Кревкером, котрого, з усіх рицарів Франції й Бургундії, найменше зворушила б історія про вірне кохання й страждання, з яких він міг би лише поглузувати. Тому він вирішив не очікувати, поки той звернеться до нього, а самому розпочати розмову в такому дусі, який довів би, що він, Квентін, гідний кращого ставлення й більшої поваги до себе, ніж ті, якими зустрів його граф, уражений, мабуть, відкриттям, що якась мізерна людина удостоїлася довір'я його багатої і знатної кузини.

— Пане граф де-Кревкер,— сказав він стримано, але рішуче,— можна мені спитати, перед тим як ми почнемо нашу розмову, чи вільний я, чи мені треба вважати себе вашим полоненим?

— Лукаве запитання,— відказав граф, — на яке я можу відповісти іншим. Як ви гадаєте, між Францією і Бургундією мир тепер чи війна?

— Про це,— заперечив шотландець, — ви, пане мій, повинні знати краще, ніж я. Я давно покинув французький двір і протягом цього часу не маю звідти ніяких відомостей.

— Ось бачите,— сказав граф,— як легко запитувати і як важко відповідати. Я, хоч перебував у Перонні разом з герцогом протягом останнього тижня, а то й більше, можу розв'язати цю загадку не краще від вас. Отже, пане зброєносцю, від цього залежить, чи вважати вас полоненим, чи вільною людиною, і поки що я мушу вважати вас за полоненого. Проте коли ви справді чесно служили моїй родичці і коли ви будете щирим у розмові зо мною, ваше становище покращає.

— Графиня де-Круа,— сказав Квентін, — може бути найкращим суддею в тому, як я служив їй, і про це спитайте в неї. Чи відповідатиму я щиро, ви можете сами впевнитися, запитуючи мене!

— Гм! Який гонор,— промимрив граф де-Кревкер.— Це якраз личить тому, хто носить на капелюсі подарунок своєї дами й гадає, що мусить дивитися на всіх звисока, щоб зберегти достойність гаптованої шовкової стрічки. Гаразд, пане, я сподіваюся, що це не буде приниженням вашої достойності, коли ви відповісте мені, як давно ви мандруєте з графинею Ізабеллою де-Круа?

— Графе де-Кревкер,— сказав Квентін Дорвард,— коли я й відповідаю на запитання, вимовлені таким образливим тоном, то тільки для того, щоб з мого мовчання ви не зробили висновків, небажаних для тієї, яку ми обидва мусимо поважати. Я супроводжую графиню Ізабеллу від того часу, коли вона залишила Францію, щоб їхати до Фландрії.

— Ого!— сказав граф.— Інакше кажучи, від того часу, як вона втекла з Плессі-ле-Тура? Ви, лучник шотландської гвардії, супроводите її, звичайно, з особливого наказу короля Людовіка?

Хоча Квентін не почував себе зобов'язаним французькому королю,— який, маючи намір передати графиню Ізабеллу де-Круа до рук Гійома де ля Марка, ймовірно, гадав, що молодий шотландець буде вбитий, обороняючи її,— він все ж таки не вважав, що може обдурити довір'я Людовіка, чи то щире, чи вдаване. І тому він відповів графові Кревкеру, що для нього було досить наказу його начальника, якому він підкорився й ні про що не розпитував.

— Цього цілком досить,— сказав граф.— Ми знаємо, що король не дозволить начальникам своєї гвардії посилати своїх лучників, щоб ті, як паладини, супроводили всюди мандрівних дам, коли в нього немає якоїсь політичної мети. Ну, тепер важкувато буде королю Людовікові казати, що він нічого не знає про втечу графинь де-Круа з Франції, коли їх супроводив один з охоронців його власної лейб-гвардії. А куди, пане лучнику, ви мусили їхати?

— До Льєжа, пане мій, — відповів шотландець,— бо дами бажали віддатися під заступництво покійного єпіскопа.

— Покійного єпіскопа!— вигукнув граф де-Кревкер.— Хіба Людовік де-Бурбон умер? Жодного слова про його хворобу не чув герцог. Через що він помер?

— Він спочиває в кривавій могилі, пане мій, якщо тільки вбивці віддали землі його останки.

— Вбитий!— знову вигукнув Кревкер.— Пресвята матір! Це неможливо, юначе!

— Я бачив це на власні очі, бачив і багато інших страхіть.

— Бачив і нічого не зробив, щоб оборонити доброго прелата! — вигукнув граф.— Ви мусили ввесь замок по-

ставити на ноги проти вбивць. Хіба ти не знаєш, що навіть дивитися на такий злочин і не перешкодити йому — це мерзенне блюзнірство?

— Коротко я скажу вам, пане мій, — відказав Дорвард,— що, перш ніж сталося це лиходійство, замок був здобутий Гійомом де ля Марком з допомогою льєжців.

— Я немов громом уражений,— сказав де-Кревкер.— Повстання в Льєжі! Шонвальд здобутий! Єпіскоп убитий! Віснику нещастя, ніхто ще ніколи не приносив одразу стільки жахливих новин! Кажи, чи знав ти про цей напад, про це повстання, про це вбивство? Кажи: ти один з надійних лучників короля, а він і є той, хто скерував цю жахливу стрілу. Кажи, або я накажу тебе четвертувати!

— Навіть коли б я був почетвертований, пане мій, то ви й тоді не витягли б з мене нічого, що не личило б шотландському дворянинові. Я знав про ці лиходійства не більше від вас і такий був далекий від того, щоб брати в них участь, що боровся б з усіма тими лиходіями до смерті, коли б змога моя. Але що я міг зробити? Їх були сотні, а я один. Єдиною турботою моєю було врятувати графиню Ізабеллу, і тут, на щастя, я мав успіх. Проте коли б я був ближче до того місця, де мерзотник зарубав бідного старого, то я врятував би його сиву голову або помстився б за нього. В усякому разі, мій протест проти цього насильства був висловлений досить голосно, щоб попередити дальші убивства.

— Я вірю тобі, юначе,— сказав граф.— Ти не в такому віці, і в тебе не така натура, щоб тобі можна було доручити подібну криваву справу, хоч ти якраз придатний бути дамським зброєносцем. Але горе! Добрий і великодушний прелат убитий в своєму житлі, де він так часто приймав прочан із християнським милосердям і князівською щедрістю! Убитий цією потворою, цим звіром, цим кровожерним і жорстоким виродком, вихованим у тій самій залі, де він заплямував свої руки кров'ю свого добродійника! Але я не знаю Карла Бургундського, ні, я сумніватимуся в небесному правосудді, якщо помста не буде раптова, жорстока й невблаганна, як і цей підлий звірячий вчинок. А коли ніхто не покарає вбивцю...— Тут він схопився за меч, потім відпустив вуздечку й ударив руками в залізних рукавицях себе в груди так, що панцир його аж задзвенів, і, нарешті, простяг їх до неба й

урочисто сказав:— Я, Філіпп де-Кревкер де-Герд, даю клятву богові, святому Ламбертові й Трьом Кельнським Волхвам, що в мене не буде інших помислів, крім помсти вбивцям доброго Людовіка де-Бурбона, де б я не знайшов їх — у лісі чи в полі, в місті чи в селі, в горах чи на рівнині, при королівському дворі чи в церкві божій! І під це я заставляю землі й майно, друзів і васалів, життя й честь. І хай допоможуть мені в цьому господь бог, святий Ламберт Льєжський і Три Кельнські Волхви!

Облегшивши свою душу такою клятвою, граф де-Кревкер поволі опам'ятався після безмежного горя й здивування, з якими він вислухав про фатальну трагедію, що відбулася в Шонвальді, і продовжував розпитувати Дорварда про подробиці цього нещастя, які шотландець, зовсім не бажаючи зменшити жагу помсти, що її граф відчував проти Гійома де ля Марка, виклав з усією відвертістю.

— Але ці сліпці, ці нестійкі, віроломні звірі, ці льєжці,— сказав граф,— як вони могли зв'язатися з тим бридким розбійником і вбивцею, щоб умертвити доброго єпіскопа!

Тут Дорвард сказав розлюченому бургундцю, що льєжці, або, принаймні кращі з них, хоч і повстали нерозсудливо проти свого єпіскопа, але не мали, очевидно, наміру допомагати де ля Маркові в його лиходійському вчинку.

— Не кажи мені про безчесну, віроломну, гідну зневаги чернь!— сказав Кревкер.— Коли вони вчинили заколоти проти государя, в якого не було іншого недоліку, крім зайвої доброти до цієї банди невдячних рабів, коли вони озброїлися проти нього і вдерлися до його мирного дому, то який же інший намір, крім убивства, був у них на думці? Коли вони в союзі з Арденським Вепром, найбільшим лиходієм у всій Фландрії, то що інше можуть вони мати на меті, крім вбивства, з якого він зробив своє ремесло? Нарешті, хіба не ти сам розповів, що один з їхнього підлого стада вчинив це лиходійство? Я сподіваюся ще побачити їхні канали, наповнені кров'ю й освітлені загравою їхніх запалених будинків. О, добрий, благородний, великодушний єпіскопе! І його вбили! Інші васали повстають під тиском податків і бідності, а льєжці від своєї чванливості й зайвого багатства.— І він знову відпустив вуздечку свого бойового коня й заломив руки

в залізних негнучких рукавицях. Квентін розумів, що горе графа збільшувалося спогадами про колишню дружбу з єпіскопом, і мовчав, поважаючи це почуття, яке він не хотів загострювати і водночас не міг полегшити.

Але граф де-Кревкер знову й знову повертався до цієї теми, бажаючи знати всі подробиці нападу на Шонвальд і смерті єпіскопа, і потім раптом, немов пригадавши щось, спитав, що ж сталося з пані Амеліною й чому немає її з племінницею?

— Я хочу знати це, — додав він зневажливо, — не тому, що вважаю її відсутність утратою для графині Ізабелли, бо хоч вона родичка її і, по суті, добра жінка, але й при дворі короля блазнів не відшукати такої навіженої дурки. І я певний того, що її племінниця, яку я завжди вважав за скромну й порядну дівчину, була втягнена в недоладну авантюру цією безглуздою, романічною старою ідіоткою, яка тільки й мріє про сватання та одруження!

Які грубі слова для вуха закоханого мрійника! І слухати таке, усвідомлюючи собі, наскільки смішною й неможливою була б усяка спроба з його боку впевнити графа силою зброї в тому, що він образив графиню Ізабеллу,— цю незрівнянну перлину розуму й краси,— говорячи про неї, як про скромну й порядну дівчину і більш нічого. Це можна було б сказати і про дочку засмаглого селянина, що підганяє волів, тим часом як батько її йде за плугом. Але припустити, що вона перебуває під впливом своєї дурної й романічної тітки! Подібний наклеп треба було б спростувати, загнавши його назад у горлянку наклепника. Але відкрите, хоч і суворе обличчя графа де-Кревкера й цілковита зневага його до тих почуттів, що сповнювали серце Квентіна, утримали його; не тому, що він злякався воєнної слави графа — цей риск тільки розпалив би в ньому бажання викликати його на поєдинок — але острах бути смішним; це зброя, котрої найбільше побоюються всі ентузіасти і котра, пануючи над їхніми умами, не лише здержує їх від недоладності, але й часто душить благородні поривання.

Під впливом цих побоювань і остраху викликати скоріше зневагу, ніж обурення, Дорвард, хоч і з досадою, обмежив свої відповіді тільки нескладним оповіданням про втечу пані Амеліни з Шонвальда до нападу на замок. Він справді не міг розповісти про все це докладніш, не по-

казавши в смішному вигляді близької родички Ізабелли та й самого себе, як предмета її запізнілих сподівань. Нарешті він додав до свого заплутаного оповідання, що є чутка, хоч і непевна, ніби графиня Амеліна знов потрапила до рук Гійома де ля Марка.

— Сподіваюсь, що з допомогою святого Ламберта тепер він одружиться з нею,— сказав Кревкер.— Справді, він може це зробити заради її лантухів з золотом і, так само ймовірно, може стукнути її по голові, коли дістане їх або коли вони спорожніють.

Потім граф закидав Квентіна запитаннями: як поводилися графині під час подорожі, що вони робили, як ставилися до Дорварда й таке інше. Всі ці питання так мучили збентеженого й розгніваного юнака, що він не міг приховати свого замішання від проникливого погляду воїна й придворного вельможі, який раптом припинив свій допит і зауважив на прощання:

— Ну, я бачу, що так воно і є, як я гадав принаймні щодо однієї особи. Сподіваюся, що та, друга, не з'їхала з глузду. Їдьте, пане зброєносцю, вперед і будьте там, в авангарді, поки я переговорю з панною Ізабеллою. Здається, я довідався тепер про все, що мені треба було знати від вас, і можу розмовляти з нею про ці сумні події, не ображаючи її делікатних почуттів, хоча, може, трохи зачепив ваші. Проте стривайте, юначе, ще одне слово, перш ніж ви поїдете. Я уявляю собі, що ви щасливо подорожували чарівною країною, де на вас чекало стільки чудових пригод, де навколо вас було стільки високих надій і мрій, як у садах феї Моргани. Забудьте за все це, юначе,— додав він, поплескавши його по плечу,— нехай у ваших спогадах ця дама буде лише шановною графинею де-Круа, забудьте за неї, як за мандрівну панянку. Її друзі — за одного з них я ручуся — також пам'ятатимуть тільки ті послуги, які ви зробили їй, і забудьте про ту неможливу винагороду, яку ви мали сміливість самі собі запропонувати.

Розлючений тим, що він не міг затаїти від проникливого Кревкера своїх почуттів, над якими граф тільки глузував, Квентін відповів з обуренням:

— Пане графе, коли мені буде потрібна ваша порада, я сам проситиму вас дати мені її, і коли я шануватиму вашу думку про мене, ви ще встигнете висловити її...

— Еге!— вигукнув граф.— Я опинився між Амадісом й Оріаною [1] і мушу тепер чекати виклику.

— Ви кажете про це так, немовби це було неможливе,— сказав Квентін.— Проте мій спис вибив з сідла герцога Орлеанського, в грудях якого тече кров, благородніша за кров де-Кревкера. Коли я схрестив мечі з Дюнуа, то бився з кращим воїном.

— Нехай небо прояснить твій розум, юначе!— сказав Кревкер, глузуючи з закоханого рицаря.— Коли це правда, ти мав надзвичайне щастя в цьому світі. І справді, якщо доля схотіла послати тобі такі випробування до того, як у тебе виросла борода, ти збожеволієш від гонору, перш ніж станеш дорослим чоловіком. Адже ти мене не розсердиш, а тільки насмішиш. Повір мені, коли ти й бився з принцами і обороняв графинь з примхи фортуни, то це ще не значить, що ти зрівнявся з тими, кому був випадковим супротивником або ще випадковішим супутником. Я припускаю, що ти, наслухавшись різних історій з романів, уявив себе паладином і на деякий час поринув у мрії. Але ти не повинен сердитися на друга, який, бажаючи тобі добра, примусить тебе прокинутися від солодких мрій, хоча б він зробив це й трохи грубувато.

— Пане де-Кревкер,— сказав Квентін, — моя сім'я...

— Ні, я зовсім не про сім'ю кажу, — перебив його граф,— а про ранг, про майно, високий сан і таке інше, що відокремлює людей різних станів. Щодо народження, то всі люди походять від Адама і Єви.

— Пане графе,— повторив Квентін,—мої предки, Дорварди з Глен-Гулакіна...

— Авжеж, — сказав граф, — коли ви вважаєте, що вони старіші за Адама, все одно, я вже сказав своє! На добраніч!

Він зупинив свого коня, щоб виждати, поки до нього під'їде графиня, якій, коли це тільки можливо, його натяки й поради, хоч і доброзичливі, були ще неприємніші, ніж Квентінові. А Квентін, їдучи далі, бубонів до себе:

---

[1] Амадіс і Оріана — герой і героїня середньовічного рицарського романа, дуже популярного в Західній Європі в XIV—XVI ст.ст. Автором його вважають, звичайно, португальця Васко де-Лобейра, але найбільш розповсюджений він був в іспанських переробках. Герой романа, Амадіс Гальський, син французького короля Періона, кохає Оріану, дочку англійського короля Лісуарта. Своїми подвигами Амадіс здобуває, нарешті, руку коханої Оріани.

«Холодний, зухвалий, зарозумілий себелюбець! Хотів би я, щоб перший шотландський лучник, який націлиться на тебе з свого аркебуза, не відпустив би тебе так безкарно, як я тепер!»

Увечері вони приїхали до міста Шарлеруа, на річці Самбрі, в графстві Ено, де Кревкер вирішив залишити графиню Ізабеллу, яка від пережитих хвилювань й утоми, а також від п'ятдесяти льє безперервного пробігу, від неприємних почувань, з усім цим пов'язаних, була просто нездатна їхати далі без риску для здоров'я. Граф доручив її, в стані повного виснаження, піклуванням настоятельниці цістерціанського[1] монастиря в Шарлеруа, благородній дамі, родичці обох сімей — де-Кревкер і де-Круа, на розсудливість якої він міг цілом покластися.

Сам Кревкер зупинився тільки для того, щоб наказати начальникові невеликого бургундського гарнізону, який був розташований в місті, бути дуже обережним. Крім того, він призначив на ввесь час перебування графині Ізабелли де-Круа в монастирі почесну варту, офіціально — для її безпечності, а в дійсності, мабуть, для того, щоб не дати їй потай утекти звідти. Наказавши гарнізонові бути пильним, граф у зв'язку з цим послався на чутки про заколот у Льєжському єпіскопаті. Але він вирішив сам бути першим вісником, який привезе герцогові Карлу страшну звістку про заколот у Льєжі і вбивство єпіскопа з усією його жахливою дійсністю. Тому, роздобувши свіжих коней для себе й своєї свити, він поїхав одразу далі, вирішивши не зупинятися аж до самої Перонни. Квентіна Дорварда він повідомив, щоб той їхав разом з ним і водночас, глузуючи, просив вибачити йому, що розлучає його з таким чудовим товариством. Крім того, він висловив надію, що такому відданому прихильникові дам буде приємніше подорожувати при місячному світлі, ніж, лежачи на спині, спати, як сплять звичайні смертні.

Квентін, уже й так засмучений неминучістю розлуки з Ізабеллою, дуже хотів відповісти на глузування справжнім викликом. Але певний того, що граф тільки сміятиметься з його гніву і відповість зневагою на його ви-

---

[1] Цістерціанський — від назви монастиря поблизу міста Діжона в Франції. Цістерціанці — ченці, належні до чернецького ордену.

клик,— вирішив чекати слушнішого випадку, коли він зможе поквитатися з цим гоноровитим паном, який, хоч і з інших причин, зробився для нього майже таким ненависним, як сам Арденський Вепр. Тому він погодився на пропозицію Кревкера, від якої все одно не міг відмовитися, і вони рушили з усією поспішністю шляхом від Шарлеруа до Перонни.

Розділ XXV

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ

Всі хитрощі людей майстерно зшито,
Але в шитві завжди недолік є:
Герой чогось тікає від собаки,
Розумний так поводиться, що сором
Безглуздому дивитися на це,
А ваш мудрець, хвалений над усіх,
Так тонко в'є мережані тенета,
Що часто сам заплутується в них.

Стара комедія

Квентін протягом першої частини подорожі мусив боротися з гострим сердечним болем, що його відчуває юнак, коли розлучається і, мабуть, назавжди з тією, яку кохає. Нетерпіння Кревкера, який бажав якнайшвидше переказати сумні новини, підганяло їх, і вони мчалися родючими низинами Ено під доброзичливим сяйвом яскравого й пишного повного місяця під час осіннього рівнодення. Місяць лив своє жовте проміння на багатющі й родючі пасовища, ліси й поля, з яких, користуючись із світлої ночі, селяни звозили достигле жито: такими працьовитими були фламандці навіть і на той час. Чудове сяйво посріблило блискучу поверхню численних річок, по яких, не зустрічаючи порогів і вирів, линули білі паруси торговельних суден повз мирні села, охайний і чепурний вигляд яких свідчив про достаток і добробут їх мешканців. Місяць освітлював і феодальні замки баронів та рицарів, оточені глибокими ровами, зубчастими мурами й високими баштами (рицарство Ено славилося серед усіх дворян Європи); його сяйво лилося широким промінням, показуючи вдалині високі дзвіниці величезних монастирів.

Проте все це багатство краєвиду, що так відрізнялося від пустинної й дикої природи його батьківщини, не могло відвернути Квентіна від його сумних думок. Серце його залишилось там, в Шарлеруа, і єдиною його думкою протягом усієї подорожі було те, що кожний крок віддаляв його від Ізабелли. Він намагався пригадати кожне її слово, кожний її погляд, і, як часто трапляється в таких випадках, враження від цих спогадів було навіть сильніше за саму дійсність.

Нарешті, коли минула холодна година півночі, сильна втома двох попередніх днів почала перемагати Квентіна, незважаючи на все його кохання й журбу, звичку до всяких фізичних вправ і виключну жвавість та витривалість. Думки його робилися менш чіткими й перепліталися в голові з якимись тьмяними уявленнями й образами; всі почуття ніби завмерли. Дорвард тільки тому не впадав у забуття, що, відчуваючи небезпеку, яка загрожувала йому, коли б він заснув, сидячи на коні, докладав відчайдушних зусиль, щоб не заснути мертвим сном. Ця боязнь упасти з коня або звалитися куди-небудь разом з ним підбадьорювала його на мить, але за хвилину чарівний, залитий місячним сяйвом краєвид знову зникав з його затуманених очей, і він майже падав з сідла. Побачивши таке його становище, граф де-Кревкер, нарешті, мусив наказати двом із своїх слуг їхати праворуч і ліворуч від Дорварда, тримаючи його коня за поводи, щоб не дати вершникові впасти.

Коли, нарешті, вони доїхали до міста Ландресі, граф, співчуваючи юнакові, який не спав уже цілих три ночі, дозволив йому і всім іншим людям відпочити там протягом чотирьох годин.

Глибокий і міцний був сон Квентіна, поки його не перебив звук графської сурми й крики фуражирів та квартирмейстрів:

— Підіймайтеся, підіймайтеся! Гей, панове, на коней, в путь!

Проте, хоч і надто рано збудили його ці звуки, він прокинувся вже зовсім іншою людиною. Сила й бадьорість повернулися до нього, а світанок відживив надії. Він уже не думав про своє кохання, як про безнадійну, нездійсненну мрію, але дивився на нього, як на джерело благородної енергії, яке треба плекати в своїх грудях навіть і тоді, коли перешкоди виявилися б настільки значними, що воно не могло б мати щасливого завершення.

«Стерничий,— міркував він,— скеровує свій корабель на полярну зорю, хоч він ніколи не сподівається досягти її. Так само думки про Ізабеллу де-Круа зроблять з мене достойного воїна, хоч я ніколи, мабуть, її не побачу. Коли вона почує, що шотландський воїн, Квентін Дорвард, відзначився на полі бою або впав мертвим у проломині муру якоїсь фортеці, вона згадає свого супутника, згадає, як він зробив усе, що було в його силах, щоб відсунути від неї всі пастки і нещастя, які їй загрожували, і вшанує його пам'ять сльозою, а труну — вінком».

Відчувши в собі знову бадьорість і мужність, Квентін міг спокійно вислухувати й відповідати на жарти графа де-Кревкера, який уже почав підсміюватися, натякаючи на його розніженість і нездатність боротися з утомою. Молодий шотландець так призвичаївся до цих насмішок і відповідав на них так дотепно й водночас ввічливо, що зміна його тону й поведінки справила на графа куди краще враження, ніж те, яке склалося в нього з учорашнього поводження його полоненого, коли він був або похмуро-мовчазний, або нестримно різкий.

Нарешті, старший воїн почав думати, що його юний супутник гарний хлопець, з якого можна щось зробити, і натякнув навіть, що коли б той відмовився від своєї служби у французького короля, то він, Кревкер, одразу завербував би його до герцога Бургундського на почеснішу посаду й подбав би за його дальше підвищення. І хоча Квентін, з відповідними висловами вдячності, відхилив цю пропозицію, поки не з'ясуються його відносини з королем Людовіком, проте їхні добрі взаємини з графом де-Кревкером не змінилися від цього. Запальне мислення шотландця, його чужоземні своєрідні вислови часто викликали усмішку на суворому обличчі графа, але ця усмішка не була вже глузливою й не виходила за межі доброго гумору й доброзичливого поводження.

Подорожуючи так далі в далеко більшій згоді, ніж напередодні, маленький загін був уже за два льє від славнозвісного й неприступного міста Перонни, поблизу якого отаборилося військо герцога Бургундського, готове, як можна було гадати, ринути на Францію. Проти цього війська Людовік XI також зосередив великі сили близько Сен-Максанса, щоб вгамувати свого надто могутнього васала.

Перонна, розташована на березі глибоководної ріки [1], серед низини, й оточена високими мурами з бастіонами й глибокими ровами, вважалася раніш, як і за пізніших часів, за одну з найнеприступніших фортець у Франції [2]. Граф де-Кревкер зі своєю свитою й полоненим наблизився до фортеці десь о третій годині дня; проїжджаючи просікою густого лісу, що доходив із сходу до самого міста, вони зустріли двох вельможних осіб (судячи з численної свити), одягнених у вбрання, яке звичайно носили мирного часу. Оскільки в кожного з них сиділи соколи на плечах і псарі вели чимало спанієлів [3] і хортів, то можна було зробити висновок, що вони бавилися соколиним полюванням. Але, здалека побачивши Кревкера й очевидно впізнавши його по зовнішньому вигляду та озброєнню, мисливці кинули переслідувати чаплю, за котрою вони гналися берегом довгого рівчака, і хутко під'їхали до нього.

— Новини, новини, графе де-Кревкер!—крикнули вони разом.— Скажете нам свої новини чи хочете почути їх від нас? Чи, може, мінятимемося по-чесному?

— Я бажав би мінятися по-чесному, панове,— сказав Кревкер, чемно привітавши їх,— коли б знав заздалегідь, що ваші новини досить важливі, щоб проміняти їх на мої.

Мисливці поглянули один на одного з усмішкою, і старший з них, граф д'Емберкур, красивий чоловік з зовнішністю справжнього барона, з засмаглим обличчям, на якому був той сумний вираз, котрий одні фізіогномісти [4] приписують меланхолічному характеру, а інші (як це видно було з італійських скульптурних портретів Карла I) вважали за віщування смерті від руки вбивці [5],— сказав, звертаючись до свого супутника:

— Кревкер був у Брабанті — торговій країні; він навчився там усіх торговельних хитрощів. Ми не виграємо, коли торгуватимемося з ним.

---

[1] Сомма.

[2] Справді, незважаючи на те, що місто Перонна було розташоване на кордоні, незахищеному від нападів войовничих сусідів, його жодного разу не було здобуто ворогом і за ним зберігалася назва «Перонна-Незаймана» аж до того часу, коли герцог Веллінгтон здобув його приступом, ідучи походом на Париж у 1815 році. (Примітка автора).

[3] Спанієль — мисливська собака, виведена в Іспанії.

[4] Фізіогноміст — ворожбит, який за рисами обличчя визначає характер людей та їхню долю.

[5] Граф д'Емберкур був убитий 1477 року мешканцями Гента.

— Панове,— сказав Кревкер,— герцог мусив би по праву перший одержати мій крам, як государ, який забирає мито до відкриття торгів. Але скажіть мені, які ваші новини — сумні чи веселі?

Той, до кого звернувся де-Кревкер, був жвавою людиною з надзвичайно бистрим поглядом, жвавість якого трохи зменшувалась задумливим і серйозним виразом рота й верхньої губи. Вся його зовнішність свідчила, що це людина проникливого розуму, але обачна в своїх рішеннях і висловлюванні своїх думок. Це був уславлений рицар з Ено, син Коллара, або Нікола де-л'Еліт, відомий в історії під ім'ям Філіппа де-Коміна [1], на той час один з найблагородніших радників герцога Карла Сміливого. На запитання Кревкера про новини, які були в нього і його супутника барона д'Емберкур, він відповів:

— Вони подібні до радуги, бо, як радуга, змінюють кольори й відтінки залежно від того, звідки на них дивитися, й від того, ясне чи захмарене небо. Такої радуги ніколи ще не бачили ні у Франції, ні у Фландрії від часів Ноєвого ковчега.

— А мої новини,— відказав Кревкер,— більше схожі на комету; вони похмурі, дикі й жахливі сами собою, але віщують у майбутньому ще більші й жахливіші події.

— Ну, ми повинні розпаковувати наш крам,— сказав Комін своєму товаришеві,— бо наші новини, власне, вже не нові. Коротше кажучи, Кревкер, слухайте й дивуйтеся: король Людовік у Перонні!

— Як! — вигукнув справді здивований граф.— Невже герцог відступив від бою? А ви залишаєтеся тут у ваших цивільних убраннях, коли місто обложене французами? Бо я не можу повірити, що воно вже здобуте.

— Ні, безумовно,— сказав д'Емберкур,— бургундські прапори не відступили ні на крок назад, проте король Людовік тут.

— Тоді Едуард Англійський із своїми лучниками переплив через море,— сказав де-Кревкер,— і, подібно до своїх предків, виграв другий бій при Пуатьє [2].

---

[1] Філіпп де-Комін (1445—1509 рр.) — державний діяч і історик епохи Людовіка XI, яку він описав у своїх мемуарах.

[2] Бій при Пуатьє (1356 р.)—епізод Столітньої війни між Францією і Англією. Французів було вп'ятеро більше за англійців, і тому англійці запропонували розпочати мирні переговори. Але французький король Жан Хоробрий відмовився від цього і, зазнавши потім у бою жорстокої поразки, потрапив у полон до англійців.

— Ні, не так,— сказав Комін.— Жодний французький прапор не був захоплений, жодне судно не припливло з Англії, де Едуард надто багато часу витрачає, розважаючись з жінками лондонських громадян, щоб відогравати роль Чорного Принца [1]. Слухайте, розповім вам усю неймовірну правду. Ви знаєте, що, коли ви від'їхали, переговори між французькими й бургундськими послами були припинені без найменшої надії на замирення.

— Вірно, і ми тоді тільки й думали, що про війну, навіть уві сні.

— Те, що сталося після цього, справді, так скидається на сон,— сказав Комін,— що мені все здається, ніби я прокинуся й побачу, що це тільки снилося. Ще день тому на раді герцог так шалено протестував проти всякого дальшого зволікання, що вирішили послати виклик королю й негайно вирушати до Франції. Туазон д'Ор, якому було доручено відвезти цей виклик, уже одягнув своє герольдське вбрання й сідав на коня, коли — дивимося — до нашого табору під'їжджає французький герольд Монжуа. Ми, звичайно, думали, що це Людовік уже випередив нас з викликом. Нам відразу спало на думку, як сердитиметься герцог, що ми не дали йому змоги оголосити війну першим. Але швидко скликали нову раду і яке ж було наше здивовання, коли герольд сповістив, що сам Людовік, король Франції, їде з невеликою свитою і має намір відвідати Карла, герцога Бургундського, щоб уладнати всі непорозуміння особистим побаченням.

— Ви здивували мене, панове,— сказав Кревкер,— але здивували менш, мабуть, ніж ви думали. Коли я був останнього разу в Плессі-ле-Тур, всевідаючий кардинал де ля Балю, ображений своїм государем і бургундець в душі, натякав мені, що він може скористатися з деяких слабостей Людовіка, і король опиниться в такому становищі, коли герцог матиме цілковиту змогу диктувати йому свої умови миру. Але я ніколи не думав, що такий старий лис, як Людовік, з своєї доброї волі залізе в таку пастку. Що ж сказали бургундські радники?

— Як ви, мабуть, догадалися,— відповів д'Емберкур,—

---

[1] Чорний Принц — Едуард, принц Уельський (1330—1376 рр.) — старший син Едуарда III, англійського короля, був головнокомандувачем англійської армії в боях при Крессі і при Пуатьє, коли французи зазнали великої поразки.

багато говорили про виправдання довір'я і мало про користь, яку можна одержати від такого відвідання. Тимчасом було очевидно, що всі тільки й думали про те, щоб використати цей візит з вигодою для нас і лише зберегти при цьому пристойність.

— А що ж герцог? — знову спитав граф де-Кревкер.

— Герцог, як завжди, говорив коротко, але сміливо,— відповів Комін.— «Хто з вас,— сказав він,— був свідком моєї зустрічі з нашим дорогим кузеном Людовіком після бою при Монлері, коли я був таким нерозсудливим, що пішов за ним за мури Парижа з десятком супутників і, таким чином, віддався на милість короля?» Я відповів, що більшість з нас були при цьому і ніхто не може забути тієї тривоги, яку це викликало в нас. «Гаразд,—сказав герцог,— ви засуджуєте моє безумство, і я признаюся вам, що діяв, як безглуздий хлопчисько. Тоді ще був живий мій блаженної пам'яті батько і, отже, мій родич Людовік не мав би такої користі для себе, захопивши мене, як я тепер можу мати, забравши в полон його. Але, незважаючи на це, якщо мій царственний родич їде сюди з таким самим щирим серцем, з яким я тоді пішов до нього, то ми вітатимемо його, як личить його королівському санові! А коли він тільки бажає вдаваним довір'ям обійти й обдурити мене, то, присягаюся святим Георгієм Бургундським, нехай сам тоді на себе нарікає». Підкрутивши вуса і тупнувши ногою, він наказав усім сідати на коней і їхати назустріч такому незвичайному гостеві.

— Отже, ви зустріли короля? — запитав граф де-Кревкер.— Ну й чудеса ще бувають на світі! А багато з ним було народу?

— Менше, ніж можна було собі уявити,— відповів д'Емберкур.— Якихось двадцять-тридцять чоловік з його шотландської гвардії й кілька рицарів та придворних — серед них найяскравішим був його астролог Галеотті.

— Цей чоловік,— сказав Кревкер,— певною мірою залежить від кардинала де ля Балю. Мене не здивує, коли виявиться, що й він підбивав короля на цей сумнівний політичний виступ. А хто є з вищого дворянства?

— Його високість герцог Орлеанський і Дюнуа,— відповів Комін.

— Ну, ми вже вип'ємо з Дюнуа, що б там не було,— сказав де-Кревкер.— Але ми чули, що вони з герцогом впали в немилість й потрапили до в'язниці.

— Вони обидва були під арештом у замку Лош, цьому чудовому місці самотності для французького дворянства,— сказав д'Емберкур,— але Людовік звільнив їх, щоб узяти з собою, мабуть, побоюючись залишати герцога Орлеанського без свого нагляду. Щодо інших його супутників, то звичайно, з ним його кум, «прево катів», з двома-трьома з своїх «майстрів» і Олів'є, його цирульник. Оце, мабуть, і всі, найбільш варті уваги. А в цілому вся ця зграя має такий мізерний вигляд, що, слово честі, король більше скидається на старого торговця, який в супроводі поліцейського загону їде стягати безнадійні борги.

— А яке йому призначили помешкання? — спитав Кревкер.

— Оце якраз найдивніше за все,— відповів Комін.— Наш герцог запропонував лучникам королівської гвардії зайняти пост біля міських воріт і понтонного мосту через Сомму. А для самого Людовіка призначив будинок багатого городянина Жіля Ортена поблизу цих воріт. Але дорогою туди король уздрів прапори де-Ло і Пансіль де-Рів'єра, яких він вигнав з Франції. І от, очевидно, занепокоєний думкою, що йому доведеться перебувати так близько від утікачів та скривджених ним людей, він попросив дати йому приміщення в Перонннському замку, де тепер і живе.

— Ну, боже милосердий! — вигукнув Кревкер.— Мало того, що заліз у лев'яче лігво, він ще суне голову в пащу самого лева. Цей політикан бажає сісти на саме дно тієї ями, яку він сам собі викопав.

— Стривайте,— сказав Комін,— д'Емберкур ще не переказував вам слів Ле Глор'є [1], які, на мою думку, були найрозумнішим з усього, що було сказано з цього приводу.

— А що ж сказала його уславлена мудрість? — спитав граф.

— Коли герцог наказував вибрати дорогоцінний посуд і блюда з візерунками для подарунків королю та його свиті з нагоди його приїзду, Ле Глор'є сказав йому: «Друже Карле, не суши своєї вбогої голови над тим, що слід подарувати королю. Я сам ушаную твого кузена Людовіка благороднішим і достойнішим подарунком! Я подарую йому мій блазенський ковпак з бубонцями і моє брязкальце

---

[1] Ле Глор'є — «уславлений» або «хвастовитий» — прізвище блазня герцога Карла Бургундського.

на придачу, бо, присягаюся обіднею, він ще більший дурень, ніж я, коли піддався під твою руку».— «Але коли йому не доведеться розкаятися в цьому, як тоді, неробо?» спитав герцог. «Ну, тоді, Карле, доведеться віддати ковпак і брязкальце тобі самому, як найбільшому дурневі з нас трьох». Цей ущипливий дотеп дуже дошкулив герцога. Я бачив, як він змінився на обличчі й прикусив губу. Ну, ось вам і всі наші новини, благородний Кревкер. Як ви гадаєте, на що це все схоже?

— На порохову міну, не інакше,— відповів Кревкер,— до якої, боюся, мені судилося піднести запалений гніт. Ваші і мої новини — це порох і іскри, які, зустрінувшись, спалахнуть великим полум'ям. Друзі мої, їдьте поруч зо мною і коли я вам розповім про те, що скоїлося в льєжському єпіскопаті, ви погодитеся зо мною, що королю Людовікові краще було б поїхати в пекло, ніж так несвоєчасно завітати до Перонни.

Обидва вельможі під'їхали до графа з обох боків і вислухали його оповідання про події в Льєжі і в Шонвальді. Потім вони покликали до себе Квентіна і розпитували і перепитували його про подробиці вбивства єпіскопа, поки він, нарешті, не відмовився відповідати на їхні запитання, не знаючи, навіщо вони його питали чи як вони можуть використати його відповіді.

Вони їхали вже низькими берегами Сомми, вкритими багатою рослинністю, і незабаром досягли старовинних мурів неприступної фортеці Перонни-Незайманої. Навколо неї розкинулися зелені луки, де скрізь біліли намети війська герцога Бургундського, яке доходило до п'ятнадцятьох тисяч чоловік.

Розділ XXVI

ПОБАЧЕННЯ

Коли князі зустрілись, хай відзначать
Астрологи сполуку цю зловісну,
Як ту, коли зустрілися Сатурн із
Марсом.
Стара комедія

Трудно відповісти на питання: вважати привілеєм чи важким обов'язком, наданим королівському сану, звичай, згідно з яким государі, звертаючись один до одного,

повинні підкоряти свої почуття й промови найсуворішому етикету з поваги до свого власного звання й гідності. За цим етикетом забороняються всякі вибухи і відкриті прояви гніву і, коли б усім заздалегідь не було відомо, що всі ці чемні промови є, не що інше, як звичайне додержання церемоній, то їх можна було б назвати найвеличезнішим лицемірством. Проте, якщо государ переходить за межі етикету й дозволяє гніву вирватися назовні, він тим самим уже втрачає свою гідність перед цілим світом. Так було, наприклад, з двома славнозвісними суперниками — королем Франціском та імператором Карлом [1], які відкрито обвинувачували один одного в брехні і згодом вирішили закінчити свій спір поєдинком.

Навіть сам Карл Бургундський, найзапальніший, найнетерпеливіший і, можна сказати, найнерозсудливіший з усіх володарів свого часу, не міг вийти з зачарованого кола загальних правил і мусив ставитися з глибокою пошаною до Людовіка, як до свого сюзерена й законного государя, котрий удостоїв його, королівського васала, високої честі свого відвідання.

Одягнений в герцогську мантію, в супроводі найвищих сановників, вельможних рицарів і дворян, бургундський володар виїхав на чолі своєї свити вітати Людовіка XI. Герцогська свита виблискувала сріблом і золотом спорядження й озброєння. Багатство англійського двору було розтринькано міжусобними війнами Йорків і Ланкастерів,[2] французький двір був обмежений у витратах скупощами короля, а тому бургундський двір на той час вважався за найпишніший у всій Європі. Кортеж Людовіка, навпаки,

---

[1] Король Франціск I і імператор Карл V (або I)—тут ідеться про короля Франції Франціска I Валуа (1494—1547) і імператора Священної Римської імперії і водночас короля Іспанії Карла V (або I) Габсбурга (1500—1558). Вони вели між собою тривалу боротьбу за прикордонні території (між Францією та Німеччиною) і за вплив на Італію. Франціск I, зазнавши поразки в бою при італійському місті Павії, перебував протягом деякого часу під владою свого ворога як полонений.

[2] Так звана війна «Червоної і Білої троянди» (1455—1485), що мала велике значення для політичного розвитку Англії. За словами Ф. Енгельса, на щастя для Англії старі феодальні барони перебили один одного в війнах Червоної і Білої троянд.

був нечисленний і порівняно непоказний. Вбрання самого короля, його обшарпаний плащ, старий високий капелюх з поначіплюваними на нього фольговими образками—все це ще більш підкреслювало і без того разючий контраст. А коли багато одягнений Карл з герцогською короною на голові і в мантії скочив із свого бойового коня і, ставши на коліно, тримав стремено, поки Людовік злазив з свого маленького смирного коника, то ефект був майже комічний.

Зустріч і взаємні вітання обох володарів були настільки ж багаті на вислови ніжної приязні, наскільки нещирі. Проте герцогові з його вдачею було далеко важче надати необхідної шанобливості своєму голосу, розмовам і поводженню, тимчасом як король так звик до брехні й прикидання, що вони стали складовою частиною його характеру, і навіть ті, хто найкраще його знав, не могли відрізнити в ньому щирого від удаваного.

Мабуть, найкраще було б порівняти становище короля (коли б це порівняння не було б не гідним для таких високих осіб) із становищем людини, що добре знає звичаї і норови собачої породи і з якихось причин хоче подружитися з великим і похмурим псом, який ставиться до неї з підозрілістю й готовий напасти при перших ознаках недовіри або ворожості. Пес гарчить, шкірить зуби, настовбурчується, але ще соромиться кинутися на захожого, бо він здається лагідним і довірливим. Тварина навіть дозволяє йому пестити себе, хоч не заспокоюється й очікує, чи не випаде законної нагоди схопити свого нового друга за горло.

По схвильованому голосу, вимушених манерах і різких жестах герцога король ясно побачив, що гра, в якій йому доведеться брати участь, дуже небезпечна, і, мабуть, не раз розкаювався, що вигадав її. Але каятись було пізно і все, що йому залишалось,— це використати властиве йому від природи вміння маскуватися, в чому з ним не могла зрівнятися жодна людина, що будь-коли жила на світі.

Людовік поводився з герцогом як людина, серце якої переповнене незвичайною радістю щирого замирення з улюбленим і випробуваним другом після тимчасової незгоди з ним, що минула і тепер уже остаточно забута. Король докоряв собі за те, що раніше не зробив рішучого кроку для того, щоб таким знаком свого щирого довір'я

запевнити свого милого й доброго родича, що від тих прикрих непорозумінь, котрі сталися між ними, нічого не залишилося в його спогадах, особливо, коли зважити на ту доброту, з якою тут зустріли його, вигнаного з Франції через невдоволення короля, його батька. Він згадав Філіппа Доброго (як тоді називали батька герцога Карла) і навів тисячу прикладів його батьківського піклування про нього.

— Мені здається, кузене,— сказав він,— що ваш батько майже не відрізняв нас, піклуючись однаково і вами й мною. Пам'ятаю, як одного разу, коли я випадково заблудив на полюванні, добрий герцог лаяв вас, що ви покинули мене самого в лісі, немовби ви неуважно поставилися до вашого старшого брата.

Обличчя герцога Бургундського було взагалі грубе й суворе, а коли він спробував усміхнутися у відповідь на привітні слова короля, то гримаса, яку він зробив, була справді сатанинська. «Король лицемірів,— готовий він був сказати,— коли б моя честь дозволяла нагадати тобі, як ти віддячив за всі добрі діла нашого дому!»

— Крім того,— продовжував король,— коли недосить узів крові й подяки, щоб прив'язати нас один до одного, то, мій любий кузене, нас поєднують ще й духовні узи. Адже я хрещений батько вашої прекрасної дочки Марії, яка мені так само дорога, як і мої власні дочки. І коли святі (хай благословенні будуть їх імена!) послали мені дитинча, яке згасло за три місяці, ваш царственний батько був його хрещеним батьком і відсвяткував хрестини з такою пишнотою, котру я не міг би дозволити собі і в Парижі. Я ніколи не забуду того глибокого враження, яке справила великодушність герцога Філіппа й ваша, мій найдорожчий кузене, на моє напіврозбите серце бідного вигнанця!

— Ваша величність,— сказав герцог, присилюючи себе дати якусь відповідь,— віддячили нам уже тоді за цю невеличку послугу такими словами, які цілком винагородили нас за все, що Бургундія могла зробити.

— Я пригадую слова, які ви маєте на увазі, любий кузене,— сказав король, усміхаючись,— Мені здається, я сказав тоді, що у винагороду за ваші добродіяння, я, бідний мандрівник, не можу нічого запропонувати вам, крім моєї власної особи, моєї жінки й дитини. Що ж,тепер мені здається, я майже виконав свою обіцянку.

— Я не смію заперечувати те, що завгодно стверджувати вашій величності,— сказав герцог,— але...

— Але ви питаєте,— сказав король, перебиваючи його,— як саме мої діла поєднуються з моїми словами. А ось як: тіло мого немовляти Йоахіма покоїться в бургундській землі; цього ранку я сам щиросердо віддався в ваші руки, а дружина моя... Справді, мій кузене, я думаю, беручи до уваги роки, що минули від того часу, ви навряд чи наполягатимете на беззастережному виконанні моєї обіцянки, зокрема, щодо цього. Вона народилася на благовіщання (тут він перехрестився і промурмотав молитву «Моли бога за нас»), приблизно п'ятдесят років тому, але цієї хвилини перебуває недалеко звідси—в Реймсі, і коли вам завгодно вимагати від мене точного виконання всього того, що я обіцяв, то вона незабаром з'явиться до ваших послуг.

Хоч як був герцог Бургундський обурений нахабством і лицемірством Людовіка, який старався розмовляти з ним задушевнішим тоном, він не міг не розсміятися з цієї оригінальної відповіді, і сміх його був різкий, як і всі вияви його почуттів. Він сміявся довше й гучніше, ніж це личило за подібних обставин на той час (а навіть і тепер), і подякував королю за віддану йому честь, але рішуче відмовився від запропонованого йому товариства королеви, додавши, що він залюбки прийняв би старшу дочку Людовіка, відому своєю красою.

— Я щасливий, любий кузене,— сказав король з властивою йому загадковою усмішкою,— що ви зволили обрати не мою молодшу дочку Жанну. Бо інакше вам довелося б поламати списи з герцогом Орлеанським; і якби з ким-небудь із вас сталося б нещастя, то і в тому і в іншому випадку я втратив би доброго друга й улюбленого кузена.

— Ні, ні, ваша величність, щодо цього — будьте спокійні,— відповів герцог Карл,— я ніколи не стану на перешкоді герцогові Орлеанському в його любовних справах. Приз, за який я міг би скерувати мій спис проти герцога Орлеанського, мусить бути прекрасним і не кривим.

Цей грубий натяк на фізичні вади принцеси Жанни зовсім не образив Людовіка. Навпаки, він був дуже задоволений, що герцогові припали до вподоби його непристойні жарти, на які він був великий майстер і які (згідно з сучасною фразеологією) звільняли його від сентиментального лицемірства. І він поспішив змінити розмову й

перевести її на такий грунт, що Карл, якому було дуже трудно грати роль відданого друга, що замирився з своїм государем, котрий заподіяв йому стільки лиха і в щирості котрого він тепер дуже сумнівався, відразу відчув себе легко й вільно, як привітний хазяїн. Так нестаток щирості з обох боків поповнювався товариським тоном, властивим обом веселим співбесідникам, однаково зручним як для герцога з його відвертим і, можна сказати, грубуватим характером, так і для Людовіка, котрому, хоч як уміло розігрував він усякі ролі в своєму спілкуванні з людьми, найбільше годилася роль, де грубість ідей перемішувалася з уїдливим гумором.

На щастя, протягом того часу, поки тривав бенкет, влаштований в Перонннській ратуші для високого гостя, обидва володарі продовжували свою розмову в такому самому жартівливому тоні, що був для них немовби нейтральною територією, де вони зустрічалися. Людовік одразу побачив, що так найлегше було тримати герцога Карла в спокійному стані, потрібному для власної його безпеки.

Щоправда, короля трохи збентежило те, що при дворі герцога він зустрів багато найзнатніших французьких дворян, яких його власна несправедливість і суворе поводження прирекли до вигнання і які тут, у Бургундії, мали найвпливовіші й найпочесніші посади. Це й було, мабуть, причиною того, що, боячись їхньої ненависті і помсти (про що вже згадувалося), Людовік волів жити не в місті, а в самому Перонннському замку. На це Карл негайно дав свою згоду, і на обличчі його з'явилася одна з тих похмурих усмішок, про які важко було сказати — добро чи лихо віщують вони тому, кого стосуються.

Але коли король в дуже обережних словах і недбайливим тоном, котрим він певніше сподівався приспати всякі підозри, запитав, чи не можуть лучники шотландської гвардії під час його перебування в Перонннському замку зайняти там пости замість того, щоб вартувати при міській брамі, як запропонував герцог, той суворо відповів із своєю звичайною різкістю (що ставала загрозливішою від його звички: говорячи, він або закручував вуса, або хапався за меч чи грав кинджалом, то витягаючи його з ножен, то відпускаючи):

— Святий Мартіне! Ні, любий кузене, аж ніяк! Ви перебуваєте в таборі і в місті вашого відданого васала, як мене тут звуть з поваги до вашої величності. Мій замок, моє

місто належить вам так само, як і моє військо: хіба не все одно, чи мої валлонці, чи ваші шотландські лучники дбатимуть за безпечність вашої величності? Ні, присягаюся святим Георгієм, Перонна — неприступна фортеця і ніколи не втратить цієї своєї репутації через мою недбайливість. Дівчат треба не спускати з ока, мій царственний кузене, якщо ми хочемо, щоб вони зберегли свою добру славу.

— Звичайно, мій любий кузене, я цілком згоден з вами,— сказав король,— я справді більше зацікавлений в добрій славі цього містечка, ніж ви, оскільки Перонна, як ви знаєте, мій любий кузене, належить до тих міст на річці Соммі, які були віддані вашому, блаженної пам'яті, батькові під заставу позичених грошей і через це можуть бути викуплені. І, одверто кажучи, я, як чесний боржник, бажаючи покінчити з усякого роду зобов'язаннями, захопив сюди кілька віслюків, навантажених сріблом, для викупу. Вважаю, що цих грошей цілком вистачить на утримання принаймні протягом трьох років навіть всього вашого герцогського, і, певніше сказати, королівського двору.

— Я не візьму жодного су з цих грошей,— відказав герцог, закручуючи вуса.— Строк викупу давно минув, мій царственний кузене, та й по суті, на право викупу жодна сторона ніколи не дивилася серйозно, бо ці міста були єдиною винагородою батькові від Франції за те, що щасливої для вашого дому хвилини він погодився простити вбивство мого діда й проміняти союз з Англією на союз з вашим батьком. Присягаюся святим Георгієм, коли б цього не сталося, ваша величність не тільки не мали б міст на Соммі, але, мабуть, не тримали б їх і на Луарі. Ні, я не поступлюся жодним каменем з них, хоча б за кожний камінь мені сплачували золотом. Слава богові, мудрості та хоробрості моїх предків, прибутків Бургундії, хоч вона тільки герцогство, цілком досить, щоб утримувати пристойно мій двір, навіть коли сам король буває моїм гостем, і мені зовсім не треба продавати батьківську спадщину.

— Гаразд, любий кузене,— відповів король своїм м'яким і покірливим голосом, немов не помічаючи гнівних жестів герцога.— Я бачу, ви такий друг Франції, що навіть не бажаєте розлучитися з тим, що їй належить. Але коли нам доведеться розв'язувати цю справу на нараді, ми візьмемо якогось посередника. Що скажете ви, наприклад, про Сен-Поля?

— Ні Сен-Поль, ні Сен-П'єр, ні жодний святий у календарі,— сказав герцог Бургундський,— не умовлять мене розлучитися з моєю Перонною.

— Ні, ви помиляєтеся,— сказав король Людовік, усміхаючись.— Я маю на увазі Людовіка Люксембургського, нашого шановного коннетабля, графа де-Сен-Поля. Ах, пресвята Маріє Амбренська! Нам невистачає тільки його голови на нашій нараді! Найкращої голови у Франції і найкориснішої для відновлення миру й згоди між нами.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським! — сказав герцог.— Я дивуюся, як ваша величність може так казати про цього лукавого зрадника, який зрадив і Францію і Бургундію разом, про людину, котра завжди старалася роздмухувати наші невпинні суперечки, щоб згодом відігравати роль примирителя. Ні, присягаюся орденом, який на мені, недовго вже болота Сен-Поля будуть йому надійним сховищем!

— Не хвилюйтеся, любий кузене,— відказав король, усміхаючись, і тихішим голосом додав:—Коли я згадав про голову коннетабля, кажучи, що вона стала б у пригоді нам, щоб улагодити наше непорозуміння, то я зовсім не мав на увазі його тіла, яке спокійнісінько могло б залишатися собі в Сен-Кантені.

— Го-го! В такому разі я цілком погоджуюся з вами, мій королівський кузене,— сказав Карл з різким реготом, яким він зустрічав і інші грубі жарти короля, і додав, тупнувши ногою: — Згоден, в такому розумінні голова коннетабля була б дуже корисна і в Перонні.

Звичайно, король не вів безперервно таких розмов, де до сміху та жартів домішувалися натяки на серйозні справи, але протягом усього бенкету в ратуші й потім під час побачення короля з герцогом у власних покоях Карла Людовік користувався кожною нагодою, щоб непомітно для нього перейти до важливіших питань.

Справді, хоч яким нерозсудливим був цей рискований крок, що привів короля в сумнівне й небезпечне становище через шалену вдачу герцога й взаємну непримиренну ворожнечу, але ніколи жодний стерничий перед невідомими берегами не поводився з більшою обережністю, впевненістю й твердістю. З надзвичайною майстерністю й точністю він вимірював усі глибини та мілини настроїв і намірів свого ворога, не виявляючи ні страху, ні вагань, коли внаслідок своїх досліджень, він знаходив більше підводних скель і небезпечних мілин, ніж надійних пристаней.

Нарешті минув день, такий тяжкий для Людовіка, який повинен був увесь час напружувати свої розумові здібності, бо становище його вимагало великої пильності й уваги. Не менш важким був він і для герцога, який мусив стримувати свій гнів, до чого він не звик.

Зате, коли Карл, попрощавшись з королем за всіма правилами етикету, подався до своїх покоїв, він дав повну волю своєму гніву, який так довго доводилось йому стримувати. Ціла злива добірної лайки й образливих прізвиськ, як дотепно сказав його блазень Ле Глор'є, посипалась того вечора на голови тих, кому зовсім не призначалась. Придворним герцога довелося витримати цілу бурю, яку через повагу до пристойності він не міг обрушити на голову свого царственного гостя, навіть і під час його відсутності, але яка лютувала в грудях герцога і потребувала виходу. Нарешті, Ле Глор'є пощастило розвіяти гнів герцога різними дотепами. Карл почав реготати на всю горлянку і кинув жартівникові золотий; потім дозволив роздягти себе, випив величезний кубок пряного вина, ліг у постіль і заснув.

Далеко більше заслуговує на увагу відхід до сну короля Людовіка, оскільки дикі поривання неприборканих пристрастей, які скоріше є проявом звірячої частини нашої натури, ніж розумної, цікавлять нас далеко менше за діяльність глибокого й могутнього ума. Блискуча свита придворних герцога проводила Людовіка до приміщення, обраного ним в Перонннському замку або цитаделі. Біля воріт велика варта з лучників і воїнів віддала йому честь.

Коли він зійшов з коня, щоб пройти звідним мостом, через надзвичайно глибокий і широкий рів, він поглянув на вартових і сказав, звертаючись до Коміна, що супроводив його разом з іншими бургундськими рицарями й вельможами:

— І вони носять хрест святого Андрія, але не такий, як у моїх шотландських лучників.

— Але вони так само готові померти, обороняючи вас, государю,— відповів бургундець, чуйне вухо якого спіймало відтінок занепокоєння в голосі короля, котре Людовік, без сумніву, хотів би приховати, якби міг.— Вони носять хрест святого Андрія, як приналежність ордена Золотого Руна, ордена мого пана герцога Бургундського.

— Хіба я не знав цього? — сказав Людовік, показуючи на ланцюг цього ордена, який він надів, щоб виявити уваж-

ність до свого хазяїна.— Це ж одна з ланок спорідненості й приязні, яка зв'язує мене з моїм добрим братом. Нас єднає не тільки рицарство, ми брати по духу, кузени народженням і друзі по щирості почуттів і добросусідських відносин. Ні, панове, далі вам не слід іти. Я не можу дозволити вам супроводити мене далі нижнього двору, ви й так уже були дуже ласкаві до мене.

— Герцог доручив нам,— сказав д'Емберкур,— супроводити вашу величність до ваших покоїв. Ми сподіваємося, ваша величність дозволить нам підкоритися наказові нашого государя?

— В цій дрібній справі,— сказав король,— я сподіваюся, що навіть ви, його піддані, можете дозволити собі виконати не його наказ, а мій. Я щось погано себе почуваю, панове, я дуже втомився. Велика радість іноді втомлює не менше від великого горя. Сподіваюся, завтра я зможу повною мірою втішатися вашим товариством. І особливо вашим, пане Філіпп де-Комін! Мені сказали, що ви літописець нашого часу, ми ж, які бажаємо вписати наше ім'я в історію, мусимо подбати, щоб прихилити вас до себе: кажуть, що ваше перо буває гострим, коли ви схочете. На добраніч, панове рицарі, всі разом і кожний зокрема!

Улещені такою увагою короля, бургундські рицарі попрощалися з ним, щиро захоплені його поводженням і майстерним розподілом його уваги. Він залишився сам з кількома із своїх близьких під аркою, що виходила у внутрішній двір Перонського замка, де в одному з кутків була розташована велика башта, яка була центром усієї фортеці і разом з тим тюрмою. Ця висока, похмура масивна будова вся освітлювалася тим же яскравим місячним світлом, що, як пам'ятає читач, світило Квентіну Дорвардові між Шарлеруа і Перонною. Велика башта скидалася на «Білу башту» в лондонській цитаделі, але була ще старіша своєю архітектурою, бо, як казали, її побудував ще Карл Великий. Стіни її були надзвичайно товсті, вікна дуже малі й з міцними залізними гратами. Все це незграбне громаддя кидало темну велику тінь через увесь двір.

— Мені, звичайно, не тут призначили помешкання,— сказав король, здригнувши від передчуття чогось лиховісного.

— Ні,— відповів сивоголовий сенешал, який супроводив його з непокритою головою.— Борони боже! Для вашої величності приготовано приміщення нижче, в тій

сусідній будові, в якій були покої короля Жана, де він ночував перед боєм при Пуатьє.

— Гм, це не віщує мені нічого доброго! — промимрив король.— Але що це за башта, мій старий друже, і чому ти не хочеш, щоб я там мешкав?

— Ні, мій ласкавий государю,— сказав сенешал,— про цю башту я не знаю нічого поганого, крім того, що вартові кажуть, ніби бачили там вночі якесь чудне світло і чули якісь шуми. Але в цьому немає нічого дивного, бо башта ця була колись державною в'язницею, і тепер багато чого розповідають про неї.

Людовік не питав далі, бо ні в кого не було стільки підстав поважати тюремні таємниці, як у нього. Біля дверей призначеного йому приміщення, не такого древнього, як башта, але теж досить старовинного та похмурого, вартував невеликий загін шотландських лучників, яких герцог, незважаючи на свою відмову королю, наказав поставити тут, щоб солдати перебували ближче до особи свого государя. Відданий лорд Крофорд був на чолі їх.

— Крофорд, мій чесний і відданий Крофорд,— сказав король,— де ти був протягом цього дня? Хіба бургундські рицарі такі негостинні, що недбайливо поставилися до найхоробрішого й найблагороднішого рицаря, який будь-коли перебував при їхньому дворі? Я не бачив тебе на бенкеті.

— Я відмовився від запрошення, государю,— сказав Крофорд.— Часи змінилися, і я змінився. Були дні, коли я міг позмагатися за чарою вина з найкращими людьми Бургундії щодо соку їх власного винограду, але тепер якісь чотири пінти вина перекидають мене, а мені здалося, що в інтересах вашої величності я мусив сьогодні своєю тверезістю подати приклад моїм молодцям.

— Ти завжди такий розсудливий,— сказав король,— але сьогодні, коли під твоєю командою так мало людей, в тебе, напевне, і менше клопоту? Крім того, під час такого свята можна й дозволити собі те, чого аж ніяк не можна дозволити під час небезпеки.

— Хоч і мало в мене людей під командою,— сказав Крофорд,— але тим більш доводиться дбати, щоб вони трималися як слід. А яке буде закінчення цього свята — хто знає, чи святкуватимемо ми, чи битимемося. Бог і ваша величність, мабуть, краще знають це, ніж старий Джон Крофорд.

— Але в тебе немає ніякого приводу боятися небезпеки,—сказав король поквапливо й пошепки.

— Ні, звичайно,— відповів Крофорд,— проте я волів би краще, щоб такий привід був у мене, бо, як казав старий граф Дуглас, коли передбачаєш небезпеку, то завжди можна їй запобігти. Який буде пароль на цю ніч, коли це завгодно вашій величності?

— Нехай буде «Бургундія», на честь нашого хазяїна і того напою, який так тобі до вподоби, Крофорд.

— Я нічого не маю ні проти герцога, ні проти напою, званого так,— сказав Крофорд,— коли тільки обидва будуть нешкідливі. На добраніч, ваша величність!

— Добра ніч і тобі, мій відданий шотландцю,— сказав король і пройшов до своїх покоїв.

Біля дверей його опочивальні вартував Балафре.

— Ходи за мною сюди,— сказав король, проходячи повз нього, і лучник, як заведена машина, рушив за своїм паном до його покоїв і залишився там нерухомий, мовчазний, чекаючи королівських наказів.

— Чи не чув ти чого про того мандрівного паладина, твого племінника? — спитав король.— Ми не мали від нього ніякої звістки від того часу, коли він, немов юний рицар, що вирядився в свою першу подорож із пригодами, надіслав нам двох полонених, як перший трофей своєї доблесті.

— Государю, я дещо чув про нього,— сказав Балафре,— і сподіваюся, ваша величність, повірите мені, що коли він і зробив щось неправильне, то не через мою пораду або приклад, бо я ніколи не наважився б скинути з коня когось близького до прославленого дому вашої величності... краще знаючи своє власне становище і...

— Ну, про це вже мовчи,— перебив його король,— твій племінник виконав свій обов'язок в цій справі.

— Оце справді у нього від мене,— продовжував Балафре.— «Квентін,— сказав я йому,— що б там не було, пам'ятай, що ти належиш до шотландської гвардії і перш за все мусиш виконувати свій обов'язок».

— Я гадаю, що в нього був досвідчений вчитель,— сказав Людовік,— але бажаю, щоб ти відповів на моє перше запитання. Як давно ти мав про нього якісь відомості? Відійдіть, панове, трошки,— додав він, звертаючись до тих, що були в кімнаті,— бо це стосується тільки мене особисто.

— Авжеж, коли завгодно вашій величності,— сказав Балафре,—цього самого вечора я бачив форейтора Шарло, якого Квентін надіслав із Льєжа або з єпіскопського замка, що розташований поблизу від нього і куди він помістив живими й здоровими графинь де-Круа.

— Хвала нашій небесній владичиці! — вигукнув король.— Чи певний ти цього? Чи щасливо прибули вони на місце?

— Так певний, як тільки можу бути,— сказав Балафре.—Цей хлопець, я гадаю, має листи до вашої величності від графинь де-Круа.

— Швидше веди його сюди з листами,— сказав король.— Передай твій аркебуз комусь з цих шахраїв, ну, хоча б Олів'є. Хвала нашій Амбренській богоматері! Я вже оправлю сріблом її святий олтар.

Людовік, як це завжди робив у своїх припадках побожності, зняв капелюх, вибрав з начеплених на нього образків своє улюблене зображення божої матері, поклав його на стіл і, ставши навколішки, побожно повторив дану ним обітницю.

Згаданий форейтор Шарло був першим вісником, якого Дорвард послав з Шонвальда. Він увійшов у королівську кімнату з листами. В цих листах графині де-Круа досить холодно дякували Людовікові за його гостинність і трохи тепліше за дозвіл покинути французький двір, завдяки чому вони мали змогу щасливо виїхати за межі Франції. Людовік не тільки не образився цим, але від щирого серця реготав, читаючи їх. Потім він з видимою цікавістю спитав Шарло, чи справді щасливо закінчили вони свою подорож і чи не трапилося з ними дорогою якихсь пригод. Шарло, придуркуватий хлопець, власне, й обраний за таку свою якість, дав досить заплутану відповідь, розповівши про сутичку, в якій загинув його товариш гасконець, а більш він нічого й не знав. Тоді король почав докладніш розпитувати, яким саме шляхом їхали вони до Льєжа, і здавався дуже зацікавленим, коли той пояснив, що, не доїхавши до Намюра, вони, збочивши з прямого шляху, поїхали до Льєжа лівим, а не правим берегом Маасу, як це було зазначено в наказі. Звелівши видати Шарло невелику грошову винагороду, Людовік відпустив його, приховавши своє занепокоєння і вдаючи, немовби тут ішлося лише про безпечність графинь де-Круа.

Хоча звістка про щасливе закінчення подорожі графинь зовсім не відповідала його улюбленому плану, Людовік, здавалося, був такий задоволений нею, наче його план був успішно завершений. Він зітхнув, як людина, в якої звалився з душі великий тягар, з побожністю прошепотів подячну молитву, задумливо підвів очі до неба й спішно приступив до обдумування нових і певніших марнолюбних планів. Для цього Людовік покликав до себе астролога Марціо Галеотті, який з'явився до нього з своїм звичайним сповненим достойності виглядом, але насправді не без тіні непевності на чолі, ніби він сумнівався в тому, як зустріне його король. Проте король вітав його ще ласкавіше, ніж на всіх попередніх побаченнях із ним. Людовік звав його своїм другом, своїм батьком у науках, дзеркалом, в якому він може бачити далеке майбутнє, і, нарешті, надів йому на палець дуже дорогий перстень. Галеотті, хоч і не знав ще, що саме так підвищило його авторитет в очах короля, але надто добре знав своє ремество, щоб виявити здивування. Він із серйозною скромністю вислухав похвалу короля й зауважив, що ця похвала більше стосується його благородної науки, яку він студіює, науки, що і сама собою заслуговує всякого захоплення, бо вона творить чудеса за допомогою такого недостойного знаряддя, як він. На цьому вони розлучилися, дуже задоволені один одним.

Коли астролог вийшов з кімнати, Людовік кинувся в своє крісло, стомлений вкрай, і відпустив решту своїх придворних, крім Олів'є, який підійшов до нього підлесливо своєю нечутною ходою й допоміг королю роздягтися.

Король, всупереч своїй звичці, був таким мовчазним і покірливим, що слуга був приголомшений незвичайною зміною його поведінки. В душі найпоганішої людини часто можна знайти щось добре. Розбійник залишається вірним своєму отаманові, а інколи пригрітий і влаштований на посаді фаворит відчуває прихильність до государя, який його звеличив. Олів'є — Диявол, Олів'є — Негідник (або хоч як там його не називали б за його схильність до лихих вчинків) був усе ж таки ще не настільки споріднений із сатаною, щоб не відчути хоч трошечки вдячності до свого государя, бачачи його в такому винятковому становищі, коли, як здавалося, його дальша доля була під сумнівом, а сили вичерпані. Деякий час він мовчки прислужував йому, як і годилося слузі, але, нарешті, не витримав і звер-

нувся до короля з тією фамільярністю, яку Людовік дозволяв йому за таких обставин.

— Чорт забирай, сір, у вас такий вигляд, немовби ви програли бій, але я був при вас цілий день і можу сказати, ніколи ще ви не залишали поле бою з більшою честю.

— Поле бою! — сказав Людовік, подивившися на нього і набираючи свого звичайного вразливого тону.— Стонадцять дияволів, друже мій, Олів'є! Скажи краще — арену для бою биків, бо ніколи ще, здається, на світі не було такого сліпого, впертого, неприборкного, невгамовного бугая, як мій любий кузен герцог Бургундський, з яким можна порівняти лише мурсіянського[1] бика, вихованого спеціально для бою биків. А втім, не треба більше розмовляти про це, я й так добре його поганяв. Але, Олів'є, ти мусиш радіти зо мною, що жоден з моїх планів у Фландрії не мав успіху: ні перший щодо цих мандрівних графинь де-Круа, ні другий щодо Льєжа. Ти розумієш мене?

— Слово честі, нічого не розумію, государю,— відповів Олів'є.— Я не можу поздоровити вашу величність з приводу провалу ваших улюблених планів, коли ви не поясните мені причину такої зміни ваших бажань і намірів.

— Власне кажучи,— відповів король,— нема ніякої зміни ні в моїх бажаннях, ні в намірах. Але, хай йому чорт, мій друже, я сьогодні розкусив герцога краще, ніж до цього часу. Коли він був графом де-Шароле, за часів старого герцога Філіппа, а я був вигнаним французьким дофіном, ми пили з ним, полювали, вешталися разом по світу і чимало пережили пригод. Я мав тоді на нього деякий вплив, бо сильніший розум завжди впливає на слабший. Але відтоді Карл перемінився: він тепер уже впертий, зухвалий, самовпевнений заперечник догматів; знаючи, що перевага на його боці, він, здається, має намір довести цю справу до кінця. Деякі питання я мусив зовсім обминати, інших торкатися з такою обережністю, як ми торкаємося до розпеченого заліза. Коли я тільки натякнув йому, що ці мандрівні графині де-Круа дорогою до Льєжа (оскільки я відверто признався, що за моїм глибоким переконанням вони поїхали туди) могли потрапити до рук якихось прикордонних розбійників,— хай йому чорт, можна подумати, що я говорив про святотатство! Не варто повторювати

[1] Мурсія — провінція Іспанії на південному сході Іберійського півострова.

всього, що він мені сказав з цього приводу. Досить сказати, що я вважав би свою голову пропащою, коли б тієї хвилини прийшла звістка про те, що твій блискучий проект виправити становище твого приятеля Гійома Бородая вигідним одруженням мав цілковитий успіх.

— З дозволу вашої величності, він мені зовсім не приятель,— сказав Олів'є,— так само і проект цей не мій.

— Вірно, Олів'є,— відповів король,— за твоїм проектом треба було не одружити, а поголити такого нареченого. Проте ти бажав для Ізабелли не кращого чоловіка, коли з такою скромністю висував себе на це місце. Як би там не було, Олів'є, щасливий той, кому вона не дістанеться, бо бути повішеним, почетвертованим, пошматованим кіньми — ось які найніжніші бажання, якими мій любий кузен вшанує того, хто матиме нахабство одружитися з молодою графинею, його підданою, без його герцогського дозволу.

— Без сумніву, він так само ревниво ставиться і до свого доброго міста Льєжа? — запитав королівський улюбленець.

— Так само, коли не більше,— відказав король, як ти можеш легко догадатися. Але коли я вирішив їхати сюди, я надіслав посланців до Льєжа з наказом стримати на деякий час заколот, а моїм палким і метушливим друзям Руслерові й Павійонові принишкнути й сидіти, як миші в норі, доки не закінчиться наше радісне побачення з моїм кузеном.

— Отже, виходить, ваша величність,— уразливо сказав Олів'є,—найкраще, на що можна сподіватися від цього побачення, це те, що становище вашої величності не погіршає? Це схоже на байку про журавля, який засунув голову в пащу лисиці і потім дякував своїй щасливій долі за те, що її не відкусили. Проте, ваша величність, здається, ще й тепер дуже дякуєте тому мудрому філософові, який заохочував вас до цієї цікавої гри.

— Нема такої гри,— різко сказав король,— яку можна було б вважати за програну, поки вона не закінчилася, а я не маю підстави гадати, що я її програв. Навпаки, коли не трапиться нічого такого, що могло б розпалити мстиву вдачу цього божевільного, мого улюбленого кузена, я певний перемоги. І я мушу бути вдячним науці, що допомогла мені обрати провідником графинь де-Круа юнака, гороскоп якого настільки схожий з моїм, бо він урятував мене від небезпеки, хоча б навіть і тим, що не послухався моїх

наказів. Адже тільки через його непокірливість їм пощастило уникнути засідки де ля Марка.

— Ваша величність,— сказав Олів'є,— знайде собі чимало охочих служити з умовою, що вони діятимуть за своїм бажанням, а не за вашим наказом.

— Ні, ні, Олів'є,— нетерпляче сказав Людовік.— Поганський поет каже про «бажання, здійснені лукавими богами» — тобто бажання, які святі здійснюють у своєму гніві. Таким, за даних обставин, був би для мене успіх Гійома де ля Марка в його нападі, якби цей напад стався тепер, коли я перебуваю в руках герцога Бургундського. І це передбачив я, і це саме віщував мені Галеотті. Власне, я передбачав не провал справи де ля Марка, але передбачав, що подорож того шотландського лучника закінчиться щасливо для мене. Так воно й сталося, хоч успіх і не той, якого я сподівався, оскільки зорі, хоч вони і передрікають загальні наслідки, нічого не віщують про засоби, якими їх можна досягти. Отже, часто буває якраз зворотне тому, на що ми чекали або навіть бажали. Проте чи варто розмовляти з тобою про ці високі тайни, Олів'є, з тобою, який далеко гірший за самого диявола, твого тезка, бо той вірить і тремтить, а ти не віриш ні в релігію, ні в науку і будеш таким, поки тебе не спіткає твоя доля, котра, як твій гороскоп і риси обличчя запевняють мене, приведе тебе на шибеницю!

— А коли це і справді буде так,— вимовив Олів'є покірливим голосом,— то це станеться саме тому, що я надто відданий слуга, щоб вагатися перед виконанням наказів мого королівського господаря.

Людовик зайшовся своїм звичайним ущипливим реготом.

— Ти влучно вразив мене своїм списом, Олів'є, і, присягаюся божою матір'ю, ти маєш рацію, бо я сам викликав тебе на це. Але розкажи мені краще, чи не бачиш ти у поводженні з нами цих людей чогось такого, що могло б збудити нашу підозру?

— Государю,— відповів Олів'є,— ваша величність і той вчений філософ шукаєте для себе прикмет на небі і в небесних явищах, а я тільки земна тварина, якийсь гад, і дивлюся тільки на те, що можу зустріти тут, плазуючи по землі. Але мені здається, тут бракує належної і необхідної уваги до вашої величності, якою звичайно люди оточують бажаного гостя, що за своїм рангом стоїть настільки

вище від них. Сьогодні ввечері герцог, пославшися на втому, провів вас тільки до двора замка, наказавши своїм придворним проводити вас далі до призначених вам покоїв. Ваші покої прибрані поквапливо й недбало; килими підвішені криво, на одному, як ви самі можете впевнитися, люди ходять догори ногами, а дерева ростуть догори корінням.

— Дрібниці! Це просто випадково і через поквапливість,— сказав король.— Коли ти бачив, щоб я звертав увагу на такі дрібниці?

— Авжеж, вони варті уваги не сами собою,— сказав Олів'є,— але оскільки вони виявляють той ступінь поваги до вашої милості, який слуги герцога можуть спостерігати в свого пана. Вірте мені, коли б герцог бажав справді, щоб до вас в усіх відношеннях було виявлено належну увагу, то запал його людей зробив би за кілька хвилин те, на що треба було б кілька днів. А коли це було,— додав він, показуючи на глек і таз для умивання,— щоб вашій величності подавали умиватися інакше як на сріблі?

— Ну,— сказав король з вимушеною усмішкою,— це останнє зауваження щодо приладдя для бриття стосується вже тебе, Олів'є, і цілком в дусі твоїх професіональних обов'язків, а їх ніхто не може заперечувати. Щоправда, коли я був ще тільки утікачем і вигнанцем, мені подавали на золоті з наказу того самого Карла, який вважав срібло надто низьким металом для наслідника французького престолу, хоч тепер він вважає золото за надто дороге для французького короля! Гаразд, Олів'є, я хочу вже спати. Наше вирішення було ухвалено й виконано. Залишається тільки мужньо закінчити розпочату гру. Я знаю, що мій бургундський кузен, подібно до інших бугаїв, заплющує очі, кидаючись на ворога. Я мушу тільки чекати тієї хвилини, як справжній тореадор, яких я бачив у Бургосі [1], коли його лютість віддасть його в мої руки.

---

[1] Бургос — колишня столиця кастільської держави; місто в іспанській провінції Стара Кастілія.

Розділ XXVII

ВИБУХ

Здивування та страх тепер у всім
Аж раптом ген перед очима сяйво
На півдні десь прорвалося з-за хмар
Томсон, «Літо»

Попередній розділ за самою своєю назвою мав з'ясувати читачеві, скерувавши погляд назад, які були взаємини французького короля й герцога Бургундського, коли Людовік, спонукуваний почасти своєю вірою в астрологію, що обіцяла щасливе закінчення задуманого ним плану, а ще більше, без сумніву, свідомістю своєї розумової переваги над Карлом, прийшов до незвичайного і нічим не обгрунтованого, майже зовсім нез'ясованого рішення віддатися до рук свого лютого й запеклого ворога. Вчинок тим більш рискований і небезпечний, що за тих бурхливих часів було вже багато різних прикладів, коли найурочистіші присяги не приносили безпечності особам, яким їх давали. Справді, вбивство діда герцога на мосту Монтеро в присутності батька Людовіка під час побачення, коли вони урочисто погодилися між собою щодо миру й забуття заподіяної один одному кривди, було страшним прикладом для герцога, коли б він бажав скористатися з нього в даному разі.

Проте вдача Карла, запальна, зарозуміла, нестримна й жорстока, не була, за винятком припадків люті, віроломною й невеликодушною, бо такі пороки, як віроломство й невеликодушність, властиві холоднішим натурам. Якщо герцог не бажав віддавати королю пошани більше, ніж того вимагали закони гостинності, то він не виявляв і наміру порушити її священні границі.

Наступного дня після прибуття Людовіка був призначений парад усьому війську герцога Бургундського, такому численному й так добре озброєному, що Карл охоче показував його своєму могутньому суперникові. І справді, коли він, як васал перед своїм сюзереном, запевняв, що король може вважати всю цю армію своєю, сіпання його верхньої губи і гордий виблиск очей показували, що все це тільки вислови ввічливості і що це прекрасне військо під його необмеженим верховним командуванням готове

виступити як на Париж, так і в якому завгодно іншому напрямі. Але найбільше дошкуляло Людовікові те, що він пізнав серед цього блискучого війська багато прапорів французького дворянства, не тільки з Нормандії й Бретані, але й з провінцій, безпосередньо підпорядкованих його владі. Всі ці незадоволені з різних причин дворяни приєдналися до герцога Бургундського.

Проте, вірний своєму характерові, Людовік удавав, що не помітив цих незадоволених, хоч насправді думав про всякі способи відірвати їх від бургундців і знов перемагнити на свій бік. Для цього він одразу вирішив віддати наказ Олів'є й іншим своїм агентам вивідати настрій тих утікачів, які були особливо потрібні королю для здійснення його політичних намірів.

Тимчасом сам він енергійно, хоч і дуже обережно, намагався прихилити до себе найзначніших сановників та радників герцога, застосовуючи свої звичайні засоби: надмірно уважне ставлення, вправні лестощі та щедрі подарунки не для того, щоб, як він запевняв, підкупити відданих слуг свого благородного кузена, а для того, щоб ці слуги допомогли зберегти мир між Францією і Бургундією. Така мета була благородна сама по собі і, без сумніву, вела до добробуту обох країн та їх государів.

Увага такого могутнього та мудрого короля була для дворян вже великою принадою, лестощі ж зіграли видатну роль, а подарунки, які, за звичаєм того часу, бургундські дворяни приймали від короля без усякого приниження своєї гідності, зробили ще більше. Під час полювання на дикого кабана, коли герцог захопився переслідуванням звіра, як завжди виявляючи запал перед безпосередньою метою, чи то була серйозна справа, чи просто розвага, Людовік, котрому не заважала присутність Карла, шукав і знаходив нагоду таємно переговорити з кожним зокрема з його радників, які вважалися найвпливовішими при бургундському дворі. Між іншими, він не забував ні про д'Емберкура ні про де-Коміна і, розмовляючи з цими двома видатними особами, досить влучно висловив свою хвалу хоробрості першого й літературному хисту другого— свого майбутнього історика.

Така можливість прихилити до себе симпатії або, якщо читачеві більше до вподоби, підкупити міністрів Карла була, по суті, основною метою, якої прагнув король, ви-

ряджаючись в цю подорож, коли б йому навіть не пощастило умовитися з самим герцогом.

Тоді між Францією і Бургундією були такі близькі відносини, що більшість бургундських дворян мала або хотіла мати у Франції земельні володіння, і тому всі вони були дуже зацікавлені в особистій приязні короля, від якого залежало вирішення цієї справи. Вправному в цій і в усяких інших інтригах, щедрому до марнотратства королеві, який, коли це було необхідним для просування його планів, умів надати своїм пропозиціям і подарункам пристойного вигляду, пощастило спокусити гордість зарозумілих вельмож, підпорядкувавши її корисливим розрахункам, і вмовити справжніх чи гаданих патріотів у тому, що він дбає лише про благо Франції і Бургундії, а тим часом, особисті інтереси всіх цих людей, немов сховане колесо механізму, виявляли свою дію і робили на них сильний, хоч і непомітний для сторонніх, вплив. Для кожного він мав належну принаду і знав, як її треба подати; він засовував подачку в рукав тим, які були надто гордими, щоб простягнути за нею руку, і був певний, що його щедрість, наче роса, тихо й непомітно свого часу принесе подавцеві багатий врожай чи то добрих послуг, чи принаймні просто доброзичливості.

Отже, незважаючи на те, що він за допомогою своїх агентів вже давно торував собі шлях до влаштування такого стану речей при бургундському дворі, який був би вигідним для Франції, самому Людовікові, керуючись заздалегідь зібраними відомостями, тепер, за кілька годин, пощастило зробити значно більше, ніж усім його агентам до цього часу.

— Людовікові невистачало ще однієї людини, симпатії якої особливо були йому цінні. Це був граф де-Кревкер. Його твердість під час останнього перебування послом у Плессі не тільки не роздратувала Людовіка, а, навпаки, була основною причиною того, чому король так бажав прихилити його на свій бік. Щоправда, він не дуже зрадів, почувши, що граф на чолі свого загону із сотні пікінерів посланий на брабантський кордон, щоб, в разі потреби, подати допомогу єпіскопові проти Гійома де ля Марка та незадоволених підданих. Але король втішався думкою, що поява такої сили, а також відповідні накази, послані з надійними людьми, напевне мусять запобігти передчасному вибухові в льєжському єпіскопаті, бо цей бунт, як він

передбачав, зробив би його теперішнє становище дуже небезпечним.

Близько полудня ввесь двір з нагоди полювання обідав у лісі, що було звичайним під час великих полювань. Це особливо було приємно для герцога, який був радий уникнути зайвих формальностей та урочистого церемоніалу, неминучого під час вітання короля. Справа в тому, що знання людської натури, яким так пишався Людовік XI, цього разу зрадило його. Він гадав, що герцог буде надзвичайно улещений таким доказом поблажливості та довір'я від свого сюзерена, як приїзд його в Перонну. Але він не зважив на те, що саме ця залежність Бургундського герцогства від французької корони мусить бути образливою для такого могутнього й багатого государя, як Карл, котрий тільки й мріяв про те, щоб перетворити своє герцогство на незалежне королівство. А присутність Людовіка при бургундському дворі накладала на герцога певні обов'язки, як на васала щодо свого сюзерена, і примушувала виконувати деякі феодальні церемонії і звичаї, що з його гордістю і зарозумілістю, здавалися йому принизливими для достойності можновладного государя, яку він за всяку ціну старався підтримувати.

Та коли цей лісний обід на зеленій траві при звуках мисливських рогів і хлопанні просвердлюваних барил припускав певну вільність, то з тим більшою урочистістю треба було влаштовувати наступну вечерю.

Всі необхідні накази були дані заздалегідь, і коли король Людовік повернувся до Перонни, там був уже готовий урочистий бенкет, влаштований з пишністю та бундючністю, як і личило його багатому й могутньому васалові, котрий володів майже всіма Нідерландами — найбагатішою на той час країною в Європі. На верхньому кінці довгого стола, який згинався під вагою золотого й срібного посуду з найдобірнішими стравами, сидів герцог, а праворуч від нього, на підвищенні, було призначено місце його царственному гостеві. Поруч з кріслом хазяїна стояли з одного боку син герцога Гельдернського, що виконував обов'язки головного кравчого, а з другого — блазень Карла Ле Глор'є, з яким він ніколи не розлучався. Оскільки, подібно до більшості людей запальної та грубої вдачі, Карл довів до крайності поширену на той час пристрасть до двірських дурнів та блазнів, він відчував таку ж насолоду від проявів їх пустотливості та розумової недостатності,

яку його дотепніший, але не добродушніший суперник любив видобувати із спостереження недосконалості людства в особі його благородніших представників і знаходив привід для веселощів у «полохливості смільчака та безумствах мудреця». І справді, якщо правдиве оповідання Брантома[1] про те, ніби двірський блазень, підслухавши Людовіка під час одного з його приступів каяття, коли той признався, що хоче отруїти свого брата Анрі, графа Гюєнського, наступного для оголосив підслухане перед усім двором, то цей монарх, очевидно, на всю решту свого життя переситився жартами професійних блазнів.

Цього разу Людовік не пропустив можливості виявити увагу улюбленому блазню герцога Карла. Він увесь час звертався до нього, заохочував до жартів і робив це тим охотніше, що під удаваним слабоумством Ле Глор'є побачив незвичайну спостережливість, яка відзначала взагалі людей його фаху.

Річ у тому, що Тіль Ветцвейлер, званий Ле Глор'є, не належав до звичайних блазнів. Він був високий на зріст, гарний собою, вправний у багатьох видах спорту, що, здавалося, суперечило його розумовій вбогості, бо для досягнення вправності потрібні терпіння та увага. Він звичайно супроводив герцога всюди — і на полюванні, і на війні. В бою при Монлері, коли Карл, поранений у горло, рискував потрапити до рук одного з французьких рицарів, який вже схопив за повід коня, Тіль Ветцвейлер з такою шаленою люттю кинувся на ворога, що перекинув його й визволив герцога. Мабуть, він побоювався, що його послугу вважатимуть надто серйозною для людини його професії і що через це він матиме ворогів серед тих рицарів та дворян, які залишили свого государя на піклування двірського блазня. В усякому разі, замість того, щоб пишатися цим подвигом, він перетворив усе на жарт. Слухаючи його хвастовиту балаканину, більшість з придворних зробили висновок, що врятування Карла було такою самою вигадкою, як і інші оповідання блазня. Саме через це він і дістав прізвисько Ле Глор'є, тобто «хвастовитий», або «уславлений», яке відтоді залишилося за ним назавжди.

Ле Глор'є одягався дуже багато, причому в його вбранні мало було ознак, властивих його станові. Він не голив

[1] П'єр де-Будей сеньйор де-Брантом (1527—1614) — придворний французького короля Карла IX, відомий своїми «Спогадами», які використовували автори історичних романів.

голови; навпаки, з-під його ковпака спадали довгі густі кучері, які змішувалися з такою ж густою бородою, і коли б не чудний, дикий блиск очей, його правильне обличчя можна було б назвати вродливим. Верхівка його ковпака тільки певною мірою нагадувала півнячий гребінь — невід'ємну приналежність блазнівського убору. Брязкальце з чорного дерева було, як звичайно, оздоблене блазнівською головою з срібними ослячими вухами, але так, що побачити це можна було тільки зблизька. Здалека брязкальце мало вигляд офіціального жезла першого-ліпшого з найвищих урядових осіб при дворі. Взагалі ж багате вбрання Ле Глор'є зовсім не відрізнялося від вбрання придворних. На ковпаку в нього була золота медаль, на грудях ланцюг з того самого металу, і все його вбрання було не гірше за костюми знатної молоді.

До цієї особи Карл і Людовік часто зверталися під час бенкету і, здавалося, від щирого серця втішалися його блазнівськими відповідями.

— Чиї ці порожні місця? — спитав його Карл.

— Принаймні хоч одне з них повинно по праву спадкоємства належати мені, друже Карл,—відповів Ле Глор'є.

— Чому ж це так, неробо? — спитав Карл.

— Бо ці місця належать панам д'Емберкуру і де-Коміну, а вони так далеко відпустили своїх соколів, що, здається, вже забули за вечерю. А той, хто воліє краще дивитися на журавля в хмарах, ніж тримати синицю в руці, як відомо, споріднений з дурнем, і, отже, я мушу одержати це місце, як частину їхнього рухомого майна.

— Ну, це, друже Тіль, досить дурний дотеп,— сказав герцог.— Але дурні чи мудреці, ось ідуть і сами винуватці.— Саме в цю хвилину Комін і д'Емберкур ввійшли в приміщення і, привітавши обох государів, мовчки посідали на свої місця.

— Що це значить, панове? — вигукнув герцог, звертаючись до них.— Напевне, ваше полювання було або дуже добре, або дуже погане, що ви так спізнилися. Пане Філіпп де-Комін, ви в поганому настрої? Невже д'Емберкур виграв у вас серйозне парі? Ви ж філософ, вам треба вміти зносити удари фортуни. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, і д'Емберкур виглядає не краще. Що це, панове? Ви не знайшли ніякої дичини? Чи соколи ваші відлетіли від вас? Чи відьма перейшла вам дорогу? Чи

«Дикий мисливець»[1] зустрів вас у лісі? Слово честі, ви маєте такий вигляд, немов з'явилися на похорон, а не на бенкет.

Очі всіх присутніх звернулися до д'Емберкура і де-Коміна. Обличчя обох виражали збентеженість і смуток, хоч і той і другий не належали до того роду людей, для яких вираз суму та журби був природним. Це не могло не привернути уваги, і сміх та жарти, що лунали за столом після добірного бургундського вина, почали стихати, всі стали розмовляти пошепки, немов чекаючи почути страшну звістку.

— Що означає ваше мовчання, панове? — спитав герцог, підвищуючи свій і без того гучний голос.— Краще було б уже залишатися там в болотах, шукаючи чапель або, певніш, сичів, ніж з'являтися в такому настрої на бенкет.

— Ваша милість,— сказав де-Комін,— повертаючись з лісу, ми зустріли графа де-Кревкера.

— Як? — сказав герцог.— Він уже повернувся з Брабанту? Сподіваюся, там усе гаразд?

— Сам граф зараз доповість вашій високості, які в нього новини,— сказав д'Емберкур.— Ми почули їх тільки мимохідь.

— Хай йому біс, де ж сам граф? — спитав герцог.

— Він переодягається, щоб з'явитися до вашої високості,— відповів д'Емберкур.

— Переодягається? Навіщо це потрібно!—вигукнув нетерпеливий государ.— Яке мені діло до його вбрання! Мені здається, ви змовилися з ним, щоб звести мене з розуму.

— Одверто кажучи,— відповів де-Комін,— він бажає переказати вам свої новини в приватній аудієнції.

— Хай йому біс! Отак, ваша величність,— сказав Карл, звертаючись до Людовіка,— наші радники завжди слугують нам: коли вони вважають, що довідалися про щось важливе для нас, то пиндючаться, як осел під новим сідлом. Гей, хто там! Накажіть, щоб Кревкер негайно з'явився сюди. Він повертається з льєжського кордону, а ми принаймні (він особливо підкреслив це «ми»), не маємо ніяких особливих таємниць, яких не могли б розповісти тут прилюдно.

---

[1] «Дикий мисливець» — так за середньовіччя забобонні мисливці звали привид, який нібито зустрічали під час полювання в лісі. Інакше — «Великий захожий».

Всі давно бачили, що герцог уже випив стільки вина, що заперечувати йому було б небезпечно. І хоч багато з присутніх розуміли, що зараз не час вислухувати новини або влаштовувати наради, але всі, знаючи вдачу герцога, не наважувалися втручатися в його справи й мовчали, з тривогою очікуючи повідомлення графа де-Кревкера.

Так минуло кілька хвилин. Герцог, ледве стримуючи своє нетерпіння, дивився ввесь час на двері. Гості сиділи, втупивши очі в тарілки, немов бажаючи приховати свою цікавість та занепокоєння. Тільки Людовік не виявляв свого хвилювання і весело розмовляв, звертаючись то до кравчого, то до блазня.

Нарешті ввійшов Кревкер і одразу був зустрінутий запитаннями свого государя:

— Ну, які новини з Льєжа і Брабанту, пане граф? Повідомлення про ваше прибуття прогнало свою веселість від нашого стола. Сподіваємося, ваша присутність знов поверне її нам.

— Пане мій і государю,— відповів граф твердим, але сумним голосом,— новини, які я привіз з собою, такі, що краще було б розповісти їх на нараді, ніж на бенкеті.

— Ну, викладай жвавіш, чоловіче, хоча б це були новини про прибуття самого антихриста! — сказав герцог.— Але я вже можу догадатися про них: льєжці знов повстали?

— На жаль, так, пане мій,— сказав Кревкер дуже серйозно.

— От, бачиш,— сказав герцог,— я одразу догадався про те, що ти так боявся переказати мені. Ці незграбні городяни знов взялися до зброї. Це дуже до речі, бо тепер ми можемо порадитися з нашим сюзереном (тут він вклонився королю Людовікові й кинув на нього погляд, повний шаленої, хоч і стриманої ненависті). Тепер ми можемо порадитися з ним, як покарати цих зухвалих бунтівників. Чи є в тебе ще якісь новини? Викладай їх, а потім дай нам відповідь, чому ти не допоміг єпіскопові.

— Государю мій, мені дуже тяжко розповідати вам дальші новини, а вам буде дуже тяжко їх слухати. Ні я, ні хто інший не може більш подати допомоги шановному прелатові. Гійом де ля Марк, поєднавшися з повсталими льєжцями, здобув замок Шонвальд і вбив єпіскопа в його власній залі.

— Вбив його! — промовив герцог глухим голосом,

який, проте, розлігся з одного кінця стола до другого.— Тебе обдурили, Кревкер, якимсь брехливим повідомленням. Це ж неможливо!

— Горе, государю мій! — сказав де-Кревкер.— Я довідався про це від одного самовидця, лучника королівської шотландської гвардії, який був там у залі, коли сталося це вбивство з наказу Гійома де ля Марка.

— І який, безумовно, допомагав і заохочував до цього жахливого вчинку! — вигукнув герцог, схопившись з крісла і тупнувши ногою з такою силою, що стільчик, який був біля його ніг, розлетівся на тріски.— Зачиняйте двері, панове, ставайте біля вікон, хай ніхто з чужих не ворухнеться на своєму місці під страхом негайної смерті! Гей, панове, мої рицарі, оголіть мечі! — І, повернувшись до Людовіка, Карл схопився за меч. Але король, не виявляючи ні найменшого страху, не вживаючи ніяких заходів до оборони, сказав:

— Ця сумна звістка потьмарила ваш розум, любий кузене.

— Ні! — вигукнув Карл жахливим голосом.— Вона тільки збудила справедливе обурення, яке я занадто довго приборкував у собі з огляду на нікчемні міркування щодо обставин і місця. Але тепер ти, вбивця свого брата, ти, бунтівник проти свого батька, тиран над своїми підданими, лукавий союзник, віроломний король, безчесний чоловік, ти тепер у моїх руках, і я дякую богові за це!

— Краще подякуйте моєму безумству,— сказав король,— бо коли ми зустрілися з вами в подібних умовах при Монлері, то, здається, ви бажали бути від мене далі, ніж зараз.

Проте герцог ще тримав у руці свій меч, хоч і не витягав його з ножен, не наважуючись уразити ворога, який зовсім не чинив опору, щоб не викликати вибуху люті з боку герцога.

В залі зчинилося загальне замішання. Двері зачинили, і перед ними з наказу герцога стала варта. Але французькі рицарі й дворяни, хоч їх було мало, посхоплювалися з місць і приготувалися обороняти свого государя. Людовік не сказав ні слова ні герцогові Орлеанському, ні Дюнуа від того часу, як вони були визволені з замка Лош, якщо тільки можна було б назвати визволенням те, що їх приєднали до свити короля Людовіка, де з ними поводилися, як з підозрілими особами, а не людьми, гідними

довір'я та поваги. Незважаючи на це, першим голосом на захист короля, який розлігся серед страшенного галасу й шуму в залі, був голос Дюнуа:

— Пане герцог, ви забули, що ви васал Франції і що ми, ваші гості,— французи. Якщо ви підіймаєте руку на нашого монарха, будьте готові витримати всі найгірші наслідки нашого розпачу, бо, вірте мені, перш ніж ми впадемо, ми нап'ємося крові бургундців, як щойно напилися їхнього вина. Сміліш, герцоге Орлеанський! А ви, французькі дворяни, сюди до мене і робіть те, що я робитиму!

Тільки в такі хвилини король може побачити, на кого саме йому найбільше звірятися. Та невелика кількість незалежних рицарів і дворян, які супроводили Людовіка, до більшості з котрих він виявляв лише свій осуд та незадоволення, зовсім не злякались численних ворогів і певної смерті, коли б справа дійшла до сутички. Всі вони негайно зібралися навколо Дюнуа і слідом за ним почали прокладати дорогу до того кінця стола, де сиділи обидва государі.

Навпаки, живі знаряддя задумів Людовіка, яких він витяг із відповідних і природних для них місць до найвищих посад, що їм зовсім не личили, виявили боягузтво і байдужість. Ніхто з них навіть не поворухнувся на своєму місці, боячись привернути на себе гнів Карла. Вони, очевидно, вирішили не втручатися, яка б доля не спіткала їхнього добродійника.

Першим з тих, хто кинувся на допомогу королеві, був старий лорд Крофорд, який, з дивною для його років спритністю, пробився наперед (слід, проте, сказати, що бургундці, чи то для збереження своєї рицарської честі, чи то керовані таємним бажанням врятувати Людовіка, дозволили рицарям пройти на цей кінець стола) і сміливо став поміж герцогом і королем.

Він хвацько зсунув набік свою шапку, з-під якої вибивалися сиві кучері, його бліде, зморшкувате обличчя спалахнуло, а очі заблищали вогнем старої відваги. Так він стояв, закинувши плащ на одне плече, готовий, в разі потреби, обгорнути ним ліву руку, а правою оголоти меч.

— Я бився за його батька і за його діда,— сказав він,— і присягаюся святим Андрієм, хоч що трапиться, не покину його.

Щоб розповісти про це, потрібний деякий час, але сталося все з швидкістю блискавки. Не встиг герцог стати в загрозливу позу, як Крофорд уже опинився між ним і

Людовіком, а французькі дворяни, ставши пліч-о-пліч так швидко, як тільки могли, оточили свого государя.

Герцог Бургундський все ще не випускав з руки меча й, здавалося, готовий був подати знак до загального нападу, який неминуче закінчився б винищенням слабішої сторони. Але раптом Кревкер кинувся вперед і крикнув громовим голосом:

— Государю мій, герцог Бургундський, що ви робите! Це ж ваша зала, ви васал короля, не проливайте ж крові вашого гостя — вашого сюзерена, якому ви сами поставили трон у цій залі і який перебуває під охороною вашої честі! Благаю вас заради честі вашого дому не мститися за лиходійство лиходійством ще гіршим.

— Геть з моєї путі, Кревкер! — відповів герцог.— Нехай здійсниться моя помста! Геть з моєї путі, кажу тобі! Гнів королів мусить бути страшний, як гнів небесний!

— Тільки тоді, коли, подібно до гніву небесного, він справедливий,— відповів з твердістю Кревкер.— Благаю вас, государю, вгамуйте свій гнів, хоч ви й зазнали страшної образи. А ви, французькі дворяни, згадайте, що всякий ваш опір може тільки спричинитися до небажаного кровопролиття.

— Він правий,— сказав Людовік, спокій якого не зрадив його навіть цієї страшної для нього хвилини. Він легко уявив собі, що коли б почалася сутичка, то під час кровопролиття сталося б більше всяких нещасних випадків, ніж тоді, коли б пощастило зберегти мир.— Любимий мій кузене герцог Орлеанський, хоробрий Дюнуа, і ти, мій відданий Крофорд, не привертайте на мою голову біди зайвою запальністю. Наш кузен герцог збожеволів від горя, почувши звістку про смерть свого улюбленого друга, шановного єпіскопа льєжського, яку ми оплакуємо не менш за нього. Старі і, на нещастя, недавні непорозуміння примушують його підозрівати нас у підбурюванні до цього лиходійства, від якого ми самі здригаємося. Коли наш хазяїн має на думці умертвити нас, свого короля й родича, на підставі неправдивої підозри, то ви не тільки не полегшите, а, навпаки, погіршите нашу долю своїм втручанням. Отже, назад, Крофорд! Навіть тоді, коли б це було моє останнє слово, я наказую тобі, як король... наказує своєму підлеглому, і вимагаю слухняності. Назад, назад, і коли від тебе цього вимагатимуть, віддай свій меч. Так наказую тобі я, і твоя присяга зобов'язує тебе коритися.

— Правда, правда, государю мій,— сказав Крофорд, відходячи назад і вкладаючи в ножни меч, який він витяг до половини.— Все це безсумнівна правда, але, слово честі, коли б у мене було за плечима сім десятків моїх вірних шотландців замість семи десятків років, я як слід навчив би цих франтів з золотими ланцюжками та барвистими шапочками з усякими девізами.

Герцог стояв кілька хвилин, втупивши очі додолу, потім промовив з гіркою іронією:

— Ти маєш рацію, Кревкер, наша честь вимагає того, щоб ми діяли розсудливо. Було б нерозважливо розправлятися з великим королем, нашим шановним та любим гостем, як ми мали намір зробити це в першому приступі нашого гніву. Ми зробимо так, що вся Європа визнає справедливість нашого вчинку. Панове французькі дворяни, віддайте вашу зброю моїм рицарям. Ваш государ порушив замирення і не повинен більш користуватися його вигодами. Але на знак поваги до вашого почуття честі, а також і до високого сану й роду нашого гостя, я не вимагаю меча в нашого кузена Людовіка.

— Жоден з нас,— відповів Дюнуа,— не віддасть свого меча й не вийде з цієї зали, поки ми не будемо певні того, що ніхто не займе нашого короля.

— І жоден з лучників шотландської гвардії не покладе своєї зброї інакше, як з наказу його величності або великого коннетабля,— додав Крофорд.

— Відважний Дюнуа,— сказав Людовік,— і ти, мій відданий Крофорд, ваш запал тільки шкодить мені, а не допомагає. Я далеко більш покладаюся на мою правоту,— продовжував король з достойністю,— ніж на ваше невчасне втручання. Віддайте ваші мечі: благородні бургундці, якщо одержать від вас ці почесні застави, оборонятимуть нас з вами краще, ніж ми це можемо зробити сами. Віддайте ваші мечі, я вам наказую.

Так цієї страшної хвилини Людовік виявив ту рішучість і самовладання, які тільки й могли врятувати його життя. Він знав, що поки не сталася загальна сутичка, всі бургундські рицарі будуть на його боці і намагатимуться стримати лють свого государя. Але коли справа дійде до зброї,— він це теж знав,— то і сам він і його нечисленні оборонці будуть миттю вбиті. Правда, навіть його найзапекліші вороги визнавали, що його поведінка не мала в собі нічого схожого на низькість та боягузтво. Він уникав

усього, що могло довести розлюченого герцога до останнього вибуху гніву, але він не робив ні найменшої спроби пом'якшити його і, не виявляючи страху, уважно й зовсім спокійно дивився на свого ворога, як мужня людина дивиться на загрозливі жести божевільного, свідома того, що її власна стійкість та спокій можуть загальмувати вибух гніву навіть у шаленця.

Підкоряючись наказові короля, Крофорд кинув свій меч Кревкерові з словами:

— Беріть його і радійте разом з чортом! Віддаючи цей меч, його законний власник не безчестить себе, бо йому не дозволили пустити його в хід!

— Стривайте, панове,— сказав герцог, затинаючись, як людина, котру гнів майже позбавив голосу,— залиште мечі при собі; мені досить того, що ви дасте слово не вживати їх. А ви, Людовік де-Валуа, мусите вважати себе моїм полоненим, доки не виясниться ваша участь у вчиненому святотатстві й вбивстві. Відведіть його в замок до башти графа Герберта. Нехай з ним підуть шестеро рицарів, ті, кого він обере для себе. Пане Крофорд, ви мусите відкликати вашу варту з замка; вам, як належить, призначать приміщення в іншому місці. Підніміть усі звідні мости, і спустіть усі грати, потрійте число вартових біля міських воріт. Відведіть плавучий міст на правий берег ріки! Накажіть зайняти пости коло замка моїм чорним валлонам [1] і потрійте всіх вартових на всіх постах! Ви, д'Емберкур, подбайте, щоб місто обходили кінні й піші патрулі кожної півгодини протягом ночі й наступного дня, якщо, справді, така охорона виявиться потрібною після світанку, бо ймовірно, що нам доведеться несподівано скористатися з неї. Пильнуйте ж Людовіка, коли вам дороге ваше життя!

Він раптом скочив з крісла, кинув на короля погляд, сповнений смертельної ненависті, і швидко вийшов із зали.

— Панове,— сказав король, озирнувшися навколо себе з достойністю,— горе, яке відчуває герцог від смерті свого спільника, зробило його несамовитим. Сподіваюся, ви, як рицарі й дворяни, надто добре знаєте свої обов'язки, щоб

---

[1] Валлони — частина населення сучасної Бельгії, яке розмовляє на валлонському діалекті французької мови. За середніх віків вони належали до герцогства Бургундського. Чорними вони називаються тут через свої чорні панцири і чорне пір'я на шоломах.

брати участь в насильстві над особою його законного государя.

Цієї хвилини на вулицях почулись звуки барабанів і сурміння рогів, які скликали воїнів з усіх боків.

— Ваша величність,— сказав Кревкер, що виконував обов'язки маршала при герцогському дворі,— ми піддані його високості герцога Бургундського й мусимо виконувати наш обов'язок. Наші надії й молитви, наші зусилля не були достатні для того, щоб встановити мир і згоду між вашою величністю і нашим государем. Поки що ми зобов'язані слухатися його наказу. Усі присутні тут рицарі й дворяни вважатимуть за честь піклуватися про вигоди для благородного герцога Орлеанського, відважного Дюнуа і хороброго лорда Крофорда. Я ж сам мушу виконувати обов'язки камергера вашої величності й провести вас до покоїв не так, як я сам бажав би, пам'ятаючи вашу гостинність у замку Плессі. Вам залишається тільки обрати ваших слуг, яких з наказу герцога можна взяти не більш шести.

— Тоді,— сказав король, поглянувши навколо себе і подумавши хвилину,— я бажав би взяти з собою Олів'є Дена, воїна з моєї особистої охорони, званого Балафре, в якого може й не бути зброї, коли ви хочете, Трістана Пустинника з двома з його людей і мого відданого й надійного філософа Марціо Галеотті.

— Бажання вашої величності буде виконано з усією точністю,— сказав граф де-Кревкер.— Галеотті,— додав він,— зараз, як мене повідомили, вечеряє з веселою компанією, але ми зараз покличемо його, а інші негайно прибудуть сюди до ваших послуг.

— Вперед тоді, до нашого нового житла, яке призначила нам гостинність нашого кузена,— сказав король.— Нам відомо, що це житло досить надійне; треба сподіватися, що воно буде не менш безпечним.

— Ви звернули увагу, кого обрав Людовік для себе? — сказав пошепки Ле Глор'є графові Кревкеру, виходячи за королем із зали.

— Безумовно, мій веселий куме,— відказав граф.— Хіба ти можеш щось заперечувати проти цього?

— Нічого, зовсім нічого, тільки те, що це чудний вибір! Цирульник-обмовник, найманий шотландський горлоріз, головний кат і два його помічники та ще на придачу обманщик-шарлатан. Я піду з тобою, Кревкер, подиви-

тися, як ти розподілятимеш по місцях цих мерзотників, щоб повчитися в тебе, як розподіляти негідників по рангах. Сам чорт навряд чи міг би скликати таку раду й дати їй кращого голову.

Після цього нахабний блазень, якому все дозволялося, взяв фамільярно графа під руку й пішов поруч з ним на чолі великої варти, що повела короля, виявляючи видиму повагу перед його особою, до нового приміщення.

Розділ XXVIII

НЕПЕВНІСТЬ

Хропе щасливе хлопство на ослоні,
Нема спокою голові в короні.
Шекспір, «Король Генріх IV», друга частина

Сорок озброєних воїнів з оголеними мечами, з палаючими факелами ескортували або, певніш, конвоювали короля Людовіка з ратуші до Перонського замка, і коли він увійшов в цю похмуру та сумовиту будову, здавалося, немов якийсь голос простогнав йому на вухо напис, який за словами флорентійського поета [1] був вирізаний на воротах пекла: «Покинь надію, входячи сюди».

Мабуть, цієї хвилини якесь почуття гризоти могло б охопити короля, коли б він згадав про тих нещасних, сотні й навіть тисячі яких він без усякої причини, через найменшу підозру, кидав у в'язниці без ніякої надії на визволення, де вони проклинали навіть саме своє життя, але все ж таки хапалися за нього, спонукувані тваринним інстинктом.

Широка заграва факелів змішувалася з блідим місячним сяйвом, що цієї ночі було тьмянішим, ніж напередодні, і червоне крізь дим світло, яким вони осявали старовинні будови, кидало похмурі тіні на стіни цього донжону, званого баштою графа Герберта. Це була та сама башта, на яку вчора Людовік дивився з передчуттям якогось лиха; тепер королю доводилося стати її мешканцем, і йому загрожувало все, на що міг наважитися палкий гнів його надто могутнього васала в цих глибоких тайниках необмеженого самовладдя.

---

[1] Данте, Аліг'єрі (1265—1321 рр.) — відомий італійський поет, автор «Божественної комедії».

На довершення сумних переживань король побачив кілька трупів, на які поквапливо були накинуті військові плащі. Він одразу зрозумів, що це були тіла вбитих лучників шотландської гвардії, котрі, як граф де-Кревкер повідомив його, не підкорилися наказу покинути пости біля приміщення короля, і між ними й валлонськими охоронцями герцога сталася сутичка, внаслідок чого, перш ніж її можна було припинити командирам тієї чи іншої сторони, загинуло кілька чоловік.

— Мої вірні шотландці,— сказав король Людовік, дивлячись на це сумне видовище,— коли б вам довелося битися сам-на-сам, вся Фландрія і вся Бургундія на придачу не могла б виставити подібних до вас бійців.

— Авжеж, коли це завгодно вашій величності,— сказав Балафре, що йшов позаду короля.— Найшла коса на камінь, нічого не вдієш. Мало є таких, які можуть подолати більш ніж двох супротивників одразу. Я і сам, нічого гріха таїти, не стану битися водночас проти трьох, якщо цього не вимагає обов'язок,— тоді вже, звичайно, не до рахунків.

— І ти тут, старий знайомий? — сказав король, обертаючись до нього.— Отже, при мені є ще один відданий слуга.

— І ще один, готовий допомогти вашій величності послугою чи порадою,— прошепотів Олів'є Ден.

— Усі ми віддані вашій величності,— понуро сказав Трістан Пустинник,— бо коли герцог позбавить життя вашу величність, то він нікому з нас не дозволить пережити вас, навіть коли б ми й бажали цього.

— Оце я називаю надійною гарантією відданості,— сказав Ле Глор'є, що, як ми вже згадували, з повсякчасною збудженістю хворого мозку, проліз до їх компанії.

Тимчасом спішно викликаний сенешал з великим зусиллям повертав величезний ключ, яким відчинялися ворота величезної готичної вежі, і, нарешті, мусив звернутися по допомогу до одного з воїнів Кревкера. Коли двері були відчинені, шестеро людей з факелами пішли попереду, освітлюючи вузький звивистий коридор, світло до якого проходило зверху крізь бійниці й загратовані віконця, пророблені в стінах. Коридор закінчувався такими самими вузькими й надзвичайно крутими сходами з грубо обтесаного каміння. Піднявшись цими сходами, вони ввійшли через товсті, оббиті залізом двері до так званої великої

башти. Тільки невелика частина її була освітлена навіть протягом дня (бо вузькі отвори, що здавалися ще вужчими через значну товщину стін, були схожі певніше на щілини, ніж на вікна), а тепер при червоному полум'ї факелів вона виглядала зовсім зануреною в темряву. Кілька кажанів і ще інших лиховісних птахів, збуджених незвичайним світлом, зірвалися з своїх місць і почали кружляти над факелами, щохвилини загрожуючи їх загасити. Старий сенешал просив короля вибачити, що не встиг прибрати Державну залу, бо наказ герцога був такий несподіваний, а приміщення це вже років двадцять було порожнє і рідко перед тим, як він чув, використовувалося з часів короля Карла Простака [1].

— Король Карл Простак,— як луна повторив Людовік.— Тепер я знаю історію цієї башти. Тут він був убитий зрадником васалом Гербертом, графом де-Вермандуа,— так кажуть наші літописи. Я знав, що з Перонніським замком пов'язане якесь старе оповідання, але не міг пригадати, яке саме. Тут був убитий мій попередник!

— Ні, не тут, не зовсім тут, коли завгодно вашій величності,— сказав старий сенешал, крокуючи з запопадливою поквапливістю чичероне [2], який показує чужинцям варті уваги місця.— Не в цій залі, а там, у кімнаті на розі, суміжній з опочивальнею вашої величності.

Він швидко відчинив двері в кінці зали, що вели в маленьку опочивальню, які звичайно бувають в таких старовинних будовах; але саме через це кімната була затишніша, ніж велика зала, якою вони пройшли. Тут поспіхом приготували дещо для перебування короля. Вздовж стін висіли килими, у каміні з заіржавілими гратами, який вже давно не топився, палав вогонь, а на підлозі були розстелені сінники для тих, хто мав ночувати в одній кімнаті з королем, як це тоді було звичайним.

— Решта свити буде розміщена в залі,— продовжував балакучий старий.— Сподіваюся, ваша величність вибачите, але наказ герцога був такий несподіваний... Ось те-

---

[1] Карл III (879—929 рр.), званий Простаком,— король Франції, в боротьбі проти феодалів зазнав поразки й, скинутий з престолу, був ув'язнений Гербертом, графом де-Вермандуа, в Перонніській башті.

[2] Чичероне (італійське слово, від власного імені Ціцерон) — гід, провідник.

пер, коли вашій величності буде завгодно подивитися за ті двері під завісою, ви побачите вирізьблену в стіні нішу, де саме й був убитий Карл. До неї знизу веде потайний хід, через який пройшли вбивці. У вашої величності, сподіваюся, очі краще за мої, і ви можете ще побачити кривaві плями на дубовій підлозі, хоч з того часу минуло вже п'ять століть.

Не перестаючи балакати, старий нишпорив вздовж стіни, намацуючи потайні двері, про які він казав, щоб відчинити їх, але король сказав йому:

— Стривай, старий, стривай хвилинку, скоро, мабуть, ти матимеш змогу розповісти новіші оповідання і показати свіжішу кров. Пане де-Кревкер, що ви гадаєте з приводу цього?

— Я тільки можу відповісти, сір, що призначені вам покої — така сама безумовна власність вашої величності, як і ваш власний замок у Плессі, а охороняти їх доручено тому Кревкерові, чиє ім'я ніколи ще не було заплямоване зрадою або вбивством.

— Але що ж базікав той старий, згадуючи за потайний хід? — спитав Людовік збентеженим голосом і, хапаючи за руку Кревкера однією рукою, іншою показав на потайні двері.

— Це, мабуть, просто приснилося цьому Морне,— відповів Кревкер,— або, може, це одне з старих безпідставних оповідань, пов'язаних з цим місцем. Але ми подивимося зараз сами.

Він уже хотів відчинити двері, коли Людовік зупинив його:

— Ні, Кревкер, ні, ваша честь — достатня для мене гарантія. Але що ж робитиме зо мною тепер ваш герцог? Не може ж він тримати мене в'язнем тут. Коротше кажучи, я хочу знати вашу думку щодо цього, Кревкер.

— Государю мій,— відповів граф,— ви самі бачили, яке враження справила на герцога ця жахлива звістка про вбивство його близького родича й спільника, і вам, мабуть, краще, ніж мені, знати, чи не сталося це лиходійство через агентів вашої величності. Але герцог — людина благородна і навіть через свою палкість нездатний на якесь таємне лиходійство. Я не знаю, який він має намір, але те, що він зробить, він зробить при денному світлі і перед лицем своїх і ваших підданих. Я можу тільки додати, що ми, його радники, за винятком, мабуть, одного з нас,

докладемо всіх зусиль, щоб він доброзичливо, справедливо й великодушно вирішив цю справу.

— Ах, Кревкер,— сказав Людовік, стискуючи йому руку, немов під впливом сумних спогадів, яких він не міг стримати,— щасливий той государ, якого оточують радники, які можуть охоронити його самого від наслідків його нестримних пристрастей!.. Їхні імена будуть записані золотими літерами на скрижалях історії. Благородний Кревкер, чому доля не послала мені такої людини, як ти?

— Якої ваша величність, звичайно, намагалися б позбутися якнайшвидше,— зауважив Ле Глор'є.

— А, втілена мудрість, ти також тут? — сказав Людовік, обернувшися до нього. І одразу змінивши патетичний тон, з яким він звертався до Кревкера, з невимушеною веселістю додав: — Отже, й ти прийшов сюди за нами?

— Авжеж, государю,— відповів Ле Глор'є,— мудрість у блазнівському вбранні мусить іти за безумством у порфірі.

— Як це зрозуміти, пане Соломон? — спитав Людовік.— Чи не бажаєш ти помінятися зо мною ролями?

— Ні, присягаюся всім святим, тільки цього ще невистачає,— відказав Ле Глор'є.— Я не погодився б на це, навіть коли б ви дали мені ще п'ятдесят корон на придачу.

— Чому це так? Коли б мені довелося вибирати государя, я цілком задовольнився б таким, як ти.

— Авжеж, сір,— сказав Ле Глор'є,— тільки коли судити про розум вашої величності з того, що він привів вас сюди, чи не було б мені соромно мати такого нерозсудливого блазня?

— Мовчи, неробо! — крикнув граф де-Кревкер.— Твій язик занадто вже розгойдався.

— Не займайте його,— сказав король,— я не знаю нічого смішнішого, як дурість розумних людей. Ось тобі, мій друже, візьми цей гаманець з золотом і разом з ним мою пораду ніколи не бути таким дурнем, щоб вважати себе розумнішим за інших. Прошу, зроби мені таку ласку, розпитай, де там мій астролог Марціо Галеотті, і негайно накажи йому прийти до мене.

— Зараз, неодмінно зроблю це, государю мій,— відповів блазень.— Не маю ніякого сумніву, що знайду його в Жана Допльтуна, бо й філософи, так само, як і дурні, знають, де можна купити найкращого вина.

— Дозвольте мені, щоб цей учений чоловік міг вільно входити до мене, пане де-Кревкер,— сказав Людовік.

— Звичайно, ваша величність,— відповів граф,— але, на жаль, мушу сказати, що за даними мені інструкціями нікому не дозволяється виходити з покоїв вашої величності. Бажаю вам доброї ночі, ваша величність,— додав він за хвилину,— мені треба піти подивитися, щоб усе було приготовано для зручного розміщення вашої свити в залі.

— Не завдавайте собі стільки клопоту, коли йдеться про них, пане граф,— відповів король,— вони звикли зносити біду й нестатки і, кажучи одверто, крім Галеотті, мені не треба сьогодні нікого, якщо це не суперечить вашим інструкціям.

— Ви тут маєте право робити, що вам завгодно, ваша величність,— сказав Кревкер.— Такий наказ мого государя.

— Ваш государ, графе де-Кревкер,— відповів Людовік,— якого я тепер мушу так само називати й моїм, справедливий і милостивий пан. А мої володіння тепер трохи обмежені, бо я маю тільки стару залу й опочивальню. Проте вони ще досить широкі для всіх підданих, які залишилися в мене.

Граф де-Кревкер попрощався з королем і пішов геть. Незабаром почулися кроки вартових, які ставали на свої пости, і голоси начальників варти, що віддавали накази. Нарешті настала тиша, і чути було тільки лінивий плескіт Сомми, що котила свої каламутні води попід стінами замка.

— Ідіть собі в залу, друзі мої,— сказав Людовік, звертаючись до своїх придворних,— тільки не лягайте спати, бо нам ще треба буде виконати одну важливу справу й обов'язково сьогодні вночі.

Тим часом, як інші пройшли до опочивальні, Олів'є й Трістан вийшли в залу, де залишився Балафре й два помічники прево. Вони побачили, що ті розпалили вогонь у каміні, який трохи нагрівав і освітлював велику залу, і, завернувшися в плащі, сиділи на підлозі в засмучених позах. Олів'є й Трістан не вигадали нічого кращого, як сісти так само, а оскільки вони раніше не були добрими друзями, то й тепер не мали ні найменшого бажання розмовляти між собою про ці дивні та раптові зміни їхньої долі. Вся компанія сиділа мовчки.

Тим часом їх господар переживав на самоті в своїй відокремленій від усього світу кімнаті такі муки, якими частково можна було б спокутувати страждання, заподіяні людям з його наказу. Він то починав ходити швидкими нервовими кроками, то зупинявся, заламуючи руки,— словом, дав повну волю своєму хвилюванню, яке він так майстерно вмів таїти від усіх. Нарешті, підійшовши до потайних дверей, за якими, як казав старий Морне, був убитий один з його попередників, він виразив свої почуття в переривчастому монолозі:

— Карл Простак, Карл Простак! А яке ж прозвище дадуть нащадки Людовікові Одинадцятому, чия кров, очевидно, незабаром проллється на старі плями твоєї крові? Людовік Дурень, Людовік Слинтяй, Людовік Безглуздий? Ні, всього цього недосить, щоб висловити всю мою безмежну дурість! Повірити, що ці шибеники, льєжці, які тільки й живуть думками про бунт, можуть хоч на день залишитися спокійними! Уявити собі, що цей Арденський Вепр приборкав свої дикі інстинкти, своє кровожерство! Уявляти собі, що я міг би прийти до якоїсь згоди з Карлом Бургундським, не довідавшися заздалегідь, чи вплинуть мої докази на такого дикого бугая!.. Дурень, осел, ідіот! Але негідник Марціо не втече від мене! Це він у всьому винен та ще той скажений піп, мерзотник де-Балю. Коли тільки мені пощастить уникнути цієї небезпеки, я зірву з його голови кардинальську шапку разом з його шкірою! Але другий зрадник в моїх руках, а я ще король, і в мене ще вистачить сили, щоб покарати цього шахрая, негідного балакуна, нікчемного звіздаря, цього підлого брехуна, через якого я, немов якийсь дурень, потрапив у пастку! Сполучення сузір'їв! Авжеж сполучення! Він казав такі дурниці, що можуть обдурити хіба тільки тричі непропечену баранячу голову, а я, ідіот, уявляв собі, що розумію його! Але стережись, Галеотті! Ми незабаром побачимо, що саме віщували твої сузір'я! Проте треба звернутися до бога.

Над дверима, мабуть, на спогад про вбивство, яке тут сталося, було вирізьблене з каменю грубе розп'яття. Король подивився на цю емблему, готовий стати перед нею навколішки, але різко зупинився, немов хотів застосувати перед образом принципи світської політики і вважав нерозсудливим підійти до святого, не забезпечивши собі під-

тримки з боку якогось улюбленця. Через це він відступив од розп'яття, як недостойний дивитися на нього, зняв капелюх і, вибравши серед інших оздоб образок Клерійської богоматері, опустився перед ним навколішки й вимовив таку оригінальну молитву, з якої видно, що в своєму грубому марновірстві він вважав Клерійську і Амбренську богоматір двома різними святими; віддаючи перевагу діві Амбренській, він частіше звертав до неї свої обітниці.

— Пресвята діво Клерійська! — викликнув він, заламуючи руки і б'ючи себе в груди.— Благословенна мати милосердя! Милостива наша заступниця перед всемогутнім, зглянься на мене, грішного! Каюся, я часто нехтував тобою для блаженної сестри твоєї, пречистої діви Ембренської. Але я ж король, влада моя велика, багатства необмежені, і коли б навіть їх невистачило, я скоріш подвою податки на моїх підданих, ніж не віддам належного вам обом. Відчини мені залізні двері, наповни землею глибокі рови, виведи мене з цієї страшної небезпеки, як мати свою дитину! Коли я й подарував твоїй сестрі графство Булонь, хіба я не можу й тобі подарувати якесь інше? Я віддам тобі багатющу провінцію Шампань зо всіма її виноградниками, які постачатимуть вино в твої монастирі. Я обіцяв цю провінцію моєму братові Карлу, але ти знаєш, він уже помер, отруєний настоятелем монастиря святого Іоанна, цим підлим Анжелі, якого я, коли тільки буду живий, неодмінно покараю. Я вже давно обіцяв тобі це, але тепер виконаю свою обіцянку, і коли я припустив цей злочин, повір мені, милостива покровительнице, то лише тому, що не бачив іншого засобу заспокоїти розрухи в моєму королівстві. Не вважай стару заборгованість сьогодні мені за провину, але будь, як завжди, моєю доброю і милосердною заступницею, яка схильна вислухати мої благання! Пречиста діво, вблагай твого сина, щоб він простив мені мої минулі гріхи і ще один... один зовсім маленький гріх, який я мушу заподіяти сьогодні вночі... Проте це зовсім навіть і не гріх, милостива Клерійська діво,— не гріх, а тільки справедлива кара, бо цей негідник найбільший дурисвіт, який будь-коли нашіптував брехню в ухо свого государя; крім того, він схиляється до нечестивої грецької єресі. Він негідний твого заступництва, дозволь мені розправитися з ним самому і вважай це за мій добрий вчинок, коли я звільню

світ від нього, бо він некромант[1] і відьмач, не вартий твоєї уваги й ласки,— це такий пес, знищення якого мусить мати для тебе не більше значення, ніж погасла іскра, що впала із свічки або відскочила від вогнища. Не звертай уваги на таку дрібницю, милостива й доброзичлива мати діво, згадай краще про те, як допомогти мені в моїй біді. Ось я прикладаю мою королівську печатку до твого святого образа на знак того, що виконаю свою обіцянку щодо Шампані, й присягаюся, що ніколи більш не звертатимуся до тебе в таких кривавих справах, знаючи, яка ти добра, милосердна та милостива.

Уклавши таку оригінальну умову з пречистою дівою, Людовік прочитав латинською мовою сім покаянних псалмів і кілька молитв до богоматері. Потім він підвівся, цілком певний того, що дістав собі заступництво святої діви, тим більш, як він лукаво подумав, що гріхи, за які він у попередніх випадках просив би собі в неї пробачення, були іншого характеру. І, таким чином, богоматір Клерійська не могла вважати його безнадійним і закоренілим убивцею, як інші святі, до котрих він часто звертався з повідомленнями про свої злочини.

Очистивши так своє сумління або, певніше, вибіливши його, як надмогильний пам'ятник, король просунув голову в двері й покликав до себе Балафре.

— Мій хоробрий воїне,— сказав він йому,— ти вже давно служиш мені вірою й правдою, але досі ще не мав ніякого підвищення на службі. Зараз я перебуваю в такому становищі, що й сам не знаю, чи залишуся живий. Проте я не хочу померти невдячним і залишити, наскільки святі дозволять це мені, друга або ворога без належної винагороди. У мене є друг, якого я мушу нагородити,— це ти, є лютий ворог, якого треба покарати,— це віроломний зрадник Марціо Галеотті, бо це він заманив мене в цю пастку й віддав до рук смертельного ворога так спокійно, як різник засуджує на смерть свою жертву.

— Я можу викликати його на поєдинок. Кажуть, що він уміє битися, хоч і скидається на лантух,— відповів Балафре.— А герцог — великий друг усіх, хто володіє мечем; сподіваюся, він не відмовить нам призначити від-

---

[1] Некромант (грецьке слово) — ворожбит, який нібито викликав із гробів мертвих, щоб довідатися від них про майбутнє.

повідне місце, щоб поквитатися; і коли ваша величність залишитесь живі й користуватиметеся повною свободою, то ви побачите, що ваш слуга зуміє підтримати честь свого государя й помститься цьому філософу, як ваша душа забажає.

— Хвалю твою хоробрість і відданість,— відповів король,— але цей мерзотник — бравий воїн, а я не хочу рискувати твоїм життям.

— З дозволу вашої величності, який же я був би хоробрий,— заперечив Балафре,— коли б злякався цього супротивника або навіть і кращого за нього? На що б я був здатний, коли б, не вміючи ні читати, ні писати, не впорався з таким товстим дурнем, який протягом усього свого життя тільки й робив, що сидів за своїми книгами.

— Незважаючи на це,— зауважив Людовік,— я не хочу рискувати твоїм життям, Балафре. Я наказав цьому зрадникові, щоб він прийшов до мене, і він зараз з'явиться. Тобі треба тільки вибрати підходящу хвилину, підкрастися до нього ближче й проколоти його під п'яте ребро... Ти розумієш мене?

— Але ж,— відповів Балафре,— коли завгодно вашій величності, це не моя справа. Я й собаки не можу вбити інакше, як коли вона кинеться на мене, або загавкає, або дасть мені якийсь привід, або щось таке...

— Невже в тебе таке ніжне серце? — вигукнув король.— Хіба ти не завжди буваєш першим у бою і в облозі? Адже ж ти, як кажуть, завжди готовий скористатися з усіх насолод і вигід, яких здобувають жорстоким серцем і безжалісною рукою!

— Государю мій,— відповів Балафре,— тримаючи меч у руці, я ніколи не відступав перед ворогами вашої величності і не шанував їх. Атака — це інша справа. Тоді небезпека запалює кров людини, і, присягаюся святим Андрієм, після того треба кілька годин, щоб вона заспокоїлася. Це саме я й називаю законним виправданням убивства. Господи, помилуй нас, бідних солдатів, які спершу божеволіють від небезпеки, а потім п'яніють від перемоги. Я чув про якийсь легіон, що складався з самих святих. Мені здається, вони повинні були молитися за всіх інших воїнів, за всіх, хто носить пір'я на шоломах, куртки з буфами та широкі мечі. Але те, що ваша величність мені пропонуєте, не моя справа, хоч я не стану заперечувати,

що справ нам не бракує. Коли астролог, як ви кажете, зрадник, то нехай він і помирає смертю зрадника. Я ніколи не втручатимуся в це і не заважатиму цьому. У вашої величності є ще такі слуги, як ваш прево з своїми катами,— нехай вони з ним і розправляються: це якраз личить їм, а не шотландському дворянинові моєї родини, який перебуває на військовій службі.

— Правда твоя,— сказав король,— але ти мусиш принаймні подбати про те, щоб ніщо не стало на перешкоді виконанню мого справедливого вироку.

— Це я обстоюватиму проти всієї Перонни,— відповів Балафре.— Ваша величність може не мати ніякого сумніву щодо цього: я зроблю для вас усе, що не суперечить моєму сумлінню, а воно,— можу сказати з певністю,— для моєї користі й вигоди вашій величності є досить гнучке. Вам, мабуть, відомо, які мені доводилося обробляти справи. Далебі, я скоріше з'їв би цілу в'язку своїх власних кинджалів, ніж зробив би щось таке для когось іншого, крім вас.

— Ну, то облишмо це,— відповів король.— Слухай же, коли Галеотті зайде до мене, ставай біля дверей і нікого не пускай,— ось, власне, і все, чого мені від тебе треба. Іди і поклич до мене мого військового прево.

Балафре вийшов з опочивальні, і за хвилину перед королем з'явився Трістан Пустинник.

— Здрастуй, куме,— привітав його Людовік.— Що ж ти гадаєш про наше становище?

— Становище засуджених на смерть, коли тільки герцог не зглянеться на нас,— відповів прево.

— Зглянеться чи ні, але той негідник, що заманив нас у цю пастку, піде на той світ нашим квартирмейстером, щоб влаштувати для нас там квартиру,— сказав король з суворою усмішкою.— Трістане, ти вже зробив для мене й для правосуддя чимало послуг, finis, або краще сказати, funis coronat opus[1]—ти мусиш слугувати нам до кінця.

— І слугуватиму, государю,— відповів Трістан.— Я хоч і проста людина, але ніколи не був невдячний. Я виконаю свій обов'язок у цих стінах або в іншому місці,

---

[1] Funis coronat opus (латинське прислів'я) — «кінець — усьому ділу вінець». Funis — мотузка (замість «кінець вінчає справу». Людовік хоче сказати «мотузка вінчає справу»).

і, поки я живий, кожний ваш вирок буде одразу виконаний так, немовби ви сиділи на своєму троні; а там нехай вже розправляються зо мною, як завгодно, мені все одно.

— Це саме те, чого я чекав від тебе, куме,— сказав Людовік.— Але чи є в тебе надійні помічники? Зрадник — сильна й спритна людина і, напевне, кликатиме собі на допомогу. Мій шотландець вартуватиме біля дверей, тільки й всього. Навіть і для цього мені довелося його умовляти жартами та похвалами. Олів'є ні до чого не здатний, крім брехні та улещування; правда, він ще великий майстер давати небезпечні поради. І хай йому чорт! Він, напевне, сам швидше потрапить в петлю, а накинути її на іншого ніколи не зможе. Подумай, чи є в тебе люди й засоби, щоб надійно покінчити цю справу.

— Зо мною Труазешель і Птіт-Андре,— сказав Трістан,— люди такі досвідчені в своєму ремеслі, що з трьох повісять вам одного так, що двоє інших і не побачать. Всі ми вирішили жити й померти з вашою величністю, бо знаємо, що коли вас не буде, з нами розправляться не гірш, ніж ми розправлялися з нашими пацієнтами. Але, з дозволу вашої величності, з ким саме ми матимемо справу? Я люблю знати це заздалегідь, бо ваша величність не раз лаяли мене за помилки, коли замість справжнього злочинця мені доводилося підвісити чесного працівника, котрий не завдав ніякої шкоди вашій величності.

— Цілком вірно,— сказав король.— Отже, знай, Трістане, засуджений — Марціо Галеотті. Ти здивований, але це правда. Негідник брехливими віщуваннями заманив усіх нас у цю пастку й виказав герцогові Бургундському.

— Ну, це йому не минеться так,— сказав Трістан.— Навіть коли б це було останнім вчинком у моєму житті. Я схоплю цього мерзотника, ввіпнусь йому, як оса, а там нехай мене хоч роздушать або пошматують.

— Я знаю твою відданість,— сказав король,— і те, що ти, як кожна чесна людина, почуваєш насолоду у виконанні свого обов'язку: чеснота, як кажуть вчені, сама себе винагороджує. Але йди і приготуй твоїх жерців, бо жертва наближається до нас.

— Чи мусимо ми стратити його у вашій присутності, милостивий государю? — запитав Трістан.

Людовік відхилив його пропозицію, але наказав прево заздалегідь усе приготувати, щоб виконати вирок, коли астролог вийде з його кімнати.

— Я неодмінно хочу,— додав король,— ще раз побачити цього мерзотника. Цікаво подивитися, як він поводитиметься в присутності свого пана, якого він зрадив. Я з насолодою дивитимуся, як свідомість смерті прожене рум'янець з його рожевих щік, як затьмаряться його очі, що так нахабно брехали мені. Ах, чому тут нема другого зрадника, того, який піддержував його віщування своїми порадами! Але якщо я залишусь живий, бережіть вашу мантію, кардинал де ля Балю! Сам римський папа не врятує вас, присягаюся апостолом Петром та Клерійською богоматір'ю, яка є втіленням милосердя. Ну, що ти там забарився? Іди, готуй своїх молодців, негідник кожної хвилини може з'явитися сюди. Благаю небо, щоб жодна підозра не спала йому на думку і він не відмовився прийти. От була б невдача! Іди, Трістане, здається, раніш ти не мав звички баритися, готуючись до виконання моїх наказів.

— Навпаки, як ваша величність часто сами казали, я завжди був надто поквапливий, і це іноді спричинялося до помилок: я підіймав на шибеницю одну особу замість іншої. Я навіть проситиму вашу величність, коли ви прощатиметесь з Галеотті, подати мені якийсь знак починати справу. Я пам'ятаю випадки, коли вашій величності завгодно було змінювати вироки і потім винуватити мене за те, що я поспішив.

— Ач яка підозріла людина! — вигукнув король.— Кажу тобі, цього разу я вже не зміню свого вироку! Ну, щоб покінчити з цим, нехай вже буде так. Пам'ятай, коли я, прощаючись, скажу йому: «Над нами є небо!» — ти роби свою справу; коли ж я скажу: «Іди з миром!» — це означатиме, що я змінив своє рішення. Зрозумів тепер?

— У мене тупа голова, государю, в усьому, що не стосується моєї спеціальності,— відповів Трістан Пустинник.— Дозвольте мені повторити. Коли ви скажете: «Іди з миром!» — це означатиме, що я мушу робити свою справу?

— Ні, дурню, ні,— розсердився Людовік,— тоді нехай і йде з миром, а ось коли я скажу: «Над нами є небо!» — тоді підтягни його повище до зір, з якими він так любить розмовляти.

— Я сподіваюся, що ми знайдемо тут усе потрібне,— зауважив прево.— А коли не знайдемо...

— Ну, тоді придуши його руками, без зайвих слів,— порадив король з похмурою усмішкою.

— А труп...— сказав прево,— куди ми кинемо його тіло?

— Стривай, зараз поміркуємо,— сказав король.— Вікна в залі надто вузькі, але, мабуть, оцей отвір буде досить широкий. Скинемо тіло в Сомму і приколемо папірець йому на груди з таким написом: «Пропустіть без мита: королівське правосуддя». А там нехай вже солдати герцога виловлюють його, коли наважаться.

Військовий прево вийшов з кімнати короля і покликав обох своїх помічників на нараду в кутку великої зали. Труазешель забрав туди один факел, щоб було видніш, і всі троє почали радитися пошепки, хоч навряд чи хто міг підслухати їх, бо Олів'є був заглиблений в свої думки, а Балафре міцно спав.

— Друзі мої,— сказав прево своїм катам,— ви, мабуть, уже гадали, що нам нічого тут робити або принаймні ми сами станемо іграшками в руках інших і не матимемо нагоди виявити своє вміння на комусь. Але підбадьортеся! Наш милостивий король ще раз дає нам змогу відзначитися, і ми мусимо відважно виконати наш обов'язок, як люди, які залишають про себе пам'ять в історії.

— Ого, я догадуюся, яка там справа,— сказав Труазешель.— Наш покровитель, подібно до римських цезарів, коли їм доводилося пошитися в дурні або, по-нашому, потрапити на перший щабель до шибениці, шукає досвідчених осіб серед своїх виконавців правосуддя, щоб вони звільнили їх священну особу від невдалих спроб якогось новачка або халтурника в нашому ремеслі. Але це був прекрасний звичай для єретиків, щождо католиків, то я, як такий, не знаю, чи зможу накласти руку на нашого найхристияннішого короля.

— Ні, зовсім не те, брате, ти завжди надто делікатний,— сказав Птіт-Андре.— Коли сам король наказує виконати над ним вирок, то я не знаю, чому б нам його не послухатися. Хто живе в Римі, той мусить слухатися папи, люди прево мусять виконувати накази свого пана, а він — накази короля.

— Тихше, ви, шахраї,— крикнув військовий прево.— Мова йде не про особу його величності, а тільки про того

грецького єретика й магометанського чаклуна, Марціо Галеотті.

— Галеотті? — сказав Птіт-Андре.— Ну так що ж, річ цілком природна. Я, здається, не знав жодного фокусника, який, танцюючи на туго натягненому канаті, не закінчив би свого життя, повиснувши на одному з його кінців,— стриб і все.

— Я шкодую тільки,— сказав Труазешель, підвівши очі догори,— що бідолаха мусить померти без сповіді.

— Мовчи! Мовчи! — відповів прево.— Адже він єретик і чорнокнижник... Цілий собор попів не міг би врятувати його від долі, яку він заслужив. Крім того, якщо йому заманеться сповідатися, так у тебе ж є хист, Труазешель, ти й можеш бути йому за сповідника. Але, що далеко важливіш, боюся, вам доведеться вжити ваших кинджалів, друзі мої, бо в нас немає необхідних знарядь нашого ремества.

— Ну, борони нас від цього Паризька богоматір,— сказав Труазешель,— щоб наказ короля застукав мене зненацька без мого знаряддя. У мене завжди при собі мотуз святого Франціска, обгорнутий чотири рази навколо тіла з готовим зашморгом. Недаремно ж я належу до його братії, і мені дозволено носити їхній каптур, коли я стою на краю могили, слава богові й пан-отцям із Сомюрського абатства.

— А щодо мене,— сказав Птіт-Андре,— то завжди в моєму мішечку є необхідні болт з блоком і міцний гвинт, щоб закріпити його, де мені забажається, на випадок, коли б довелося виконувати обов'язок в такому місці, де нема дерев, або де гілля росте надто високо від землі. Я вважаю це дуже зручним.

— Оце і все, що нам потрібно,— сказав військовий прево.— Вам залишається тільки пригвинтити блок до тієї бантини над дверима і прилагодити туди мотуз. Я триматиму цього молодця або розмовлятиму з ним там, поки ви накинете йому на шию зашморг, і тоді...

— І тоді ми смикнемо мотуз,— сказав Птіт-Андре,— раз, два — і наш астролог опиниться на небі, або принаймні його ноги вже не торкатимуться землі.

— А чи не погодяться ті пани,— спитав Труазешель, подивившись в сторону каміна,— допомогти нам у вико-

нанні наших обов'язків і зробити першу спробу в галузі нашої професії?

— Гм! Навряд...— відповів прево.— Цирульник здатний тільки вигадати якесь погане діло для того, щоб інші його робили; а щодо шотландця, то він вартуватиме біля дверей, коли відбуватиметься екзекуція. Йому невистачить ні кмітливості, ні спритності, щоб активніше брати в цьому участь: хай кожний знає своє ремесло.

З дивовижною спритністю і навіть з якоюсь професійною насолодою, котра прикрашала їх теперішнє непевне становище, ці достойні помічники прево приготували все знаряддя для виконання вироку, виголошеного над Галеотті полоненим монархом, радіючи, що завершать своє життя таким достойним подвигом. Трістан Пустинник з явним задоволенням стежив за їхніми готуваннями, тимчасом як Олів'є не звертав ніякої уваги на те, що відбувалося навколо нього, а Людовік Лезлі, прокинувшись від шуму, дивився на все це, як на справу, яка його не обходить і за яку він не повинен нести відповідальності.

Розділ XXIX

ВЗАЄМООБВИНУВАЧЕННЯ

Твій час ще не минув, і біс тобі
Продовжує служити. Він веде,
Як поводир сліпого, манівцями,
Тримаючи за руку, проводжає,
Обходячи вибоїни та пні,
В безодню геть, щоб кинути туди.
Стара комедія

Підкоряючись наказу Людовіка або, вірніш, виконуючи його прохання, бо король перебував у такому становищі, коли він, будучи монархом, міг лише просити, Ле Глор'є пішов шукати Марціо Галеотті, що для блазня не становило великих труднощів.

Він одразу покрокував до найкращої перонської таверни, де сам він був далеко не випадковим відвідувачем, як великий прихильник тих напоїв, що ставили уми всіх інших людей на один рівень з його власним.

Він знайшов або, певніше, побачив астролога в кутку пивної зали, або, як її звуть німці та фламандці,

штубе чистоф[1], з огляду на її найважливішу прикрасу. Астролог, сидячи за столом, заглибився в розмову з якоюсь жінкою, в чудному чи то мавританському, чи то азіатському вбранні, яка, побачивши Ле Глор'є, встала, готова відійти.

— Це надійні новини, на які ви сміливо можете звіритися,— сказала незнайомка Галеотті і з цими словами зникла у натовпі відвідувачів, що групами сиділи навколо окремих столів.

— Ну, кузене філософ,— сказав блазень, підходячи до Галеотті,— само небо, здається, піклується тобою. Не встиг відійти од тебе один вартовий, як воно посилає йому на зміну другого. Не встигла тебе покинути одна дурна голова, як з'являється друга, щоб вести тебе до покоїв Людовіка Французького.

— Тебе послав король? — спитав Марціо, недовірливо поглядаючи на нього, бо з першого погляду побачив у ньому блазня, хоч у вбранні Ле Глор'є не було нічого, що вказувало б на це, як ми вже зазначали вище.

— Авжеж, пане! — відповів Ле Глор'є.— І вам краще, ніж кому іншому, відомо, що коли Могутність посилає Дурість шукати Мудрість, то це вірна ознака того, на яку саме ногу кривий наш хворий.

— А що, коли я відмовлюся піти на такий пізній виклик, та ще переказаний таким посланцем? — спитав Галеотті.

— В такому разі ми не будемо турбувати вашу особу і понесемо вас на руках,— сказав Ле Глор'є.— Тут біля дверей у мене напоготові десяток бургундських молодців, яких Кревкер дав мені саме на цей випадок. Ви мусите знати, що ми з моїм другом Карлом Бургундським ще не відібрали в нашого кузена Людовіка його корони, яку він, як дурень, довірив нам. Щоправда, вона трохи обшарпалася в нас і хоч тепер величиною не більша від зернятка, але все ж таки як була з чистого золота, так і залишилася. Одним словом, Людовік, як і раніш, володар над своїми підданими, так само і над вами. Найхристиянніший король зараз у башті Пероннського замка, а ви, його відданий слуга, мусите негайно туди з'явитися.

---

[1] Stoof — по-фламандському — пічка (по-голландському — грілка); німецьке Stube тепер означає просто «кімната», а колись мало значення «кімната з пічкою».

— Ну, я піду за тобою,— сказав Галеотті і пішов за блазнем, бо іншого виходу в нього не було.

— Авжеж, пане,— промовив блазень дорогою,— ви добре зробили, бо нам доводиться поводитися з нашим кузеном, як з голодним левом у клітці, якому іноді треба кинути теля, щоб було над чим попрацювати його старим зубам.

— Чи не хочеш ти сказати цим, що в короля є якийсь намір проти мене? — запитав Галеотті.

— Вам це краще знати,— відповів блазень.— Ніч хоч і темна, але я певен, що ви й крізь хмари можете бачити зорі, а я зовсім не розуміюся на цьому. Знаю тільки, що мати завжди радила мені обережніш підходити до пацюка, що потрапив у пастку, бо саме в такі хвилини пацюки нібито найбільш схильні кусатися.

Астролог більш не питав його, але Ле Глор'є, з властивою всім блазням звичкою, не припиняв своїх жартів, аж поки вони не дійшли до воріт замка, де він передав вартовим цю вчену людину. Звідси, переходячи від вартового до вартового, Галеотті потрапив, нарешті, до башти Герберта.

Натяки блазня не пройшли повз увагу Марцію Галеотті, і незабаром вони нібито знайшли собі підтвердження в погляді й поводженні Трістана, який, коли звернувся до астролога й привів його до опочивальні короля, виявляв у своїх словах і рухах щось притаєне та лиховісне. Астролог умів так само уважно спостерігати все, що відбувалося навколо нього на землі, як і рух небесних тіл; від його проникливого погляду не сховався і блок з мотузом, що злегка гойдався вгорі. Він зробив собі висновок, що той, хто щойно налагодив цей прилад, спішно припинив свою роботу в зв'язку з його прибуттям. Зрозумівши, в чому справа, він вирішив вжити всіх заходів, щоб урятуватися від небезпеки, а коли б це йому не пощастило, мужньо обороняти своє життя від усякого, хто нападе на нього.

З рішучістю, яка виявлялася і в його ході і в погляді, Марціо ввійшов до короля зовсім, як здавалося, не збентежений ні тим, що його віщування не здійснилися, ні тим, що монарх був розгніваний на нього, ні можливими наслідками цього гніву.

— Нехай усі доброзичливі планети будуть прихильні до вашої величності,— сказав Галеотті, привітавши ко-

роля поклоном майже так, як це роблять на Сході.— Нехай всяке лихе сузір'я не матиме впливу на мого царственого володаря!

— Мені здається,— відповів король,— що коли ти подивишся на це приміщення і подумаєш, де воно розташоване і як охороняється, твоя мудрість може впевнитися, що мої доброзичливі зорі зрадили мене, а всі лихі сполучення планет уже виявляють свій найгірший вплив на мене. І тобі не соромно, Марціо Галеотті, бачити мене тут як полоненого, знаючи, чиї поради спричинилися до цього?

— А тобі не соромно, государю мій,— заперечив філософ,— тобі, що зробив уже такі великі успіхи в нашій науці, тобі, з твоїм глибоким розумом, з твоєю непохитною волею,— хіба не соромно занепадати духом, зазнавши першого удару долі, і крякати тут, як крук при першому бряжчанні зброї? Хіба не ти палав бажанням збагнути таємниці, які ставлять людину вище від земних турбот, нещастя й горя? Хіба не ти мріяв дійти до такого стану, який можна досягти, тільки змагаючись у твердості духу з античними стоїками? Невже перший удар блискавки примусив тебе занепасти духом і забути за ту славну винагороду, якої ти так пристрасно прагнув? Невже ти збочиш з обраного шляху, як полохливий кінь, переляканий привидами?

— Привиди! Де твій сором? — вигукнув гнівно король.— Хіба ця тюрма — не сама дійсність? Хіба варта, яку розставив мій запеклий ворог, Бургундія, не брязкає тут за воротами своєю зброєю? Це все привиди? Зраднику! Невже, на твою думку, може бути щось гірше за це ув'язнення, втрату трона і небезпеку для мого життя? Ну, що, кажи?

— Неуцтво, брате мій, неуцтво й марновірство,— відповів мудрець з великою твердістю,— ось єдине справжнє нещастя. Вір мені, навіть сам король у розквіті своєї могутності й слави, коли він тільки засліплений неосвіченістю й марновірством, не має тієї волі, яку має мудрець, закутий у важкі кайдани і вкинутий у в'язницю. До цього справжнього і єдиного щастя я покликаний показати тобі путь, коли ти тільки схочеш мене слухати.

— Ось яка твоя філософська воля, яку ти мені обіцяв раніш,— сумно промовив король.— Бажав би я, щоб ти ще там, у мене в Плессі, сказав мені, що влада, яку ти

обіцяв мені, буде владою над моїми пристрастями; що успіх, в якому ти переконав мене, означає мої успіхи у філософській науці і що мені належало стати таким ученим і мудрим, як італійський бродяга й шахрай. Звичайно, тоді я міг досягти цієї духовної досконалості не такою дорогою ціною, як втрата найпрекраснішої корони в усьому християнському світі та ув'язнення в перонській тюрмі. Геть! Забирайся звідси і не думай, що ти уникнеш кари, зраднику, бо над нами є небо!

— Я не можу віддати тебе твоїй долі,— відказав Марцію,— не виправдавши своєї доброї слави, навіть перед твоїми очима, тепер потьмареними гнівом, бо це слава ясніша від найблискучіших діамантів твоєї корони і її не забудуть і тоді, коли ввесь рід Капетів розсиплеться на порох, давно забутий під склепіннями абатства Сен-Дені.

— Кажи,— промовив Людовік,— але твоє нахабство не може змінити моїх намірів чи моєї думки. Може, я востаннє вимовляю такий вирок, як король, але я не хочу засуджувати тебе, не вислухавши. Кажи, і найкраще, що ти можеш зробити, це сказати правду. Скажи мені, що я обдурений, що ти шахрай, що твоя наука — це тільки забобони і що ясні зорі впливають на нашу долю не більш, ніж їхнє відображення на поверхні ріки впливає на її течію.

— А що тобі відомо про таємничий вплив цих небесних світил? — сміливо заперечив астролог.— Ти кажеш, що вони не впливають на течію ріки. Але хіба ти не знаєш, що найслабша з планет, Місяць (найслабша, бо є найближча до нашої мізерної землі) впливає не тільки на якусь там нікчемну річку, як Сомма, але й на великий океан, що має свої припливи і відпливи, коли місячний диск збільшується і зменшується. Океан стежить за змінами місячного обличчя, наче якийсь раб, що чекає на кивок султанші. А тепер, Людовік де-Валуа, скажи і ти мені, хіба ти не схожий на безумного мандрівника, який лає свого стерничого тільки через те, що йому не пощастило довести корабель до пристані, не зазнавши випадково грізної сили вітрів і течій? Я міг, звичайно передректи щасливе завершення твого задуму, але тільки саме небо могло привести тебе сюди. Коли твоя путь небезпечна й важка, хіба від мене залежало зробити її легкою і приємною? Де твоя вчорашня мудрість, що підказала б тобі,

як доля часто влаштовує все на краще, хоч і веде нас не так, як ми того сподівалися?

— Ти мені нагадав,— з жвавістю відповів Людовік,— ще один твій обман. Ти пророкував мені, що той юнак виконає покладене на нього доручення щасливо, мені на користь і на честь. А ти знаєш, чим воно закінчилося — ніщо не могло нанести мені такого смертельного удару, як те враження, яке справив результат цієї справи на збентежений мозок оскаженілого бургундського бугая. Тут очевидна брехня. Ти вже не можеш тут удатися до якогось викруту, не можеш послатися на якийсь сприятливий заворот течії десь там у майбутньому. Ти хотів би, щоб я, наче той дурень, сидів на березі і вперто очікував, коли річка нарешті пропливе геть. Ні, тут уже твоє мистецтво зрадило тебе. Ти був настільки необережним, що висловив певне віщування, яке виявилося брехливим від початку й до кінця.

— Яке виявиться найпевнішим і найвірнішим,— сміливо заперечив астролог.— Я не бажав би здобути більшої перемоги мого мистецтва над неуцтвом, ніж та, яку мені принесе це моє віщування та його здійснення. Я казав тобі, що юнак вірно виконає покладене на нього чесне доручення, а хіба він його не виконав? Я казав, що він надто совісний, щоб брати участь в якійсь безчесній справі. Хіба не так було? Коли ти маєш сумнів, розпитай цигана Хайреддіна Магрібіна.

Тут король густо почервонів від сорому і гніву.

— Я казав тобі,— продовжував Галеотті,— що сполучення сузір'їв загрожує небезпекою тому, хто відряджається в путь, і хіба дорога того шотландця була безпечна? Я ще казав тобі, що подорож його матиме щасливі наслідки для того, хто його послав. Незабаром ти побачиш, що так воно й буде.

— Так воно й буде? — вигукнув король.— Оце те, що ти мені віщував,— полон і безчестя?

— Ні, це ще не все,— відповів астролог.— Це ще не кінець, і незабаром ти сам визнаєш, що все залежало від того, як цей юнак виконав твоє доручення.

— Ну, це вже занадто, це занадто велике нахабство! — сказав з обуренням король.—Ти не тільки брешеш, а ще й глузуєш з мене! Геть звідси! Але не думай, що твоя зрада залишиться непокараною — над нами є небо!

Галеотті повернувся до дверей, щоб іти.

— Зачекай хвилину,— сказав Людовік.— Ти сміливо наполягаєш на своєму обмані. Відповідай мені ще на одне запитання; і подумай, перш ніж відповідатимеш: чи може твоя мнима наука провістити тебе про час твоєї власної смерті?

— Тільки залежно від смерті іншої особи,— відповів Галеотті.

— Поясни краще, я тебе не розумію,— відказав Людовік.

— Отже, знай, королю Людовіку, єдине, що я можу стверджувати з певністю щодо моєї власної смерті,— промовив Марціо,— це те, що я помру на двадцять чотири години раніше від тебе!

— Як? Що ти кажеш? — схвильовано вигукнув Людовік.— Стривай, почекай ще хвилину... Ти кажеш, що моя смерть настане так швидко після твоєї?

— Рівно через двадцять чотири години,— з певністю повторив Галеотті,— якщо тільки є хоч крапля правди в цих ясних, розумних світилах, які промовляють нам без слів. Бажаю вашій величності доброї ночі.

— Стривай, стривай! Не відходь,— крикнув король, беручи його за руку й відтягаючи від дверей.— Марціо Галеотті, я був до тебе добрим, я збагатив тебе, зробив своїм другом, товаришем, учителем. Благаю тебе, будь щирий зо мною. Коли є хоч краплина істини в твоїй науці, скажи мені, чи правда, що ця справа з шотландцем скінчиться добром для мене? І невже твоя і моя смерть так дуже, дуже щільно пов'язані поміж собою? Признайся, Марціо, що це звичайна хитрість з твого боку. Прошу тебе, признайся, і ти побачиш, що тобі не доведеться шкодувати. Я вже старий, тепер я в полоні, завтра, мабуть, позбавлюся свого трону. Для людини в моєму становищі істина дорожча за ціле королівство, і від тебе, любий Марціо, я чекаю цього скарбу — істини.

— Я вже кинув її до ніг вашої величності,— відповів Галеотті,— рискуючи тим, що ви в шаленому гніві своєму пошматуєте мене, як лютий звір.

— Це я, Галеотті, пошматую тебе? — сумно вимовив Людовік.— Як ти помиляєшся! Хіба я не полонений, хіба я не мушу бути особливо терпеливим, оскільки мій гнів може лише виявити мою безпорадність? Скажи мені щи-

ро й відверто: ти хотів мене обдурити? Чи твоя наука правдива, і ти обіцяв мені правду?

— Ваша величність нехай простить мені,— сказав Марціо Галеотті,— коли я відповім, що лише час, час і перебіг подій можуть змусити невір'я повірити. Мені, який користався цілковитим довір'ям за столом нарад славнозвісного завойовника Матвія Корвіна, короля Угорщини — та не лише там, а і в покоях самого імператора — не личило б повторювати запевнення в тому, на що я сам указав, як на істину. Якщо ви не хочете мені вірити, я можу лише послатися на хід подій. Два-три дні терпіння доведуть або спростують те, що я твердив про молодого шотландця. І я з задоволенням помру на колесі з руками та ногами, поламаними в усіх суглобах, якщо ваша величність не одержите для себе користі — і навіть дуже великої — від безстрашної поведінки цього Квентіна Дорварда. Але коли я засуджений померти, вашій величності слід було б дістати собі десь сповідника: бо від тієї хвилини, як я помру, вам залишиться рівно двадцять чотири години на сповідь і спокуту.

Людовік, проводячи Галеотті до дверей, все ще тримав його за рукав і, коли двері відчинилися, голосно вимовив:

— Завтра ми ще поговоримо докладніш. Іди з миром, вчений батьку! Іди з миром, іди з миром!

Він тричі повторив останні слова і, щоб військовий прево не помилився, провів астролога через усю залу, не випускаючи його рукава, немов боявся, що в нього вирвуть із рук астролога й стратять перед його очима. Він доти не розтуляв руки, поки не повторив ще кілька разів рятівну фразу «іди з миром», і навіть подав таємний знак військовому прево припинити всякі дії, скеровані проти астролога.

Так таємно зібрані відомості, сміливість і самовладання врятували Галеотті від найнеминучішої небезпеки, а Людовік, найпроникливіший і наймстивіший з монархів того часу, був обдурений завдяки своєму марновірству та страху смерті, перед якою він тремтів, знаючи, скільки тяжких злочинів лежить на його совісті.

Проте відмова від задуманої помсти дуже засмутила короля. Не менш від нього сумували і його віддані слуги, яким він доручив виконати свій вирок. Тільки Балафре поставився до справи байдуже. І коли Людовік подав

знак помилування, чесний шотландець покинув свій пост біля дверей і за хвилину вже хропів.

А військовий прево, коли всі налаштувалися на відпочинок у великій залі після відходу короля до своєї опочивальні, все ще дивився на ставну постать астролога, як собака дивиться на шматок м'яса, вирваний кухарем з її зубів. Тимчасом його достойні помічники обговорювали подію, перекидаючись між собою уривчастими фразами.

— Бідний засліплений чорнокнижник,— прошепотів Труазешель з виглядом побожного співчуття до свого товариша Птіт-Андре.— Як було пропустити таку чудову нагоду померти від мотуза святого Франціска і спокутувати хоча б почасти своє мерзенне ворожбитство! А я ще мав намір залишити на ньому зашморг, щоб вигнати нечестивого ворога з його нещасного тулубця.

— А я,— відповів Птіт-Андре,— теж пропустив рідку нагоду перевірити, чи може подібний шнур витримати семипудову вагу. А це була б славна спроба для мотуза, і старий веселун міг би померти спокійно.

Тимчасом, як точилася ця розмова, Марціо, що сів з протилежного боку величезного кам'яного каміна, перед яким розташувалися співбесідники, з свого місця поглядав на них недовірливо. Перш за все астролог сунув руку за пазуху і впевнився в тому, що рукоятку його обоюдогострого кинджала, з яким він ніколи не розлучався, зручно було схопити. Як ми згадували раніш, Галеотті, що вже на той час потовстішав, був ще дуже сильний, спритний і майстерно володів зброєю. Упевнившись, що його надійний інструмент під рукою, астролог вийняв з кишені згорток пергаменту, вкритий грецькими літерами та розписаний кабалістичними значками, і підкинув дров у вогнище так, що обличчя присутніх, які сиділи або лежали навколо, освітилися яскравим полум'ям. Шотландець спав тяжким глибоким сном, і його нерухоме обличчя здавалось вилитим з бронзи. Поруч видно було бліде, збентежене обличчя Олів'є, який то ніби дрімав, то раптом з душевною мукою підводив голову, немов збуджений якимсь віддаленим шумом. Незадоволений і лютий прево з обличчям бульдога усім своїм суворим виглядом, здавалося, показував:

Обдурений в своїй надії
Про вбивство ще брудні плекає мрії.

На задньому плані картину доповнювало лицемірне обличчя Труазешеля з підведеними догори очима, немов він читав у думці молитву, а трохи далі — лиховісна фізіономія Птіт-Андре, що бавився перед сном, перекривляючи всі гримаси свого товариша.

Серед цих підлих лиховісних фізіономій велична постать, вродливе і владне обличчя астролога виділялися особливо яскраво. Він був схожий на старовинного мага, який потрапив до розбійницького кубла і збирається викликати духів, щоб вони визволили його. І справді, коли б він виділявся тільки своєю красивою, хвилястою бородою, що звисала над таємничим сувоєм, який він тримав у руці, навіть і тоді не можна було б не пожаліти, що таку благородну оздобу подаровано тому, хто використав усі свої здібності, знання, перевагу красномовства та величну зовнішність для дрібних крутійств обманщика та шарлатана.

Так проминула ніч у Гербертовій башті Перонського замка.

Коли перше проміння світанку проникло в старовинну готичну кімнату, король покликав Олів'є. Цирульник побачив свого пана в халаті і був вражений зміною, яка сталася в його зовнішності за одну ніч смертельної тривоги. Олів'є вже збирався висловити своє занепокоєння, але Людовік заговорив сам. З нервовою поквапливістю король почав говорити своєму вірному слузі про всі хитрощі, з допомогою яких раніш намагався прихилити до себе друзів при бургундському дворі і, нарешті, доручив Олів'є продовжувати почату справу, коли йому дозволять виходити з замка. Ніколи ще, здавалося, цей лукавий прибічник Людовіка не був так уражений дивовижною ясністю розуму свого володаря і його глибоким знанням тих таємних пружин, що керують людьми і їхніми вчинками, як під час цієї вікопомної розмови.

За дві години після того Олів'є дістав дозвіл від графа Кревкера вийти з замка і пішов виконувати доручення короля. Тим часом Людовік покликав до себе астролога, до якого він відновив свою довіру, і почав радитися з ним. Наприкінці цієї довгої розмови до Людовіка, здавалося, повернулися його колишня бадьорість і впевненість. Потім він одягся, і коли Кревкер з'явився до нього з ранковим привітанням, він вислухав його з таким спокоєм, якому бургундський граф не міг не дивуватися,

знаючи вже, що герцог провів кілька годин у настрої, котрий, здавалося, робив безпечність короля дуже ненадійною.

Розділ XXX

НЕПЕВНІСТЬ

Нарада в нас хитається, як човен,
Що бореться завзято з течією.
Стара комедія

Якщо Людовік провів дуже тривожну, сповнену хвилювань ніч, то герцог Бургундський, який не тільки не вмів панувати над своїми пристрастями, а, навпаки, дозволяв їм вільно й безперешкодно керувати собою, протягом ночі був схвильований далеко більше.

За звичаєм того часу в опочивальні герцога чергували два улюблених його придворних д'Емберкур і де-Комін, яким були приготовані ліжка майже поруч з постіллю Карла. Ніколи ще їхня присутність при ньому не була так потрібна йому, як цієї ночі, коли, шматований горем, гнівом, жагою помсти і почуттям честі, що забороняла йому помститися на Людовіку в теперішньому його становищі, розум герцога нагадував вулкан під час вибуху, який викидає назовні всі гірські породи, перемішані та переплавлені в одну вогняну масу.

Він відмовився скинути своє вбрання й лягти на ліжко, але провів цілу ніч у лютій несамовитості. Інколи його швидка, нервова розмова ставала такою заплутаною і незрозумілою, що обидва придворні починали вже побоюватися за його розум. Він то починав вихваляти відвагу і добрість замордованого єпіскопа Льєжського, то згадував їхню дружбу, взаємну любов та довіру і, нарешті, впав у такий розпач, що звалився на постіль, задихаючись від плачу, який він намагався стримати. Але за хвилину він був уже на ногах, охоплений новим нестримним пориванням. Він бігав по кімнаті, вигукуючи якісь недоладні погрози та ще недоладніші присяги про помсту, тупав, за своєю звичкою, ногами і заклинав святого Георгія, святого Андрія і всіх інших, яких він вважав за най-

святіших, бути свідками того, що він помститься кривавою помстою на де ля Марку, льєжських городянах і на т о м у, хто є первопричиною всіх цих злочинів. Остання загроза, очевидно, стосувалася Людовіка, й була хвилина, коли Карл уже твердо вирішив послати по герцога Нормандського, брата французького короля, щоб присилити полоненого монарха відмовитися чи то від престолу, чи то від деяких найцінніших своїх володінь та привілеїв на користь свого запеклого ворога.

Так минув день, і ще одна ніч в таких самих бурхливих та гарячкових роздумуваннях, або певніше — короткочасних вибухах гніву. Герцог майже нічого не їв і не пив, не переодягався і поводився, як людина, якій її шалена лють щохвилини загрожує втратою розуму. Проте потроху він заспокоювався і починав радитися із своїми придворними радниками. Багато чого було запропоновано й обговорювалося на цих нарадах, але, звичайно, нічого не було вирішено остаточно. Де-Комін у своїх мемуарах стверджує, що була хвилина, коли посланець сидів уже на коні й готовий був їхати до герцога Нормандського. Коли б цей посланець був відряджений, то в'язниця короля французького була б для нього, без сумніву, як це ставалося в подібних випадках, останньою зупинкою на його короткому шляху до могили.

Час від часу, зовсім знесилівши від припадків люті, Карл сидів, втупивши очі в одну точку і не рухаючись, як людина, що обмірковує якусь одчайдушну справу, але ще не може відважитися на неї. Без сумніву, на той час досить було найменшого натяку від когось з придворних, щоб спонукати герцога на який завгодно шалений вчинок. Але бургундські вельможі, зважаючи на загальновизнану тоді недоторканість особи короля, свого верховного, феодального володаря, шануючи громадську думку й бажаючи оборонити честь свого герцога, який заприсягався не скривдити Людовіка, коли той віддався з своєї волі під його владу, майже одностайно радили поводитися з королем якомога делікатніше. Доводи, які д'Емберкур і де-Комін наважувалися іноді боязко наводити герцогові в бурхливі години їхніх нічних розмов, сміливіш повторювали де-Кревкер та інші близькі у спокійніші ранкові години. Можливо, що не всі, хто заступався за короля, діяли безкорисно. Багато, як уже було згадано, на власному досвіді познайомилися з його щедрістю, інші мали у

Франції або володіння, або особисті інтереси, що ставили їх певною мірою в залежність від короля. Що б там не було, великі лантухи з грішми, які привіз із собою король до Перонни на чотирьох віслюках, зробилися далеко легші протягом того часу, поки тривали ці переговори.

На третій день на нараду з'явився озброєний всією спритністю свого італійського розуму граф Кампо-Бассо, і, на щастя Людовіка, він з'явився вже тоді, коли лють Карла трохи вщухла. Одразу була скликана офіціальна загальна нарада для розгляду заходів, які слід було вжити в такому незвичайному випадку.

На цій нараді Кампо-Бассо висловив свою думку у формі повчальної байки про Подорожнього, Гадюку і Лисицю. Він нагадав герцогові про пораду Лисиці Подорожньому роздушити свого смертельного ворога, якого випадок віддав до його рук. Де-Комін, побачивши, як виблиснули очі герцога при цих словах, бо його власна нестримна вдача вже неодноразово навіювала йому таку ж думку, виступив із запереченнями. Він сказав, що Людовік міг і не брати безпосередньої участі в шонвальдському злочині, що король, дуже ймовірно, зможе спростувати таке обвинувачення і, можливо, погодиться винагородити і герцога, і його союзників за всі ті збитки, до котрих спричинилися його інтриги на території їх володінь, що, нарешті, всяке насильство над особою короля може мати як для Франції, так і для Бургундії багато згубних наслідків, серед яких найстрашнішим є той, що англійці можуть скористатися з заворушень та громадських чвар, які неодмінно виникнуть, щоб відвоювати для себе Нормандію та Гюєнн і поновити ті жахливі війни, котрі завершилися з великими труднощами лише завдяки об'єднанню Франції та Бургундії в боротьбі проти спільного ворога. Де-Комін закінчив свою заяву тим, що зовсім не має на увазі обстоювати цілком і безумовно волю для Людовіка, але що єдина користь, яку герцог, на його думку, може мати для себе з цієї справи,— це примусити Людовіка укласти чесний і рівноправний договір між обома країнами, внаслідок якого королеві було б дуже важко не виконати обіцянок чи порушити в майбутньому внутрішній мир у Бургундії.

Д'Емберкур, Кревкер і багато інших, з свого боку, одверто висловлювалися проти жорстоких заходів, запропонованих Кампо-Бассо, вважаючи, що договір міг дати

Бургундії і більш вигід і більш честі, ніж вчинок, який заплямує її через порушення присяги та гостинності.

Герцог слухав усі ці доводи, не підводячи очей і грізно насупивши брови. Коли ж, нарешті, де-Кревкер продовжував говорити, що Людовік не тільки не брав участі в жахливому шонвальдському злочині, але навіть і не знав про нього, Карл підвів голову й, кинувши на свого радника суворий погляд, гукнув:

— Так от як, Кревкер! Мабуть, і ти улещений дзвоном французького золота! Мені здається, що воно так гучно брязкає у мене на нараді, як дзвони в Сен-Дені. Хто наважиться стверджувати, що не Людовік винен у повстанні льєжців?

— Ваша високість,— заперечив де-Кревкер,— рука моя більше звикла тримати зброю, ніж золото, і я не виправдую Людовіка за всі розрухи у Фландрії. Недавно в присутності всього його двору я сам обвинуватив його в порушенні присяги і кинув йому виклик від вашого імені. Але, хоч його інтриги, без сумніву, і спричинилися до того повстання, я все ж таки певний, що в убивстві єпіскопа він не винен, бо мені відомо, що один з його посланців прилюдно протестував проти цього лиходійства. Коли вашій високості завгодно, я можу привести цю людину.

— Чи завгодно мені! — вигукнув герцог.— Присягаюся святим Георгієм, як ти можеш мати сумнів, що ми не бажаємо діяти справедливо? Навіть у хвилини найсильнішого нашого гніву ми залишаємося правдивим і справедливим суддею. Ми своєю власною особою побачимося з королем Франції і пред'явимо йому обвинувачення в тій кривді, яку він нам заподіяв, і ми особисто встановимо відшкодження, котрі ми від нього сподіваємося й вимагаємо. Коли виявиться, що він не винен у вбивстві, йому неважко буде виправдатись передо мною у всіх інших злочинах. Коли ж він винен, то ув'язнення в монастирі та покаяння будуть для нього найбільше заслуженим і наймилостивішим вироком. Хто, — додав він, усе більш запалюючись,— хто наважиться гудити таку кару, яка є найпомірнішою і разом із тим найневідкладнішою? Веди сюди твого свідка, ми будемо в замку за годину до півдня. Ми розробимо параграфи договору, і горе йому, коли він не погодиться з ними! Все інше залежатиме від зізнань та свідчень. Засідання закрито, можете розійтися! Мені

треба ще переодягтися, бо навряд чи буде пристойно з'явитися в такому вбранні перед моїм найласкавішим сюзереном!

Герцог вимовив ці слова з особливою гіркою іронією, встав і вийшов із зали.

— Тепер безпека Людовіка і, що важливіш, честь Бургундії залежить від того, як випадуть кості,— сказав д'Емберкур Кревкерові і де-Коміну.— Швидше йди до замка, де-Комін. Попередь Людовіка про наближення бурі, щоб він знав, як йому поводитись. Сподіваюсь, цей шотландський лучник не скаже нічого такого, що могло б пошкодити королю. Адже, хто знає, яке могло бути тайне доручення, що йому довірив король?

— Цей юнак досить сміливий,— сказав граф,—і, крім того, розумний і кмітливий не за віком. В розмові зо мною він був дуже стриманий щодо оцінки вдачі короля та намірів пана, якому він служить. Гадаю, що він буде так само стриманий і в присутності герцога. Я зараз піду покличу його і графиню Ізабеллу.

— Як! Графиня? Ви ж казали, що залишили її в монастирі святої Брігітти?

— Так воно й було,— відповів граф,— але я мусив викликати її звідти з наказу герцога. А як вона почуває себе ще надто слабою, її довелося нести на ношах. Вона дуже занепокоєна як непевністю долі своєї родички, графині Амеліни, так і темрявою, що огорнула її власну долю. Адже вона провинилась у порушенні феодальних законів тим, що самовільно вийшла з-під опіки свого сюзерена. А герцог Карл не така людина, щоб дивитися з байдужістю на того, хто навіть і в якійсь дрібничці зачіпає його права повновладного государя.

Звістка про те, що молода графиня перебуває в герцога Бургундського, була для Людовіка новим джерелом його душевних мук. Король знав, що варто їй розповісти герцогові про інтриги, які примусили її з графинею Амеліною шукати притулку при його дворі, і проти нього випливуть докази, які він думав приховати, стративши Захмета Магрібіна. Він, звичайно, дуже добре розумів, як може йому пошкодити цей новий доказ зазіхань на права герцога Бургундського, котрий скористається повною мірою з такого приводу в теперішньому найскрутнішому становищі його полоненого.

Людовік з цілковитою щирістю переказав свої думки

де-Коміну, проникливість і політичний такт якого були йому далеко більш до вподоби, ніж рицарська одверта вдача Кревкера і феодальна зарозумілість д'Емберкура.

— Справді, любий де-Комін, цих закутих у панцири воїнів з їх алебардами і протазанами ніколи не слід було б пускати далі передпокоїв,— сказав Людовік своєму майбутньому історикові.— Під час війни, звичайно, без них не можна обійтися. Але той монарх, котрий думає, що їхні голови придатні на щось інше, крім того, як бути ковадлами для мечів та палиць своїх ворогів, схожий на дурня, який подарував своїй коханій собачий нашийник замість намиста. Тільки таких людей, як ти, Філіппе, людей з гострим поглядом, який не ковзає по поверхні, а проникає в глиб речей, слід було б пускати на нараду до королів — та що я кажу пускати! Їм слід би показувати найбільші глибини нашої душі.

Де-Комін, людина великого розуму, був звичайно, улещений хвалою наймудрішого з європейських монархів і не міг настільки притаїти свого внутрішнього задоволення, щоб Людовік не помітив, яке враження він справив своєю промовою.

— Як би я бажав,— продовжував Людовік,— мати такого слугу або, вірніш, бути гідним такого слуги! Звичайно, тоді я не опинився б у теперішньому моєму становищі, на яке однак я не став би нарікати, коли б міг знайти засіб користатися послугами такого досвідченого державного діяча.

Де-Комін відповів, що він завжди готовий служити в міру своїх сил і здібностей його найхристиянніщій величності, коли це тільки не суперечитиме його вірності своєму законному государеві, герцогові Карлу Бургундському.

— Ні, я не з тих людей, що можуть підкупити твою відданість герцогові! — з удаваним жахом вигукнув Людовік.— Хіба я не страждаю цієї хвилини тільки тому, що я надто віддався на вірність свого васала? А хіба справа феодальної вірності може бути для когось священнішою, ніж для мене, безпечність котрого залежить від посилання на неї? Ні, Філіппе де-Комін, служи й далі Карлові Бургундському, і ти зробиш йому немалу послугу, замиривши його з королем Людовіком. Ти зробив велику послугу обом нам, і один з нас у всякому разі зможе подякувати тобі. Я чув, що та плата, яку ти одержуєш при тутешньому дворі, не більша від плати начальника

сокольників. Ось як цінують наймудрішого в усій Європі радника! Його дорівнюють до людини або навіть ставлять нижче від людини, обов'язок якої годувати хижих птахів! Але Франція має багато земель, а французький король — багато золота. Отже, дозволь мені, друже мій, загладити цю кричущу несправедливість. Засоби для цього — недалеко, тут у мене напохваті. Дозволь мені вжити їх!

Кажучи так, король дістав туго набитий гаманець з грошима, але де-Комін, делікатніший щодо цього від більшості придворних того часу, відхилив подарунок, сказавши, що вважає себе цілком задоволеним щедрістю свого законного государя, і запевнивши Людовіка в тому, що ніякі одержані подарунки, як, наприклад, запропонований тепер, не можуть збільшити його щирого бажання служити його величності.

— Ну й дивна ти людина! — вигукнув Людовік.— Тоді дозволь, я обійму тебе, єдиного в наше століття розумного й непідкупного вельможу. Мудрість дорожча за золото і, вір мені, Філіппе, що я більш покладаюся на тебе, ніж на тих, які взяли мої подарунки. Я знаю, що ти порадиш герцогові не зловживати цією нагодою, яку моя власна нерозумність дала йому в руки.

— Зловживати, звичайно, ні, але скористатися з неї,— без всякого сумніву,— відповів літописець.

— Авжеж, але якою мірою? — заперечив Людовік.— Я ще не втратив розуму і не сподіваюся, що мені пощастить вийти звідси, не сплативши викупу, але нехай це буде викуп справедливий, бо я завжди підкоряюся голосові розуму, будь то в Парижі, в Плессі чи в Перонні.

— Так, але, з дозволу вашої величності, я мушу зауважити, що і в Парижі, і в Плессі голос розуму звучав так тихо, що не завжди досягав до вух вашої величності, тимчасом, як у Перонні він позичив собі трембіту в необхідності і його голос лунає тепер велично й владно.

— Я бачу, тобі до вподоби всякі образні фрази,— відповів Людовік, який не міг стримати своєї досади,— а я людина проста й невигадлива, пане де-Комін. Кинь, будь ласка, свою риторику і кажи просто — чого бажає від мене ваш герцог?

— Мені не доручено тлумачити волю мого герцога, государю,— сказав де-Комін.— Незабаром сам герцог ви-

словить свою волю, але, мені здається, в нього є деякі пропозиції, до яких ви мусите бути готові, ваша величність. От як, наприклад, остаточна віддача тих міст на Соммі.

— Я так і знав,— сказав Людовік.

— Напевне, вам доведеться зректися льєжців і Гійома де ля Марка.

— Зрікаюся їх з такою ж охотою, як пекла і сатани,— промовив Людовік.

— Від вас можуть вимагати, як запоруку, деяких фортець або міст для гарантії, що Франція не заохочуватиме фламандців до нових заколотів.

— Це вже щось нове,— сказав король,— щоб васал вимагав гарантій від свого сюзерена. Але продовжуй.

— Від вас можуть вимагати ще, щоб ви дали пристойні і незалежні володіння для вашого уславленого брата, друга й спільника мого государя — Нормандію або Шампань. Герцог дуже любить родину вашого батька, государю мій.

— Так любить, що, хай йому чорт, він бажав би зробити всіх його дітей королями! — вигукнув Людовік.— Ну, що, вже вичерпався запас твоїх догадок?

— Ні, ще не зовсім,— відповів радник.— Від вас можуть ще вимагати, щоб ваша величність не пригнічували герцога Бретонського, як це іноді траплялося, і визнали б надалі за ним і за іншими вашими васалами право вибивати монету, зватися герцогами й государями з божої ласки...

— Коротше кажучи, зробити стільки королів, скільки в мене васалів. Пане Філіппе, невже ти хочеш, щоб я зробився братовбивцею? Ти добре пам'ятаєш мого брата Карла; ледве він став герцогом де-Гюєнн, як уже помер. А що ж залишиться нащадкові та представникові Карла Великого після того, як він віддасть ці багаті провінції, крім права коронуватися в Реймсі й обідати під високим балдахіном?

— Ми наполовину зменшимо й ці турботи вашої величності, давши вам товариша у вашій самотній величі,— сказав Філіпп де-Комін.— Герцог Бургундський, хоч і не претендує тепер на титул незалежного короля, проте бажав би позбавитися від деяких ганебних для нього знаків залежності від французької корони, які були обов'язкові для нього. Він має намір оздобити свою герцогську коро-

ну імперською дугою, а зверху ще зображенням земної кулі на знак того, що його володіння є незалежними.

— А як сміє герцог Бургундський, відданий васал Франції,— вигукнув Людовік, скочивши, схвильований, з місця,— як він сміє ставити своєму сюзеренові такі вимоги, за які, по всіх європейських законах, його володіння мусять бути конфісковані?

— Зважаючи на теперішнє становище, було б дуже важко виконати вирок про конфіскацію,— спокійно відповів де-Комін.— Ваша величність добре знає, що феодальних законів ніде, навіть у Священній Германській імперії, давно вже не додержуються точно і що государі й васали намагаються полюбовно улагоджувати свої взаємини. Таємні втручання вашої величності до справ васалів герцога в Фландрії теж можуть служити виправдуванням поведінки мого государя, коли б він навіть наполягав на визнанні своєї незалежності, щоб припинити в майбутньому втручання Франції в свої справи.

— Комін, Комін,— сказав Людовік, схвильовано походжаючи по кімнаті.— Яка це жахлива для мене наука! Недурно кажуть: «Горе переможеним». Я просто не можу йняти віри, щоб герцог наполягав на всіх цих важких умовах.

— Коли це завгодно вашій величності, я просто бажав попередити вас.

— Але поміркованість, де-Комін, поміркованість і в самому успіхові,— ніхто, мабуть, не розуміє цього краще за тебе,— необхідна для того, хто бажає закріпити за собою всі його вигоди.

— Але коли завгодно вашій величності, переваги поміркованості вихваляє тільки та сторона, яка програла. Той, хто виграв, керується виключно бажанням не прогавити щасливу нагоду.

— Гаразд, я ще подумаю про це,— сказав король,— але сподіваюся принаймні, що це вже всі безумні вимоги вашого герцога? Далі вже нікуди йти. Чи є ще щось? Бачу по твоїх очах, що є. Чого бажає герцог, якщо не моєї корони? Але вона й так втратить увесь свій блиск, коли я погоджуся на ваші вимоги.

— Ваша величність,— відповів де-Комін,— те, що мені залишається ще сказати, почасти або, вірніше, великою мірою залежить від самого герцога; проте він бажав

би мати ще ухвалу вашої величності, бо ця справа стосується безпосередньо вас, государю...

— Хай йому чорт, що ж це таке? — нетерпеливо вигукнув король.— Кажи, пане Філіппе, яким ще безчестям він бажає заплямувати моє ім'я?

— Тут уже мова не йде про безчестя, государю. Йдеться тільки про те, що ваш брат у перших, герцог Орлеанський...

— А, он що! — перебив його Людовік, але Комін продовжував, не звернувши уваги на його вигук: — Герцог Орлеанський кохає молоду графиню Ізабеллу де-Круа, і герцог Карл, який цілком схвалює такий шлюб, бажає мати також вашу ухвалу щодо цього одруження і вашу згоду щодо надання цьому благородному подружжю такого земельного наділу, який разом із маєтками графині міг би вважатися достойною спадщиною для сина Франції.

— Ну, цього ніколи не буде, ніколи! — крикнув Людовік з хвилюванням, яке він до цього часу ледве стримував, і почав гарячково крокувати туди й сюди, що становило разючий контраст до самовладання, котре він звичайно виявляв.

— Ніколи, ніколи! Нехай вони принесуть ножиці і пострижуть мене, немов сільського дурня, на якого я тепер так схожий!.. Нехай ув'язнять мене в монастирі... покладуть у труну... нехай виколять мені очі розпеченим залізом... зарубають сокирою або отруять болиголовом... нехай роблять зо мною, що завгодно, але я не дозволю герцогові Орлеанському порушити слово, дане моїй дочці. Він ні з ким не одружиться, поки вона жива.

— Перш ніж так рішуче заперечувати це, вашій величності слід було б зважити, чи є у вас змога не допустити цього,— сказав де-Комін.—Кожна розсудлива людина втече, якщо зможе, і не стане затримувати скелю, яка падає.

— Так, але людина мужньої вдачі може знайти для себе під нею могилу,— відповів Людовік.— Згадай тільки, де-Комін, адже цей шлюб — це загибель, це руйнація мого королівства. Адже ж у мене тільки один син, слаба дитина, і після нього герцог Орлеанський — найближчий мій наслідник. Сама церква погодилася на його одруження з Жанною, і цей шлюб щасливо сполучить ін-

тереси обох ліній мого дому. Пригадай, що цей шлюб був улюбленою мрією всього мого життя. Я обміркував його з усіх боків, я мріяв про нього і вдень і вночі, я воював задля нього, грішив задля нього... Ні, Філіппе де-Комін, я не можу від нього відмовитися. Ти тільки уяви собі, друже, і тобі буде шкода мене. Я певний, що твій розум швидко допоможе тобі знайти щось інше замість цієї жертви — якесь ягнятко для заклання; я готовий усім пожертвувати, але не цим, своїм наміром, що дорогий для мене, як для праотця Авраама його рідний син [1]. Філіппе, зглянься на мене! Ти принаймні мусиш знати, що для людей, обдарованих здоровим розумом і вмінням передбачати, провал плану, який вони старанно й довго опрацьовували, є незрівнянно гіршим, ніж скороминуще горе звичайних людей, котрі прагнуть лише задовольнити якусь тимчасову пристрасть,— ти знаєш, як треба співчувати глибшій, справжній скорботі зрадженого розуму та розчарованої проникливості — хіба ти не співчуваєш мені?

— Я співчуваю вам, государю, але мій обов'язок перед моїм государем...

— Не кажи мені за нього! Не згадуй його імені! — вигукнув Людовік з щирим чи вдаваним обуренням, яке владно примусило його, здавалося, забути на хвилину звичайну свою стриманість і контроль, що він здійснював над своїм язиком.— Карл Бургундський не вартий твоєї прихильності, коли він наважується ображати й лупцювати наймудрішого й найвідданішого з своїх васалів, називаючи його на глузд «побитою чоботом макітрою».

Незважаючи на весь свій розум, Філіпп де-Комін був людиною дуже образливою. Слова короля, вимовлені наче в пориві гніву, коли вже було не до церемоній, вразили його так, що він тільки й міг сказати:

— «Побита чоботом макітра»! Просто не можу повірити, щоб мій пан герцог міг так називати свого відданого слугу, який був при ньому відтоді, коли він уперше сів на

---

[1] Натяк на біблійське оповідання про те, як Єгова хотів випробувати віру Авраама і наказав йому принести в жертву його сина, Ісаака; Авраам послухався наказу й збирався вже заколоти Ісаака, але Єгова затримав його руку й послав йому ягня, щоб принести цю тварину в жертву замість Ісаака.

скакуна, та ще називати так у присутності чужоземного монарха! Це неможливо!

Людовік одразу побачив, яке він справив враження. Не висловлюючи ні свого співчуття, яке було б образливим в даних обставинах, ні своєї прихильності до Філіппа де-Коміна, яка могла б здаватися нещирою, він сказав просто й водночас з достойністю:

— Моє нещастя, здається, примусило мене забути за пристойність, бо інакше я ніколи не наважився б згадати при тобі за те, що тобі було неприємно почути. Але ти докоряв мені, що я кажу неймовірні речі, і зачепив мою честь. Отже, щоб спростувати таке обвинувачення, я мушу пояснити, як саме і при яких обставинах герцог, сміючись до сліз, розповів мені про виникнення цього прізвиська, яке я не хочу повторювати, щоб не ображати твого слуху. Ти, пане Філіппе де-Комін, був одного разу на полюванні разом із герцогом Бургундським, твоїм паном, а коли ви з ним повернулися, герцог попросив, щоб ти стяг з нього чоботи. Побачивши з виразу твого обличчя, що ти ображений таким поводженням, він наказав тобі сісти і сам учинив тобі таку ж послугу, яку перед тим одержав від тебе. Зробивши так, він страшенно розлютився на тебе, що ти зрозумів буквально і, ледве стягнувши з тебе один чобіт, одразу почав ним безжалісно бити тебе по голові, доки з неї не полилася кров, викрикуючи та нарікаючи на зухвальство підданого, який погодився прийняти таку послугу від самого свого сюзерена. Від того часу він і його улюблений блазень Ле Глор'є інакше й не звуть тебе, як цим ганебним та непристойним прізвиськом «побита чоботом макітра», що дає герцогові привід для його звичайних жартів.

Кажучи це, Людовік мав від своїх слів подвійну втіху: по-перше, він міг зачепити за живе самолюбство свого співбесідника (вправа, котра давала йому справжню насолоду навіть і тоді, коли він, як у даному разі, не міг виправдатися, що робить це для помсти), а, по-друге, він знайшов у характері де-Коміна дошкульне місце, з якого згодом міг скористатися, щоб перетягти його на свій бік. Але, незважаючи на глибоку образу, яка згодом примусила де-Коміна перемінити посаду при бургундському дворі на службу королеві Людовіку, він поки що обмежувався тільки висловами своїх дружніх почуттів до Франції, котрі, як він добре знав, король зуміє належним

чином витлумачити. І хоч було б несправедливим зганьбити пам'ять про славнозвісного історика припущенням, що саме цей випадок спричинився до його переходу від герцога до короля, але можна сказати з певністю, що відтепер він далеко більше схилявся на бік Людовіка, ніж тоді, коли щойно ввійшов до його кімнати.

Він присилив себе сміятися з оповідання Людовіка і сказав:

— Я ніколи не міг і подумати, щоб герцог так довго пам'ятав таку дрібницю, щоб вважати її вартою переказувати. Щось подібне до цього випадку з чобітьми і справді було; адже ваша величність знає пристрасть герцога до грубих дотепів і жартів. Але оповідання дуже перебільшене, і не варто про це говорити...

— Справді не варто,— охоче погодився король,— чи не соромно нам, що така дрібниця може забирати час. Отже, до діла, пане Філіппе! Сподіваюся, ти настільки француз, що можеш подати мені добру пораду в моєму скрутному становищі. Я певний, що ти маєш ключ, щоб допомогти мені зорієнтуватися в цьому лабіринті, якби ти тільки схотів передати мені його...

— І я і всі мої поради до послуг вашої величності,— відповів де-Комін,— але ще раз мушу сказати: коли це не суперечить моїм обов'язкам щодо мого государя.

Це було майже буквальним повторенням сказаного раніш, але проникливий Людовік одразу почув у словах свого співбесідника інший зміст. Він бачив, що тепер той підкреслює обіцянку дати корисну пораду, а про обов'язки згадує тільки для пристойності. Отже, король сів у крісло і запросив де-Коміна сідати поряд нього і прислухався до слів цього державного мужа так, немов перед його вухами звучали пророкування. Де-Комін говорив тихо та виразно, повільно вимовляючи кожне слово, ніби для того, щоб Людовік міг достойно оцінити їх і зважити.

— Хоч як це сумно,— продовжував він,— але вимоги, що про них я згадував вашій величності, найскромніші з усіх тих, які на нараді висловлювали люди, ворожі вашій величності. Мені, звичайно, можна не нагадувати вашій величності, що наш герцог полюбляє рішучі поради, бо йому більш до вподоби негайні та небезпечні заходи, він надає їм перевагу перед безпечними, але водночас і обхідними.

— Авжеж, я й сам пам'ятаю,— додав король,— як він одного разу з небезпекою для життя переплив річку, коли не далі як за двісті туазів був міст.

— Це вірно, государю, а той, хто піддає небезпеці своє життя для задоволення скороминущої примхи, може пропустити нагоду збільшити свої права та володіння, але не пропустить того, щоб зробити за своєю примхою.

— Ти маєш рацію,— сказав Людовік,— для безумного примара влади дорожча за саму владу. Карл Бургундський саме такий. Але, друже мій де-Комін, який мені зробити з цього висновок?

— Ось який, государю,— відповів бургундець.— Вашій величності, звичайно, доводилося бачити, як досвідчений рибалка, спіймавши велику рибу, витягає її на берег на тонкій волосіні. Ця волосінь неодмінно перервалася б, хоча б вона була вдесятеро товща, коли б рибалка одразу потягнув, замість того щоб дати рибі змогу вільно смикати її й борсатися до виснаження. Так і ви, государю, поступіться чимсь герцогові в його вимогах, що для нього зв'язані із справою честі й відплати. Тоді вам пощастить відхилити ті вимоги, на які я вам натякав, і які,— я мушу сказати відверто вашій величності,— мають на меті якнайбільше послабити Францію. Декотрі з них можуть вислизнути з його пам'яті та уваги, а згодом, коли їх відкладуть на наступні наради та дальші обговорення, про них, мабуть, і зовсім забудуть.

— Розумію тебе, мій любий пане Філіппе,—сказав король,— але повернімося до нашої справи. Отже, до яких саме своїх визначних пропозицій твій герцог так прихильний, що всяке заперечення може зробити його несамовитим та невблаганним?

— З вашого дозволу, государю, всі для нього однакові, разом і кожна зокрема, коли ви заперечуватиме йому. Саме цього й слід уникати вашій величності. Отже, як той рибалка, ви весь час повинні бути на сторожі, щоб своєчасно послабити волосінь, коли герцог почне лютувати. Ця лють, яка вже напівущухла, нарешті вичерпається сама собою, і тоді вашій величності вже не важко буде з ним упоратися.

— А проте,— задумливо зауважив Людовік,— все ж таки мусить бути у вимогах мого любого кузена щось таке, що найбільш для нього варте. Чи не можеш ти мені на це натякнути, Філіппе?

— Найдрібніша з вимог герцога може перетворитися на найважливішу, коли тільки ваша величність заперечуватиме йому,— відповів де-Комін.— Одне тільки можу сказати з певністю, государю: всяка згода буде неможливою, доки ви не відмовитесь од льєжців і де ля Марка.

— Я вже сказав, що відмовлюся од них,— відказав Людовік,— та на краще вони і не заслужили від мене. Мерзотники! Почати повстання такого часу, коли воно мені може коштувати життя!

— Той, хто підносить запалений гніт до пороху, мусить чекати вибуху,— заперечив історик.— Але герцог Карл чекає не тільки на вашу обіцянку відмовитися од них, государю. Ви мусите знати, що він вимагатиме ще вашої допомоги для придушення бунту й вашої присутності при покаранні винних.

— Навряд чи це відповідатиме нашій достойності, де-Комін,— зауважив король.

— Але відмова від цього навряд чи відповідатиме інтересам безпеки вашої величності,— відповів де-Комін.— Герцог вирішив раз назавжди довести цим фламандцям, що їм нема чого сподіватися ні на підтримку, ні навіть на обіцянку з боку Франції в їхніх заколотницьких намірах і що ніяке втручання не врятує їх від заслуженого гніву та помсти Бургундії.

— Я хочу бути відвертим з тобою, пане Філіппе,— промовив Людовік.— Чи не здається тобі, що коли б нам пощастило виграти час, то ці льєжські свинарі змогли б, чого доброго, дати добру відсіч герцогові Карлу? Адже цих шахраїв дуже багато й вони завзяті. Хіба вони не зможуть оборонити своє місто від нього?

— З допомогою тисячі французьких лучників, яких ваша величність обіцяли їм, може б вони й зробили щось, але...

— Кому я обіцяв їх? — вигукнув король.— Горе! Добрий пане Філіппе, ви дуже помиляєтесь, коли кажете про мене таке.

— Але без такої допомоги,— продовжував де-Комін, не звертаючи уваги на слова короля,— оскільки ваша величність не вважатиме тепер за своєчасне допомагати їм, вони не зможуть обороняти своє місто, в мурах якого ще не полагоджені проломини, пробиті герцогом Карлом після Сен-Тронського бою. Рицарі Ено, Брабанту й Бургун-

дії, я гадаю, легко зможуть пройти в них чоловік по двадцять в ряд.

— От ще нерозважливі ідіоти! — сказав король.— Коли сами не дбають про свою безпеку, то й не заслуговують на моє заступництво. Ну, кажи далі, я не сперечатимусь щодо цього.

— Я боюся, що наступний пункт може ще менш сподобатися вашій величності,— сказав де-Комін.

— А! Ти маєш на увазі знов це пекельне одруження,— відповів король.— Ну, я аж ніяк не можу погодитися, щоб герцог Орлеанський порушив присягу, дану моїй дочці Жанні. Це означало б позбавити французького престолу не тільки мене, а й моїх нащадків, бо ця ніжна квіточка — мій дофін — гадаю, не дасть насіння. Про цей шлюб я мріяв вдень і вночі. Ні, пане Філіппе, я не можу від нього відмовитися! Крім того, не по-людському було б вимагати від мене, щоб я своїми власними руками зруйнував мій улюблений план і щастя двох молодих, які призначені одне для одного.

— Хіба їхня взаємна прихильність така велика? — спитав де-Комін.

— Принаймні за одного з них я ручуся,— відповів король,— і саме за ту, чиє щастя мені найдорожче. Але ти усміхаєшся, пане Філіппе, ти не віриш в силу кохання?

— Ні, навпаки,— сказав де-Комін,— коли це завгодно вашій величності. В цій справі я такий скептик, що хотів би спитати, чи не з більшою охотою ваша величність дасть згоду на задуманий герцогом шлюб, коли я ручуся, що графиня Ізабелла де-Круа кохає іншого і, напевне, ніколи не погодиться на такий шлюб.

— Мій любий і дорогий друже,— зітхнув Людовік,— з якої могили ти витяг для мене таку втіху? Кохає іншого! Ну й що ж, хіба це обходить мене? Сказати правду, коли б герцог Орлеанський навіть ненавидів мою дочку Жанну, він все ж таки мусить одружитися з нею. Отже, розміркуй собі, чи є якась можливість, щоб ця жінка, та ще під таким тиском, відмовила йому, сину Франції!? Ні, Філіппе, ні! Годі й сподіватися, щоб вона могла чинити опір такому впертому коханцеві — нестала й непостійна жінка, як сказав поет [1].

---

[1] Публій Вергілій Марон (70—19 до н. е.)—римський поет, автор «Енеїди», «Буколік» та «Георгік».

— Ваша величність недооцінює вперту вдачу цієї молодої особи. Недарма вона походить з такої владної і впертої родини, як родина де-Круа. А я довідався від Кревкера, що вона спалахнула романтичним коханням до того молодого зброєносця, який супроводив її і зробив їй дорогою чимало послуг.

— Чи ж це не лучник моєї гвардії, Квентін Дорвард? — сказав король.

— Той самий, я гадаю,— промовив де-Комін.— Його забрали в полон разом з графинею, коли вони подорожували майже вдвох.

— Ну слава богові, і святій діві, і святому Мартінові, і святому Юліанові, нехай благословенні будуть їхні імена,— сказав король.— Хвала й честь вченому Галеотті, який прочитав у сполученні сузір'їв, що доля цього юнака щільно пов'язана з моєю. Коли молода графиня так покохала його, що відмовиться коритися герцогові Бургундському, доведеться визнати, що цей Квентін справді зробив для мене велику послугу.

— З того, що каже Кревкер, можна гадати, що ця панянка не поступиться нічим перед герцогом Карлом. Нарешті, і сам благородний герцог безвідносно до того, на що вашій величності завгодно було натякнути в формі припущення, навряд чи залюбки відмовиться од своєї принадної кузини, з якою він так давно заручений.

— Гм! — відповів король.— Але ти ніколи не бачив моєї дочки Жанни. Це сова, справжня сова на вигляд! Навіть мені самому соромно, що вона в мене така. Проте, справа не в цьому. Аби тільки він був досить розважливий і одружився з нею, а там нехай вже гуляє й задивляється на найперших красунь Франції, я це йому заздалегідь дозволяю. Ну, Комін, тепер ти розгорнув передо мною всю карту герцогських вимог?

— Я перелічив вам, сір, усі ті пункти, на які герцог найбільш наполягатиме. Але вашій величності відомо, що настрій герцога схожий на навальний гірський потік, який тільки тоді буває спокійний, коли не зустрічає перешкод. Неможливо передбачити всього, що може викликати його лють. Коли проти вас будуть якісь нові обвинувачення (пробачте мені тепер на слові, бо в нас так мало часу, щоб вибирати слова), нібито ваша величність змовилися з льєжцями і Гійомом де ля Марком, то це могло б мати найгірші наслідки. До речі, до нас дійшли

якісь чудернацькі новини: кажуть, нібито де ля Марк одружився з графинею Амеліною, старшою в родині де-Круа.

— Ця стара дурка так мріяла про одруження, що готова була побратися із самим чортом. Мене більш дивує, що цей звір де ля Марк вирішив одружитися з нею.

— Є ще чутки,— продовжував де-Комін,— що до Перонни їде посол де ля Марка. Це саме могло б уже спричинитися до герцогського гніву. Сподіваюся, що в нього не може бути ніяких листів від вашої величності.

— Листів до Арденського Вепра? — сказав король.— Ні, ні, пане Філіппе, я не такий вже дурень, щоб кидати перла перед свиньми. Ті незначні зносини, які я підтримував з цим звіром, завжди велися тільки на словах, для передачі яких я завжди використовував таких низько народжених рабів і волоцюг, що їх свідчення не мали б значення на суді, навіть коли б ішлося про крадіжку якоїсь поганої квочки.

— Тоді я можу тільки порадити,— сказав де-Комін при виході,— щоб ваша величність були ввесь час напоготові, зважаючи на події, а головне, аж ніяк не розмовляли з герцогом в такому тоні, який більш відповідає вашому високому санові, ніж теперішньому вашому становищу.

— Коли моя достойність може недоречно нагадувати за себе,— а це вона рідко робить, коли не буває нічого важливішого, про що треба думати,— то, в усякому разі, в мене є один надійний засіб опам'ятатися: слід тільки мені подивитись на одну лиховісну кімнату, сеньйоре Філіппе, і пригадати, як помер Карл Простак! Це може так грунтовно вилікувати мене, як холодне купання охолодити гарячку. Невже, любий друже й напутнику, тобі вже час іти? Прощай, сеньйоре Філіппе! Буде час, коли ти переситишся, читаючи лекції політичної мудрості цьому бургундському бугаєві, якому несила зрозуміти найпростішого твого доводу; тоді, коли Людовік де-Валуа буде ще живий, згадай, що в тебе є відданий друг при французькому дворі. Ще раз кажу тобі, що я вважав би за справжнє благословення для мого королівства, коли б мені пощастило заручитися порадами людини, що сполучає глибоке розуміння державних справ і сумління, здатне відрізняти справедливе від несправедливого. Отже, допоможіть мені, милостивий боже і пресвята божа матір, і ти, святий Мартіне! Олів'є і де-Балю мають серця, як

камінь, і все моє життя отруїла гризота й каяття в тих злочинах, які вони приневолили мене вчинити. Тільки ти, пане Філіппе, обдарований мудрістю минулих віків та нашого часу, тільки ти міг би навчити мене бути великим, залишаючись чесним.

— Важке завдання, і не багатьом пощастило його виконати, але воно цілком у межах можливостей тих государів, які подбають про це,— сказав історик.— Поки що, государю, будьте готові до того, що герцог з'явиться незабаром. Прощайте!

Людовік довго дивився вслід Філіппові, коли той вийшов з кімнати, і, нарешті, промовив з гірким сміхом:

— Він казав тут про рибалку, а сам, як той лосось, попавсь на вудочку! Він вважав себе доброчесним, бо відмовився від хабара, а сам так легко піддався моїм лестощам, обіцянкам, а також насолоді помститися за своє ображене марнолюбство! Що ж, відмовившися від грошей, він зробився тільки біднішим, але не чеснішим. І все ж таки він мусить бути моїм, бо він найрозумніший серед придворних. А тепер почнемо іншу, важчу гру. Зараз доведеться зустріти цього левіафана [1] Карла, який припливе сюди, розтинаючи своїм черевом перед собою пучину. Я мушу, як моряк, що труситься з переляку, кинути йому бочку, щоб він нею бавився. Але, можливо, настане ще день, коли я зможу встромити гарпун у його черево.

Розділ XXXI

ЗУСТРІЧ

Ти, воїне, пильнуй невпинно правди,
Ти ж, дівчино, додержуй обіцянки.
Політика стара нехай, як схоче,
Сама брехні блукає лабіринтом.
Будь чистою, немов ранкове небо
До того, як пари підніме сонце.

«Суд»

Протягом усього цього незабутнього ранку перед новою зустріччю обох государів у Перонннському замку Олів'є Ден клопотав і метушився. Він намагався різними

[1] Левіафан — міфічна потвора, морська тварина колосальних розмірів, про яку оповідається в біблії.

обіцянками й подарунками завербувати своєму государеві нових прихильників так, щоб коли гнів герцога запалає, всі навколо нього були б зацікавлені в гасінні, а не в роздмухуванні його. Як тінь уночі, він переходив від намету до намету, від будинку до будинку, всюди вербуючи нових друзів за допомогою нечестивого Маммони [1], але не в тому розумінні, як сказано в апостола.

Як колись було охарактеризовано іншого політичного агента: «Його палець побував у долоні кожної людини, а його рот — коло вуха кожної людини». Отже, з різних причин, що на деякі з них вже натякали, він забезпечив прихильність багатьох бургундських дворян, з яких одні сподівалися чогось, інші побоювалися Франції, а багато хто гадали, що в разі надмірного зменшення влади Людовіка їхній герцог стане безпощадним деспотом, до чого він прагнув завжди.

Там, де Олів'є не міг покладатись на свої сили, він звертався по допомогу до інших відданих слуг короля. Так він здобув дозвіл від графа де-Кревкера на побачення лорда Крофорда та Балафре з Квентіном Дорвардом, який після свого прибуття до Перонни перебував тут, так би мовити, в почесному ув'язненні. Посилання на приватні справи було використано як привід для одержання дозволу на побачення. Мабуть, і сам де-Кревкер, боячись, щоб невгамовний гнів герцога Карла не підбив його на безчесне насильство над особою Людовіка, був не від того, щоб дати Крофордові нагоду висловити декотрі вказівки молодому лучникові, які виявилися б корисними для його пана.

Зустріч земляків була сердечною і навіть зворушливою.

— Ну й чудний ти, хлопче,— промовив Крофорд, гладячи Дорварда по голові, як ніжний дід гладить свого внука.— Щастить тобі, немов ти народився в сорочці.

— Це тільки через те, що він таким молодим потрапив на посаду лучника,— сказав Балафре.— Ось про мене, наприклад, ніколи так багато не говорили, любий

---

[1] Маммона — язичеське божество багатства, в переносному розумінні — гроші. В Євангелії апостола Луки сказано: «Здобувайте собі друзів за допомогою нечестивого Маммони, щоб, коли його у вас не буде, вони пригостили вас у своїх вічних житлах». Зрозуміло, що Олів'є Ден витрачав гроші не для того, щоб через друзів здобути собі «вічне блаженство».

племіннику, бо мені вже було двадцять п'ять років, коли я, нарешті, перестав бути пажем.

— Яким же потворним високогірним опудалом ти був серед пажів, Людовіку,— сказав старий командир,— з твоєю великою бородою, немов пекарська лопата, та спиною, наче в старого Уоллеса Уайта [1].

— Боюся, що мені недовго залишилося носити почесне ім'я лучника,— сказав Квентін, опустивши очі.— Я маю намір відмовитися від посади лучника шотландської гвардії.

Балафре остовпів від здивування, а на обличчі лорда Крофорда з'явилося явне незадоволення.

— Залишити таку посаду! — вигукнув, нарешті, Балафре, опам'ятавшись.— Посаду в шотландській гвардії? Чи ви чули коли таке? Я б не бажав бути і самим коннетаблем Франції!

— Замовкни, Людовіку! — перебив його Крофорд.— Цей хлопець краще від нас, старих, розуміє, як тримати ніс за вітром. Мабуть, його подорож дала йому нагоду почути багато цікавих казок про короля Людовіка, і тепер він став бургундцем, щоб мати від цього і свою крихту користі, переказавши всі ці казки герцогові Карлу.

— Коли б я цьому повірив,— сказав Балафре,— то я своєю рукою перерізав би йому горло, навіть якщо б він п'ятдесят разів був сином моєї рідної сестри!

— Але я сподіваюся, дядечку, що ви спершу запитаєте, чи заслужив я на це? — промовив Квентін.— А вам, пане мій, нехай буде відомо, що я не переказувач казок і що ні допит, ні тортури не примусять мене сказати зайвого слова на шкоду королеві Людовіку з усього того, що мені доводилося чути, коли я був у нього на службі. Я заприсягався зберегти мовчання. Але я б не хотів далі залишатися на службі, де, крім небезпек у чесному бою з ворогами, мені ввесь час доводиться потрапляти в якісь засідки, влаштовані моїми ж друзями.

— Ну, коли йому так не подобаються засідки, то, боюся, пане начальнику, що він для нас пропаща людина,— сказав недогадливий Балафре, сумно дивлячись на лорда Крофорда.— Мені особисто доводилося потрапляти разів з тридцять в різні засідки та принаймні в два рази біль-

---

[1] Уоллес Уайт, або Уоллес Сильний,— почесні прізвиська шотландського народного героя Уільяма Уоллеса.

ше від цього самому сидіти в засідках, бо це найулюбленіший засіб воювати в нашого короля.

— Це так, Людовіку,— відповів лорд Крофорд.— Але помовчи хоч трохи, бо я, здається, краще розумію, в чому тут справа.

— Нехай вам божа мати допоможе зрозуміти все, пане мій,— відповів Людовік,— бо в мене аж душа перевертається догори ногами, коли я подумаю, що син моєї сестри може боятися засідок.

— Юначе, я трохи догадуюся,— сказав Крофорд,— що саме було з тобою. Мабуть, під час подорожі ти наштовхнувся на якусь зраду і тепер гадаєш, що саме король приклав до цього руку.

— Так, мені справді загрожувала зрада, коли я виконував доручення короля,— відповів Квентін.— Проте, на щастя, я не піддався їй. Чи винен у цьому король, чи ні, то не моя справа. Нехай про це знає бог і сумління короля. Але король нагодував мене, коли я був голодний, пригостив мене, коли в мене не було притулку, і не мені, особливо тепер, коли він у біді, виступати з обвинуваченнями проти нього, які до того ж можуть бути несправедливими, бо я чув про все це лише від найнегідніших осіб.

— Хлопче мій любий, дитино моя! — вигукнув Крофорд, обіймаючи його.— Ти справжній шотландець всіма фібрами твоєї душі! Така людина забуде всі чвари, які могли бути між нею та її другом, і не помститься на ньому, коли цей друг у біді, а, навпаки, пам'ятатиме тільки те добро, яке мала від нього.

— Коли вже пан Крофорд обняв мого племінника,— сказав Людовік Лезлі,— то я так само хочу обняти його, хоча б йому й слід знати, що для солдата так необхідно вміти битися в засідках, як для попа читати молитовник.

— Мовчи, Людовіку! — сказав Крофорд.— Ти просто осел, друже мій, і не розумієш, якого доброго племінника послало тобі небо. А тепер скажи мені, Квентіне, чи знає король про цей твій благородний християнський і мужній намір? Бо йому тепер у такій скруті дуже важливо знати, на кого саме він може звіритися. Ах, чому він не забрав з собою всіх своїх відданих шотландців! Але нехай буде так, як богові завгодно. Отже, чи знає король про твій намір?

— Напевне не можу сказати, пане мій,— відповів Квентін.—Я переказував його астрологові Марцію Галеотті, що ні в якому разі не скажу герцогові нічого, що могло б пошкодити королю перед герцогом Бургундським. Щождо дальших подробиць, то мені, мабуть, не треба, з вашого дозволу, переказувати їх навіть вашій милості. Ну, а перед філософом я мав ще менше охоти вивертати назовні свою душу.

— Еге-ге! — відповів Крофорд.— Справді, Олів'є розповідав мені, що Галеотті вчора досить сміливо пророкував королю про те, як ти поводитимешся надалі, і я дуже радий, що цього разу його пророкування мають більше підстав, ніж мова зір.

— Він пророкував! — вигукнув Балафре, сміючись.— Але зорі, мабуть, ніколи не казали йому, що чесний Людовік Лезлі допомагає одній гарненькій дівчині витрачати дукати, які, власне, астролог кладе до її кишені.

— Мовчи, Людовіку,— сказав командир,— мовчи, бестія! Якщо ти не поважаєш мого сивого волосся, оскільки я і сам свого часу любив порозкошувати, то зглянься хоч на молодість і невинність цього хлопця і не присилюй його слухати такі непристойності.

— Ваша високість може говорити, що вам завгодно,— відповів Людовік Лезлі,— але, слово честі, наш ясновидець Сондерс Саплджо, міський швець з Глен-Гулакіна, вартий цього Галеотті, Галліопотті, чи як там його звуть. Сондерс пророкував, що всі діти моєї сестри помруть і пророкував це в день народження наймолодшого з них, оцього самого Квентіна. Звичайно, колись і він помре, і тоді віщування шевця, на жаль, справдиться: з усієї родини він тепер один ще живий. Той самий Сондерс одного разу віщував мені, що я розбагатію завдяки одруженню, що без усякого сумніву колись так і буде, хоч тепер я ще не одружився, і коли це і як станеться, не знаю, а Квентін ще малий, для нього ще зарано. І ще Сондерс віщував мені...

— Ну, досить уже,— сказав лорд Крофорд.— Якщо й друге віщування таке доречне, то краще вже мовчи. Час уже прощатися з твоїм племінником та помолитися пречистій діві, щоб вона допомогла йому залишитися таким само твердим у своїх добрих намірах, яким він і був досі, бо тут необережно вимовлене слово може наробити стільки шкоди, що й паризький парламент не виправить.

Благословляю тебе, дитино моя, і слухай мене: не кидай тепер служби в нашому корпусі, бо незабаром нам доведеться битися серед білого дня і без ніяких засідок.

— І моє благословення нехай буде над тобою,— сказав Людовік Лезлі.— Коли тобою задоволений наш благородний командир, то і я також задоволений.

— Стривайте, пане мій,— сказав Квентін, звертаючись до Крофорда і відводячи його вбік.— Я мушу попередити вас, що, крім мене, на світі є ще одна особа, яка знає про ці обставини, котрі для безпечності короля Людовіка важливо зберегти в таємниці. Але особа ця не служить королю, не залежить від нього, на відміну від мене, його солдата, який завдячує йому ласкою. Може, вона вважає мовчання не обов'язковим для себе...

— Вона? Хіба тут ідеться про жінку? — вигукнув старий лорд.— Ну, нехай тоді небо зглянеться над нами. Ми пропащі!

— Ні, пане мій, не думайте так,— сказав Дорвард.— Вам слід тільки використати ввесь ваш вплив на де-Кревкера, щоб той дозволив мені побачитися з графинею Ізабеллою де-Круа, якій відома моя таємниця, і я не маю сумніву, що мені пощастить умовити її мовчати, як мовчатиму і я про все те, що могло б підбурити герцога проти короля Людовіка.

Старий воїн довго роздумував, то дивлячись на стелю, то опускаючи очі додолу, то здивовано похитуючи головою, і, нарешті, сказав:

— Слово честі, тут є щось таке, чого я не розумію. Графиня Ізабелла де-Круа! Побачення з особою такого високого походження, з такими великими маєтками! І ти, звичайний шотландський юнак, ти переконаний, що вона тебе послухає? Або ти вже занадто самовпевнений, або, мій друже, ти не витрачав марно часу протягом твоєї подорожі. Але — присягаюся хрестом святого Андрія — я подбаю про те, щоб прихилити до тебе де-Кревкера. Адже й він справді побоюється, що герцога Карла можуть викликати на якийсь непоправний вчинок проти короля. Я думаю, він погодиться зо мною і задовольнить твоє прохання. Але, слово честі, чудне твоє прохання, дуже чудне!

З цими словами старий лорд Крофорд, знизуючи плечима, вийшов з кімнати в супроводі Людовіка Лезлі, який, дивлячись на свого начальника, старався, хоч і не

розуміючи причини його здивування, прибрати такого самого таємничого та серйозного вигляду, який мав і лорд Крофорд.

За кілька хвилин лорд Крофорд повернувся, але вже сам, без свого помічника Балафре. На цей раз старий був у досить чудному настрої. Він сміявся та хихотів так, що його суворе й застигле обличчя набирало зовсім незвичайного для нього виразу. Водночас він хитав головою, немов бачачи перед собою те, чого він не схвалює, але вважає за надто смішне.

— Ну, земляче,— сказав він,— ти, мабуть, не телепень і ніколи не сплохуєш перед гарненькою жінкою! Кревкер проковтнув твою пропозицію, немов склянку оцту. Він присягався всіма бургундськими святими, що коли б не йшлося про честь двох государів і добробут двох країн, ти не побачив би графині Ізабелли, як своїх вух. Коли б я не знав, що в нього є красуня жінка, то гадав би, що сам він готовий зламати спис на честь чарівної графині. Проте, мабуть, він мав на увазі інтереси свого племінника графа Стефана. Графиня! Скажи, будь ласка, як ти високо залетів! Ну, ходімо. Пам'ятай тільки, що побачення ваше буде коротке. Ти ж і сам не гаятимеш часу. Хо-хо-хо! Присягаюся честю, я не можу тебе вилаяти як слід, бо так хочеться сміятися!

З почервонілими щоками, збентежений грубуватими жартами старого воїна, розсерджений тим, що всі старі й досвідчені люди вважають його кохання за щось смішне й безглузде, Дорвард мовчки пішов за Крофордом до монастиря святої Урсули, де перебувала Ізабелла. Тут, у передпокої, на них чекав де-Кревкер.

— Отже, юний рицарю,— сказав незадоволеним тоном граф, звертаючись до Дорварда,— виявляється, що тобі треба ще раз побачити супутницю твоєї романтичної подорожі?

— Так, пане граф,— твердо відповів Квентін.— І, що важливіше за все, я мушу переговорити з нею віч-на-віч,— додав він рішуче.

— Ні, цього ніколи не буде,— сказав граф де-Кревкер.— Пане Крофорд, запрошую вас бути свідком. Молода дівчина, дочка мого старого друга і товариша по зброї, найбагатша наслідниця у всій Бургундії, призналася мені в якійсь недоладній... Ну, що це я, справді. Коротше кажучи, вона просто з глузду з'їхала, а цей хлопець —

самовпевнений гульвіса... Словом, вони аж ніяк не можуть побачитися без свідків.

— Тоді я жодного слова не скажу графині у вашій присутності,— сказав зраділий Квентін.— І хоч який я самовпевнений, ви зараз сказали мені таке, про що я сам не смів навіть мріяти.

— Вірно сказано, друже,— зауважив Крофорд,— ви були досить нерозважливі з вашим повідомленням, графе. Ви тільки що звертались до мене, щоб я порадив, то дивіться: тут, у передпокої, є надійні залізні грати; звіртеся на них, і нехай собі там балакають про найгірше з того, про що вони можуть балакати. Ну, що ви за людина! Невже життя самого короля та тисячі інших людей не варте того, щоб дозволити двом дітям пошепотітися протягом якоїсь хвилинки?

Кажучи так, Крофорд майже силоміць вивів де-Кревкера з кімнати, який, виходячи, кинув грізний погляд на молодого шотландця.

За хвилину до передпокою з того боку грат увійшла графиня Ізабелла і, побачивши Квентіна самого в кімнаті, зупинилася в нерішучості, опустивши очі.

— Зрештою, навіщо мені бути невдячною лише тому, що інші безпідставно підозріливі? — вимовила вона.— Друже мій, мій рятівнику,— я маю право так назвати вас, оскільки ввесь час я була оточена зрадою,— мій єдиний, мій відданий друже!

З цими словами вона простягнула юнаку руку крізь грати, і він покрив її поцілунками разом із сльозами. Вона не віднімала руки, а тільки сказала йому у відповідь:

— Коли б це не було наше останнє побачення, Дорвард, я ніколи не дозволила б вам такого безумства.

Якщо взяти до уваги, що Квентін охороняв її від стількох небезпек, що він насправді був її єдиним відданим і щирим другом, то мої прекрасні читачки, навіть коли серед них є графині та багаті спадкоємниці, пробачать їй таку поблажливість.

Але графиня, нарешті, визволила свою руку і, відступивши на один крок назад від гратів, спитала Дорварда дуже схвильованим голосом про те, що він хотів від неї просити.

— Старий шотландський лорд, який щойно приходив сюди із моїм родичем де-Кревкером, сказав мені, що ви маєте якесь прохання до мене. Нехай тільки воно не

виходить за межі розумного! — застерегла вона.— Якщо нещасна Ізабелла зможе виконати його, не порушуючи свого обов'язку й честі, будьте певні, що вона його виконає. Тільки прошу вас,— додала вона, боязко озираючись,— не кажіть нічого, що могло б пошкодити нам обом, коли нас хто почує!

— Можете бути спокійні, благородна панно,— сумно відповів Квентін.— Не тут я можу забути ту відстань, якою доля відокремила нас одне від одного, і, повірте, я ніколи не накличу на вас гнів ваших гордовитих родичів, бо ви стали найвідданішим коханням для когось бідного й не такого могутнього, як вони, але не менш благородного. Нехай усе це мине, як сон, нехай забудеться усіма, крім того, кому цей сон, навіть такий короткочасний, яким він є, навіки замінить дійсність!..

— Мовчіть, мовчіть, благаю вас, Квентіне,— сказала Ізабелла.— Жодного слова про все це! Скажіть краще, чого ви від мене бажаєте?

— Помилування людині, яка заради своїх егоїстичних планів поводилася з вами, як ворог,— відповів Квентін.

— Я думаю, що можу простити всіх моїх ворогів,— промовила Ізабелла.— Але, ах, Дорвард, від яких небезпек урятувала мене ваша мужність та самовладання! Ця жахлива скривавлена зала, цей нещасний єпіскоп! Адже до вчорашнього дня я не знала і про половину всіх тих страхіть, несвідомим свідком яких мені довелося бути.

— Не думайте більше про них,— перебив її Квентін, побачивши, що обличчя дівчини, яке під час їхньої розмови було почервоніло, тепер укрилося смертельною блідістю.— Не оглядайтеся назад, дивіться постійно вперед, як конче потрібно робити тим, хто йде шляхом небезпек. Вислухайте мене, будь ласка. Ви більш, ніж будь-хто інший, маєте право вважати короля Людовіка тим, ким він є насправді—лукавим політиканом. Але коли ви тепер скажете, що він підбивав вас утекти від герцога, або, ще більше того, що він хотів передати вас до рук де ля Марка, це коштуватиме йому життя або корони і, в усякому разі, викличе криваву війну між Францією і Бургундією.

— Це лихо не станеться через мене, коли тільки йому можна запобігти,— сказала графиня Ізабелла.— Проте, коли б я навіть і жадала помсти, вашого прохання було б

досить для мене, щоб відмовитися од неї. Хіба я можу більше пам'ятати кривди, які мені заподіяв король Людовік, ніж ваші неоціненні послуги? Але що ж мені робити, що казати, коли мене покличуть до герцога Бургундського? Я муситиму або мовчати, або казати всю правду. Мовчати — значить прогнівити його своєю непокірливістю; брехати... ви, мабуть, і самі не захочете, щоб я брехала.

— Звичайно, ні! — відповів Дорвард.— Нехай тільки ваші свідчення про Людовіка не перейдуть за межі того, що ви самі безпосередньо знаєте. Коли ж вам доведеться згадати про щось таке, що ви чули тільки з чужих вуст, хоча б воно й здавалося дуже ймовірним, вважайте все це лише за чутки, не більше, і не кажіть, що самі надаєте їм значення, хоча б це навіть так і було. Адже ж не може бургундська рада відмовити монархові в тій справедливості, якою в моїй країні користується особа навіть найнижчого стану, якій пред'явлено обвинувачення. Вони мусять визнати його невинним, коли не буде проти нього певних та достатніх доказів, що доводили б його вину. Отже, все, про що ви повідомите як про чутки, вірогідність котрих ви не можете ствердити на основі вашого власного досвіду, треба буде ще доводити на основі свідчень інших осіб, крім вас самої.

— Здається, я вже зрозуміла вас,— відповіла графиня Ізабелла.

— Я з'ясую вам це ще докладніше,— сказав Квентін і почав пояснювати свою думку прикладами. Він ще говорив, коли задзвонив монастирський дзвін.

— Це знак, що ми мусимо розлучитися,— вимовила Ізабелла,— і розлучитися назавжди. Не забувайте мене, Дорвард, і я ніколи не забуду вас. Послуги, які ви мені зробили...

Вона не могла більше говорити, але знову простягла йому руку, яку він знову притиснув до своїх губ. І тут — далебі не знаю, як саме це сталося,— але намагаючись вирвати руку, графиня так близько підійшла до грат, що Квентін насмілився відбити на її губах свій прощальний поцілунок. Молода графиня не протестувала проти цього, мабуть, через те, що в неї не було для цього часу, бо Кревкер і Крофорд, які крізь щілину були свідками,— принаймні на око, коли не на слух,— усього, що тут відбувалося, вбігли до вітальні: перший — вкрай

розлючений, а другий — сміючись та намагаючись стримати графа.

— Ідіть до вашої кімнати, панно, ідіть до кімнати! Ви заслужили того, щоб вас засадити в келію на хліб і воду! — вигукнув гнівно граф, звертаючись до Ізабелли, яка, накинувши на себе серпанок, поквапливо вийшла.— А ти, красеню... просто нахаба! Стривай, ще настане час, коли інтереси королів і королівств не залежатимуть від таких, як ти, і тоді знатимеш, яка кара спіткає тебе за те, що ти осмілився підняти свої жебрацькі очі на...

— Тихше, тихше, пане графе,—сказав старий лорд.— Ви надто багато собі дозволяєте. А ти, Квентіне, мовчи, я тобі наказую! Іди до себе! І дозвольте, пане граф де-Кревкер, вам зауважити, що ваше поводження з ним цілком недоречне. Це я мушу сказати тепер, коли він нас не чує: Квентін Дорвард такий самий дворянин, як і король, тільки, як кажуть іспанці, бідніший за короля. За походженням своїм він такий самий благородний, як і я, а я свій рід високо ставлю. Годі, годі, друже, вам не слід було б нам погрожувати!

— Ах, пане, пане,— відказав Кревкер нетерпляче,— нахабство цих чужоземних наймитів згадується навіть у прислів'ях, а вам, їхньому командирові, слід було б стримувати їх, а не заохочувати...

— Пане графе,— відповів Крофорд,— я п'ятдесят років командую моїми шотландцями, й досі мені не доводилося звертатися по пораду ні до французів, ні до бургундців, сподіваюсь, що, з вашого дозволу, я й надалі якось зможу обійтися без цих порад.

— Гаразд, гаразд, пане,— відповів де-Кревкер.— Я зовсім не хотів вас ображати. Ваше звання і ваші роки дають вам право на те, щоб ви могли так висловлюватися. А щодо цих молодих людей, я готовий вибачити й забути минуле, але вживу заходів, щоб вони більш ніколи не побачились. Присягаюся в цьому!

— Не присягайтеся в цьому, а особливо — всім святим, пане де-Кревкер,— сміючись, заперечив старий лорд,— гора з горою, кажуть, сходиться, а чому не зустрітись грішним людям, у яких є ноги, і життя, і кохання, яке їх штовхає одне до одного? Той поцілунок, Кревкер, був досить ніжний — це поганий знак.

— Ви знов хочете розсердити мене,— сказав Кревкер,— але цього разу вам не пощастить. Чуєте, дзвін за-

кликає на нараду. Страшна буде ця нарада, і лише бог знає, який буде її кінець.

— Я можу заздалегідь сказати тільки одне,— відповів Крофорд.— Коли допустять якесь насильство над особою короля, то він не загине самітним і невідомщеним, хоч у нього тут мало друзів і дуже багато ворогів. Шкода тільки, що він суворо заборонив мені вжити заходів, щоб не сталося чогось подібного.

— Пане Крофорд,— сказав бургундець,— вживати заздалегідь заходів проти деякого лиха — це значить спричинити лихо. Підкоряйтеся тільки наказам короля, не будьте надто запальні, і ви побачите, що цей день закінчиться щасливіш, ніж ви думаєте.

Розділ XXXII

СЛІДСТВО

Коли б душа любов твою відчула,
Мені була б ця чемність не потрібна,
Вставай же, встань, бо серце наверху,
Хоч ти внизу навколішках стоїш.
Шекспір «Король Річард II»

Після перших ударів дзвону, який мав покликати численну бургундську знать на нараду разом із дуже небагатьма французькими вельможами, котрі там могли бути присутніми, герцог Карл у супроводі частини своїх охоронців, озброєних алебардами і протазанами, ввійшов до зали Гербертової башти в Перонському замку. Король Людовік, який уже чекав на нього, встав з свого місця, зробив два кроки назустріч герцогові й зупинився, чекаючи його наближення з виглядом величної достойності, котру він, незважаючи на свій непоказний одяг та недбалість у своєму поводженні, дуже добре вмів виявляти, коли вважав це потрібним. Спокій короля в таку рішучу хвилину, звичайно, справив велике враження на його супротивника, який змінив свою різку та поквапливу ходу, що нею він увійшов до кімнати, на таку, котра більш личила великому васалу, коли той підходив до свого верховного государя. Напевне, він заздалегідь вирішив додержувати у поводженні з королем усіх церемоній, які личили його

високому санові. Але присутні розуміли, що, поводячись так, Карл ледве стримував полум'яне нетерпіння своєї бурхливої вдачі й через силу приборкував почуття досади й жагу помсти, які кипіли в його грудях. Отже, хоч він і присилював себе виконувати всі правила етикету, проте ввесь час мінився на лиці, говорив хрипким, уривчастим голосом, насуплював брови і закушував губи до крові; руки й ноги його тремтіли, немов намагаючись скинути ланцюги, якими вони були обплутані. Коротше кажучи, кожний погляд, кожний рух цього государя, найзапальнішого з усіх, що будь-коли жили на світі, свідчили про ту страшенну бурю, яка цієї хвилини бушувала в його грудях.

Король цілком спокійними очима спостерігав цю боротьбу пристрастей, бо, незважаючи на те, що від поглядів герцога він уже відчув гіркий передсмак смерті, котрої боявся, як смертна й грішна людина, він, як відважний стерничий, твердо вирішив не піддаватися своїм страхам, не випускати з рук стерна, поки ще буде хоч якась надія врятувати корабель умілим лавіруванням. Тому, коли герцог вимовив кілька уривчастих слів, вибачаючись за незручне помешкання, призначене Людовікові, король, усміхаючись, відповів, що башта Герберта була для нього досі приємнішим притулком, ніж для одного з його попередників.

— Так вам уже розповіли цей переказ? — спитав Карл.— Він справді був тут убитий, але тільки тому, що не бажав узяти постриг і закінчити свої дні в монастирі.

— Тоді не можна не визнати, що він діяв, як безумний,— зауважив Людовік, удаючи з себе байдужого,— бо він помер смертю мученика і водночас позбавився можливості стати святим.

— Я прийшов сюди,— продовжував герцог,— просити вашу величність бути присутнім на нашій нараді, де обговорюватимуться питання, що однаково стосуються і Франції і Бургундії. Ми можемо одразу піти, коли вашій величності буде завгодно...

— Годі, любий кузене,— відповів Людовік,— вам не слід так далеко заходити в своїй чемності й просити там, де ви сміло можете наказувати. На нараду так на нараду, коли таке бажання вашої високості. Щоправда, свита в нас недосить блискуча,— додав він, поглянувши на своїх французів, які готові були супроводити його,— але ви можете блищати за нас обох.

З Туазон д'Ором на чолі, старшим герольдом Бургундії, Людовік і Карл вийшли з башти графа Герберта і пройшли до внутрішнього двору замка, де, як помітив Людовік, тислися охоронці герцога та солдати в розкішних убраннях, озброєні й вишикувані, як на параді. Перейшовши двір, вони ввійшли до зали нарад, яка була розташована в далеко пізніше побудованій частині замка порівняно до тієї, де Людовік перебував під вартою. Тут поспіхом були зроблені деякі приготування до урочистого засідання. Під розкішним гаптованим балдахіном стояли два трони, причому трон, призначений королю, був двома східцями вищий від трону герцога. Близько двадцяти найблагородніших вельмож розташувалися в належному порядку з обох боків тронів так, що коли государі посідали на свої місця, то особа для суда (як це можна назвати), над котрою було скликано нараду, опинилася б немовби на місці голови цих блискучих зборів.

Мабуть, щоб відразу загладити цей разючий контраст і сумніви, які він міг навіяти, герцог Карл, злегка поклонившись королівському тронові, незграбно відкрив засідання такими словами:

— Мої вірні васали й радники! Ви знаєте, які страшенні розрухи завжди відбувалися і ще тепер відбуваються в наших володіннях внаслідок безперервних повстань васалів проти їхніх сюзеренів. Тепер ми маємо жахливі докази того, до яких потворних розмірів зросло це лихо за наших часів. Графиня Ізабелла де-Круа і її родичка графиня Амеліна, нехтуючи правилами пристойності, втекли з Бургундії й віддалися під заступництво чужоземної держави. Цим вони порушили дану ними присягу відданості і залишили свої володіння без хазяїв, через що, по закону, ми мусили їх конфіскувати. Ще жахливіший та плачевніший приклад ми бачимо в блюзнірському та звірячому вбивстві нашого улюбленого брата й спільника, єпіскопа Льєжського, і в новому заколоті льєжців, яких після останнього повстання ми покарали надто милостиво.

Ми маємо всі підстави гадати, що ці сумні події сталися не тільки внаслідок непокірливості та безумства цих жінок і зухвальства льєжських городян, але через втручання могутнього сусіда, від якого, коли добрі діла заслуговують на відповідну винагороду, Бургундія не могла сподіватися нічого, крім щирої приязні. А коли все це сталося,— додав герцог, зціпивши зуби і шалено

тупнувши ногою,— я не знаю, які міркування можуть завадити нам, коли влада в наших руках, раз і назавжди вжити заходів, щоб припинити це лихо в самому його джерелі, з якого щороку на нас виливаються все нові та нові нещастя?

Герцог почав свою промову досить спокійно, але чим далі він говорив, тим більш розпалювався, а останню фразу закінчив так, що всі присутні здригнули, а обличчя короля надзвичайно зблідло. Але наступної хвилини, закликавши на допомогу все своє самовладання, Людовік почав промовляти так рішуче й спокійно, що сам герцог, незважаючи на бажання зупинити або перебити його, не міг знайти для того пристойного приводу.

— Дворяни Франції і Бургундії,— почав Людовік,— рицарі Святого Духа та Золотого руна [1], коли вже король змушений обороняти свої права сам, як обвинувачена особа, він не може бажати для себе кращих суддів, ніж цвіт дворянства, слава й гордість рицарства. Наш любий кузен, герцог Бургундський, зовсім не з'ясував суті справи, бо з ввічливості чи з люб'язності він висловлювався дуже туманно й неясно. У мене немає причини додержувати такої делікатності, та й становище моє дозволяє мені не робити цього, тому прошу вашого дозволу висловлюватися далеко точніше. Панове дворяни й рицарі! Це нас, нас, свого законного сюзерена, спільника й родича, герцог Карл, ясний розум і прекрасна вдача якого потьмарені важкою втратою, обвинувачує в тому, нібито ми намовляли його васалів не підкорятися йому, нібито ми підбивали льєжців до заколоту і допомагали цьому розбійникові Гійому де ля Марку в його жорстокому та блюзнірському лиходійстві. Дворяни Франції й Бургундії! Вже саме те становище, в якому я тепер перебуваю, може бути для мене достатнім виправданням, бо воно само собою суперечить обвинуваченню. Припускаючи, що в мене в голові є хоч краплина здорового розуму, ви хіба можете уявити, щоб я з своєї доброї волі віддався до рук герцога Бургундського, коли б справді гадав зрадити його, що не могло залишитися не викритим, а коли б було викрито, то неодмінно поставило ме-

---

[1] Тут згадується про два рицарські ордени (релігійні організації), з яких орден рицарів Святого Духа був заснований самим Людовіком XI, а орден Золотого руна існував у Бургундії.

не туди, де тепер я стою, залежний від влади справедливого розлюченого государя? Безумство людини, яка бажає відпочити на пороховій бочці, до якої вона сама піднесла запалений гніт, було б просто мудрістю порівняно до мого вчинку. Я зовсім не маю сумніву, що серед винних у тому злочині в Шонвальді були такі негідники, які використали моє ім'я. Але невже справедливо вважати мене винним за те зловживання? Коли дві навіжені жінки, спонукувані якимись романічними причинами, наважилися шукати притулку для себе при моєму дворі, хіба з цього можна зробити висновок, що вони діяли з мого бажання? Коли ви ближче познайомитеся із справою, ви впевнитеся, що честь моя не дозволяла мені відрядити їх полоненими назад до Бургундії, бо, я гадаю, панове, ніхто з рицарів обох наших священних орденів не запропонував би зробити такого. Але по суті я зробив майже те саме, віддавши їх під заступництво високоповажного духовного батька, котрий тепер як святий мученик перебуває на небі (ці слова Людовік вимовив схвильовано, притуляючи до очей хустку). Я передав їх з рук на руки, я сказав би, членові моєї власної родини і ще ближче спорідненому з родиною герцога Бургундського, людині, якій її високе становище в церкві і численні чесноти давали цілковите право бути оборонцем двох нещасних жінок і посередником поміж ними і їхнім законним сюзереном. Таким чином, єдина обставина, що, здається, могла б, серед усіх поквапливо висловлених моїм бургундським братом закидів збудити в нього недостойні підозри проти мене, насправді пояснюється як обумовлена цілком недвозначними та благородними причинами. Але я скажу ще більше від того: нема ні зернини істини в усіх доводах, якими можна було б підтримати ганебні обвинувачення, котрі змусили мого брата змінити його дружні погляди на того, хто прийшов сюди з повною довірою до його дружніх почуттів, і перетворити святкову залу на залу суду, а його гостинні покої — на в'язницю.

— Ваша величність, ваша величність! — вигукнув Карл, коли король закінчив свою промову.— Вашу присутність тут, у залі, такої хвилини я пояснюю тільки тим, що люди, які звикли ввесь час обдурювати своїх близьких, часто обдурюють самих себе. Адже іноді й порохових діл майстер падає мертвим від вибуху закопаної ним самим у землю бочки з порохом... Щождо остаточного

вироку, то нехай він залежить від ходу цього урочистого слідства. Приведіть сюди графиню Ізабеллу де-Круа!

Коли дівчина увійшла в залу, підтримувана з одного боку графинею де-Кревкер, яка діяла з наказу свого чоловіка, а з другого — настоятелькою монастиря святої Урсули, Карл вигукнув, звертаючись до неї з своєю звичайною різкістю:

— Нарешті, люба графине! Невже це ви? Ви, здається, ледве дихали, коли відповідали на мою справедливу вимогу, а згодом знайшли в собі досить сили, щоб утекти від нас так далеко, як ніколи ще не тікала лань від мисливця. Ну що ж ви думаєте, чудова дівчино, про все те, що ви наробили? Мабуть, ви дуже задоволені тим, що через вас посварилися два великі государі і що ви ледве не спричинилися до війни двох наймогутніших держав заради вашого дитячого личка?

Присутність багатьох людей та грубе поводження герцога так приголомшили бідну дівчину, що вона зовсім забула про свій намір кинутися до ніг гнівного володаря й благати його взяти все її майно, а їй дозволити вступити в монастир. Вона стояла нерухомо, мов перелякане дівча серед громовиці, яке чує перекоти грому з усіх боків і боїться, що кожний новий удар вразить її на смерть. Але тут визнала необхідним втрутитися графиня де-Кревкер, жінка, що славилась розумом, гідним її високого роду, і красою, яка не змарніла навіть і за її материнських років.

— Государю мій,— почала вона,— дозвольте вам зауважити, що моя юна родичка перебуває під моїм заступництвом. Мені краще знати, як треба поводитися з жінками, і коли ваша високість не заспокоїтесь і не знайдете пристойнішого тону для розмови, ми негайно вийдемо звідси.

Герцог голосно зареготав.

— Ого, Кревкер! — вигукнув він.— Твоя смирність зробила з твоєї графині справжнього воїна. Але це вже не моя справа. Дайте стілець оцій невинній дівчині, на яку я зовсім не гніваюся, але й висловлюю їй свою найвищу милість і шанування. Сідайте, панно, і розкажіть нам, що це з вами сталося, що ви втекли з своєї батьківщини і почали мандрувати по світу, як якась авантюристка.

З великим збентеженням, затинаючись на кожному слові, графиня Ізабелла призналася, що твердо вирішила

не давати своєї згоди на запропоноване їй герцогом Бургундським одруження і сподівалася знайти підтримку при французькому дворі.

— Ага, підтримку французького короля! — перебив її Карл.— Ну, й, звичайно, ви заздалегідь були певні того, що вона вам забезпечена.

— Так, я гадала, що можу розраховувати на неї,— відповіла графиня Ізабелла,— бо інакше, звичайно, я не наважилася б на такий рішучий вчинок.— Тут Карл поглянув на Людовіка з усмішкою, що виражала безмежну гіркоту, яку той витримав зовсім спокійно, тільки губи його трохи зблідли.— Але всі мої відомості щодо намірів короля Людовіка,— продовжувала Ізабелла після хвилини мовчання,— я мала від моєї нещасної тітки, графині Амеліни, а її думки виходили з тверджень та наговорів осіб, котрі згодом виявилися наймерзеннішими зрадниками та найбезчеснішими негідниками на всьому світі.

Потім молода графиня в небагатьох словах розповіла, як вона довідалася про зраду Марти й цигана Хайреддіна Магрібіна, і додала:

— Я не маю ніякого сумніву в тому, що й старший із братів Магрібінів, на ім'я Захмет, який подав нам першу пораду втекти, був здатний на всяку підлоту і міг сам вигадати, що він є агент короля Людовіка.

Після короткого мовчання графиня продовжувала своє оповідання й дуже коротко переказала все, що сталося з нею, починаючи від її втечі з Бургундії разом із її тіткою аж до облоги Шонвальда та кінчаючи тим, як вона віддалася на милість графа Кревкера. Коли вона закінчила своє коротке та уривчасте оповідання, в залі панувала надзвичайна тиша, а герцог сидів, втупивши свої чорні очі в підлогу, як людина, яка шукає приводу, щоб дати волю своїй люті, і, не знаходячи нічого, що могло б її виправдати перед нею самою, ще більше лютує.

— Кріт копає свої ходи у нас під ногами,— сказав він, нарешті, піднявши очі,— хоч ми й не можемо з певністю простежити його рухів. Але я бажав би, щоб король Людовік пояснив нам, чому саме він пригостив при своєму дворі цих дам, якщо вони не прибули туди за його власним запрошенням.

— Моє вітання не було надто приязне, любий кузене,— відповів король.— Щоправда, із співчуття я пригостив цих дам, але скористався з першої нагоди, щоб відіслати їх

до покійного незабутнього єпіскопа, вашого спільника, який був би (нехай господь розгрішить його) кращим суддею, ніж я або всякий інший світський володар, бо він знав, як пов'язати заступництво, що в ньому не можна відмовити втікачам, з обов'язками короля щодо його спільника, з володінь котрого вони втекли. Я сміливо можу запитати цю дівчину, чи привітно я зустрів їх і чи не довелося їм жалкувати, що вони обрали саме мій двір своїм притулком.

— Про привітну зустріч там не могло бути й мови,— відповіла молода графиня,— через це мені відразу спав на думку сумнів, чи справді ваша величність запрошували нас до себе, як нас запевняли ті, що називали себе вашими агентами. Коли припустити, що ці непевні люди діяли з вашого доручення, важко було б погодити поводження вашої величності з тим, чого ми могли сподіватися від короля, рицаря й дворянина.

Сказавши це, графиня кинула на короля погляд, повний докору, але груди Людовіка були вкриті надійною бронею проти такої артилерії. Навпаки, він переможно подивився на присутніх, розводячи руками, немов запрошуючи всіх бути свідками, що слова графині можуть правити за найкращий доказ його невинності.

Незважаючи на це, герцог Бургундський, з свого боку, поглянув на короля так, щоб усім було ясно, що він зовсім ще не задоволений, хоч і змушений поки що мовчати.

— Дозвольте спитати вас, чудова панно,— сказав він, звернувшись до молодої графині,— чому у вашому оповіданні ви ні словом не натякнули на деякі любовні пригоди? Еге, панно, ви вже червонієте? Ви нічого не сказали про деяких лісових рицарів, що ледве не стали на перешкоді вашій дальшій подорожі. Як бачите, і ми чули про щось, і, мабуть, нам пощастить зробити з цього свої висновки. Як ви гадаєте, ваша величність, чи не краще нам буде, перш ніж ця нова мандрівна Єлена Троянська [1], або Круанська, пересварить усіх королів,— чи не краще, кажу я, видати її заміж?

Хоч Людовік і знав, що після цього він почує неприємну для нього пропозицію, але зовсім спокійно дав свою

---

[1] Єлена Троянська — дружина спартанського царя Менелая, викрадена троянцем Парісом, що стало приводом до Троянської війни, описаної в поемі Гомера «Іліада».

безмовну ухвалу на сказане Карлом. Проте тут уже сама Ізабелла, побачивши, яка небезпека загрожує їй, покликала собі на допомогу всю свою мужність. Вона відпустила руку графині де-Кревкер, на яку до того часу спиралася, і хоч боязко, але з достойністю вийшла наперед і, ставши перед герцогом навколішки, сказала:

— Благородний герцоге Бургундський, мій володарю і государю! Я признаюся в своїй провині,— в тому, що залишила ваші володіння без вашого ласкавого дозволу,— і готова до всякої кари, яку вам буде завгодно накласти на мене. Я віддаю вам мої землі й замки і прошу у вас тільки однієї ласки: заради мого покійного батька залиште останній представниці роду де-Круа з усього її багатства лише стільки, щоб дати змогу їй закінчити своє життя в монастирі.

— Ну, якої ви думки, ваша величність, щодо прохання цієї юної графині? — спитав герцог, звертаючись до Людовіка.

— Я гадаю, що це побожний рух її душі, навіяний небом, якому ніхто не має права перешкоджати,— відповів король.

— «Скромні й смирні будуть звеличені»,— зауважив Карл.— Встаньте, графиня де-Круа, і знайте, що ми піклуємося вами більш, ніж ви про те гадаєте. Ми не маємо ні наміру конфіскувати ваші маєтки, ні принизити вашу честь, але, навпаки, ми подбаємо, щоб вони процвітали.

— Ой лихо, ваша високість,— відказала Ізабелла, продовжуючи стояти навколішках,— ласки вашої я боюся більше, ніж вашого гніву, бо вона присилює мене...

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським! — вигукнув герцог Карл.— Невже на кожному кроці нашій волі чинитимуть опір, а наші накази заперечуватимуть? Встаньте, моє маляточко, встаньте, кажу вам, і йдіть собі звідси. На дозвіллі ми обговоримо вашу справу, і на цей раз ми так улаштуємо справи, що (хай сам диявол буде мені свідком!) ви або послухаєтесь нас, або ремствуйте сами на себе!

Але, незважаючи на таку сувору відповідь, Ізабелла залишилася на своєму місці і, мабуть, своєю впертістю остаточно розгнівала б герцога, коли б графиня де-Кревкер, яка краще за свою молоду родичку знала вдачу Карла, не підняла її й не повела з зали.

Після Ізабелли на допит був викликаний Дорвард. Він з'явився перед королем і герцогом із спокійною достойністю, але без зайвої самовпевненості, як личить юнакові з доброї родини та з добрим вихованням, котрий вміє поводитися в усякому товаристві і, віддаючи вищим належну повагу, не дозволить собі розгубитися перед ними. Дядько Квентіна дав йому все необхідне, щоб він міг з'явитися на урочисте зібрання в повній формі лучника шотландської гвардії, а вродливе обличчя, ставна постать юнака ще більше виграли від цього блискучого вбрання. Молодість Дорварда також прихилила до нього всіх присутніх, бо ніхто не міг припустити думки, що обережний Людовік наважився вибрати такого хлопця для виконання своїх політичних намірів. Отже, король як у цьому, так і в інших випадках мав незаперечну користь від свого своєрідного вибору агентів, стан та вік яких, здавалося, були найменше придатними для цього вибору. З наказу герцога, ухваленого та підтвердженого Людовіком, Квентін Дорвард почав розповідати про свою подорож з графинями де-Круа до льєжського єпіскопату, згадавши про інструкції, дані йому Людовіком, приставити дам у безпечності до єпіскопського замка.

— І ти щасливо виконав мій наказ? — спитав король.

— Так, государю,— відповів шотландець.

— Ти забув згадати про одну обставину,— зауважив герцог.— В лісі на тебе напали два мандрівні рицарі.

— Не личить мені згадувати про такий випадок,— заперечив юнак, скромно почервонівши.

— Але мені личить не забувати про нього,— сказав герцог Орлеанський.— Ти мужньо виконав твій обов'язок і так відважно обороняв дам, що я довго цього не забуду. Заходь до мене, лучнику, коли будеш вільний, і ти побачиш, що я пам'ятаю твою відвагу, яка — я радий бачити — дорівнює твоїй скромності.

— І до мене заходь,— сказав Дюнуа,— я подарую тобі шолом, бо я, здається, винний тобі його.

Квентін глибоко вклонився обом рицарям, і допит поновився. З наказу герцога Квентін передав йому писаний маршрут своєї подорожі.

— Чи точно ти виконав ці інструкції? — спитав герцог.

— Ні, не зовсім, з дозволу вашої високості,— відповів

Квентін.— За цими інструкціями, як ви можете бачити, мені було наказано переїхати через Маас близько Намюра, а я поїхав лівим берегом, бо це була безпечніша й коротша путь до Льєжа.

— А чому ти дозволив собі зробити таку зміну?—сказав герцог.

— Бо я почав підозрівати мого провідника в зраді,— відповів Квентін.

— Тепер слухай уважно, що я тебе спитаю,— сказав герцог.— Відповідай правдиво на всі мої запитання і не бійся нічиєї помсти. Але коли я побачу, що ти в своїх відповідях вагаєшся або ухиляєшся від істини, я накажу повісити тебе на залізному ланцюгу на самій верхівці дзвіниці на базарному майдані і ти висітимеш там не одну годину, бажаючи собі смерті, поки вона не прийде визволити тебе!

Після цього в залі запанувала тиша. Нарешті, вважаючи, напевне, що він дав Квентінові досить часу на міркування, герцог запитав юнака, хто був його провідник, ким він був призначений і чому його поведінка здавалася Дорвардові підозрілою. На перше з цих запитань Квентін Дорвард відповів, що провідником його був циган Хайреддін Магрібін; на друге відповів, що призначив його провідником Трістан Пустинник; на третє розказав, що відбулося у францісканському монастирі поблизу Намюра: як цигана вигнали з святої обителі, як він простежив за ним і підслухав його розмову з ландскнехтом де ля Марка, з якої довідався, що вони збираються напасти на дам, яких він охороняв.

— Тепер слухай мене,— сказав герцог,— і ще раз пам'ятай, що твоє життя залежить від твоєї правдивості. Чи не казали ці негідники чогось про те, що король, оцей самий король Людовік Французький, доручив їм учинити напад і викрасти дам?

— Коли б навіть ці мерзотники і казали таке,— відповів Квентін,— я не міг би йняти їм віри, бо чув зовсім протилежний наказ з вуст самого короля.

Людовік, який дуже уважно слухав Квентіна, почувши таку відповідь Дорварда, глибоко зітхнув, як людина, з душі якої скотився важкий тягар.

Герцог знову мав збентежений і роздратований вигляд. Повертаючись до обвинувачення короля, він ще наполегливіше почав розпитувати Квентіна, чи не можна було б

зрозуміти з тієї розмови, що план викрадення був ухвалений королем Людовіком.

— Я повторюю, що не чув нічого, що могло б мені дати привід так гадати,— з твердістю відповів юнак (хоч і мав цілковиту певність того, що король був причетний до зради Хайреддіна),— а коли б я й чув щось схоже на це, то, повторюю, я не міг би повірити жодному слову, маючи протилежні інструкції від самого короля.

— Ти надійний посланець,— гірко усміхаючись, зауважив герцог,— але я можу сказати, що, виконуючи королівський наказ, ти аж ніяк не виправдав надій короля, і міг би накласти за це головою, коли б дальші події не зробили з твоєї собачої відданості щось схоже на добру послугу.

— Я не розумію вас, ваша високість,— відповів Квентін Дорвард.— Усе, що мені відомо, це, що мій государ Людовік доручив мені охороняти графинь і що я намагався виконати його наказ у міру моїх сил і здібностей як під час подорожі, так і під час кривавих подій у Шонвальді. Я вважав для себе почесним доручення короля і виконав його, наскільки був здатний, з честю. Коли б воно мало інший зміст, воно не личило б людині мого імені та мого племені.

— Гордий, як шотландець,— сказав Карл, який, здавалося, хоч і розчарувався відповідями Дорварда, але був настільки справедливий, що не розсердився на нього за його сміливість.— Проте слухай мене, лучнику! За чиїми інструкціями ти діяв, коли, як дехто з нещасних утікачів із Шонвальда сповістив нас, походжав по вулицях Льєжа на чолі підлих бунтівників, котрі після цього вбили свого законного государя та духовного батька? А яку промову ти виголосив там уже після вбивства єпіскопа, в котрій називав себе посланцем Людовіка і претендував на керівництво цими негідниками, які щойно вчинили такий великий злочин?

— Государю мій,— відповів Квентін,— я можу довести свідченнями надійних осіб, що під час мого перебування в місті Льєжі я й не думав удавати з себе французького посланця, але така роль проти моєї волі мені була надана нерозсудливим натовпом, котрий не хотів слухати ніяких протестів з мого боку. Все це я переказав придворним єпіскопа, як тільки мені пощастило втекти з міста, і тоді саме я порадив їм готуватися до оборони. Коли б вони послухали мене, можливо, що вони запобігли б

усім страхіттям наступної ночі. Правда, я в критичну хвилину скористався з того, що мене оголосили посланцем короля, щоб врятувати графиню Ізабеллу де-Круа, врятуватися самому і запобігти в міру можливості дальшому кровопролиттю, жахливим зразком для якого було вже вбивство єпіскопа. Ще раз кажу, я готовий заприсягтися, що не мав ніяких доручень від французького короля до городян Льєжа і ніяких інструкцій заохочувати їх до заколоту і що, використовуючи помилку льєжців, я зробив, як людина, яка, рятуючись сама і рятуючи інших, підіймає для захисту перший-ліпший щит, чиї б девізи не були написані на ньому.

— І тут не можна не визнати,— втрутився граф де-Кревкер, який більше не міг мовчати,— що мій юний співбрат по зброї та полонений діяв згідно з законами справедливості та здорового розуму і такий його вчинок не може бути обвинуваченням проти короля Людовіка.

Серед присутніх сановників та рицарів пройшов шепіт ухвали, який радісно відбився в ушах короля, але виявився образливим для Карла. Він грізно подивився навколо себе, і, напевно, почуття, так одностайно виражені більшістю його найвищих васалів та наймудріших радників, не змогли б запобігти бурхливому вияву його деспотичної вдачі, але цієї хвилини де-Комін, який передбачав небезпеку, несподівано оголосив про прибуття до Перонни герольда від міста Льєжа.

— Герольд від ткачів і цвяхарів! — вигукнув герцог.— Але все одно ведіть його негайно сюди! Присягаюся матір'ю божою, я довідаюсь від цього герольда про наміри і сподіванки тих, хто його послав. В усякому разі, довідаюся від нього більше, ніж мені бажає розповісти цей юний франко-шотландський воїн.

Розділ XXXIII

ГЕРОЛЬД

Аріель. Ген, слухай, як ревуть!
Просперо. Оце нам буде полювання!
Шекспір, «Буря».

Присутні в залі потислися, щоб дати місце послові, бо всі вони дуже цікавилися подивитися на герольда, котрого бунтівники-льєжці наважилися відрядити до такого

зарозумілого й гоноровитого государя, яким був герцог Бургундський, до того ж переповнений обуренням проти них. Не слід забувати, що того часу герольди посилалися тільки від одного монарха до іншого, та й то лише в особливо урочистих випадках. Всі ж інші дворяни посилали із своїми листами тільки вісників, що за своїм станом були далеко нижчі за герольдів. Між іншим, варто зауважити, що Людовік XI, який взагалі глузував з усього, що не обіцяло йому зміцнення влади або істотної користі, дуже зневажливо ставився до герольдів й до геральдики, до всієї «цієї червоної, блакитної та зеленої мішури», якій суперник Карл, маючи таку несхожу до його власної вдачу, надавав великої ваги та прагнув додержання всіх дрібниць геральдичного етикету.

Герольд, якого, нарешті, провели поперед очі обох монархів, був одягнений у мантію, вишивану гербами його пана, серед яких вирізнялася багато разів повторювана вепрова голова, котра, на думку присутніх там знавців геральдики, була досить недоладною. Усе його досить строкате вбрання було вкрите позументами, вишивками й іншими оздобами, а довжелезне пір'я на капелюсі стриміло так хвацько, ніби було призначено для обмітання стелі. Коротше кажучи, вбрання його було карикатурою на розкішні убори герольдів. Вепрова голова повторювалася не тільки на кожній окремій частині одягу, але навіть і капелюх його мав форму цієї голови з висунутим язиком і кривавими іклами або, висловлюючись мовою геральдики, він являв собою «язикату й зубату пащу». Щодо самого посланця, то з першого погляду в ньому вражала якась мішанина боязкості й удаваної зухвалості, немов він був свідомий того, що пішов на рисковану справу й лише нахабством може зберегти свою безпечність. Така сама боязкість і зухвалість була і в його поклоні, яким він привітав обох государів, що було вже зовсім чудне для герольда, людини, звичної до товариства високих осіб.

— Хто ти такий, ім'ям диявола? — таким привітанням Карл Сміливий зустрів незвичайного посла.

— Я Рудий Вепр,— відповів герольд,— зброєносець Гійома де ля Марка, милістю божою і призначенням капітулу [1] найвельможнішого єпіскопа Льєжського.

---

[1] Капітул — рада з духовних осіб при єпіскопі.

— Як? — вигукнув Карл, але одразу стримав свій гнів і подав герольдові знак продовжувати.

— І, за правом його дружини, благородної графині Амеліни де-Круа,— графа де-Круа, пана де-Бракемона.

Герцог Карл, вражений зухвалістю, з якою в його присутності наважувалися вимовляти ці титули, здавалося, не міг нічого сказати, а герольд, підбадьорившись його мовчанням, продовжував:

— «Звіщаю вам велику радість»,— сказав він латинською мовою.— Доводжу до вашого відома, герцоге Бургундський і графе Фламандський, від імені мого пана, що, чекаючи дозволу найсвятішого папи римського, він до призначення нового кандидата на вакантну посаду має намір приступити до виконання обов'язків єпіскопа Льєжського і підтримувати свої права, як граф де-Круа.

Кожного разу, як герольд зупинявся, герцог Бургундський тільки відповідав вигуком: «Ого!», або чимсь подібним до цього, як людина здивована й схвильована, котра, проте, бажає вислухати все до кінця, перш ніж дати відповідь. Цього разу, на велике здивування всіх присутніх, він стримався навіть від властивої йому різкої жестикуляції і сидів нерухомо, кусаючи ніготь великого пальця — звичайна поза, коли він зосереджував на чомусь увагу. Він опустив очі, немов боячись підвести їх, щоб не виявити гніву, який кипів в його грудях. Тимчасом Рудий Вепр продовжував сміливо викладати суть своїх доручень.

— Отже, від імені могутнього государя-єпіскопа Льєжського і графа де-Круа я вимагаю, щоб ви, герцог Карл, відмовились од усіх прав на вільне імперське місто Льєж, яке ви захопили силоміць і беззаконно пригнічували разом з померлим Людовіком де-Бурбоном, його недостойним єпіскопом.

— Ось воно що! — знову вигукнув герцог.

— Щоб ви повернули муніципалітетові його прапори, які захопили, всіх разом тридцять шість, замурували проломини в стінах, полагодили незаконно зруйновані вами бастіони і визнали б мого государя Гійома де ля Марка єпіскопом Льєжським, законно й вільно обраним капітулом каноників, як це зазначено в цьому протоколі.

— Ну, вже закінчив? — спитав герцог.

— Ще,— відповів посол.— Крім того, я вимагаю від вашої високості ім'ям вищеназваного високоблагородного та вельмишановного государя, єпіскопа й графа, щоб ви

негайно зняли з Бракемонського замка й інших замків графства де-Круа гарнізони, які там було розміщено чи від імені вашої милості, чи від імені Ізабелли, котра сама себе називає графинею де-Круа, чи від когось іншого, поки імперський сейм не вирішить, чи мусять вищезгадані володіння належати дочці покійного графа де-Круа, чи його сестрі, моїй благородній пані, графині Амеліні, якій вони повинні належати з більшим правом, ніж дочці, згідно з «юс емфітевсіс» [1].

— Твій пан дуже освічений,— насмішливо зауважив герцог.

— Крім того,— вів далі герольд,— благородний та вельмишановний граф висловлює згоду, коли всі спори поміж Льєжем і Бургундією будуть улагоджені, призначити графині Ізабеллі земельний наділ, котрий відповідатиме її стану.

— Який він щедрий і розсудливий,— зауважив герцог тим самим тоном.

— Присягаюся своїм блазнівським ковпаком,— пошепки сказав Ле Глор'є Кревкерові,— я краще волів би опинитися в шкурі якоїсь нещасної корови, що конає від чуми, ніж у гаптованому вбранні цього дурня! Він, немов п'яниця, спорожняє пляшку за пляшкою, не звертаючи уваги на довгий рахунок, який збільшується за столом трактирника.

— Чи ти вже закінчив? — спитав знову герцог герольда.

— Ще одне слово,— відповів Рудий Вепр,— від імені мого благородного й вельмишановного государя, котрий поважає свого достойного й відданого спільника, найхристияннішого короля...

— Ага! — вигукнув Карл, швидко випроставшися і зовсім іншим голосом, ніж до того. Але одразу стримав себе і почав уважно слухати.

— ...священну особу якого, як кажуть, ви, Карле Бургундський, тримаєте в себе в ув'язненні, забувши свої обов'язки васала французької корони та правила честі, що їх додержують усі християнські государі. На цій підставі мій благородний і вельмишановний володар наказує вам через мене негайно звільнити його королівського спіль-

[1] Ius emphyteusis (латинською мовою) — буквально «право насадження», закон, згідно з яким одна особа може володіти землями, належними іншій особі.

ника або прийняти від мене виклик, який він доручив мені передати вам.

— Ну, закінчив, нарешті? — спитав герцог.

— Закінчив,— відповів герольд,— і чекаю відповіді вашої милості. Сподіваюся, вона буде така, що можна буде запобігти зайвому пролиттю християнської крові...

— Тепер, присягаюся святим Георгієм Бургундським,— почав був герцог, але, перш ніж він встиг вимовити хоч слово, Людовік встав з свого місця і заговорив з такою достойністю і таким владним голосом, що Карл не наважився його перебити.

— З вашого дозволу, любий кузене мій герцог Бургундський,— вимовив король,— я вимагаю права першим відповісти цьому нахабі. Слухай ти, негіднику, герольд, чи хто б ти не був, перекажи цьому розбійникові і вбивці Гійому де ля Маркові, що французький король незабаром буде під мурами Льєжа, щоб помститися за блюзнірське вбивство свого улюбленого родича Людовіка де-Бурбона, і що він має намір повісити живцем де ля Марка за ту зухвалість, з якою він наважується звати себе спільником короля і посилати до нього посла-мерзотника!

— Додай і від мене,— сказав Карл,— все, що тільки государ може сказати грабіжникові і вбивці. І забирайся геть звідси. Або ні, стривай! Ніколи ще жоден герольд не покидав бургундського двору, не вихваляючи його щедрості. Відшмагати його так, щоб з нього злізла вся шкіра!

— Ні, так не можна! Ваша високість забуває, що він посол,— сказали де-Кревкер і д'Емберкур,— і особа його недоторкана.

— Невже ви, панове, такі простаки,— відповів герцог,— щоб вірити, що вбрання робить герольда? Хіба ця строкатість не переконує вас, що це не більш, як дурисвіт? Покликати сюди Туазон д'Ора, і нехай він запитає його в нашій присутності.

При цих словах посол Арденського Вепра сполотнів, як смерть, незважаючи на все своє зухвальство і на товстий шар рум'ян, які вкривали його щоки. Туазон д'Ор, старший герольд при бургундському дворі й великий знавець своєї справи, вийшов наперед з урочистістю, яка відповідала даному випадкові та високому його станові, й запитав свого мнимого колегу, де саме він вивчав науку, представником якої він показує себе.

— Я вивчав геральдику в Ратізбоннській геральдичній колегії,— відповів Рудий Вепр,— і маю від її вченої братії диплом герольда.

— Ви не могли її почерпнути з чистішого джерела,— сказав Туазон д'Ор, поклонившися ще нижче, ніж він уклонявся до того,— і коли я, з наказу його високості герцога, наважуся поставити вам кілька запитань щодо таємниць нашої високої науки, то роблю це не для того, щоб навчати вас, а сподіваючись самому дістати від вас дорогоцінні відомості.

— Досить церемоній,— нетерпляче перебив його герцог.— Спитай його щось з твоєї науки, щоб ми могли довідатися про його знання!

— Несправедливо питати учня високоповажної Ратізбоннської геральдичної колегії, чи він розуміється на звичайних термінах геральдики,— сказав Туазон д'Ор,—але я можу без усякої образи для мого колеги Рудого Вепра просити його сказати мені, чи він обізнаний із таємнішими та недоступнішими для сторонніх термінами нашої науки, за допомогою яких освічені люди можуть висловити один одному, сказати б, емблематично або алегорично те, про що іншим людям оповідається їхньою звичайною мовою на самому початку курсу геральдичної науки.

— Я розумію як ті, так і інші вирази науки про герби,— зухвало відповів Рудий Вепр,— але можливо, що в Німеччині в нас не такі терміни, як тут у вас у Фландрії.

— Ой леле, що ви говорите! — вирвалося з уст Туазон д'Ора,— наша благородна наука, яка по праву називається справжнім прапором дворянства та славою рицарства, є однаковою в усіх християнських країнах, і, більш того, визначається й вивчається навіть сарацинами та маврами. Отже, я наважуся попросити вас описати мені який завгодно герб у небесних термінах, тобто використовуючи назви планет.

— Тлумачте його сами, як вам завгодно,— буркнув Рудий Вепр,— а я не хочу робити всякі фокуси за вашим наказом, немов якась дресирована мавпа.

— Покажи йому якийсь герб, нехай він розтлумачить його,— сказав герцог,— а коли він цього не зможе, тоді я обіцяю написати на його спині всі ці геральдичні червоні, сині й чорні смуги.

— Ось згорток,— сказав бургундський герольд, витягаючи з кишені шматок пергаменту,— на якому я, в міру

моїх скромних сил, накреслив старовинний герб. Я просив би вас, коли ви справді належите до членів шановної Ратізбоннської колегії, з'ясувати нам його в належних термінах.

Ле Глор'є, який, здавалося, дуже розважався, стежачи за цим іспитом, на цей час протиснувся ближче до обох герольдів.

— Я хочу допомогти тобі, мій друже,— сказав він Рудому Вепрові, коли той безпорадно розглядав сувій.—Ось тут, милостиві мої государі, намальовано кішку, яка заглядає у вікно молочної крамниці.

Цей жарт викликав сміх, що було до певної міри на руку Рудому Вепрові, бо це змусило Туазона д'Ора, обуреного перекрученим тлумаченням його рисунку, самого пояснити, що накреслений тут герб був установлений для себе Хільдебертом, королем Франції, після того як він забрав у полон Гандемара, короля Бургундії, і що на ньому зображено барса, або тигрову кішку, емблему полоненого государя, за гратами, або, як Туазон д'Ор описав це технічними термінами: «Чорне поле, істота на золотому, перетята червоними смугами вперехрест, прикута до другого».

— Присягаюся своїм брязкальцем,— вигукнув Ле Глор'є,— якщо кішка зображує Бургундію, то вона сьогодні сидить не за гратами, а перед гратами.

— Вірно сказано, друже мій,— зауважив Людовік, сміючись, тим часом як усі присутні і навіть сам Карл були стурбовані цим недвозначним жартом.— Я винен тобі золотий за те, що ти перетворив сумне на веселе, чим сподіваюся, все це закінчиться.

— Мовчи, Ле Глор'є,— гримнув на нього герцог,— а ви, Туазон д'Ор надто вчені, щоб вас можна було зрозуміти. Відійдіть. Гей, ви, підведіть сюди цього негідника. Слухай, бестія,— звернувся він до герольда своїм найгрубішим тоном,— чи знаєш ти різницю поміж з о л о т о м і с р і б л о м у чомусь іншому, крім монет?

— Зглянь теся на мене, ваша високість. Ваша величність, скажіть за мене хоч слово!

— Кажи сам за себе,— перебив його герцог,— відповідай одним словом — герольд ти чи ні?

— Тільки на цей випадок,— признався викритий посол.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським,— вигукнув Карл, поглянувши на Людовіка скоса,— ми не

знаємо жодного государя, жодного дворянина, який наважився б так зганьбити благородну науку — основу королівської і дворянської достойності,— нікого, за винятком короля, який послав до Едуарда Англійського слугу, переодягненого герольдом.

— Така військова хитрість,— з удаваним сміхом сказав Людовік,— могла б бути виправдана тільки при дворі, де немає герольдів, а справа досить спішна. Але якщо така заміна могла зійти з рук перед тупоумним і твердолобим остров'янином, жодна людина з мозком, хоча на крихту кращим від мозку дикого вепра, не подумала б, що такий маневр не буде викритий при освіченому бургундському дворі.

— Все одно, хто б його не послав, він повернеться додому не інакше, як покуштувавши батогів,— похмурим голосом вимовив герцог.— Гей, тягніть його на базарний майдан і відшмагайте віжками та канчуками так, щоб мантія його перетворилася на лахміття. Гей, гата, на Рудого Вепра! Гей, Тю-гу! Кус!

Чотири чи п'ять великих собак, схожих на тих, що намальовані на мисливських картинах Рубенса і Снейдерса [1], почувши знайомі звуки, голосно загавкали, немов справді побачили дикого кабана.

— Присягаюся святим розп'яттям! — сказав король Людовік, намагаючись догодити своєму суворому родичеві.— Вже коли осел вирядився в кабанячу шкуру, я пустив би собак, щоб вони стягли її з нього!

— Вірно, вірно! — вигукнув Карл, якому ця пропозиція припала до серця.— Так ми й зробимо. Гей, пустіть собак! Кус, кус, Тальбот! Сюди, Бомон! Ми проженемо його від дверей замка до східних воріт.

— Сподіваюся, що ви принаймні, за мисливськими законами, дасте мені фори, як справжньому звірові,— почав благати нещасний герольд, намагаючись зберегти самовладання.

— Ти тільки гадина і за мисливськими законами не маєш права ні на які пільги,— відповів герцог.— Але нехай уже буде так, я накажу дати тобі шістдесят туазів уперед, хоча б заради твоєї дивовижної зухвалості. Гей, швидше, панове, ходімо дивитися на лови!

---

[1] Пітер Пауль Рубенс (1577—1640) і Франс Снейдерс (або Схнейдерс, 1579—1657)—видатні голландські живописці, іноді малювали картини спільно.

Засідання ради несподівано припинилося; усі поспішили не менш поквапливо, ніж обидва государі, розважатися «гуманною» забавою, вигаданою Людовіком.

Рудий Вепр виявився прекрасним бігуном. Окрилений жахом, маючи близько за спиною з десяток лютих догів, підбадьорюваних мисливськими рогами та веселими криками самих мисливців, він летів як вихор, і коли б не його герольдська мантія (найгірший з усіх одягів для бігуна), можливо йому пощастило б урятуватися. Двічі він вивернувся від собак спритним маневром, заслуживши цим похвалу глядачів. Але жодному з них, навіть самому Карлові, ці лови не припали так до вподоби, як Людовікові, який, почасти з політичних міркувань, почасти тому, що завжди любив дивитися на людські страждання, коли вони виявлялися в смішній формі, реготав до сліз. Він схопився навіть за горностайову мантію свого ворога, немовби знемігши від сміху, а герцог, не менш від нього захоплений цікавим видовищем, поклав йому руку на плече, виказуючи цим довір'я та приязнь, що різко суперечило тим відносинам, які встановились між ними останніми днями. Кінець кінцем, настала хвилина, коли швидкі ноги самозваного герольда вже не могли врятувати його від зубів переслідувачів; вони схопили його, повалили на землю і неодмінно перегризли б горло, коли б герцог не крикнув:

— Тубо, тубо! Гей, заберіть собак! Він так добре біг, хоч і не втік, що ми даруємо йому життя.

Кілька псарів кинулися виконувати наказ герцога. За хвилину частина собак була уже на шворі, і люди побігли за рештою, яка розбіглася по вулицях, переможно роздираючи останні лахмани строкатих тканин та вишивок від герольдської мантії, яку лихої години надяг безталанний посланець.

Саме тоді, коли герцог був надто захоплений усім, що відбувається перед його очима, і не побачив того, що в нього було за спиною, Олів'є Ден підкрався до короля й прошепотів йому на вухо:

— Це ж циган Хайреддін Магрібін. Треба не допустити його до розмови з герцогом.

— Він мусить померти,— пошепки відповів йому Людовік,— мертві нічого нікому не розповідають.

За хвилину після того Трістан Пустинник, якому Олів'є щось сказав, вийшов наперед і, низько вклонившися

королеві й герцогові, промовив своїм звичайним грубим голосом:

— З дозволу вашої величності й вашої високості, ця дичина по праву належить мені. Цей негідник відмічений моїм клеймом: на плечі в нього королівська лілія, як ви сами можете впевнитися. Це — відомий розбійник, який вбивав підданих його величності, грабував церкви, безчестив дівчат, стріляв звірів у королівських парках.

— Досить, досить! — перебив його герцог.— Він за всіма правилами належить моєму королівському кузенові. Що ваша величність зробить з ним?

— Коли ви віддали його до моїх рук,— відповів король,— я прочитаю йому лекцію з геральдики, в якій він виявився таким невігласом. Я з'ясую йому на практиці значення хреста з привішеним до нього зашморгом.

— Не того хреста, який висить, а того, на якому висять? Гаразд, нехай він засвоїть цю лекцію під керівництвом вашого кума Трістана, адже ж він щодо цього справжній професор,— додав герцог з своїм звичайним різким сміхом, задоволений дотепом.

Людовік так щиро вторив йому, що Карл не міг утриматися і, лагідно поглянувши на нього, сказав:

— Ах, Людовік, Людовік, який ти веселий співбесідник. Коли б бог зробив тебе таким самим чесним королем! Я досі не можу забути того часу, коли ми розважалися разом з тобою.

— Від вас цілком залежить повернути той час,— відповів Людовік.— Я готовий погодитися на всі ваші умови, які тільки ви можете поставити мені в моєму теперішньому становищі, не зробивши мене посміховищем, а себе притчею во язицех усього християнського світу, і присягаюся додержувати їх над цією священною реліквією, яку я завжди ношу при собі. Це — уламок святого хреста.

Кажучи так, він дістав з-за пазухи маленький золотий ковчежок на золотому ланцюжку, який він носив на грудях, приклався до нього й продовжував:

— Ніколи ще над ним ніхто не давав безкарно неправдивої присяги. Справедлива рука провидіння завжди карала такий гріх протягом одного року.

— І, проте, над цією самою святинею ви присягалися мені в приязні, виїжджаючи з Бургундії, а потім підіслали до мене вашого прибічника Рюбампре, доручивши йому вбити мене або викрасти,— відповів герцог.

— Як це ви можете, любий кузене, згадувати за давно минулі прикрості? — відказав Людовік.— До того ж даю вам слово, ви помиляєтесь. Тоді я присягався не над цією реліквією, то був інший уламок животворного хреста, присланий мені турецьким султаном, який, мабуть, втратив частину своєї божественної сили внаслідок довгого перебування в цього нечестивого. Хіба тоді менш як за рік не спалахнула війна з «союзом суспільного блага», хіба бургундське військо в союзі з усіма великими васалами Франції не отаборилося в Сен-Дені і хіба я не був вимушений віддати Нормандію братові? Ні, борони боже, щоб я ще колись давав брехливі присяги!

— Гаразд, гаразд,— відповів герцог.— Я й сам гадаю, що ви вже навчилися відтоді додержувати свого слова. А тепер скажіть мені одверто: чи виконаєте ви свою обіцянку і поїдете разом зо мною воювати з льєжцями й де ля Марком?

— Я вирушу на них з усіма васалами Франції й під розгорненою орифламою! — вигукнув Людовік.

— Ну, це вже занадто й навіть нерозсудливо,— відповів герцог.— Досить буде присутності вашої шотландської гвардії та двох сотень ваших добірних списів, щоб довести, що ви дієте з вашої доброї волі. Надто велика армія могла б...

— Могла б справді зробити мене вільним, хочете ви сказати? — зауважив король.— Нехай буде так, визначте сами число мого війська.

— Ну, і щоб раз назавжди усунути прекрасну причину непорозумінь між нами, ви дасте згоду на шлюб графині Ізабелли де-Круа з герцогом Орлеанським?

— Любий кузене,— відповів король,— ви доводите мою поступливість до самого краю. Адже ж герцог — наречений моєї дочки Жанни. Будьте великодушні, не наполягайте на цій вимозі, поговоримо краще про міста на Соммі.

— Моя рада обговорить це питання з вашою величністю. Я ж, з свого боку,— сказав герцог,— зовсім не піклуюся про збільшення своїх володінь, а тільки про відшкодження за заподіяні кривди. Ви сами втрутилися до справ моїх васалів, вашій королівській милості було завгодно потурбуватися про одруження нашої підопічної.

І оскільки, ваша величність, це вас зацікавило, то й одружіть її з одним із членів вашої королівської родини, бо інакше всі переговори між нами припиняються.

— Коли б я сказав, що роблю це залюбки, мені ніхто не повірив би,— відповів Людовік.— Отже, любий кузене, судіть сами, яке велике моє бажання догодити вам, що я не маю нічого проти цього шлюбу, коли на нього дасть дозвіл папа й коли обидві сторони дадуть свою згоду.

— Ну, щодо останнього, то все вже влаштують наші міністри,— закінчив герцог.— Отже, ми знову друзі й брати!

— Слава богові,— сказав Людовік,— який, тримаючи в своїй руці серця государів, із своєї милості схиляє їх до миру та поблажливості й не допускає до пролиття людської крові. Олів'є,— додав він пошепки, звертаючись до свого улюбленця, який постійно крутився коло нього, чекаючи його наказів, немов помічник біля чаклуна,— слухай-но, скажи Трістанові, щоб він швидше кінчив із цим бродягою циганом...

Розділ XXXIV

СТРАТА

Візьму тебе з собою в гай зелений,
Нехай собі ти знайдеш деревину.
Стара балада

— Тепер слава богові, який дав нам можливість сміятися та інших смішити, і нехай буде сором безглуздому буркотунові, котрий зневажає посаду блазня! Простий жарт, і не можна сказати, що один із найдотепніших (хоч він і міг би вважатися за такий, коли розважив двох государів), мав більше значення, ніж тисяча всяких державних доводів для того, щоб запобігти війні між Францією та Бургундією.

Такою була промова Ле Глор'є, коли, внаслідок замирення, про яке ми докладно розповідали в останньому розділі, бургундську варту було віддалено з Перонського замка, короля випущено з лиховісної башти графа Гер-

берта, і, на велику радість французів та бургундців, принаймні зовнішня форма дружби та довір'я поновилася між герцогом Карлом і його сюзереном. Проте Людовік, хоч з ним і поводилися з додержанням усіх належних церемоній, був все ж таки свідомий того, що він продовжував викликати до себе підозру, але, з властивою йому розсудливістю, він удавав, ніби не помічає цього і мав вигляд людини, яка почуває себе якнайкраще.

Тимчасом, як це буває в таких випадках, поки головні дійові особи щасливо розв'язували свої справи, одна з другорядних осіб, заплутана в їхніх інтригах, відчувала на собі з усією гіркотою правдивість відомого політичного закону, що коли великі пани для своїх справ часто використовують послуги злочинних елементів, то вони віддячують їм тим, що покидають їх напризволяще, як тільки ці знаряддя виявляються некорисними для своїх господарів.

Такою жертвою в даному разі був Хайреддін Магрібін, якого слуги герцога передали королівському прево, а той передав своїм вірним помічникам Труазешелю і Птіт-Андре з наказом покінчити з ним якнайшвидше. Вони крокували обабіч нього, а за ними йшла нечисленна варта та натовп гультяїв. Один із них немовби виконував роль Аллегро, а інший — роль Пенсерозо [1]. Так вони вели його (якщо вдатися до сучасного нам порівняння — наче Гарріка [2] поміж трагедією та комедією) до сусіднього лісу, де, щоб уникнути зайвого клопоту та всіх належних церемоній, вирішили повісити його на першому-ліпшому дереві.

Вони шукали недовго і скоро побачили дуб, який, за жартівливим виразом Птіт-Андре, був цілком гідний такого жолудя. Залишивши нещасного злочинця під достатньою охороною на табуретці, кати почали свої імпровізовані приготування до кінцевої розв'язки. Цієї хвилини Хайреддін, який пильно придивлявся до натовпу, зустрівся

---

[1] «Аллегро» (італійською мовою — веселий) і «Пенсерозо» (по-італійському — задумливий, сумний) — назви двох поем видатного англійського автора Джона Мілтона (1608—1674), в яких описуються відповідні характери.

[2] Давід Гаррік (1716—1779) — відомий англійський актор, який виконував ролі героїв драматичних творів Шекспіра. На одній картині його було зображено між двох муз — трагедії (Мельпомени) та комедії (Талії).

поглядом з Квентіном Дорвардом, що, як йому здалося, пізнав свого провідника-зрадника в викритому обманщику й пішов за натовпом, щоб бути свідком страти й впевнитися, чи він не помилився в своєму здогаді.

Коли кати сказали засудженому, що все вже готове, він зовсім спокійно попросив зробити йому останню ласку.

— Все, що завгодно, сину мій, коли це не суперечить нашим обов'язкам,— сказав Труазешель.

— Інакше кажучи, ви ладні подарувати мені все, крім життя? — спитав Хайреддін.

— Саме так,— відповів Труазешель,— і навіть більш від того, бо ти, очевидно, вирішив вшанувати наше ремесло і померти з достойністю, не роблячи зайвих гримас; я навіть готовий подарувати тобі ще десять хвилин, хоч нам і наказано не гаяти часу.

— Які ви великодушні, добродії,— зауважив Хайреддін.

— Ще б пак! — відповів Птіт-Андре.— Ми навіть рискуємо дістати прочухана за таку поблажливість. Ну, нічого вже не вдієш. Я був би радий віддати своє життя за такого веселуна, за такого спритного, вправного, стійкого молодця, який до того ж збирається спокійно зробити останній стрибок, як і личить кожній чесній людині.

— А коли тобі потрібний сповідник...— сказав Труазешель.

— Або склянка вина...— додав його веселий товариш.

— Або покаянний псалом...— сказала Трагедія.

— Або весела пісенька...— сказала Комедія.

— Нічого мені цього не треба, мої добрі співчутливі друзі,— відповів циган.— Я просив би лише подарувати мені кілька хвилин, щоб переговорити з отим молодим лучником шотландської гвардії.

Кати вагалися; але Труазешель згадав, що Квентін Дорвард у зв'язку з різними обставинами останнім часом користувався ласкою їхнього пана короля Людовіка, й дав свій дозвіл на розмову.

Коли Квентін підійшов на їхній поклик до засудженого злочинця, він здригнувся від жалю, побачивши його, хоч і знав, що той справедливо заслужив на такий вирок. Лахмани його блискучого герольдського вбрання, пошматованого зубами собак та подертого руками двоногих, котрі врятували його від лютості четвероногих, щоб відвести на шибеницю, надавали йому смішного й жалюгідного ви-

гляду. На його обличчі ще залишилися рум'яни і шматки фальшивої бороди, яку він причепив, щоб його не пізнали; смертельна блідість вкривала його щоки й губи, але в бистрому погляді блискучих очей світилась властива його племені спокійна рішучість, а страдницька усмішка, здавалося, кидала виклик самій смерті, до якої він був уже близький.

Охоплений і жахом і співчуттям, Квентін повільно наближався до нещасного. Ці почуття, очевидно, настільки ясно виражалися в усьому його поводженні, що Птіт-Андре крикнув йому:

— Іди жвавіше, мій гарний лучнику! В цього пана не так багато дозвілля, щоб чекати на тебе, якщо ти ступатимеш по твердій землі, немов по яйцях, які ти боїшся роздавити.

— Я мушу поговорити з ним сам на сам,— сказав злочинець, і в його хрипкому голосі почувся розпач.

— Це прохання навряд чи відповідає даному наказові, друже мій,— відповів Птіт-Андре.— Ми з тобою старі знайомі і знаємо з власного досвіду, яка ти слизька гадюка.

— Але ж ви зв'язали мені руки й ноги,— заперечив злочинець,— приставте до мене сторожу, тільки на такій віддалі, щоб вона не могла нас почути. Цей лучник — слуга вашого короля, й коли б я дав вам десять гульденів...

— Які можна було б витратити на обідню за упокій твоєї бідної душі...— зауважив Труазешель.

— Або на вино для зміцнення мого бідного тіла,— додав Птіт-Андре.— Ну, тоді ми згодні, викладай твої гульдени, мій любий канатний стрибунець.

— Кинь шматок м'яса цим кровожерним собакам,— сказав Хайреддін Дорвардові.— Мене вже пограбували, коли схопили. Заплати їм, ти нічого не втратиш...

Квентін відрахував катам хабар, і вони, як люди свого слова, відійшли на пристойну віддаль, пильно стежачи за кожним рухом цигана. Переждавши кілька хвилин, щоб дати нещасному змогу очуняти, Квентін звернувся до нього:

— Ось до якого кінця ти дійшов!

— Так,— відповів Хайреддін,— не треба бути ні астрологом, ні фізіогномістом, ні хіромантом, щоб угадати, що мене спіткає доля моєї родини.

— Хіба не ти сам винуватий у своєму передчасному кінці, до якого тебе довела довга низка твоїх злочинів та зрад? — зауважив шотландець.

— Ні, присягаюся яскравим Альдебараном і всіма його миготливими братами! — вигукнув циган.— До цього спричинилося тільки моє безумство: я уявив, ніби жорстокість франків не поширюється на те, що вони вважають для себе святим. Сутана [1] попа врятувала б мене не більш ніж мантія герольда. Ось яка ваша християнська побожність і рицарська честь!

— Викритий обманщик не має ніяких прав на привілеї, які він собі присвоїв,— заперечив Дорвард.

— «Обманщик»? — повторив циган.— Хіба моя промова була гірша за промову того старого дурня герольда? Але облишмо це. Рано чи пізно — все одно.

— Час минає,— сказав Дорвард,— коли ти бажаєш щось сказати, кажи, бо тобі вже пора згадати про свою душу.

—Про яку душу? — бридко сміючись, спитав Хайреддін.— Невже ти гадаєш, що двадцятирічну проказу можна вилікувати за хвилину? Коли б у мене навіть і була душа, то вона, починаючи від моїх десяти або кільканадцяти років, зазнала стількох лих, що мені потрібний був би цілий місяць, щоб перелічити всі мої злочини, та ще один, щоб сповідатися в них перед попом. А коли б мені дали такий довгий час, то, можеш вірити мені, я б використав його далеко краще.

— Закоренілий злочинцю, не кощунствуй! — вигукнув Дорвард водночас із жахом та співчуттям.— Кажи, що тобі від мене треба, і я покину тебе напризволяще.

— Я хочу просити тебе однієї ласки,— відповів Хайреддін.— Але я маю намір купити її в тебе, бо ваше плем'я, незважаючи на свою фальшиву милосердність, нічого не віддає задарма.

— Я б відповів тобі на це: пропади ти з твоїми подарунками, коли б ти не стояв однією ногою в могилі,— заперечив Квентін.— Кажи, що тобі треба, і залиш собі подарунки: вони не принесуть мені добра. Я не забув про твої колишні послуги.

— А я теж щиро полюбив тебе за те, що ти зробив там, на березі Шеру,— сказав циган,— і бажав допомогти

---

[1] Сутана — вбрання католицького священика.

тобі одружитися з багатою. Ти носив її кольори, тому я й помилився... А, крім того, мені здалося, що Амеліна з її рухомим майном була б для твоїх порожніх кишень краща, ніж та молоденька куріпка з її старим Бракемонтським гніздом, яке підчепив Карл в свої пазури і навряд чи випустить.

— Час минає, нещасний,— сказав Квентін.— У них уже терпець увірвався.

— Дай їм ще десять гульденів за десять зайвих хвилин,— запропонував злочинець, який, подібно до більшості людей в його становищі, незважаючи на всю свою твердість, намагався якомога далі відтягти фатальну хвилину.— Повторюю, ти на цьому не програєш.

— Ну, старайся принаймні краще використати ці короткі хвилини, які я купую для тебе,— сказав Квентін і пішов знов до катів підкупити їх.

Коли справа була влаштована, Хайреддін продовжував:

— Так, запевняю тебе, я бажав тобі добра, і, мабуть, Амеліна була б для тебе доброю і зручною жінкою. Вона поладила навіть з таким чоловіком, як Арденський Вепр, хоч його спосіб залицятися не має в собі нічого ніжного, і тепер хазяйнує в його свинарні так, немов усе життя годувалася жолудями.

— Кинь свої грубі та недоречні жарти,— розсердився Квентін,— або, знов кажу, я відійду від тебе.

— Маєш рацію,— промовив Хайреддін після хвилини мовчання,— треба вміти мужньо зустрічати неминуче. Отже, знай, я з'явився сюди в цьому клятому вбранні, сподіваючись одержати велику нагороду від де ля Марка і ще більшу від короля Людовіка; з'явився не для того тільки, щоб передати Карлові виклик, який ти чув, але щоб виказати королю важливу таємницю.

— Ти страшенно рискував своїм життям,— зауважив Дорвард.

— Зате мені добре заплатили... Що ж робити, я програв,— зітхнув циган.— Де ля Марк ще раніш намагався встановити зносини з Людовіком через посередництво Марти. Але, здається, їй пощастило тільки домогтися побачення з астрологом, якому вона й розповіла все, що відбулося під час нашої подорожі і потім у Шонвальді. Проте навряд чи ці відомості дійдуть до Людовіка інакше, як у вигляді пророкувань. Тепер вислухай мою таємницю.

Вона найважливіша за все, що могла переказати Марта. Гійом де ля Марк зібрав за мурами Льєжа численне й могутнє військо і щодня збільшує його за допомогою скарбів старого попа. Але він не має наміру рискувати боєм у відкритому полі з бургундським військом і ще менш витримати облогу в напівзруйнованому місті. Його плани ось які: він чекатиме, поки Карл Бургундський з'явиться під мурами Льєжа, дасть йому змогу отаборитися, а вночі зробить вилазку і нападе на нього з усіма своїми силами. Частина його війська буде одягнена в французьку форму і кинеться вперед з військовим кличем: «Франція! Святий Людовік! Дені-Монжуа»! — немовби в місті був великий французький загін, присланий на допомогу бунтівникам. Все це неминуче спричиниться до замішання в лавах бургундців, і коли тільки Людовік з своєю гвардією схоче йому допомогти, Арденський Вепр не має сумніву, що йому пощастить розбити бургундську армію. Ось яка моя таємниця. Переказую її тобі. Сприяй цьому або стань на перешкоді. Продай її королю Людовіку або герцогу Карлу, рятуй або винищуй, кого тобі буде завгодно, мені все одно, я жалкую тільки, що не можу висадити їх усіх у повітря, використавши цю таємницю, як порохову міну.

— Це справді дуже велика таємниця,— сказав Квентін, одразу зрозумівши, як легко було б викликати національну ворожнечу у війську, що складалося з бургундців і французів.

— Авжеж, дуже важлива,— повторив Хайреддін.— А тепер, коли вже ти її знаєш, ти, мабуть, бажав би втекти звідси й покинути мене, не виконавши того прохання, за яке я тобі вже сплатив...

— Кажи, що бажаєш? — сказав Квентін.— Я даю тобі слово виконати все, що тільки в моїх силах.

— Ну, моє прохання навряд чи утруднить тебе. Справа тільки в тому, що мій кінь... Ти пригадуєш мого бідного Муця? Це ж єдина жива істота, яка шкодуватиме за мною. Він пасеться за два льє звідси, коло порожньої хати вугляра; ти легко знайдеш його. Свисни тільки отак (і циган свиснув особливим свистом), поклич його на ймення: «Муцю!» — і він сам до тебе прибіжить. Ось тут його вуздечка під моїм каптаном — щастя, що собаки її не витягли, бо він не визнає ніякої іншої. Візьми його собі і піклуйся ним. Я не кажу, щоб ти зробив це заради його колишнього господаря, але хоча б тому, що я поклав до твоїх рук велику

воєнну таємницю. Він ніколи не покине тебе в скруті: день чи ніч, дорога чи бездоріжжя, погода чи непогода, тепла стайня чи зимове небо — Муцеві все одно. Коли б мені пощастило дістатися за ворота Перонни й добігти до того місця, де я залишив його, то не було б тепер такого зо мною. Чи добре ти поводитимешся з моїм Муцем?

— Присягаюся, що буду добрий до нього,— відповів Квентін, зворушений цим проявом ніжності від такої нечулої людини.

— Тоді прощай! — сказав злочинець.— Але стривай, стривай ще — я не хочу померти нечемним, забувши виконати доручення однієї дами. Ось записка від найласкавішої і найдурнішої дружини Арденського Вепра для її чорноокої племінниці. Я бачу по твоїх очах, що обрав такого посланця, який охоче виконає це доручення. Ну, і ще одне слово: я забув сказати, що під оббивкою мого сідла ти знайдеш гаманець, туго набитий золотими. Для цього я піддав небезпеці своє життя, яке продав за таку велику ціну. Візьми їх собі; вони сто раз винагородять тебе за гульдени, які ти подарував цим кровожерним рабам. Я роблю тебе своїм спадкоємцем.

— Я витрачу їх на боговгодні справи і обідні за упокой твоєї душі,— сказав Квентін.

— Не повторюй при мені цього слова! — перебив його Хайреддін, і обличчя його стало жахливим.— Немає, не може бути, не мусить бути такої речі! Це тільки попівська вигадка.

— Нещасний! Найнещасніша на світі істота! Подумай краще. Я можу покликати священика. Ці люди почекають ще трохи, я підкуплю їх,— сказав Квентін.—На що ти можеш сподіватися, помираючи нерозкаяним та з такими думками!

— Розкластися на складові частини,— відповів закоренілий безбожник, притискуючи до грудей свої зв'язані руки.— Я вірую, надіюсь і жду, що моя таємнича людська оболонка розчиниться в загальній масі природи, щоб згодом знову вилитися в інші форми, якими вона щодня наділяє тих, котрі щоденно зникають і знов повертаються в інших формах: водяні частки ввіллються у потоки та джерела, земляні частки збагатять собою свою матір-землю, повітряні кружлятимуть у вітрах, а вогняні нададуть блиску Альдебаранові та його зоряним братам. У такій вірі я прожив своє життя, і в ній я хочу померти! Заби-

райся звідси, не муч мене довше. Я сказав своє останнє слово,— відповів Хайреддін, махнувши рукою.

Глибоко вражений його жахливим становищем, Квентін Дорвард побачив, проте, що немає ні найменшої надії переконати його на інше. Тому він сказав останнє «прощай», на що злочинець відповів тільки понурим кивком голови, як людина, заглиблена в свої думки, прощається з товариством, яке їй заважає роздумувати.

Квентін пішов навпростець до лісу і легко знайшов те місце, де пасся Муць. Тварина прибігла на його поклик, але довго не давалася в руки, форкала, тікала при кожній спробі наблизитися до неї. Нарешті, чи завдяки вмінню Квентіна поводитись з кіньми взагалі, чи тому, що під час подорожі в супроводі Хайреддіна він мав нагоду ознайомитися з повадкою Муця, яким він часто милувався, шотландцю пощастило загнуздати коня, відказаного йому перед смертю циганом.

Ще задовго до того, як він верхи повернувся до Перонни, циган уже відійшов туди, де правдивість або неправдивість його жахливої віри мали зазнати остаточної перевірки — страшне переживання для того, хто не висловив ні розкаяння в своєму минулому, ні будь-яких побоювань перед своїм майбутнім.

Розділ XXXV

НАГОРОДА ЗА ВІДВАГУ

Це добре для краси, коли найкращий
меч її здобуде.
«Граф Палатін»

Коли Квентін Дорвард приїхав до Перонни, там уже почалося засідання ради, результат якого стосувався Квентіна більше, ніж він міг гадати, і яке, хоч у ньому й брали участь особи високого рангу, з котрими Квентін навряд чи міг мати щось спільного, надзвичайно вплинуло на його дальшу долю.

Король Людовік після події з послом де ля Марка, що так несподівано повернула йому прихильність герцога,

всіляко намагався зміцнити цю відновлену приязнь і згоду. Тепер він радився з герцогом Карлом або, певніш, слухав його накази про кількість і склад французького війська, яке мусило брати участь в їхньому спільному поході проти Льєжа. З тієї впертості, з якою Карл наполягав на обмеженні кількості і на добірному складі французького війська, король, звичайно, не міг не зрозуміти, що його могутній васал хоче мати не так спільників, як заручників. Але, згадавши поради де-Коміна, він погодився на всі вимоги герцога з такою охотою, немов вони цілком відповідали його власним бажанням.

Людовік, проте, винагородив себе за таку поступливість і люто помстився на кардиналі де ля Балю, що порадив йому так нерозсудливо довіритися герцогові Бургундському. Трістан, що мусив відвезти французькому війську наказ виступати, одержав ще й іншу інструкцію, а саме — ув'язнити кардинала у відомий замок Лош і посадити його в одну з тих залізних кліток, які, як казали, вигадав сам шановний кардинал.

— Нехай він випробує свій винахід,— сказав король.— Він представник святої церкви, і ми не можемо проливати його кров, але, хай йому чорт, його єпіскопат протягом десяти років буде досить таки обмежений. І дивися мені, щоб військо негайно вирушало.

Мабуть, такою своєю поступливістю перед Карлом Людовік сподівався уникнути прикрішої для нього вимоги, якою герцог бажав закріпити їхнє замирення. Але коли він сподівався цього, то він погано знав характер свого кузена, бо не було в світі людини, впертішої за Карла Бургундського, особливо коли він вважав себе ображеним або хотів помститися на комусь.

Тільки був посланий гонець до Франції покликати війська, що були відібрані як допоміжні, як Людовік дістав запрошення від свого господаря дати офіціальну згоду на одруження герцога Орлеанського з графинею де-Круа. Король погодився, важко зітхнувши, і задовольнився лише скромним зауваженням, що спершу треба було б спитати, що гадає з цього приводу сам герцог Орлеанський.

— Ну, про це вже ми потурбувалися,— відповів герцог Бургундський.— Кревкер розмовляв з самим паном герцогом Орлеанським і, дивна річ, побачив, що той зовсім байдужий до честі дістати руку королівської дочки, а на шлюб з графинею де-Круа дивиться як на найбільше для

себе щастя і вважає, що рідний батько не міг би виявити до нього такого піклування.

— Отже, він найбездушніший і найневдячніший з людей,— сказав Людовік.— Але все буде так, як ви, мій кузене, бажаєте, аби тільки була згода з обох сторін.

— Не бійтеся за це,— сказав герцог.

За хвилину після того герцог Орлеанський і графиня де-Круа (як і перед тим — в супроводі графині де-Кревкер та настоятельки монастиря святої Урсули) були покликані перед ясні очі обох монархів. Від герцога Карла (якому Людовік не заперечував, але сидів у прикрій для нього свідомості обмеження його законних прав) молоді люди довідалися, що їхній шлюб уже вирішений мудрістю обох государів, щоб закріпити довічну приязнь між Францією і Бургундією.

Герцогові Орлеанському дуже важко було стримати свою надзвичайну радість, щирий прояв якої був би непристойним у присутності Людовіка; а закоренілий страх перед цим монархом примусив його приборкати своє захоплення й обмежитися простою відповіддю, що «його обов'язок наказує йому погодитися з вибором, котрий завгодно було зробити його величності».

— Любий мій кузене герцог Орлеанський,— понуро промовив Людовік,— оскільки мені доводиться висловитися про таку неприємну для мене річ,— я мушу сказати тільки одне: здається, не треба нагадувати вам, що, високо поважаючи ваші достойності, я призначив вам дружиною свою дочку. Але брат мій, герцог Бургундський, вважає, що ваш шлюб з іншою особою буде надійнішою запорукою міцної дружби між нашими державами, а інтереси цих однаково близьких моєму серцю держав я над усе ставлю і готовий пожертвувати для цього своїми особистими надіями й бажаннями.

Герцог Орлеанський став навколішки й поцілував на цей раз з щирою вдячністю руку, яку простягнув йому король, відвернувшись від нього. Він, як і всі присутні, бачив, що Людовік дав згоду проти своєї волі. Проте король і не намагався таїти свого незадоволення. Навпаки, він хотів показати, що готовий пожертвувати своїми найулюбленішими планами й батьківськими почуттями для спільних інтересів обох держав. Навіть сам Карл був щиро зворушений, а герцог Орлеанський почував певну гризоту за ту радість, яку він переживав, звільнившися

від свого заручення з принцесою Жанною. Коли б він знав, як проклинав його в думках Людовік тієї хвилини і які вигадував плани помсти, то, напевно, не докоряв би собі за свій егоїзм.

Після цього Карл звернувся до молодої графині і з звичайною різкістю сповістив її, що запропоноване для неї одруження — справа, яка не підлягає ні сумніву, ні відкладанню, додавши водночас, що такий вирок дуже поблажливий, беручи до уваги її неслухняність у попередньому випадку.

— Ваша високість,— сказала Ізабелла, закликаючи на допомогу всю свою мужність,— я підкоряюся наказам вашої милості й мушу виконувати їх...

— Досить, досить,— сказав герцог, перебиваючи її,— все інше я влаштую сам. Ваша величність,— продовжував він, звернувшись до короля Людовіка,— сьогодні вранці брали участь у полюванні на вепра, що ви скажете, коли я запропоную вам після обіду полювання на вовка?

Молода графиня бачила, що їй треба щось вирішити.

— Ваша високість не так зрозуміли мене,— сказала вона боязко, але досить голосно й твердо для того, щоб звернути на себе увагу герцога, в якій він охоче відмовив би їй, знаючи наперед, що вона може сказати.— Моя покірливість,— вела вона далі,— стосується тільки моїх земель і замків, які предки вашої милості подарували моїм предкам і які я повертаю бургундському домові, коли мій сюзерен вважає, що моя неслухняність у справі одруження робить мене недостойною володіти ними надалі.

— Присягаюся святим Георгієм! — вигукнув герцог, шалено тупнувши ногою,— невже ця дурна не знає, перед ким вона стоїть і до кого вона звертається?

— Пане мій,— заперечила Ізабелла з властивою їй твердістю,— я знаю, що перебуваю в присутності мого законного і, сподіваюся, справедливого сюзерена. Проте коли ви позбавите мене моїх володінь, ви заберете від мене все, чим зобов'язаний мій рід щедрості ваших предків, і розірвете єдині зв'язки, що пов'язують нас. Адже не ви дали мені це бідолашне тіло, яке зазнало стількох небезпек, і не ви вдихнули йому душу, яка підтримує життя у цьому тілі. Я ж маю намір присвятити тіло й душу богові в монастирі святої Урсули під керівництвом святої матері настоятельки.

Важко описати здивування й обурення герцога. Його можна було б порівняти із здивуванням сокола, проти якого боязка голубка настовбурчила своє пір'я, бажаючи оборонити себе.

— Ще невідомо, чи схоче прийняти вас свята мати без вашого внеску,— сказав він зневажливим голосом.

— Коли, прийнявши мене, вона вчинила б несправедливість щодо свого монастиря,— відказала графиня Ізабелла,— то, я сподіваюся, серед благородних друзів моєї родини знайдуться співчутливі люди, які не залишать без підтримки сироту графа де-Круа.

— Це брехня,— сказав герцог,— це просто нікчемна вигадка, щоб приховати якусь таємницю, негідну пристрасть. Герцог Орлеанський, вона належатиме вам, навіть коли б мені довелося тягти її до олтаря своїми руками!

Графиня де-Кревкер, розумна й рішуча жінка, яка цілком звірялася на заслуги свого чоловіка й приязне ставлення герцога до нього, не могла не заступитися за нещасну дівчину.

— Государю,— сказала вона,— гнів примушує вас говорити слова, недостойні вас: рукою благородної жінки не можна розпоряджатися проти її волі.

— Крім того, вам, як християнському государю, не личить ставати на перешкоді бажанням побожної душі, втомленої турботами та небезпеками цього світу, стати нареченою Христа,— додала з свого боку настоятелька.

— І мій кузен, герцог Орлеанський, не візьме собі за честь прийняти пропозицію, проти якої дама прилюдно висловила заперечення,— зауважив Дюнуа.

— Коли б мені дали досить часу для того, щоб висловити свої домагання перед графинею в належному світлі,— почав був герцог Орлеанський, на легковажне серце якого краса Ізабелли справила велике враження.

— Ваша високість,— перебила його Ізабелла, наполегливість якої знайшла собі підтримку в загальному співчутті,— це зовсім даремно: я твердо вирішила відмовитися від цього шлюбу, котрий набагато перевищує мої заслуги.

— Ну, мені немає часу чекати, поки ваші примхи переміняться при найближчій зміні місяця,— різко зауважив герцог.— Пане герцог Орлеанський, ручуся вам, що не далі як за годину вона дасть свою згоду.

— Тільки не на мою користь,— заперечив принц, відчуваючи, що з його боку було б недостойним скористатися з запеклої впертості герцога.— Для сина Франції цілком досить один раз одержати рішучу відмову. Він не може більше настоювати на своїх домаганнях.

Карл суворо поглянув спершу на герцога Орлеанського, потім на короля Людовіка і, побачивши на обличчі короля, незважаючи на всі зусилля його приховати свої почуття, вираз таємного тріумфу, страшенно розлютився.

— Пиши,— вигукнув він, звертаючись до свого секретаря,— пиши мій вирок про конфіскацію володінь і ув'язнення цієї зухвалої, непокірливої дівчини. Вона житиме в цухтгаузі, в виправному домі, в товаристві її суперників у зухвалій непокірливості!

В залі непохвально зашепотіли.

— Ваша високість, пане герцог,—сказав, нарешті, граф де-Кревкер, який наважився висловити загальну думку.— Такий вирок вимагає дальших обговорень. Ми, ваші віддані васали, не можемо стерпіти такого безчестя дворянства й рицарства Бургундії. Коли графиня зробила неправильно, нехай вона буде покарана, але так, як це личить її й нашому станові, бо ми споріднені з її домом кров'ю і приязню.

Герцог з хвилину мовчав і дивився на свого радника, наче бугай, якого чередник зігнав із вибраної ним дороги і який стоїть обмірковуючи, підкоритися йому чи взяти на роги зухвалого.

Проте розсудливість перемогла в ньому. Він побачив, що загальне співчуття ради на боці графині, і побоявся, що Людовік може використати в своїх інтересах незадоволення бургундських васалів. Крім того, цілком можливо, що й сам він, оскільки був скоріше грубої та нестримної, ніж лихої вдачі, соромився свого неблагородного вчинку.

— Маєш рацію, Кревкер, я поквапився з своїм вироком,— сказав він, — ми призначимо їй кару за всіма правилами рицарства. Її втеча до Льєжа була сигналом до вбивства єпіскопа. Нехай же той, хто найкраще помститься за це вбивство й принесе голову Арденського Вепра, матиме право просити в нас її руки. Коли ж вона і на цей раз відмовиться коритися нам, ми віддамо переможцеві її землі та все майно, і тоді вже залежатиме від його великодушності подарувати їй суму, потрібну для її вступу до монастиря.

— Ваша високість,— вигукнула графиня,— згадайте, що я дочка графа Рено, відданого друга вашого покійного батька. Невже ви зробите з мене нагороду для того, хто найкраще володітиме мечем?

— Рука вашої прабабки була виграна на турнірі,— відповів герцог,— а заради вас битимуться в справжньому бою. Шануючи пам'ять покійного графа Рено, я оголошую, що одержати цю нагороду може тільки дворянин бездоганного походження та незаплямованої поведінки. Але хоча б переможцем був найбідніший воїн з усіх тих, які колись носили меч, він матиме право просити вашої руки. Присягаюся в цьому святим Георгієм Бургундським, моєю герцогською короною й орденом, який я ношу! Ну, панове,— додав він, звертаючись до всіх,— сподіваюся, що тепер моє рішення відповідає законам рицарства?

Заперечення Ізабелли потонули в гучних криках схвалення. Серед них особливо чути було голос старого лорда Крофорда, який жалкував, що його роки не дозволяють йому переломити спис за таку прекрасну нагороду. Герцог був дуже задоволений таким виявом загальної ухвали, і гнів його вщух, як ріка, що після поводі входить в своє річище.

— Але невже ми, одружені люди, мусимо залишатися сторонніми глядачами цієї славної боротьби? — запитав де-Кревкер.— Це суперечило б моїй честі: я дав обіцянку поквитатися з цим диким звіром де ля Марком.

— Нема чого шкодувати, Кревкер,— звернувся до нього герцог,— коли й рубай, заслужи нагороду і, якщо не маєш змоги сам скористатися з неї, поступися нею для когось, ну, хоча б для твого племінника графа Стефана.

— Дякую, государю,— сказав Кревкер,— я намагатимусь відзначитися в бою, і коли мені пощастить, то нехай уже Стефан умовляє шановну матір настоятельку.

— Сподіваюся,— сказав Дюнуа,— що французьке рицарство не буде позбавлене змоги взяти участь у цьому славному змаганні?

— Борони боже, хоробрий Дюнуа,— відповів герцог,— хоча б задля самої насолоди бачити, як вони вміють битися. Я не маю нічого проти того, щоб графиня Ізабелла одружилася з французом, але, звичайно, з неодмінною умовою, що майбутній граф де-Круа стане підданим Бургундії.

— Досить, досить,— сказав Дюнуа.— Мій герб ніколи не прикраситься короною графів де-Круа. Я хочу жити й померти французом. Але коли я відмовляюся від нагороди, то я не відмовляюся від того, щоб завдати удар за даму.

Балафре, звичайно, не наважувався голосно висловлюватися в присутності таких сановних осіб, але промимрив:

— Ну, Сондерс Саплджо, вивозь своїх! Ти завжди казав, що одруження принесе щастя нашій родині. Адже в тебе ще ніколи не було такої прекрасної нагоди виконати свою обіцянку.

— Ніхто про мене не згадав,— сказав Ле Глор'є,— а, проте, я певний того, що одержу цю нагороду швидше, ніж будь-хто.

— Вірно, мій мудрий друже,— сказав Людовік,— там, де йдеться про жінку, найбільший дурень має найбільш шансів на перемогу.

Поки обидва государі і їхні придворні бавилися жартами з приводу долі графині Ізабелли, мати настоятелька й графиня де-Кревкер, з якими дівчина ввійшла до зали, марно намагалися втішити її. Настоятелька намагалася умовити її, що свята діва була б розгнівана всякою спробою не допустити ту, що дала щиру обіцянку постригтися, до святині святої Урсули. А графиня де-Кревкер нашіптувала їй більш світські розради, що жоден справжній рицар, який матиме успіх у виконанні запропонованої справи, ніколи не використає проти її бажання свого права на обіцяну герцогом винагороду і що той, хто виявиться переможцем, можливо припаде їй найбільш до вподоби і через це дасть їй змогу залишитися покірливою наказові герцога. Кохання, як і розпач, хапається за кожну соломинку, і хоч яка слаба була та непевна надія, котру відродив цей натяк графині де-Кревкер, сльози бідолашної Ізабелли лилися вже не так гірко, коли вона добрала змісту цих слів.

Розділ XXXVI

ВИЛАЗКА

Хай не втрачає ще надії
Засуджений на смерть,
І в серці, доки іскра тліє,
Не все зотліло вщерть.
Надія ледве вже помітна
Освітлює стежки;
Хоч ніч триває безпросвітна,
Десь промінь є тонкий.

Голдсміт

Минуло кілька днів, і, нарешті, Людовік з усмішкою задоволеної мстливості почув, що його улюбленець і радник кардинал де ля Балю вже стогне в залізній клітці, зробленій так, що в'язень не міг перебувати там інакше, як скарлючений в три погибелі. В цій клітці нещасний кардинал прожив близько дванадцяти років. Допоміжне французьке військо, яке за вимогою герцога мав привести Людовік, вже прибуло, і тепер король втішався думкою, що коли воно не може протистояти величезній бургундській армії, то все ж таки досить сильне, щоб оборонити його особу від насильства. Крім того, він бачив з радістю, що може перегодом поновити свій улюблений план одруження дочки з герцогом Орлеанським, і, хоч був вражений необхідністю виступити разом із своїми найблагороднішими рицарями під корогвами свого власного васала і проти людей, яких він перед тим підтримував, він не давав цим обставинам себе бентежити, сподіваючись, що близьке майбутнє винагородить його за все це.

— Якийсь там випадок може допомогти виграти одну ставку,— сказав він своєму відданому Олів'є,— але тільки терпіння й мудрість виграють гру.

З такими почуттями одного чудового дня наприкінці жнив король сів на коня й байдужий до того, що на нього дивляться скоріше як на трофей в урочистій процесії переможця, ніж на незалежного государя, оточеного своєю гвардією та рицарством, виїхав з готичних воріт Перонни, щоб приєднатися до бургундського війська, яке на цей час вирушило в похід проти Льєжа. Багато знатних дам, які були там в своїх найкращих убраннях, стояло на мі-

ських мурах і на баштах при головній брамі, бажаючи подивитися на воїнів, що вирушали в похід. Сюди ж графиня де-Кревкер привела й Ізабеллу, незважаючи на її відмови. Карл вимагав, щоб та, чия рука мусила бути нагородою в цьому змаганні, показалася рицарям, які бажали взяти участь в ньому.

Коли блискучі лави бургундського й французського війська виходили з-під аркади воріт, можна було бачити багато рицарських прапорів і щитів, оздоблених новими девізами на знак того, що їхні власники вирішили битися на життя і на смерть заради такої дорогоцінної нагороди. На одному—бойовий кінь мчався до фінішу, на другому—випущена стріла летіла до цілі. В одного рицаря на щиті було намальоване скривавлене серце, що натякало на його почуття, в другого — череп, прикрашений лавровим вінком, що виявляло його намір перемогти або померти. Було там і багато інших девізів, до того хитродумних та заплутаних, що могли б загнати втупик найдотепнішого тлумача. Звичайно, кожний рицар пускав галопом свого коня і намагався прибрати хвацької пози, проїжджаючи повз строкатий натовп чарівних дам та дівчат, які вітали появу воїнів усмішкою й махали хустками та серпанками.

Шотландські лучники, набрані здебільшого з найкращого шотландського дворянства, викликали загальне захоплення своєю красою і розкішним вбранням.

Раптом один з цих чужоземців наважився прилюдно заявити про своє знайомство з графинею Ізабеллою, чого не рискнув би зробити жоден з найуславленіших французьких рицарів. Це був Квентін Дорвард. Проїжджаючи повз дам, він подав Ізабеллі на кінці свого списа лист від її тітки.

— Присягаюся честю,— вигукнув граф де-Кревкер,— вже забагато зухвальства в цьому негідному авантюристові.

— Не називайте його так, пане де-Кревкер,— заперечив Дюнуа,— я свідок, що він проявив хоробрість і благородство, обороняючи цю даму.

— Ви надто багато значення надаєте таким дрібницям,— зауважила Ізабелла, почервонівши від збентеження й досади.— Це лист від моєї бідної тітки, лист, напевно, веселий, хоч становище її, мабуть, жахливе.

— Розкажіть же нам новини, які переказує вам ця дружина Арденського Вепра,— попросив де-Кревкер.

Графиня Ізабелла прочитала листа, в якому її тітка намагалася, очевидно, зробити хорошу міну при поганій грі й заспокоїти себе виправданням поквапливості й недоречності свого одруження; вона запевняла, що щаслива, ставши жінкою одного з найхоробріших рицарів свого часу, який своєю відвагою здобув собі графство та єпіскопат.

Вона благала племінницю не судити про її Гійома (як вона його звала) з чужих слів, а почекати, поки вона особисто з ним познайомиться. Мабуть, в нього є свої хиби, але такі хиби властиві всім мужнім людям, яких вона зустрічала на своєму шляху. Це правда, що Гійом любить випити зайве, але й один з її предків, благородний граф Жофруа, мав таку саму слабість. Він трохи запальний і суворий, але хіба не такий був її, блаженної пам'яті, брат, граф Рено? Він різкий, трохи грубуватий, але такі вже всі німці; трохи деспотичний і нетерпеливий, але всі чоловіки люблять командувати. Було там ще багато іншого на ту ж тему.

Все це закінчувалося побажанням та порадою Ізабеллі за допомогою подавця цього листа спробувати вирватися з полону бургундського тирана й приїхати до двора її люблячої тітки в Льєж, де всі дрібні непорозуміння щодо їхніх спільних прав на успадкування графства Круа можуть бути легко полагоджені одруженням Ізабелли з сином Гійома де ля Марка, графом Еберзоном; він, щоправда, молодший за майбутню наречену, але нерівність, як вона (графиня Амеліна) пересвідчилася вже на своєму власному досвіді, зовсім не така жахлива річ, як, можливо, думає Ізабелла.

Тут молода графиня припинила читання, бо мати настоятелька зауважила суворим тоном, що все це суєта, а граф де-Кревкер вигукнув:

— Брехлива відьма! Ввесь цей задум тхне прокислим, як підсмажений сир у мишоловці. Тьху і ще раз тьху на голову цієї старої вабної качки!

Графиня де-Кревкер рішуче засудила свого чоловіка за його нестриманість.

— Можливо,— сказала вона,— що графиня Амеліна повірила в удавану чемність Гійома?

— Чемність де ля Марка? — з обуренням продовжував граф.— Ні, я знімаю з нього всяке обвинувачення в цьому. Скоріш можна сподіватися чемності від справжнього

вепра і з таким самим успіхом укрити тонким шаром позолоти стару заржавілу залізну шибеницю! Ні, хоч вона й дурна, але не така вже гуска, щоб покохати лисицю, яка спіймала її, та ще в самому лисячому лігві! Але всі ви, жінки, такі; вам аби тільки пишномовні фрази. Ось і тепер: я певний, що моя гарненька кузина нетерпляче бажає потрапити до своєї тітки, в її блазеньське царство, й одружитися з цим кабанячим поріддям.

— Я така далека від цього безумства,— заперечила Ізабелла,— що тепер ще дужче бажаю помститися на вбивцях шановного єпіскопа, бо це водночас визволило б мою тітку з рук того негідника.

— Нарешті, я чую голос справжньої де-Круа! — вигукнув де-Кревкер, і про лист більше вже не згадували.

Але, читаючи друзям послання своєї тітки, Ізабелла, слід принагідно зазначити, не вважала за потрібне оголосити повний постскриптум [1], в якому графиня Амеліна, чисто по-жіночому, описуючи своє проводження часу, повідомляла свою племінницю, що вона вишиває чоловікові чудове сюрко [2] з гербами де-Круа і де ля Марка, відокремленими прямою рисою, як це прийнято для гербів подружжя. Правда, тепер вона кинула вишивати, бо її Гійом із стратегічних [3] міркувань хоче в наступному бою передати своє спорядження комусь іншому, а сам битиметься у вбранні з орлеанським гербом, з смугою на лівому боці, інакше кажучи, з гербом Дюнуа. Крім того, в листі був ще маленький клаптик паперу, списаний іншою рукою, про зміст якого графиня теж не вважала за потрібне розповісти, бо там були такі слова: «Якщо вам незабаром не сповістить про мене сурма слави, вважайте мене померлим, але не недостойним».

Думка, що її Ізабелла гнала від себе, як недоречну й недоладну, заволоділа нею тепер з подвійною силою. Жіночий розум рідко не знайде якоїсь хитрості, й Ізабелла зробила так, що перш ніж військо рушило в похід, Квентін Дорвард через невідомого посланця знову одержав листа графині Амеліни, на якому було поставлено три хрести біля постскриптуму й дописано такі слова:

---

[1] Постскриптум (латинською мовою postscriptum — після написаного) — приписка на кінці листа.

[2] Сюрко — сорочка, яку одягали поверх кольчуги або панцира.

[3] Стратегічний—належний до стратегії, тобто військової науки.

«Той, хто не злякався гербів Дюнуа, коли вони прикрашали свого відважного власника, не відступить перед ними і тепер, побачивши їх на грудях розбійника і вбивці».

Молодий шотландець тисячу разів вкривав поцілунками й притискав до грудей це дорогоцінне повідомлення: воно скеровувало його на шлях слави й кохання і відкривало таємницю, невідому нікому іншому, таємницю, за допомогою якої він міг упізнати того, чия смерть — і тільки смерть — могла дати життя його надіям. Звичайно, він розсудливо вирішив заховати цю таємницю в глибині своєї душі.

Але Дорвард вважав за краще зробити зовсім інакше з повідомленням Хайреддіна про вилазку де ля Марка, бо коли б проти неї своєчасно не вжили заходів, вона могла б згубити все військо обложників, оскільки при тодішніх недоладних засобах військового мистецтва надто важко було протистояти нічній вилазці ворогів. Добре розміркувавши, Квентін вирішив переказати цю новину не інакше, як особисто й неодмінно в присутності обох государів. Він, мабуть, розумів, що небезпечно переказувати таку добре вигадану воєнну хитрість лише самому Людовікові, бо це було б надто сильним випробуванням чесності цього монарха й могло б змусити його не перешкодити цій вилазці, а, навпаки, сприяти їй. Отже, він прийняв рішення чекати нагоди відкрити воєнну таємницю тоді, коли Людовік зустрінеться із Карлом: але, оскільки вони вважали обтяжливим перебувати в товаристві один одного, така нагода навряд чи могла навернутися протягом найближчих днів.

Тим часом військо йшло вперед і незабаром досягло льєжського єпіскопату. Тут бургундська армія, або принаймні та частина її, яка складалася з нерегулярних банд грабіжників і дістала від населення назву «шкуродерів», прикриваючись тим, що вони мстяться за смерть єпіскопа, справді довела своїм поводженням з мешканцями, що цілком заслужила на таку почесну назву. Це дуже пошкодило справі герцога Карла: мирні селяни, які, мабуть, і не мали наміру втручатися в цю війну, мусили були взятися за зброю для власної безпеки. Вони дуже утруднювали пересування, нападаючи на окремі загони, і, відступаючи перед головним корпусом, дійшли до Льєжа, де приєдналися до повсталих городян, збільшивши цим лави оборонців міста. Навпаки, нечисленне

французьке військо, що складалося з добірних воїнів, увесь час з наказу короля додержувало найсуворішої дисципліни. Такий разючий контраст збільшував підозри Карла, повз увагу якого не пройшло те, що військо Людовіка поводилося так, немовби французи були друзями льєжців, а не спільниками бургундців.

Кінець кінцем, не зустрівши дорогою серйозних перешкод, союзницька армія досягла родючої долини Маасу, що простяглася навколо великого й залюдненого міста Льєжа. Тут союзники впевнилися, що від Шонвальдського замка не залишилося каменя на камені, й довідалися, що Гійом де ля Марк, якому не можна було відмовити в знанні військової справи, зосередив у місті всі свої сили й уникатиме сутичок із французькою і бургундською кіннотою в чистому полі. Незабаром бургундцям довелося на власному досвіді переконатися, яка небезпечна облога великого й багатолюдного, хоч і не обороненого природою міста, коли мешканці його вирішили відважно оборонятися.

Частина бургундського авангарду, побачивши великі проломини в мурах міста, уявила собі, що здобути його зовсім легко, і вдерлася до одного з передмість з криками: «Хай живе Бургундія! Хай живе Бургундія! Бийте, бийте! Все тепер тут наше! Пам'ятатимете Людовіка де-Бурбона!». Але коли вони в безладді ринули вузькими вуличками й почасти розсипалися по них, шукаючи здобичі, з міста несподівано вийшов великий загін громадян, люто напав на них і перерізав багатьох. Де ля Марк скористався навіть проломинами в мурах, які дали оборонцям змогу з різних боків та різними шляхами пройти до охопленого різаниною передмістя, напасти на обложників водночас і з фронту, з флангів і з тилу. Приголомшені запеклою, несподіваною й навальною відсіччю, бургундці ледве оборонялися. З наближенням ночі їх поразка стала остаточною.

Коли звістка про це дійшла до герцога Карла, він страшенно розлютився, і лють його зовсім не заспокоїлася від пропозиції Людовіка послати до передмістя французьких солдат на допомогу бургундському авангардові. Відмовившися без зайвих слів від цієї пропозиції, він вирішив сам іти на чолі своєї гвардії на визвіл тих, які так необережно вдерлися до передмістя. Але д'Емберкурові й Кревкеру пощастило умовити його доручити їм ви-

конання цієї справи; вони вирушили на поле бою з двох протилежних боків у повному порядку й забезпечили собі взаємну підтримку. Цим двом славнозвісним полководцям пощастило відбити напад льєжців і визволити з скрути авангард, який, крім полонених, утратив не менше ніж вісімсот чоловік, і серед них коло сотні латників. А втім, полонених виявилося не так уже багато: д'Емберкур визволив більшість із них і продовжував утримувати захоплене передмістя, де він одразу розташував пости проти міста, від якого передмістя відокремлювалось вільним простором, або відкритою прогалиною в п'ятсот або шістсот туазів завширшки для кращої оборони, де не було ніяких будов. Грунт тут був кам'янистий, і через те перед містом не було рова, а ворота виходили просто на площу. Близько від них у мурах були дві великі проломини, пробиті під час Сен-Тронського бою з наказу герцога Карла. Тепер їх тільки нашвидку забарикадували деревинами. І ворота і проломини були дуже зручними для вилазок, тому д'Емберкур наказав поставити по дві кулеврини[1] проти тих і тих, на всякий випадок, а після того повернувся до бургундського війська, яке він знайшов у великому безладді.

Річ у тому, що головний корпус і ар'єргард численної армії герцога продовжували посуватися вперед, і, коли розбитий і відкинутий авангард почав відступати, обидві частини війська наштовхнулися одна на одну, через що в лавах і тих й інших сталося велике замішання, неминуче під час військових дій. Відсутність д'Емберкура, який виконував усі обов'язки генерал-квартирмейстера, ще посилила безладдя. Крім того, на завершення всіх бід, запала ніч, чорна, як вовча паща, і полив невпинний дощ, а грунт, на якому мусило розташуватися табором військо обложників, був багнистий і скрізь перетятий каналами. Важко собі уявити хаос, який панував у бургундських частинах, де начальники не могли знайти своїх солдатів, а солдати марно шукали своїх командирів і прапори. Кожний, від найзнатнішого рицаря до останнього воїна, шукав собі притулку де тільки міг; поранені та виснажені солдати, що брали участь у бою, даремно благали

[1] Кулеврина — найстаровинніший вид вогнепальної зброї, пищаль. Гармата з дуже довгим і вузьким дулом, яку вживали, починаючи від XIV ст. За часів Людовіка XI артилерія вже відогравала значну роль у військовій тактиці.

собі місця для відпочинку, а ті, що були в ар'єргарді, не знаючи про поразку, поспішали вперед, щоб одержати свою долю від грабування міста, яке, на їх думку, відбувалося на радість всім військовим.

Повернувшись, д'Емберкур побачив, що йому припало на долю виконати дуже важке завдання. Воно, як виявилося, було ще важче через несправедливі докори його начальника, який не хотів зважати на те, що його полководець у цей час виконував ще важливішу справу. Нарешті, відважний воїн не витримав безпідставних нарікань герцога.

— Я пішов звідси, щоб поновити порядок в авангарді,— сказав він,— і залишив тут основні сили під особистою командою вашої милості. А тепер, повернувшись, я не можу навіть пізнати, де в нас фронт, фланги і тил, таке тут велике безладдя.

— Ми тут, як оселедці в бочці,— втрутився Ле Глор'є,— а це найприродніше порівняння для фламандської армії.

Зауваження блазня змусило герцога зареготати й цим, мабуть, припинило дальші незлагоди між ним та його полководцем.

Нарешті, з великими труднощами пощастило зайняти маленький люстгауз, або позаміську віллу багатого льєжського городянина і очистити його від мешканців для герцога та його свити. За наказом д'Емберкура та де-Кревкера навколо вілли було поставлено варту з сорока латників, які, зруйнувавши навколишні будівлі, розпалили велике вогнище.

Трохи ліворуч від цієї вілли, поміж нею і передмістям, котре, як ми вже сказали, було проти міських воріт і знаходилося тепер у руках бургундського авангарду, був другий позаміський будинок, оточений двором і садом, за якими простягалися дві-три невеликих огорожених ділянки поля. Тут французький король розташувався з своєю головною квартирою. Сам він ніколи не претендував на знання військової справи і вважав себе воїном у такій мірі, наскільки йому дозволяли це незвичайний розум і байдужість до небезпеки. Але він, як ніхто інший, умів добирати людей і знав, коли і в чому можна на них покластися. Отже, цей другий будинок був призначений для самого Людовіка і його свити. Частина шотландської гвардії розташувалася на подвір'ї, де були службові при-

міщення та сараї, що могли захистити їх від непогоди. Решта пішла до саду. Всі інші французькі воїни розмістилися близько одні від одних із належним додержанням порядку, з вартовими на випадок нападу ворогів.

Дюнуа і Крофордові з допомогою кількох старих воїнів, серед яких Балафре визначався своїм завзяттям, пощастило, засипавши рови, зруйнувавши мури і проломивши паркани, влаштувати вільне сполучення між усіма частинами війська на випадок тривоги.

Тимчасом Людовік вважав за необхідне піти без дальших церемоній до головної квартири герцога Бургундського, щоб довідатися про дальший план кампанії і про те, чого саме бажає Карл від французького війська. Прибуття короля стало за привід до скликання військової наради, про яку Карл, напевне, і не згадав би.

Саме тут Квентін Дорвард і зажадав, щоб його допустили до обох государів, посилаючись на те, що він має переказати їм якусь дуже важливу таємницю. Йому пощастило домогтися свого, і яке ж було здивування Людовіка, коли він вислухав коротке, але цілком докладне оповідання Квентіна про намір де ля Марка зробити вилазку і напасти на обложників під французькими прапорами й у вигляді французьких солдатів. Певна річ, Людовікові було б далеко приємніш вислухати це важливе повідомлення самому, але оскільки про це було сказано прилюдно і в присутності герцога Бургундського, йому тепер лишалося тільки зауважити, що «правдиве чи неправдиве це повідомлення, воно, в усякому разі, варте особливої уваги».

— Зовсім ні! Зовсім ні! — заперечив герцог недбало,— коли б такий план справді був, я б довідався про нього не від шотландського лучника!

— Що б там не було,— відповів Людовік,— прошу вас, любий кузене, і ваших начальників пам'ятати, що я для відвернення неприємних наслідків такого нападу, якщо він буде несподіваним, накажу своїм воїнам перев'язати собі руки білими шарфами. Дюнуа, подбайте, щоб це було виконано негайно. Звичайно,— додав він,— коли наш вельмишановний кузен і головнокомандувач не має нічого проти цього.

— Звичайно, нічого не маю,— сказав герцог,— якщо тільки французькі рицарі не боятимуться дістати надалі прізвиська рицарів «жіночого рукава».

— Авжеж, це прізвисько цілком прийнятне,— зауважив Ле Глор'є,— коли взяти до уваги, що нагородою за відвагу призначена жінка.

— Добре сказано, ваша мудрість,— відповів Людовік.— На добраніч, кузене, я піду озброюватися. До речі, що б ви сказали, коли б я своєю рукою завоював графиню?

— Вашій величності довелося б тоді стати справжнім фламандцем,— відповів герцог, змінившися на лиці.

— Я не можу,— відповів Людовік тоном найщирішого довір'я,— бути більшим фламандцем, ніж я є. Я тільки не знаю, любий кузене, як мені впевнити вас у цьому.

Герцог відповів королю тільки побажанням доброї ночі таким голосом, що нагадував форкання коня, якого заспокоює їздець, перш ніж сісти на нього.

— Я можу вибачити йому все його лицемірство, коли б тільки він не вважав мене за дурня, який може повірити його словам,— сказав герцог де-Кревкерові.

Тимчасом Людовік, повернувшись, покликав до себе на нараду Олів'є.

— Цей шотландець,— сказав він,— являє собою таку мішанину хитрості та простоти, що я зовсім не знаю, що мені з ним робити. Хай йому чорт, яка це була невибачлива дурість доповісти про план вилазки чесного де ля Марка в присутності Карла, Кревкера і всієї їхньої компанії, замість того щоб переказати його мені на вухо. Тоді принаймні я міг би ще розважити, що мені робити: чи підтримати, чи стати на перешкоді йому.

— Ні, так краще, сір,— сказав Олів'є.— Тепер у вашій свиті багато осіб, які вважали б за безчестя зрадити герцога Бургундського й стати спільниками де ля Марка.

— Ти маєш рацію, Олів'є. На світі чимало дурнів, а ми не маємо тепер часу заспокоїти їхню совість маленькою часткою особистої зацікавленості. Ми мусимо бути чесними людьми, Олів'є, і добрими спільниками Бургундії принаймні на цю ніч. Згодом ми матимемо змогу відігратися. Іди скажи, щоб ніхто не знімав зброї і щоб, коли треба буде, стріляли на тих, хто кричатиме «Франція» і «Сен-Дені», з такою ж певністю, немовби вони кричали «пекло» й «сатана». Я сам спатиму в панцирі. Перекажи Крофордові, щоб він поставив Квентіна Дорварда на передовій лінії вартових, найближче до міста. Нехай він перший використає ті вигоди цього на-

паду, про який він нас сповістив; а коли йому пощастить, то тим краще для нього. Але, головне, подбай про Марціо Галеотті. Нехай він залишається в ар'єргарді в найбезпечнішому місці: він надто смілий і — от ще дурень— бажає бути разом і воїном і філософом. Дивися ж, Олів'є, щоб усе було гаразд. На добраніч! Нехай пресвятая діва Клерійська і святий Мартін Турський пошлють нам добрі сни.

Розділ XXXVII

ВИЛАЗКА

І бачив він, який численний натовп
З міських воріт струмів...
Мільтон, «Здобутий рай»

Мертва тиша незабаром запанувала над усім великим військом, що отаборилося перед Льєжем. Довгий час чулося перекликання солдатів, які шукали прапори своїх загонів, щоб приєднатися до товаришів; ці крики лунали, як гавкання заблудлих собак, що шукають свого хазяїна. Але, нарешті, стомлені подіями пережитого дня, відсталі солдати розташувалися хто де міг, і незабаром усі поринули в глибокий сон в очікуванні ранку, якого багатьом з них не судилося побачити. Міцний сон спустився на всіх, крім тих, які, незважаючи на втому, мусили вартувати перед помешканнями короля й герцога.

Небезпеки та надії, що покладалися на ранок, навіть сподіванки слави, яку багато хто з рицарів пов'язував із блискучою винагородою, призначеною тому, хто помститься за вбивство єпіскопа Льєжського,— все зникло з свідомості тих, кого звалила з ніг тяжка втома та сон.

Але Квентін Дорвард не спав. Свідомість того, що тільки він знав, як пізнати де ля Марка в запалі бою, спогади про ту, яка повідомила йому прикмети Вепра й цим окрилила його надії, думка про майбутню смертельну небезпеку, з якої він сподівався вийти переможцем,— все це прогнало від нього всяке бажання спати й сповнило тіло такою снагою, що він не відчував ніякої втоми.

Поставлений з особливого наказу короля на передовій позиції між французьким військом і містом, далеко праворуч від передмістя, за яке ми вже згадували, він

загострював зір, вдивляючись у пітьму, й напружував слух, щоб спіймати найлегший звук або рух в обложеному місті. Але великий міський годинник на башті пробив три години після півночі, а навколо, як і перед тим, тривала безмовна тиша, наче в могилі.

Нарешті, коли Квентін уже вирішив, що напад відкладений до світанку, й зрадів, що тоді легше буде пізнати «смугу на лівому боці щита» поперед французьких лілій Орлеанського дому, йому здалося, що він чує в місті якесь глухе дзижчання чи гудіння, немовби занепокоєні бджоли вишикувалися на оборону своїх вуликів. Він прислухався; шум тривав, але був такий слабкий та невиразний, що його можна було б вважати і за шелест листя в далекому гаю і за дзюрчання струмка, що переповнився водою від недавнього дощу та вливався до кволого Маасу з більшим, ніж звичайно, шумом. Такі міркування не дозволили Квентінові негайно ж зняти тривогу, яка, коли її було б знято необережно, спричинилася б до прикрих непорозумінь.

Але коли шум дедалі ставав сильнішим і, здавалося, водночас наближувався до місця, де Квентін стояв на варті, а також до передмістя, шотландець вважав своїм обов'язком якнайтихше відійти назад і покликати свого дядька, який командував невеличким загоном лучників, призначеним для підтримки вартового. За хвилину всі вже були на ногах без найменшого шуму. Менш як за хвилину лорд Крофорд уже стояв на чолі їх і, відрядивши одного лучника попередити короля та його свиту, наказав своїм людям відступити за сторожові вогнища, щоб їх не можна було побачити в освітленому місці. Шум, який, здавалося, все наближувався, раптом ущух, але вони почули далеке тупання ніг великого загону, що йшов до передмістя.

— Ледачі бургундці заснули на своїх постах,— пошепки сказав Крофорд.— Біжи до передмістя, Кеннінгем, і збуди цих дурних волів.

— Ідіть в обхід,— сказав Дорвард,— бо коли я справді чув тупіт людей, то між нами й передмістям ціле військо.

— Добре сказано, Квентіне, мій бравий воїне,— зауважив Крофорд.— Ти справжній солдат, хоч і молодий ще за віком. Мабуть, вони зупинилися, чекаючи, поки вийдуть інші. Хотів би я знати, де вони зараз.

— Я підповзу ближче до них, пане мій,— сказав Квентін,— і постараюсь дізнатись про це.

— Іди, синку, в тебе гострий зір і слух, та й бажання є. Але пильнуй... Я не хочу, щоб ти загинув даремно.

Квентін з аркебузом напоготові поплазував полем, яке він старанно роздивився напередодні. Він посувався вперед, аж доки не впевнився, що прямо перед ним, між квартирою короля і передмістям, стоїть великий ворожий загін, а попереду, зовсім близько до першого,— другий, менший. Молодий шотландець чув навіть, як люди перешіптувалися, радячись, що далі робити. Нарешті, від невеликого передового загону відокремилися два-три «пропащих хлоп'яги» й підійшли до нього на відстань, не більшу від двох списів завдовжки. Побачивши, що йому не можна відійти непоміченим, Квентін голосно гукнув французькою мовою:

— Хто йде?

— Хай живе Льє... Льє... чи то пак, Франція! — відгукнувся чийсь голос.

В ту ж мить Квентін вистрілив із свого аркебуза. Почувся зойк, хтось упав, і Квентін під градом безладних раптових пострілів, які спалахнули вздовж усієї шеренги й показали, що вона була досить багатолюдною, кинувся бігцем до свого загону.

— Чудово виконав доручення, мій бравий хлопче,— похвалив Крофорд.— Ну, молодці, відступайте у двір головної квартири. Ворог занадто сильний, щоб зустрітися з ним у відкритому полі.

Шотландці відступили до королівської квартири, де все вже було в цілковитому порядку, а сам король сідав на коня.

— Куди ви, государю? — спитав Крофорд. — Вам безпечніш залишатися тут із своїми відданими воїнами.

— Ні, не так,— сказав Людовік,— мені треба негайно їхати до герцога. Він мусить бути певний нашої вірності в цю критичну хвилину, інакше проти нас стануть і льєжці і бургундці.

І, скочивши на коня, він доручив Дюнуа командувати французьким військом поза мурами вілли, а Крофордові командувати лучниками й іншими воїнами, призначеними обороняти саму віллу й сад. Потім він наказав підвезти їм двох «соколів» і всіх «соколиків», тобто всі фальконети,

як тоді звали легкі польові гармати, що були в нього за півльє в тилу, і укріпитися на своїх позиціях, але аж ніяк не наступати, хоча б їм і пощастило добитися успіхів. Віддавши такі накази, король рушив із своїм маленьким ескортом до штаб-квартири герцога.

Затримка в наступальних діях ворогів, яка дала змогу завершити всі згадані підготування, сталася через те, що Квентін, на щастя для французів, випадково застрілив саме власника вілли, котрий вів за собою загін, призначений для нападу на цей будинок. Звичайно, якби напад пощастило вчинити зненацька, він міг би мати цілковитий успіх.

Дорвард, з наказу короля, супроводив його до квартири герцога. Вони застали Карла в несамовитому гніві, який майже позбавив його змоги виконувати обов'язки головнокомандувача. А тимчасом міцна влада якраз була необхідна: крім того, що на лівому флангу всього їхнього війська, в передмісті, почався запеклий бій, а в центрі ворог напав на королівську квартиру, третя колона льєжців, ще більша за обидві перші, пройшла невідомими стежками через поля й виноградники й ударила на правий фланг бургундської армії. Бургундці, перелякані криками «Хай живе Франція» й «Дені-Монжуа», що приєднувалися до криків «Льєж» і «Червоний Вепр», і гадаючи вже, що французи зрадили їх, чинили дуже слабий опір. Тимчасом герцог з піною на губах, лаючись і проклинаючи свого сюзерена і всіх його прибічників, наказував стріляти з луків та пищалей на всіх французів — чорних чи білих — натякаючи цим на білі пов'язки, якими прикрасилися солдати Людовіка.

Прибуття короля в супроводі Балафре, Квентіна й двох десятків шотландських лучників відновило довір'я герцога Бургундського до Франції. Д'Емберкур, Кревкер та інші бургундські полководці, імена яких уславились на полях бою, кинулися самовіддано в сутичку, і поки одні поспішали підвести нові частини війська, на які ще не поширилася паніка, інші бігли на передові позиції відновити там порядок і дисципліну. І тимчасом, як сам герцог бився у перших лавах, колов і рубав нарівні з простими солдатами, вони поступово відновили бойовий порядок серед своїх людей та завдали ворогам нищівних ударів за допомогою артилерії. З свого боку, Людовік виявив себе спокійним та розважливим командувачем, віддавав

такі точні й розумні розпорядження і робив це з таким спокоєм і самовладанням, не звертаючи уваги на небезпеки, що навіть бургундські начальники охоче корилися його наказам.

Поле бою становило собою безладне й жахливе видовище. Після жорстокої сутички ліворуч палало передмістя, але величезна, бурхлива пожежа не перешкоджала ворогам продовжувати бій за палаючі руїни. В центрі французьке військо, атаковане численним ворогом, підтримувало такий безперебійний вогонь, що на позаміській віллі було так ясно, немовби вона була оточеною вогняним вінцем мученика. Праворуч успіх бою був сумнівний: то бунтівники, то бургундці перемагали, залежно від того, звідки підходила підмога — чи з міста, чи з ар'єргарду бургундської армії. Бій тривав із неослабним завзяттям протягом трьох жахливих годин, коли, нарешті, настав світанок, якого так нетерпляче чекали обложники. Ворог почав, очевидно, слабнути на правому крилі та в центрі. Кілька гарматних пострілів чути було з боку люстгаузу.

— Ідіть,— сказав король Балафре та Квентінові тієї хвилини, коли звук пострілів досяг його слуху.— Вони притягли сюди «соколів» із «соколиками»: позаміська вілла вже в безпеці, благословення пресвятій діві! Скажіть від мене Дюнуа, щоб він рушив цим шляхом, але якнайближче до мурів Льєжа, з усіма нашими латниками, крім невеликого загону, необхідного для оборони вілли, і постарався б відрізати цих безтямних льєжців від їхнього міста, з якого до них надходять свіжі сили.

Дядько з племінником поскакали до Дюнуа й Крофорда, які з радістю вислухали наказ короля, оскільки їм уже набридло сидіти в тилу. За хвилину обидва на чолі загону з двохсот французьких рицарів із їхніми зброєносцями та більшої частини шотландської гвардії помчалися полем, укритим убитими й пораненими, заходячи в тил до того місця, де великий загін льєжців завзято атакував праве крило бургундців.

Дедалі більше розвиднювалося, і при сонячному світлі видно було, як з міста невпинним потоком струмували вороги, щоб або продовжувати бій на цих позиціях або підтримати частину війська, охоплену боєм.

— Присягаюся небом! — сказав старий Крофорд, звертаючись до Дюнуа.— Коли б я не був певний того, що ти їдеш поруч зо мною, я гадав би, що ти там, серед цих

розбійників і городян командуєш, розмахуючи палицею... Тільки там ти, здається, трохи вищий, ніж насправді. Чи ти певний того, що той озброєний командувач не твій привід або двійник, як кажуть фламандці?

— Мій двійник! — вигукнув Дюнуа.— Я не знаю, про що ви кажете. Але в усякому разі я зараз покараю того мерзотника-боягуза з моїм гербом на шоломі й на щиті за його нахабство.

— Ім'ям усього святого й благородного, пане мій, дозвольте мені помститися за вас! — сказав Квентін.

— Тобі, юначе? — здивувався Дюнуа.— Нема чого й казати, твоє прохання досить скромне. Ні, такі справи не припускають заступництва.— І, повернувшись в сідлі, він крикнув до тих, що були коло нього: — Французькі дворяни й рицарі, шикуйтеся в лави, списи напереваги! Прокладемо шлях промінню сонця крізь лави льєжських і арденських свиней, які наважилися переодягтися в наші старовинні вбрання з гербами!

Воїни відповіли йому голосним криком:

— За Дюнуа, за Дюнуа! Хай живе хоробрий Дюнуа! Орлеан на визвіл!—І очолювані своїм відважним вождем помчалися навпростець на ворога. Але вороги зовсім не були боягузи. Атакований ними великий загін (за винятком кількох начальників на конях) складався з самої піхоти. Притуливши списи до ноги й виставивши їх наперед, перший ряд став на одне коліно, другий злегка нахилився, а третій висунув списи над головами товаришів, утворивши перед латниками перешкоду, схожу на величезного настовбурченого їжака.

Тільки небагатьом пощастило прорватися крізь цей залізний частокіл, і серед цих небагатьох був Дюнуа. Пришпоривши коня, він примусив благородну тварину стрибнути на двадцять п'є заввишки й, опинившись серед ворожих лав, кинувся до зухвалого самозванця. Велике було його здивування, коли він побачив Квентіна, який бився поруч з ним. Молодість, надзвичайна відвага й непохитна рішучість перемогти або померти примусили юнака стати поруч з найкращим рицарем Європи, яким справедливо на той час вважали Дюнуа.

Їхні списи скоро поламалися на тріски, але ландскнехти не могли витримати ударів їхніх довжелезних та важких мечів, тимчасом як закуті в залізо коні й вершники не постраждали від ворожих списів. Саме коли

Дюнуа й Дорвард намагалися пробитися до того місця, де воїн з самовільно присвоєним гербом Орлеанів порядкував, як відважний і досвідчений командир, Дюнуа раптом побачив трохи осторонь кабанячу голову й ікла — звичайне вбрання де ля Марка.

— Ти заслужив честь заступитися за герб Орлеанів! — гукнув він Квентінові.— Я доручаю тобі цю справу. Балафре, допоможи племінникові! Але нехай ніхто не заважає Дюнуа в його полюванні на Арденського Вепра!

Нічого й казати, як зрадів Квентін, почувши таку пропозицію, і обидва кинулись прокладати собі путь, кожен до своєї мети. За кожним із них почвалало кілька вершників з тих, які були здатні триматися поряд з ними.

Але на той час колона, що їй на підмогу йшов де ля Марк, затриманий раптовим нападом Дюнуа, втратила всі ті переваги, які їй пощастило здобути протягом ночі. Тимчасом після світанку бургундці почали виявляти якості воїнів, які додержуються високої дисципліни. Значна частина льєжців змушена була відступити. Вони почали тікати й зіткнулися з товаришами, які билися з французами. Тепер поле бою являло собою суцільне безладдя. Хто ще бився, хто тікав, хто переслідував утікачів, і ввесь цей живий потік котився до стін міста, вливаючись в широку, незамуровану проломину, звідки льєжці зробили вилазку.

Квентін докладав нелюдських зусиль, щоб досягти мети, якої він прагнув і яку не спускав з очей. Оточений добірним загоном ландскнехтів, двійник Дюнуа намагався словами та прикладами зупинити втікачів й заохотити їх до нового бою. Балафре з кількома товаришами не відставав од Квентіна, дуже здивований тією незвичайною відвагою, яку виявляв такий молодий воїн. Нарешті, вже на самому краю проломини де ля Марк (бо це був він) раптом зупинився й відкинув од себе тих з його переслідувачів, які йшли в перших лавах. У його руці була залізна палиця, під ударами якої все, здавалося, невтримно валилося на землю, і він од голови до ніг так був забризканий кров'ю, що майже не можна було побачити на його щиті герб, який настільки розлютив Дюнуа.

Тепер Квентін міг легше наблизитися до нього, бо зайнята Арденським Вепром висока позиція й удари його страшної палиці змусили більшість переслідувачів шукати собі безпечнішого місця для дальших нападів, ніж ця про-

ломина з її запеклим захисником. Але Квентін, який свідомо знав про значення перемоги саме над цим жахливим супротивником, скочив з коня біля самої проломини, відпустив благородну тварину, подарунок герцога Орлеанського, а сам піднявся на руїни, щоб помірятися мечами з Арденським Вепром.

Де ля Марк, немов догадавшись про його намір, повернувся до нього з піднятою палицею. Вони вже готові були кинутися один на одного, коли жахливий крик тріумфу, замішання та розпачу сповістив, що обложники вже вдерлися до міста з протилежного боку й зайшли в тил оборонцям проломини. Засурмивши, де ля Марк скликав навколо себе лихих товаришів своєї лихої долі і при цих грізних криках покинув проломину й почав відступати до тієї частини міста, звідки йому можна було б утекти на той бік Маасу. Його безпосередні охоронці створили навколо нього щільні лави добре дисциплінованих солдатів, які ніколи не милували нікого й сами не просили собі помилування. Цієї години великого розпачу вони відступали в непорушному порядку, так що перші лави розтяглися на всю ширину вулиці, іноді зупиняючись, щоб відкинути переслідувачів, з яких багато почали шукати собі безпечнішої справи і зайнялись грабуванням найближчих будинків.

Цілком можливо, що де ля Маркові пощастило б утекти, оскільки переодягнення сховало його від тих, хто сподівався здобути собі славу й багатство за його голову, коли б за ним не бігли Квентін, його дядько Балафре та кілька їхніх товаришів. Як тільки ландскнехти зупинялися, поміж ними й лучниками починався бій, і кожного разу Квентін намагався прокласти шлях до де ля Марка. Але Арденський Вепр, який тепер уже вирішив відступати, очевидно, уникав зустрічі з молодим шотландцем.

Тимчасом на вулицях коїлось щось жахливе. З усіх боків чути було крики та ридання жінок, стогін і зойки переляканих мешканців, які тепер зазнали на собі усієї розгнузданості найманого війська; все це зливалося в один звук, ніби відчай і насильство змагалися одне з одним — хто дужче підвищить голос.

Тієї хвилини, коли Гійом де ля Марк, відступаючи серед цих страхіть, опинився біля дверей невеликої церкви, або каплиці, відомої своїми реліквіями, крики: «Хай живе Франція! Хай живе Франція! Хай живе Бургундія!

Хай живе Бургундія!», повідомили його, що якась частина обложників уже вдерлася на вузеньку вулицю з її протилежного кінця і, таким чином, відступ йому відрізано.

— Конраде,— вигукнув де ля Марк,— забирай з собою усіх людей, кинься на тих молодців і намагайся пробитися крізь них, якщо зможеш. Мені прийшов кінець! Вепра затравили! Але в мене ще досить сили, щоб послати перед собою в пекло кількох із цих шотландських волоцюг!

Його помічник, виконуючи наказ, кинувся з рештою уцілілих ландскнехтів на протилежний кінець вулиці, щоб атакувати тих бургундців, і, пробившися крізь їх лави, втекти. Біля де ля Марка лишилося не більш як шість одчайдушних вояк, що вирішили померти разом з своїм отаманом. Вони опинилися перед лучниками, яких навряд чи було більше за них.

— Вепр! Вепр!— вигукнув безстрашний розбійник, розмахуючи палицею.— Гей ви, шотландські дворянчики, хто з вас бажає здобути собі графську корону! Хто битиметься з Арденським Вепром? Невже ти бажаєш, юначе? Але, як і всяку нагороду, її треба спершу заслужити.

Квентін майже не міг почути цих слів, бо голос під спущеним забралом звучав глухо, але він не помилився в значенні жестів, які супроводили їх. Ледве він встиг гукнути своєму дядькові й товаришам, щоб вони дали йому дорогу й не перешкоджали чесному бою, як де ля Марк, немов тигр, одним стрибком кинувся на нього з піднятою палицею, розраховуючи посилити удар всією вагою свого тіла. Але прудконогий та бистроокий шотландець відскочив убік від страшної палиці, яка напевно розтрощила б йому голову.

Ще хвилина, і вони зіткнулися, як вовк з вовкодавом. Товариші стояли навколо, спостерігаючи боротьбу, але ніхто не наважився взяти в ній участь, бо Балафре голосно заявив, що бажає для свого племінника чесного поєдинку і що коли б його супротивник був сильний, як сам Уолліс [1], то й тоді він не боявся б за нього.

І справді, юнак виправдав довір'я досвідченого воїна. Незважаючи на те, що удари розбійника, який уже впав у розпач, падали з силою ударів молота по ковадлу,

---

[1] Уолліс Вільям 1227 року став на чолі повстання шотландців проти англійського панування. 1305 року через зраду потрапив до рук англійців і був страчений. Національний герой шотландців уславлений у численних піснях і оспіваний шотландськими поетами.

гнучкість та вміння володіти мечем допомагали молодому шотландцеві ухилятися від ударів і відплачувати за них вістрям своєї, хоч не такої гучної, але більш смертоносної зброї. Він діяв нею так швидко, вправно і з такими наслідками, що його супротивник почав знемагати, а місце, на якому він стояв, перетворилося на криваву калюжу. Проте Арденський Вепр продовжував битися з непослабною відвагою й енергією, і невідомо ще, хто з них переміг би, коли б якийсь жіночий голос не гукнув Квентіна на ймення.

— Рятуйте, рятуйте, ім'ям пресвятої діви!— кричала дівчина.

Квентін обернувся і побачив Гертруду Павійон. З неї було зірване покривало, і якийсь французький солдат тяг її за собою. Він був одним із тих, які вдерлися до каплиці, де сховалися льєжські жінки, й кинулися витягати їх звідти, як свою військову здобич.

— Зачекай мене хвилину,— гукнув Квентін, звертаючись до де ля Марка, й кинувся рятувати свою добродійницю, яка опинилися в такій скруті.

— Ну, я нікого не чекаю! — сказав де ля Марк, розмахуючи палицею, і почав відступати, очевидно, дуже задоволений тим, що позбавився такого небезпечного супротивника.

— Але мене ти почекаєш! — заперечив Балафре.— Я не припущу, щоб мій племінник пошився в дурні!— І, сказавши це, він кинувся на де ля Марка з своїм дворучним мечем.

Тимчасом Квентін упевнився, що визволити Гертруду було не такою справою, яку можна закінчити за одну хвилину. Солдат, який вважав її своєю полонянкою, підтриманий товаришами, рішуче не хотів відмовитися від своєї здобичі; і поки Дорвард з допомогою двох-трьох земляків старався змусити його відпустити полонену, великодушному рятівникові довелося побачити, як щаслива нагода здобути багатство й щастя, так люб'язно подарована йому долею, вислизнула з його рук. Отже, коли Гертруду, нарешті, було остаточно визволено, він стояв з нею на порожній вулиці, й коло них не було ні душі. Зовсім забувши про безпорадне становище врятованої ним дівчини, він уже збирався кинутися навздогін за Арденським Вепром, як хорт за оленем, але Гертруда, вхопившися за нього, в розпачі вигукнула:

— Ім'ям вашої матері, зглянтеся на мене, не поки-

дайте мене тут! Коли ви чесна людина, обороніть мене й доведіть до дому мого батька, де колись ви з графинею Ізабеллою знайшли собі притулок! Заради неї, не покидайте мене!

Це було благання, проти якого не можна було встояти. Квентін з невимовною тугою сказав «прости» всім радісним надіям, які підтримували його в цей страшний кривавий день,— надіям, які за хвилину до того, здавалося, були такі близькі до здійснення, і, немов якийсь дух, змушений проти своєї волі підкоритися дії талісмана, повів Гертруду до дому Павійона і з'явився саме вчасно, щоб урятувати як будинок, так і самого синдика від розлючених солдатів.

Тимчасом король Людовік і герцог Бургундський в'їжджали до міста верхи через одну з проломин. Обидва вони були в повному бойовому спорядженні, але герцог, забризканий кров'ю від пера на шоломі до самих остріг, шалено підганяв коня, тимчасом як Людовік їхав урочистою ходою, мов проводир пишної процесії. Вони негайно послали гінців з наказом припинити грабування міста, яке вже почалося, й зібрати військо, розпорошене на вулицях.

Сами государі повернулися до собору, щоб захистити вельможних городян, які шукали собі там притулку, і відправити урочисту обідню, після якої мали скликати військову раду.

Намагаючись, як і інші командири його рангу, зібрати людей своєї частини, лорд Крофорд на розі однієї з вулиць, що вели до Маасу, зустрів Балафре. Він спокійнісінько прямував до річки, тримаючи за кучері людську голову з такою байдужістю, як мисливець тримає вбиту ним дичину.

— Гей, Людовік! — гукнув на нього командир.— Що ти там робиш з цим падлом?

— Це все, що залишилося від роботи мого племінника, яку він добре почав і майже закінчив, а я тільки приклав руку,— сказав Балафре.— Цей самий молодчик, якого я доколов, просив мене жбурнути його голову в Маас. Бувають такі чудні примхи в людей, коли стара кістлява схопить їх за горло. Але свого часу стара кістлява танцюватиме з усіма нами по черзі.

— І ти маєш намір кинути його голову в Маас? — спи-

тав Крофорд, пильніше придивляючись до цього жахливого «мементо-морі» [1].

— Авжеж,— сказав Людовік Лезлі.— Коли відмовити померлому в його проханні, то його дух переслідуватиме того, хто відмовив; а я люблю здорово спати вночі.

— Ну, тоді доведеться тобі знайомитися з цим духом,— зауважив Крофорд,— бо, присягаюся моєю душею, ця мертва голова коштує далеко дорожче, ніж ти гадаєш. Іди за мною, ні слова більш! Іди за мною!

— Ну, власне, щодо цього,— сказав Балафре,— то я йому нічого не обіцяв, бо я відтяв голову, коли язик промимрив це. А якщо я не злякався його живого, то, присягаюся святим Мартіном Турським, я не більш злякаюся його мертвого. Крім того, мій кум, веселий чернець монастиря святого Мартіна, позичить мені горщик святої води.

Коли в льєжському соборі відправили урочисту обідню і в переляканому місті відновився відносний порядок, Людовік і Карл, оточені рицарями, забажали вислухати вимоги тих, хто міг щось принести на доказ подвигів, здійснених під час бою. Спершу вислухали тих, хто претендував одержати найвищу нагороду — графство де-Круа і його прекрасну власницю. Але на розчарування всіх без винятку претендентів, які були цілком упевнені, що одержать найвищу нагороду, всі їхні речові докази виявилися сумнівними і недостатніми через якусь пов'язану з ними таємницю. Кревкер показав кабанячу шкуру, таку, як звичайно носив де ля Марк. Дюнуа приніс розколений щит з гербом Арденського Вепра. Було й чимало інших, які приписували собі заслугу умертвіння вбивці єпіскопа й посилалися на схожі до попередніх речові докази: багата винагорода, призначена за голову де ля Марка, спричинилася до смерті всіх тих, хто був одягнений та озброєний подібно до нього.

Між претендентами знявся страшенний галас і почалися нескінченні суперечки. Карл, який в душі вже розкаювався, що дав таку нерозсудливу обіцянку і поставив у залежність від чистого випадку руку та майно своєї прекрасної підопічної, сподівався, що він знайде засоби відхилити всі ці суперечливі претензії, коли крізь натовп пробився лорд Крофорд. Він тягнув за собою незграбного й

---

[1] Мементо-морі (латинською мовою memento mori — «пам'ятай про смерть») — нагадування про смерть.

розгубленого Балафре, який упирався, немов англійський дог на шворці.

— Геть усі з вашими копитами, шкурами і розмальованим залізом!— вигукнув Крофорд.— Тільки той, хто справді вбив Вепра, може показати його ікла!

Сказавши це, він жбурнув на підлогу скривавлену голову, яку легко було визнати за голову де ля Марка через характерні щелепи, що скидалися на щелепи справжнього вепра, ім'я котрого він носив. Всі присутні, хто хоч раз бачив його, одразу пізнали цю голову.

— Крофорд,— сказав Людовік, тимчасом як Карл, похмурий та розстроєний від неприємного здивування, сидів мовчки.— Сподіваюся, що це один з моїх вірних шотландців завоював собі цю нагороду?

— Це Людовік Лезлі, государю мій, якого ми звемо Балафре,— відповів старий воїн.

— Але чи він дворянин?— спитав герцог.— Чи благородної він крові? Бо інакше наша обіцянка буде недійсною.

— Він просто бовдур чи стовбур, грубезна деревина,— сказав Крофорд, дивлячись на високу незграбну та розгублену постать лучника.— Але я все ж таки можу ручитися, що він є паростком старовинного дерева Родерів, а вони такі самі благородні, як найкращі родини Франції й Бургундії. Про їхнього родоначальника було складено вірш:

Між меншим яром та великим
Зіткнувся він з вояком диким[1].

— Ну, тоді справа вирішена,— сказав герцог,— і найпрекрасніша, найбагатша наслідниця Бургундії мусить бути жінкою грубого найманого солдата або померти в монастирі. А вона єдина дочка нашого вірного Режінальда де-Круа! Я був надто нерозсудливий...

І хмара вкрила чоло герцога на здивування його рицарів, які рідко бачили в нього хоч найменшу ознаку жалю щодо неминучих наслідків ухваленого ним рішення.

— Зачекайте хвилину,— сказав лорд Крофорд.— Це, мабуть, не так уже погано, як гадає ваша високість. Вислухайте принаймні, що скаже оцей кавалер. Ну, що ти

---

[1] Англійською мовою less-lee — менший яр (власне, місце під вітром, захищене від вітру). Отже, прізвище Lesly тлумачиться в цьому старому вірші як Меншоярський.

бажаєш сказати, чоловіче? Ну, жвавіш, хай тобі чорт,— додав він, звертаючись до Балафре.

Але цей грубуватий воїн, хоч і міг висловлюватись більш-менш складно, розмовляючи з королем Людовіком, до якого він звик, зовсім не спромігся викласти свої думки перед таким блискучим зібранням. Ставши боком до обох володарів, він зареготав хрипким сміхом, два-три рази жахливо викривив обличчя і міг тільки вичавити з себе: «Сондерс Саплджо»... На цьому він остаточно замовк.

— Коли завгодно вашій величності й вашій високості,— сказав Крофорд,— я можу висловитися за мого земляка і старого товариша. Тут ідеться ось про що. На його батьківщині один ясновидець провіщав йому, що його родина здобуде щастя через одруження. Але оскільки він, подібно до мене, вже досить підтоптався і любить більше кабачок, ніж дамську вітальню, коротше кажучи, набув казармених смаків та уподобань, які тепер стали для нього смислом життя, а не перешкодою на його шляху, то він вирішив послухати моєї поради й відмовитися від своїх прав на користь того, хто, власне, й є переможцем Арденського Вепра, а саме — на користь свого племінника, сина його сестри.

— Я можу посвідчити, що цей юнак досить розсудливий і справний у виконанні своїх службових обов'язків,— додав король Людовік, дуже задоволений, що доля вручила таку прекрасну винагороду тому, на кого він має деякий вплив.— Коли б не його розсудливість і пильність, то ми б пропали: адже це він попередив нас про нічну вилазку.

— Тоді я мушу нагородити його ще з свого боку,— сказав Карл,— бо раніш взяв під сумнів його правдивість.

— А я можу бути свідком його хоробрості як воїна,— зауважив Дюнуа.

— Але,— втрутився Кревкер,— хоч дядько й може бути шотландським дворянчиком, це ще не значить, що його племінник також належить до дворянського стану.

— Він з дому Дорвардів,— сказав Крофорд,— він нащадок Аллена Дорварда, який був лордом сенешалом Шотландії.

— Ну, коли мова йде за Дорварда,— сказав де-Кревкер,— я не заперечуватиму. Фортуна надто рішуче висловилася на його користь, щоб я міг боротися з примхами

цієї високої дами. Але дивно, як ці шотландці від лорда до стайничого заступаються один за одного.

— Горяни — всі за одного, один за всіх,— відповів лорд Крофорд, сміючись з засмучення гордого бургундця.

— Ми мусимо ще спитати,— задумливо сказав Карл,— як ставиться прекрасна графиня до цього щасливого авантюриста.

— Присягаюся святою обіднею! — сказав де-Кревкер.— У мене багато підстав гадати, що на цей раз вона залюбки коритиметься волі вашої високості. Але чого мені бурчати на цього юнака за його щастя? Адже ж це його твердість і відважність здобула для нього б а г а т с т в о, т и т у л і к р а с у.

Я вже відіслав був ці аркуші до друку, закінчивши своє оповідання, як мені здавалось, мораллю із чудовою тенденцією, що мала підбадьорити тих моїх білявих, блакитнооких, довгоногих і хоробрих духом земляків, які схотіли б за цих неспокійних часів обрати собі благородну професію шукачів щастя. Але мій приятель-цінитель,— один із тих, які люблять грудку цукру на дні чашки не менш від аромату добірного китайського чаю,—звернувся до мене з гіркими докорами, наполягаючи на тому, щоб я дав докладний звіт про весілля юного спадкоємця Глен-Гулакіна і прекрасної фламандської графині й розповів, які відбулися турніри з такої видатної нагоди і скільки на них було поламано списів, а також сповістив цікавим читачам точну кількість кремезних хлопчиків, що вспадкували відвагу Квентіна Дорварда, і гарненьких дівчаток, у яких відродилися чари Ізабелли де-Круа. З наступною поштою я відповів йому, що часи змінилися і прилюдні весілля вийшли зовсім із моди. За тих днів, сліди яких ще залишаються в моїй пам'яті, не тільки «п'ятнадцять друзів» щасливого подружжя запрошувалося на весільний бенкет, але і почет молодої ще продовжував, як у «Старому моряку» [1], «хитати головами», поки ранок не засяє над ними. У весільній кімнаті споживали сек-поссет [2], під-

---

[1] «С т а р и й м о р я к» — романтична поема англійського поета й письменника Гартлі Коулріджа (1796—1849).

[2] С е к-п о с с е т (англ. sack posset), — весільний пиріг, у якому замість начинки гарячий напій з молока, вина та меду.

кидали панчоху та штовхалися, намагаючись схопити підв'язку молодої[1] в присутності щасливої парочки, яку Гімен[2] зробив єдиною плоттю. Автори того періоду з похвальною ретельністю описували всі ці звичаї. Вони не забували розповісти про соромливий рум'янець молодої і захоплений погляд молодого, не минали ні одного діаманта в її волоссі, ні гудзика на його вишиваній безрукавці, поки, нарешті, разом з Астреєю[3] випроваджували своїх героїв до опочивальні. Проте як мало все це нагадує скромність і простоту, які змушують наших теперішніх молодих (милі мої соромливі дівчата!) уникати всякої обрядовості, захоплення та вихвалювання, і подібно до чесного Шенстона[4], «шукати свободи в харчевні».

Для них, без усякого сумніву, докладне оповідання про всі прилюдні церемонії, якими молода завжди була оточена в п'ятнадцятому столітті, здалося б зовсім недоречним. Ізабеллу де-Круа вони поважали б далеко менше, ніж якусь дівчину, яка доїть корів і робить найчорнішу роботу, бо навіть вона, десь там на паперті, подарувала б гарбуза своєму мандрівному шевцеві, якби той запропонував їй повеселитися разом, або «погуляти на весіллі», як кажуть у Парижі, замість того, щоб поїхати з ним інкогніто[5] в весільну подорож до Детфорта або Гріниджа[6].

Отже, я не розповідатиму більш нічого про все це, але втечу з весілля, як Аріосто втік із весілля Анджеліки, залишивши всім, хто бажає, додати за своїм уподобанням та уявою дальші подробиці.

---

[1] Тут ідеться про всякі старовинні англійські та шотландські весільні обряди.

[2] Гімен, або Гіменей,— в античній міфології божество одруження або шлюбу.

[3] «Астрея» — твір французького поета Оноре д'Юрфе. (Астрея — в античній міфології — божество справедливості та правосуддя, дочка Зевса та Феміди).

[4] Шенстон Вільям (1714—1763) — англійський поет.

[5] Інкогніто (латин. incognito)—потай, таємно, не називаючи нікому свого імені та прізвища.

[6] Детфорд (Detford) і Грінідж (Greenwich) — передмістя Лондона на правому березі Темзи.

«Хай інший бард співа цей дивний спів,
Як Бракемонт ворота відчинив,
Коли шотландцю — слава і хвала! —
Красу та графство подруга дала.

Як повернувшися з чужих земель,
Знайшов у себе добрий корабель,
Медорові ж індійське царство дав —
Про це хтось інший краще б розказав».

Аріосто «Несамовитий Орландо»
Спів XXX. Станс 14.

КІНЕЦЬ ОПОВІДАННЯ ПРО
КВЕНТІНА ДОРВАРДА

ЗМІСТ

Олександр Білецький. Вальтер Скотт і його роман «Квентін Дорвард» 3
Розділ I. Дві протилежності 11
Розділ II. Мандрівник 19
Розділ III. Замок 31
Розділ IV. Сніданок 39
Розділ V. Воїн 56
Розділ VI. Цигани 68
Розділ VII. Лучник королівської гвардії 85
Розділ VIII. Посол 97
Розділ IX. Полювання на кабана 119
Розділ X. Вартовий 130
Розділ XI. Роландова зала 144
Розділ XII. Політик 155
Розділ XIII. Подорож 168
Розділ XIV. Подорож 179
Розділ XV. Провідник 190
Розділ XVI. Бродяга 199
Розділ XVII. Підкараулений шпигун 215
Розділ XVIII. Ворожба 224
Розділ XIX. Місто 235
Розділ XX. Записка 249
Розділ XXI. Розгром 260
Розділ XXII. Бенкет 271
Розділ XXIII. Втеча 284
Розділ XXIV. Полонення 298
Розділ XXV. Непроханий гість 309
Розділ XXVI. Побачення 318
Розділ XXVII. Вибух 336
Розділ XXVIII. Непевність 351
Розділ XXIX. Взаємообвинувачення 366

Розділ XXX. Непевність 376
Розділ XXXI. Побачення 395
Розділ XXXII. Слідство 406
Розділ XXXIII. Герольд 418
Розділ XXXIV. Страта 429
Розділ XXXV. Нагорода за відвагу 437
Розділ XXXVI. Вилазка 445
Розділ XXXVII. Вилазка 456

ДО ЧИТАЧІВ

Відзиви про цю книгу та її художнє оформлення просимо надсилати на адресу: м. Київ, вул. Ворошилова, № 3. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», масовий відділ.